

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Ivanović
Dragan Radulović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević

Novica Samardžić

Rade Bojović

Ljiljana Dufgran Boričić

Vesna Kilibarda

Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije

Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa

Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU

GODINA XXIII, BROJ 91

JESEN 2022

ISSN 1450-9059

CETINJE
PODGORICA
2022

7 geopolitika

7 Arhitekta globalizma
Bojan Jovanović

21 Posrednički ratovi
Radenko Šćekić

45 Strani uticaj na izborni proces u
SAD-u 2016. godine
Enes Efović

69 Ruska federacija u prvoj dekadi
nakon dezintegracije SSSR-a
Marko Kusovac

93 mediji

93 Reaktuelizacija teorije koristi u
eri digitalnih medija
Jovana Vuković

107 pravo

107 Odlučivanje Ustavnog suda
Crne Gore o sukobu nadležnosti
Dragoljub Drašković

119 istorija

119 O jedinoj godini mira Kraljevine
Crne Gore
Luka Milunović

159 Pljevaljska „iznimka“
Radovan Radonjić

183 Posjeta Vojvode od Edinburga
Crnoj Gori 1887. godine
Jovan Muhadinović

Nikola Petanović Naiad – **191**

Pismo Makedoncima
Dragan B. Perović

Glas Crnogorca u 1941. godini **203**
Filip Kuzman

Ko je izdao brigadira **229**
Radomira Vešovića
Milan Šćekić

kultura **241**

Crkve u Svaču kao primjer **241**
iskrivljenja crnogorskog
sakralnog nasljeđa
Vukota Vukotić

književnost **281**

Iskustvo uma i bića **281**
u pjesništvu Mirka Banjevića
Slobodan R. Vukićević

Bibliografija kao podsticaj za **299**
izučavanje književnog
opusa kralja Nikole
Marijana Terić

filozofija **307**

Hajdegerova referiranja na **307**
skolastiku (1922–1933)
Safer Grbić

film **333**

Nostalgija u kinematografiji **333**
Žarko Martinović

2022
J E S E N

367 toponomastika

367 Kultno ubiciranje crnogorskih sanktorema
Petar Lekić

383 Kolašinsko Lipovo u svijetlu toponima
Novica Vujović

395 numizmatika

395 Zbirka numizmatike u Narodnom muzeju Crne Gore
Marina Šoć

425 mozaik

425 Crnogorsko-italijanski bračni parovi u vihoru izbjeglištva nakon Drugog svjetskog rata
Ivo Mišur

435 O prezimenu vojvode Gavra Vukovića
Draško Došljak

443 dnevnik

443 Ratni dnevnik brigadira Petra Lompara novembar 1914 – jun 1915. godine (I dio)
(priređio: Srđa Martinović)

557 arhiv

557 Zapisano je (13)
Branislav Borilović

ARHITEKTE GLOBALIZMA

Bojan Jovanović

The main intention of this article is to show that so called globalization has its roots in globalism, and that globalism – taken here as political, actually state agenda (and ideology) – has its roots in the US foreign policy as it was recorded in documents and practice during the years and decades after World War II.

Razlučivanje globalizacije i globalizma, distinkcija na kojoj se u ovom radu i drugdje zapravo insistira, važnija je i aktuelnija nego što bi to moglo da izgleda na prvi pogled.

Kako savremena praksa pokazuje, niti jedna zemlja ne može da izbjegne da bude predmet globalizovanja ili globalizacije, iako je – ne tek u mnogim momentima, no i u samoj stvari – u pitanju „prihvatanje neprihvatljivog“. Globalizam više nije izdvojena ili izolovana ideologija – ili filozofija, recimo kao u vrijeme Kanta – nego je sve u svemu postao *episteme*. Tako, recimo, tamo u februaru 1939. g, a na jednoj sesiji Kraljevskog instituta za međunarodne poslove, glavni govornik Lajonel Kertis zapaža da je „interdependencija postala glavna karakteristika modernog svijeta“.

Značajnost, aktuelnost i akutnost globalizovanja, tako nazvane globalizacije, nijesu samo neprijeporni, nego je to nešto što je najvećim dijelom, mislimo, neka vrsta opšteg mjesta. Korijen, pak, globalizacije nalazi se upravo u onome što se naziva globalizam. Globalizam, opet, korijeni se (i) u američkoj spoljnoj politici, onakvoj kako je ona objavljeno i neobjavljeno formulisana i realizovana neposredno i u godinama i decenijama nakon Drugog svjetskog rata.

Koliko se retrospektivno može ići u pokušaju da se pronađe faktički početak globalizacije?

Taj početak se pronalazi u onome što se naziva „globalizam“. Globalizam je povijesno ili faktički, međutim, stariji od globalizma. Odnosno, ideja na kojoj se zasniva projekcija ili ideologija globalizma je veoma stara. Kako bilo, ta ideologija ili čak taj pogled na svijet, formuliše se i realizuje poslije i već i tokom Drugog svjetskog rata u krugovima donosilaca odluka u SAD. O tome u studiji *Arhitekta globalizma* čitamo i sljedeće:

„Arhitekta globalizma u State Department artikulisali su idealističke i humanitarne ciljeve koji su bili kompatibilni sa ekonomskim i strateškim ciljevima Sjedinjenih Američkih Država.“¹

Razumije se da je tako postavka po kojoj se početak globalizovanja nalazi i pronalazi u američkoj poslijeratnoj spoljnopolitičkoj agendi ima u sebi i više od jednog zrna arbitrarnosti i adaptirana je potrebama analize, odnosno saznanja, te samim tim podložna i kritici koja bi da ukazuje na slabosti postavke.

U tom smislu dovoljno je podsjetiti da je već i politika i spoljna politika SAD nakon Prvog svjetskog rata impregnirana tendencijama ka „otvaranju svijeta“ i faktičkom globalizovanju. Iznijeto u najkraćem, globalizam sagledava svijet kao jedno

¹ *Architects of Globalism Building a New World Order During World War II*, University of Arkansas Press, 2002, p. xii.

polje djelovanja ili kao cjelinu koju treba politički i metapolitički preurediti i preusmjeriti. Sredstva tog preuređivanja i preusmjeravanja su različita (javna i tajna), politička, ekonomska ili diplomatska... a možemo čak reći i dopuštena i nedopuštena.

Iz Drugog svjetskog rata SAD izlaze kao dominantna sila, takva koja je u prilici da oblikuje i preoblikuje poslijeratni svijet. Oko ove činjenice postoji neka vrsta širokog konsenzusa i pošto se na to opetovano ukazuje u relevantnoj literaturi smatramo da se može i ovdje uzeti kao nepobitna činjenica.

Prema tome, globalizacija se korijeni u globalizmu, globalizam u poslijeratnoj američkoj spoljnoj politici, a ova u interesima svjetske sile i pobjednika u Drugom svjetskom ratu.

Amerikanizacija Francuske (Case Study)

O globalizaciji se u literaturi nerijetko piše i kao o amerikanizaciji.

Na to se u literaturi o globalizaciji i globalizmu često, nećemo reći kao po pravilu, ukazuje. Istina, kada je u pitanju takva jedna konstatacija ili uvid, prednjače autori koji su nesumnjivo lijeve orijentacije i opredjeljenja. Svejedno, vidimo da čak i Frensis Fukujama ustanovljuje da je globalizacija tek eufemizam za amerikanizaciju i da je neizbježno da globalizacija mora da bude amerikanizacija.

Ova analiza se jednim dijelom može percipirati i kao preispitivanje toga do koje mjere je takva jedna teza tačna, odnosno, korespondira li realnosti. No, odmah se može primijetiti da takva sagledavanja, čak i kada su tačna, gube iz vida ili previđaju, tako da kažemo, cjelinu slike. Naime, globalizacije se doista može sagledavati i sagledati kao faktička amerikanizacija, međutim takav uvid je relevantan i realan jedino ukoliko se iz vida ne izgubi – a to je uglavnom slučaj –

povijesna dimenzija globalizacije, dakle njezin povijesni *background*.

Kako je gore već iznijeto i istaknuto, „Sjedinjene države su izašle iz Drugog svjetskog rata kao predominantna ekonomska i vojna sila u tadašnjem svijetu. Zapadna Evropa je ležala oslabljena i u najvećem dijelu destruisana; Sovjetski savez, koji je pretrpio i sam ogromna razaranja, dijelio je vojnu hegemoniju u Evropi sa Amerikancima“.

Kako dalje čitamo, „pod ovim uslovima bilo je gotovo neizbježno da SAD imaju enormnu ulogu u procesu evropske obnove“. Isto o tome, „Enormitet američkog uticaja bio je upisan u postratnu strukturu“.²

Shodno tome, „američki uticaj u preoblikovanju Francuske je bio veliki. U nedostatku sve donedavno ozbiljne istorijske studije, predmet je postao zamagljen političkom stranputicom i mitologijom. Studije obiluju naslovima koji najavljuju njihove teze: *L' empire americaine* ili *La France colonisee*. Aksiomatično je u nekim krugovima da su Sjedinjene Države očistile od komunista francusku vladu 1947, organizovali ne-komunistički radnički sindikat *Force Ouvriere*, nasilno integrisale Francusku u Zapadni blok koji su same napravile, i nametnule nevoljnim Francuzima sopstveni model organizovanog, potrošački orijentisanog, kapitalizma.³

Pored onog uobičajenog, konvencionalnog diplomatskog odnosa, američko-francuski odnosi su od 1948. do 1950. godine uključivali još dva radije neuobičajena, različita aspekta, „američku ulogu u usmjeravanju i planiranju rasta francuske privrede i aktivnosti od strane američke vlade i privatnih agencija na unutrašnjoj francuskoj političkoj sceni“.⁴

² *Ibid.*, p. 49.

³ Irwin M. Wall, *The United States and the Making of Postwar France 1945–1954*, Cambridge University Press, 1991, p. 1.

⁴ *Ibid.*, p. 127.

Kako ukazuje povijesničar Irvin Vol, „diplomacija je bila komplikovana novom i bez presedana ekonomskom relacijom između ove dvije zemlje, koja je dobila oblik zamašnog programa ekonomske pomoći. Američka pomoć je počela sa konvencionalnim kreditom za obnovu iz 1946. godine. Ali sa otpočinjanjem Hladnoga rata i krizom inostranih plaćanja i devizne razmjene iduće godine, dobila je inovativan oblik Maršalovog plana, koji je involvirao šesnaest nacija u šemi uzajamnih obaveza prema Sjedinjenim državama i jednih prema drugima. Maršalov plan je postavio međunarodne ekonomske relacije na novi nivo, stvorio novu internacionalnu birokratiju, i preko bilateralnih ugovora i ispostava Maršalove pomoći dodijelio Sjedinjenim državama sredstva bez presedana za direktno uticanje na postratni ekonomski razvoj zemalja Zapadne Evrope. Francuska je bila pojedinačni najveći recipijent pomoći iz Maršalovog plana, najvažniji prema američkom shvatanju i čak još važniji kada je u pitanju program američke vojne pomoći za Zapadnu Evropu koji je uslijedio. Između Maršalovog plana, vojne pomoći, direktne budžetske pomoći, i američke pomoći Francuskoj u podmirivanju troškova rata u Indokini, američka pomoć se približila ili premašila milijardu dolara godišnje za cio period između 1945. i 1954. godine. Takav nivo pomoći, u kontekstu ekstremne oskudice u poslijeratnom periodu, nije mogao a da nema najdublje efekte na francuski ekonomski razvoj, međunarodne odnose, i unutrašnje politike“.⁵

Vol ukazuje i na to da su mnogobrojnost partija i nestabilnost francuskih vlada u tom periodu pronicljivim američkim ambasadorima pružili neviđen uticaj za direktno intervenisanje u francuske političke krize. U tom kontekstu, „ekonomska pomoć i njeno moguće obustavljanje bili su redovno korišćeni kao oružje“.⁶

⁵ *Ibid.*, p. 38.

⁶ *Ibid.*, p. 40.

Kako se ukazuje, konačna manifestacija američkog uticaja ležala je u oblasti masovne kulture (mada je veliki dio onoga što je prošlo i važi za amerikanizaciju u Francuskoj, umjesto toga, modernizacija). U Vašingtonu je u proljeće 1946. postojalo nekoliko grupa za pritisak insistirajućih da prihvatljiv filmski sporazum bude preduslov za pozajmicu Francuskoj. U vrijeme kada su nedostajale osnovne namirnice za hranu i ugajj ... Holivud je pridao veliku važnost ponovnom osvajanju filmskog tržišta Francuske, tamo gdje je vladao od Prvog svjetskog rata. Ali k tome, mislimo u smislu instrumentalizacije, vašingtonski političari su pokušavali da pomognu filmskim stvaraocima iz nekoliko razloga. „Slobodan protok informacija“ i imidž američkog načina života smatrano je da imaju „ogroman značaj u svjetskoj borbi protiv komunizma...“ Državni sekretar Birns je napomenuo da su „saopštenja za medije važan zupčanik informativnog programa Stejt Departmenta“. Stejt department se takođe nadao da slomi francuski protekcionizam i stekne uporište za američku trgovinu na francuskom tržištu.⁷

Vol smatra da Francuska nije mogla da izbjegne da postane više kao Amerika pošto je usvojila zamke potrošačkog društva. Amerikanci su pokušali da izvozom direktno utiču na oblikovanje francuskog mentaliteta putem filmova, takođe tu je i zamašno prisustvo američke vojske, te ulaganja od strane američkih preduzeća u Francuskoj.⁸

Američki uticaj bez presedana dogodio se prvenstveno zato što je Francuska bila centralno bojno polje u Hladnom ratu. „Francuska nije bila, međutim, uprkos svojim težnjama, fokus donošenja strateških odluka u sukobu, uloga rezervisana za Vašington“.⁹

Prema saznanjima američkog povijesničara, „razmjere američkog pokušavanja da kupi uticaj na francuske publikacije

⁷ *Ibid.*, p. 114.

⁸ *Ibid.*, p. 41.

⁹ *Ibid.*, p. 42.

i medije ostaju skrivene u arhivama Centralne obavještajne agencije, koja po sadašnjem zakonu ne može biti natjerana da objelodani dosijee njenih operativnih odjeljenja“.¹⁰

„Američki uticaj u Francuskoj bio je neuobičajeno jak, moćan, direktan, osjećao se sve konkretnije iz dana u dan nego u bilo koje prethodno vrijeme u nacionalnom iskustvu ili bilo kojem drugom periodu od tada. Američko-francuske relacije do 1954.g. spadaju ukategoriju svoje vrste, neslično odnosima Francuske i bilo koje druge nacije, beskrajno važnije i bremenito posljedicama. Nije pretjerivanje da se kaže da povijest Četvrte republike treba da bude ponovno napisana da bi se taj uticaj uzeo u obzir“.¹¹

Ovdje nam je od važnosti da se istraživanje centrira i oko jednog ovakvog, sljedećeg pitanja: Koliko je u ovako eksplicitno opisanoj situaciji, takvoj kakva je bila, bilo moguće autonomno odlučivanje u vezi s evropskim integracijama – nemojmo previdjeti, operativnim vidom *evro globalizacije ili globalizacije Evrope* – i tako važnim dokumentom kakva je Šumanova deklaracija?

Odgovor se naslućuje već i iz ovakvog Volovog „skrininga“: „Bilo je malo toga što su Francuzi mogli uraditi da se emancipuju od američkog tutorstva tokom perioda Maršalovog plana, od 1948. g. do 1950. g. Glavno pitanje je bilo nabavka osnovnih životnih namirnica i sirovina bez kojih bi se privreda urušila, no za koja Pariz nije imao sredstava da ih plati“.¹² Ili: „Između 1947. i 1954. g. SAD i Francuska su stupile u intimne odnose karakterisane američkom involviranošću u francuske unutrašnje poslove bez presedana“.¹³

¹⁰ *Ibid.*, p. 43.

¹¹ *Ibid.*, p. 44.

¹² *Ibid.*, p. 46.

¹³ *Ibid.*, p. 50.

Francuska kao „ulog“

Francuska zavisnost od SAD izgledala je manje kao odraz bolne ekonomske realnosti nego kao posljedica politike Hladnog rata i neobuzdang kolonijalnog ratovanja. Svijest o ovome se pojavila u fenomenu neutralizma i borbi protiv rata u Indokini. Sa ovom spoznajom, i rastućom sposobnošću Francuske da upravlja svojom ekonomijom bez pomoći, postalo je moguće da se predvidi kraj postojeće potčinjenosti Vašingtonu.¹⁴

U tom periodu, Francuski ambasador u Londonu, Rene Masilji, primjećuje američko „tutorstvo“.¹⁵

Treba znati da ono što Vol opisuje kao „amerikanizacija Francuza“¹⁶ ima u realnosti kakva bješe veze i sa pokušajem da se „crvena opasnost“ u Francuskoj suzbije i da se slomi snaga lijevo i marksistički orijentisanih pojedinaca i organizacija, iako naravno ne samo s time. Slično je i u Italiji i drugim državama buduće Evropske zajednice za uglj i čelik.

Međutim, treba pomenuti i podvući da je svakako – izrazito tako u predmetnom periodu – Francuskoj ipak na prvome mjestu bilo iznimno značajno – uprkos svemu – upravo da obezbijedi involviranost SAD.

Treba znati da je tokom poslijeratnih godina, francuska komunistička partija bila najjača pojedinačna snaga u političkom životu, kojim je preko nje dominirao ili mogao dominirati SSSR. Prema jednoj procjeni Džordža Kenana, SSSR je namjeravao oslabiti Francusku kako bi je učinio podložnom njegovoj dominaciji. Ovaj američki planer je smatrao, međutim, kako Francuzi nijesu pravilno razumjeli komunističke

¹⁴ *Ibid.*, p. 47.

¹⁵ *Ibid.*, p. 133.

¹⁶ *Ibid.*, p.

ciljeve, čime se zapravo može objasniti to što su imali tako široku podršku. „Objektivno, činjenično“ poznavanje SSSR-a se mora prenijeti francuskom narodu, najbolje kroz psihološki rat. Od stepena do kojega francuski narod dobije realnu sliku o SSSR, insistirao je Kenan, zavisioće vitalno i odnosi SAD i Francuske.“¹⁷

U jednom pismu Žoržu Bidou¹⁸ Mone piše: „Mi ćemo u velikoj mjeri zavisiti od ove zemlje [Sjedinjenih Država] koliko za održavanje našeg ekonomskog života, toliko i za našu nacionalnu sigurnost. Ovakva situacija se ne može nastaviti bez velike opasnosti. Mi smo danas [za Sjedinjene američke države] ‘ulog’ [*I'enjeu*]. Moramo brzo transformisati ovu situaciju u nezavisnost i saradnju.“

Inače, Mone je odbacio optužbe da su Sjedinjene Države reakcionarne, imperijalističke, i žele da kontrolišu Francusku. Međutim, to bi mogao biti krajnji ishod, osim ako Francuzi nisu bili dovoljno jaki da prihvate izazov i upotrebe Maršalov plan da povrate svoju nezavisnost. Za Monea, kao i za Vašington, to je značilo postizanje finansijske stabilnosti.¹⁹

Pomenuti historičar navodi iz 1952. g. „širok spektar aktivnosti koje ne moraju biti detaljno ispričane“. Njegovi psihološki ciljevi bili su ukupno pomoći da eksplodira „sovjetski mit“, promovisanje međunarodne kooperacije, prikazuje Sjedinjene Države kao one koje traže mir i slobodu, promoviše prihvatanje američkih trupa u Francuskoj, uvjeravaju Francuzi da američka politika poštuje francusku državnost i nezavisnost, takođe cilj je i „ohrabriti lokalne kanale da služe kao sredstvo za SAD psihološke ciljeve“. Pod ovim naslovom spadale su i aktivnosti tzv. Kongresa za kulturnu slobodu, koji je ciljao na evropske

¹⁷ Up:*Ibid.*, p. 59.

¹⁸ Premijer Francuske, njegova vlada je formirana 28. oktobra 1949. godine.

¹⁹ *Ibid.*, p. 165.

intelektualce, finansiranje kritike *Encounter* u Engleskoj i *Preuves* u Francuskoj.²⁰

U svrhu „amerikanizacije Francuza“ formirana je i Informativna agencija Sjedinjenih država (*United States Information Agency*, USIE). Ova agencija je sponzorirala razne publikacije, dakle za one „psihološke ciljeve“, imala je godišnji budžet od oko pola miliona dolara. Napravljen je veliki broj filmova koji promovišu *american way of life*; za šest mjeseci prezentirano je 34.000 nepozorišnih programa za nekih 4.760.000 osoba širom Francuske.²¹

U Francuskoj se u predmetnom periodu nalazila montirana zamašna američka vlastita propagandna mašina. Pored toga, notirajmo i prisustvo više od 40.000 američkih vojnih lica, takođe, tamo su tada i „informativne službe koje su pokušavale natjerati Francuze da se srećno prilagode prisustvu SAD“. Čak su i „vlade kojima je bio na čelu Pleven, Pinajeva vlada nakon toga, svi su saradivali s ciljevima američkog ‘psihološkog ratovanja’“. Ipak, ispod površine, Amerikanci su proizvodili negativan otpor. Kako je iritacija rasla zbog stalnih svađa oko američke vojske i novčane pomoći, ova ogorčenost je eksplodirala u narodnoj svijesti, stvarajući još jednu krizu u francusko-američkim odnosima 1952. godine.²²

Uspon ka globalizmu

Kako je i proizilazeće, globalizam – shvaćen ovdje precizno kao politička agenda, a ne tek spekulativni ili idealistički koncept – možda na prvome mjestu podrazumijeva temeljni preokret u spoljnoj politici SAD.

Isolacionizam ili internacionalizam? Džordž Vašington ili Vudro Vilson?

²⁰ *Ibid.*, p. 216.

²¹ *Ibid.*, p. 217.

²² *Ibid.*, p. 218.

Doista, nijesu li te arhitekta globalizma prije svega – razumije se uz izuzetak jednoga od njih – najprije američki predsjednici počevši, velimo, tamo od liberalnoga internacionalizma wilsonijanskoga profila sve do sadašnjega, aktuelnoga predsjednika? Nijesu li svi oni prema faktima globalisti? Ili pretpostavljeno onome što je terminološki i epistemološki prioritet u ovome radu, nije li ona realna sadržina njihove političke i predsjedničke agende svagda upravo globalizam? Pogotovo ukoliko globalizam razumijevamo kao politiku – državnu politiku – koja politika i geopolitika tako smatra i posmatra da je čitav svijet tek jedna i sve više i više interkonektovana sfera²³, zapravo ga u strateškim i tajnim dokumentima tretira kao jednu i to vlastitu sferu uticaja.

Znači, „ono što je nekada bio san poeta i filozofa postao je ozbiljan faktor u politici – nešto s čim moraju računati oni koji formulišu i sprovode spoljnu politiku“.²⁴ A pogotovo je tome tako ukoliko je u pitanju, recimo, predsjednik Sjedinjenih američkih država.

Upravo je tako kada je u pitanju (i) trideset treći po redu američki predsjednik, Hari Truman. Ako Trumanov politički program, prema glavnim momentima njegovim, ocijenimo kao globalizam ili globalizmički, nećemo pogriješiti, kažemo da nećemo prosto jer nam uvid u činjenice veoma daje za pravo.

Prije svega, ovaj se zalagao za svjetski mir. Kako autori ukazuju, Trumanova doktrina je materijalizacija globalizma i Ajzenhauer je kasnije samo elaborirao globalizam već prisutan ili implicitan u ovoj doktrini. Zatim, nešto što je manje poznato, a što nam je ovdje od značaja i značajno znati, Truman se zalagao za

²³ Globalizam u praksi podrazumijeva da se takva interkonektovanost svijeta umjetno podstiče i povećava, operativna veza između globalizma i socijalnog konstruktivizma.

²⁴ Percy E. Corbett, Congress and Proposals for International Government, *International Organization*, Vol. 4, No. 3 (Aug., 1950), p. 383.

sjedinjenje država svijeta ili ako se hoće sjedinjene države svijeta. Prema agendi za koju se veoma založio i s kojom se kako izgleda bješe poistovjetio, takvo zamašno, posleratno i posttratno, ujedinjenje projektovano je u formi federacije.

Njegova euforičnost oko mogućnosti i projekcije ujedinjenja država u zenitu je 1945. godine. Tako, nakon što je u San Francisku potpisana povelja UN, a uoči ratifikacije iste, Truman eksplicitno upoređuje 1945. sa 1788, odnosno, ratifikaciju povelje UN sa ratifikacijom ustava SAD od strane 13 američkih država koje tada stupiše u federaciju. Čak spremno upoređuje američki ustav sa Poveljom UN. Kako je to rekao, „moraćemo da ratifikujemo ovaj ustav iz San Franciska i želim da vidim SAD da to prve urade“.²⁵ Otišao je i korak dalje, upoređujući tadašnje zemlje svijeta (potpisnice Povelje UN) sa onih 13 američkih država, konstituentima federacije SAD.

„Sad to moramo napraviti na internacionalnom planu. Nacijama će biti jednako lako da se slože u republici svijeta kao i nama u republici Sjedinjenih Država.“²⁶

U govoru iz kojega citiramo, rekao je još i da „ako Kanzas i Kolorado imaju spor oko neke vododjelnice, ne zovu svaka svoju Nacionalnu gardu i ne idu u rat oko toga. One pokreću postupak u Vrhovnom sudu i obavezuju se njegovim odlukama. Ne postoji niti jedan razlog na svijetu zašto tako ne bismo radili i na internacionalnom planu. U San Francisku su potpisane dvije povelje. Jedna od njih je Povelja Ujedinjenih nacija. Drugo je povelja o svjetskom sudu. Biće potrebna ratifikacija obje ove povelje i njihovo stupanje na snagu, ukoliko želimo da imamo

²⁵ Harry Truman, Remarks Upon Receiving an Honorary Degree From the University of Kansas City, June 28, 1945, *The Public Papers of the Presidents of The United States*, p. 151,

<https://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/4728442.1945.001?rgn=main;view=fulltext>

²⁶ *Ibid.*, p. 151.

svjetski mir za buduće generacije. To je jedan od zadataka koji je dodijeljen meni. Ja prihvatam odgovornost“.²⁷

Kako je jasno objasnio, „nestrpljiv sam da vam predočim da svijet više nije veličine distrikta, nije više veličine države, nije više veličine nacije. To je jedan svijet... To je svijet u kojem svi mi skupa moramo da se uskladimo“.²⁸

S tim što nije u pitanju jedino Truman. Naime, kako o tome čitamo, „predlozi za svjetsku federaciju bili su iznenađujuće uobičajeni tokom ovog vremena“.²⁹ Uzmimo samo podatak da je negdje u tom poslijeratnom periodu (1949–50) 19 američkih senatora i 120 članova predstavničkog doma podržalo jednu rezoluciju u kojoj se izjavljuje da osnovni cilj američke spoljne politike treba da bude transformacija Ujedinjenih nacija u „svjetsku federaciju otvorenu za sve nacije sa definisanim i limitiranim ovlastima adekvatnim da očuvaju mir i spriječe agresiju kroz donošenje zakona, interpretaciju i nametanje svjetskog prava“.³⁰

Ujedinjene su nacije, vjerovatno do sada najveća i najznačajnija, materijalizacija globalizma, preciznije rečeno, globalizma američkog predsjednika Ruzvelta. Za Ruzvelta, Ujedinjene nacije su trebalo da predstavljaju realističniju verziju Lige naroda i „kako su Ruzvelt i Stejt department osmišljavali dizajn Ujedinjenih nacija, mogli su dati sebi pun odušak u njihovoj ambiciji za globalnu organizaciju posvećenu obezbjeđivanju 'trajnog mira'“.³¹

²⁷ *Ibid.*, p. 151.

²⁸ *Ibid.*, p. 150.

²⁹ Luis Cabrera, *Political Theory of Global Justice*, Routledge, 2004, p. 91.

³⁰ *Ibid.*, p. 91.

³¹ Neil Smith, *American Empire*, University of California Press, 2003, p. 374.

Reference:

- Cabrera Luis, *Political Theory of Global Justice*, Routledge, 2004.

- Hearden Patrick, J., *Architects of Globalism Building a New World Order During World War II*, University of Arkansas Press, 2002.

- Smith Neil, *American Empire*, University of California Press, 2003, p. 374.

- Truman Harry, Remarks Upon Receiving an Honorary Degree From the University of Kansas City, June 28, 1945, *The Public Papers of the Presidents of The United States*,

<https://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/4728442.1945.001?rgn=main;view=fulltext>

- Wall Irwin, M., *The United States and the Making of Postwar France 1945–1954*, Cambridge University Press, 1991.

POSREDNIČKI RATOVI

Radenko Šćekić

The new millennium has crystallized new types of warfare, such as asymmetric and hybrid, although the techniques of these forms of warfare were to a greater or lesser extent implemented and used in earlier periods. The modern age is characterized by regional and geopolitical conflicts in an atmosphere of deceptive peace "and controlled chaos". The modern type and projection of warfare represents a complex system and coordination of several different areas: armed forces, logistics, media, transport infrastructure, educated and specialized personnel.

Osnovni sadržaj rata je oružana borba, ali ne i jedini, već se koriste i druge forme. Poznata izreka da je *rat produžetak politike, samo drugim sredstvima*, ima svoje značenje i u propagandnoj aktivnosti.¹ Upravo u ratnim uslovima, a pod tim

¹ Ratna propaganda ima veliki uticaj na javnost, jer pokriva veliki prostor i ne utiče samo na zaraćene zemlje, nego ako ima veći prolaz informacija, i šire. Primjer takvog uticaja su ratovi između Izraela i Palestine. Izrael je uložio milione dolara u propagandne svrhe, a najveći uticaj je postignut u SAD. Izrael se svijetu predstavio kao nevina žrtva, a Palestina i arapske države su predstavljene kao nasilnici. Premijerka Izraela Golda Meir je rekla u jednom razgovoru: „Kao prvo, mi (Izrael) nemamo nuklearno oružje, a kao drugo, ako zatreba – mi ćemo ga upotrijebiti“ – što je primjer jakog psihološkog efekta na

se podrazumijeva i period koji ratu prethodi, propaganda ima ogromnu važnost. Brojčana nadmoć je tokom milenijuma ratovanja bila presudna. Već od 17, 18. vijeka vatrena moć i taktika preuzimaju primat. Hladni rat, a naročito prve decenije novog milenijuma su ovo polje usložile razvojem mrežnocentričnog, hibridnog, psihološkog ratovanja. Ako je treći svjetski rat bio Hladni, onda je četvrti Hibridni. I kao što Drugi vuče korijene iz Prvog, tako i Hibridni ima utemeljenje u Hladnom ratu. Hibridni rat je neograničeni rat, od beskontaktnog do totalnog.² Rat je, zapravo oduvijek bio neograničen, ali je spektar mogućnosti bio ograničen, jer ranije nije bilo opcija za ekonomske sankcije, međunarodne pritiske, medijske manipulacije, sajber špijunažu i napade, itd. Rat je neograničen od nastanka, ali su se granice stalno pomjerale, odnosno mogućnosti umnožavale i unapređivale. Hibridno ratovanje je sinergija – objedinjavanje Hladnog rata i malih ratova, koji karakterišu period poslije dva velika sukoba svjetskih razmjera. Hladni rat je bio hibridni svjetski rat. Hibridni rat je počeo sa Hladnim ratom, odnosno sa završetkom Drugog svjetskog rata, i još uvijek traje. Svi ratovi u drugoj polovini 20. i prvim decenijama 21. vijeka su zapravo – hibridni ratovi.³ U prvom

okolne arapske države. – više u: Radenko Šćekić, *Mediji i Geopolitika*, Medijska kultura, Nikšić 2019, str. 241.

² Hibridni rat može biti neograničeni rat, ali to nije novost. Teorija 4GW (eng. Fourth Generation Warfare) – četvrta generacija rata, promovise neograničen i složeni rat, – više u: Davor Milošević, *Pojmovno određenje fenomena hibridno ratovanje*, Vojno delo 3, Beograd 2018.

³ „Stvaranje ISIL i tranzicija Istočne Evrope su najveće operacije hibridnog rata u istoriji. Ruski ‘hibridni’ udar u drugoj deceniji 21. vijeka na prostoru istočne Evrope, nije ništa drugo do ‘protivofanziva’ na onaj Zapadni sa kraja 20. vijeka. Svaka akcija uzročno dovodi do reakcija posleđično“ – više kod: Davor Milošević, *Pojmovno određenje fenomena hibridno ratovanje*, Vojno delo 3, Beograd 2018.

generaciji ratovanja primat je imala brojnost armija u sukobu i preovladavao je ljudski potencijal. U drugoj generaciji (prve dekade 20. vijeka) prevlast je bila na strani tehnologije i tehničkih inovacija u naoružanju, odnosno na vatrenoj moći. U trećoj generaciji ratova, koja je trajala od Drugog svjetskog rata pa sve do sredine 1980-ih, preovlađujuću komponentu je predstavljala sposobnost manevra.⁴ Hibridno ratovanje je sintagma koja je od početka 21. vijeka najviše upotrebljavana u objašnjenju transformacije rata.⁵ Tokom druge polovine prošlog, a naročito početkom 21. vijeka, one su korišćene u objašnjenju neuspjeha velikih sila u sukobu sa komparativno znatno slabijim (asimetričnim) protivnikom. U te sukobe mogu se svrstati neuspjeli vojni angažmani SAD u Vijetnamu, Somaliji, Avganistanu, Iraku, zatim Francuske u Alžiru,⁶ SSSR-a u Avganistanu, Rusije u Čečeniji kao i Izraela u Libanu. Njihove karakteristike ukazuju da rat, shvaćen na tradicionalan

⁴ Međutim, predstavnici ove teorije najavili su uspostavljanje tzv. „četvrte generacije ratovanja“, koja će biti više fluidna, decentralizovana i asimetrična u odnosu na način ratovanja u prošlosti. Pri tome, predvidjeli su značajniju ulogu svih nedržavnih faktora koji su u tom trenutku bili u snažnom zamajcu razvoja kao i povećanje informacionog ratovanja i psiholoških operacija – više u: William Lind S et al, *The Changing Face of War: Into the Fourth Generation*, Marine Corps Gazette, Octobar 1989, p. 22.

⁵ Prema kvantitativnim pokazateljima, od 1945. broj građanskih ratova znatno je veći u odnosu na međudržavne ratove uz prisutan trend stalnog povećanja broja građanskih i opadanja broja međudržavnih ratova - Prema: Dupuy Kendra et al, *Trends in Armed Conflict, 1946–2016*, Conflict Research Institute Oslo, Norway, 2017.

⁶ Francuska je u 19. vijeku uspjela osvojiti Alžir sa 34.000 vojnika, ali nije uspjela zadržati tu koloniju 60-tih godina 20. vijeku sa 600.000 vojnika. Promijenila se priroda ratovanja, dostupnost razornog oružja, gerilski/partizanski rat, terorizam i sl. – više u: Džozef Nye, *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd 2008, str. 30.

način, sasvim sigurno prolazi kroz veliki preobražaj od polovine 20. vijeka.⁷ Godine 2005, podstaknut američkim neuspjesima u Avganistanu i Iraku, general Matis, tadašnji komandant Marinskog korpusa SAD, ukazuje da je najveća opasnost u porastu takozvanih iregularnih izazivača iznoseći da se njihove metode ratovanja povećavaju u obimu i sofisticiranosti.⁸ Zasićenost strategije raznim oblicima i metodama oružane borbe izrodila je niz definicija modernog ratovanja: mrežno, asimetrično, nekontaktno, informaciono, itd. Svaka od definicija odražava dominantnu karakteristiku vojne konfrontacije, ali nijedna od njih sama ne karakteriše rat u cjelini. Ova „raznolikost“

⁷ Otklon od tradicionalnog koncepta frontovske borbe nazvan je „mrežnacentričnim ratovanjem“, „nelinearnim ratovanjem“, „beskontaktnim ratovanjem“ itd. Još od vijetnamskog rata (1955–1975) i sovjetsko-avganistanskog rata (1979–1989) vidno se mijenja operativno okruženje u kojima su se odvijali ratni sukobi. Konvencionalna superiornost velikih sila, poput SAD i SSSR-a, pokazala se nedovoljnom za postizanje ciljeva u sukobu sa znatno slabijim snagama Vijetkonga i talibanskog pokreta koji su vješto i efikasno primjenjivali mješavinu konvencionalnih i nekonvencionalnih metoda ratovanja – više u: Karl Lowe, *Hybrid War in Vietnam*, in: Williamson Murray, Peter R. Mansoor (ed.), *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, Cambridge University Press, 2012, pp. 254–288.

⁸ On dodaje: „Kao takvi, oni će osporavati globalne američke bezbjednosne interese, pokušavajući da iskoriste taktičke prednosti u vremenu i na mjestu po sopstvenom izboru, umjesto da igraju po američkim pravilima. Oni žele da akumuliraju seriju malih taktičkih efekata, veličajući ih kroz medije i kroz informacioni rat, kako bi oslabili američku odlučnost. Na meniju imaju četiri izbora načina i sredstava rata, od konvencionalnog do iregularnih (terorizam, pobuna i kriminalne aktivnosti), a njihova sinteza je ono što se naziva „hibridno ratovanje“ – više u: James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars*, U.S. Naval Institute, *Proceedings Magazine*, Issue: November 2005, Vol. 132/11/1, 233.

definicija sa jedne strane vezana za koncept „hibridnog ratovanja“ daje visok stepen nestabilnosti i ne dozvoljava da se uključi u postojeće klasifikacije ratova i sukoba (Rančić, 2018). Možemo se zapitati da li upotreba novog termina ukazuje na nešto novo o modernom ratu, jer je većina dosadašnjih sukoba definisana uz upotrebu asimetrije koja koristi slabosti protivnika, što dovodi do složenih situacija koje uključuju različite resurse, metode, sredstva i taktike.⁹ Razmatra se promjenjivi oblik savremenog rata, zatim kako vojni resursi dovode do pobjede kao ostvarenja željenog uticaja na volju – kroz borbu, kroz „diplomatiju prisile“, odnosno kroz obećanje zaštite i pružanje mnogih vrsta pomoći (obuka, vježbe, humanitarna pomoć itd). Značajan je uticaj ekonomske moći na „ponašanja“ i meke i tvrde moći savremenih država, odnosno šta predstavlja ekonomska međuzavisnost i koliku „ranjivost“ ona otvara za različite vrste uticaja, od resursnih potreba (posebno se ističe značaj energenata, tj. naftne i gasne politike kao načina uticaja i širenja moći) do njihovog uskraćivanja, uključujući tu i ekonomske sankcije kao vrstu djelovanja sa svojim pozitivnim i negativnim dometima. Uticaju informatičke revolucije na porast moći i stvaranje sajber-moći, videne kao upotrebe resursa za stvaranje, kontrolu i saopštavanje elektronskih informacija. Infrastrukture, mreže, softver, ljudske vještine – sve su to aspekti sajber-moći, koja utiče na mnoge oblasti, od rata do trgovine. U njima se prepliću i tvrda i meka moć. Opisujući resurse moći u sajber-domenu vlade, organizacija, ali i pojedinca i labavo strukturisanih mreža, kao i fenomene sajber-napada, haktivizma, sajber-kriminala te internet-špijunaže.

⁹ „Hybrid war – does it even exist? (Hibridni rat - da li to uopšte postoji?)“ u: *NATO Review magazine*. -<http://www.nato.int/docu/review/2015/also-in-2015/hybrid-modern-future-warfare-russia-ukraine/EN/index.htm> (Pristupljeno: 24. 08. 2017).

Uočavajući otvorene, mada ograničene mogućnosti nekih manjih država da naprave skok u asimetričnom ratovanju upotrebom informatičkih sredstava, Naj predviđa da će sajber-prostor i nadalje biti svjedok povećanog rasipanja moći na nedržavne aktere, sa jedne, i mrežnu centralizaciju, sa druge strane.¹⁰ Od 226 značajnih oružanih sukoba od 1945. do 2002. manje od polovine se vodilo između država i naoružanih grupa tokom pedesetih, ali već devedesetih to je postao glavni oblik oružanog sukoba. Te grupe se mogu podijeliti na pobunjenike, teroriste, paravojne jedinice i kriminalne organizacije, iako se ove kategorije vremenom mogu preklapati i zamagliti. Na primer, gerila Revolucionarnih oružanih snaga Kolumbije uspostavila je savezništvo s narko-kartelima u zemlji, a u Avganistanu neke talibanske grupe održavaju tijesne veze s teroristima transnacionalne Al Kaide, dok su ostali uglavnom lokalno orijentisani. Nekima od njih države daju podršku, ali mnogima ne. Ove grupe sukob posmatraju kao kontinuum političkih i nasilnih neregularnih operacija tokom dugog perioda koje će omogućiti prisilnu kontrolu nad lokalnim stanovništvom. Njima na ruku ide to što mnoštvu slabih država nedostaje legitimitet ili sposobnost da efikasno kontrolišu sopstvenu teritoriju. Rezultat je ono što general ser Rupert Smit, nekadašnji britanski zapovjednik u Sjevernoj Irskoj i na Balkanu, naziva „rat među narodom.“ Takvi sukobi se najčešće ne rješavaju na konvencionalnim bojištima uz pomoć tradicionalnih vojski. Oni postaju hibridni ratovi – „nabijena mješavina konvencionalnog oružja, neregularne taktike, terorizma, i kriminala na području gde se ratuje“. Na primjer, tokom tridesetčetvorodnevne bitke sa Izraelom u Libanu 2006, naoružana politička grupa Hezbolah koristila je dobro osposobljene ćelije koje su miješale propagandu, konvencionalnu vojnu taktiku, i rakete izbačene iz gusto naseljenih civilnih

¹⁰ Džozef S. Naj: *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd 2011.

oblasti kako bi postigla ono što su mnogi u regionu smatrali političkom pobjedom. U Gazi, dvije godine kasnije, Hamas i Izrael su se borili u vazduhu i na zemlji u gusto naseljenim zonama.

U hibridnim ratovima, konvencionalne i neregularne snage, borci i civili, fizičko uništavanje i informativni rat postaju tijesno isprepleteni. Povrh toga, s kamerom u svakom mobilnom telefonu, konkurencija informacija je stalno prisutna. Neki teoretičari ovaj novi oblik rata nazivaju „asimetričnim ratovanjem“.¹¹ Bez obzira na različite formulacije i sinonime različitih vidova ratovanja, zadržala se osnovna težnja – pobjeda i neutralisanje protivnika. Samo su sredstva i metode unapredovale. Posrednički rat (*Proxy war*) kao sredstvo za unapređenje cilja koji su američke oružane snage opisale kao „dominaciju punog spektra“ sprovodi se decenijama kroz manje regionalne ratove, niskog intenziteta, od Koreje, Vijetnama, Angole, Avganistana, do Ukrajine, Jemena, Sirije. U daljem testu, izdvojicemo nekoliko značajnijih posredničkih ratova:

Španski građanski rat je bio sukob u kome su se Druga španska republika i ljevičarske grupe borile protiv pobune desničarskih fašista i nacionalista predvođene generalisimusom Franciskom Frankom, koji je u državnom udaru uspio da svrgne republikansku vladu i uspostavi diktaturu. Španski građanski rat počeo je 17. jula 1936. a okončan je 1. aprila 1939. i u njemu je stradalo oko milion ljudi, vojnika i civila. Rat je predstavljao posrednički rat komunističke i fašističke internacionale. Hiljade komunista su stradale u međusobnim obračunima trockista-staljinista i ostalih frakcija u Španiji. Na prostoru „treće države“, u ovom slučaju Španije, međusobno su ratovala dva suprotstavljena bloka, dvije ideologije Fašizam/nacizam sa jedne i komunizam sa druge strane. Svaka od zainteresovanih strana je uložila ogromna sredstva, u novcu, ljudstvu i naoružanju, nastojeći da putem ovog posredničkog rata ostvare svoje željene ciljeve.

¹¹ Džozef S. Naj: *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd 2011.

Korejski rat, koji je započeo kao građanski rat, vodio se od 1950. do 1953. na poluostrvu Koreja, koje je nakon Drugog svjetskog rata podijeljena na sovjetsku i američku okupacionu zonu. Građanski rat je izbio 25. juna 1950. kada je komunistička Demokratska Narodna Republika Koreja napala kapitalističku Republiku Koreju. Građanski rat je proširen kada su Sjedinjene Države, a kasnije i Narodna Republika Kina ušle u rat zbog hladnoratovskih tenzija. Rat se okončao primirjem koje je postignuto 27. jula 1953. godine. Sklopljeno je primirje koje je još uvijek na snazi, uspostavljena je demilitarizovana zona i teritorijalno razgraničenje duž 38. paralele.¹²

Glavna podrška Sjevernoj Koreji je bila Kina, uz ograničenu pomoć sovjetskih borbenih savjetnika, vojnih pilota i oružja. Južnu Koreju su podržavale, uglavnom američke snage, iako su mnoge druge države takođe doprinijele u pogledu broja vojnika.¹³ U ratnim operacijama u Koreji naglašavalo se da: „više vrijedi jedan demoralizovani nego jedan mrtav vojnik, jer demoralizovani širi defetizam među svojim saborcima“. Američki psiholozi su nakon rata u Koreji ustanovili na osnovu izjava zarobljenih Koreanaca i Kineza, „da se trećina njih predala zbog uspješne američke propagande“. (I. Šiber, 1998, str. 334). Procjenjuje se da je ukupno stradalo između milion i milion i po ljudi.

Vijetnamski rat ili Drugi indokineski rat, bio je sukob između Demokratske Republike Vijetnam (Sjeverni Vijetnam), u savezu sa Vijetkongom, protiv Republike Vijetnam (Južni Vijetnam), u savezu sa SAD. Mnogi smatraju Vijetnamski rat za „posrednički rat“, jedan od nekoliko koji su se dogodili tokom Hladnog rata između SAD i njenih zapadnih saveznika sa jedne strane, i

¹² Millett, Allan Reed, yp. (2001). *The Korean War*, Volume 3. Korea Institute of Military History, u *Nebraska Press*, str. 541.

¹³ Edwards, Paul M. (2006). *Korean War Almanac. Almanacs of American wars*. New York: Infobase Publishing. стр. 528.

Sovjetskog Saveza i/ili Narodne Republike Kine. Posrednički ratovi su se dešavali jer su najvažniji igrači – posebno SAD i SSSR – bili nevoljni da se direktno bore jedni protiv drugih zbog neprihvatljive cijene – mogućeg nuklearnog rata. Sjevernovijetnamski saveznici su bili Narodnooslobodilački front za oslobođenje Južnog Vijetnama, Sovjetski Savez, Narodna Republika Kina i Sjeverna Koreja. Glavni saveznici Južnog Vijetnama su bili SAD, Australija, Novi Zeland i Južna Koreja; južnovijetnamski saveznici su razmjestili veliki broj vojnika. Američke borbene trupe su bile umiješane još od 1959, ali ne u velikim brojkama sve do 1965. One su napustile zemlju 1973. Veliki broj civilnih žrtava je posljedica rata koji se završio 30. aprila 1975. kapitulacijom Južnog Vijetnama. Rat se vodio na teritoriji Južnog Vijetnama i u pograničnim krajevima susjednih država Kambodže i Laosa, uz povremene kampanje bombardovanja Sjevernog Vijetnama. U dvadesetogodišnjem ratu poginulo je oko 58.000 Amerikanaca, 75.000 Francuza i dva miliona Vijetnamaca.¹⁴

Glavni modeli propagande SAD korišćeni u razdoblju Hladnoga rata, a tiču se konfrontacije sa Sovjetima, bili su model *zadržavanja komunizma i teorija domina*¹⁵ lansirana u

¹⁴ Anderson, David L. (2005). *The Vietnam War*. Palgrave Macmillan. strp. 123

¹⁵ Domino efekat je mišljenje popularno u SAD-u od 1950-ih, po kojem se regionalno širenje komunizma i pad prozapadnih režima događa poput rušenja domino pločica. Iznio ga je 1954. američki predsjednik Ajzenhauer govoreći o „padu jugoistočne Azije poput domina“ ako se „izgubi Indokina“. Isti pristup SAD su imale prema revolucijama u Srednjoj Americi (Kuba 1959, Nikaragva 1979. i dr). Domino teorija politološki se osporavala zbog ideološke zasnovanosti (antikomunizam) te zbog neuzimanja u obzir različitih faktora državne nestabilnosti i političkih promjena. Izvan ideološkoga konteksta, od 1990-ih spominje se kod regionalne destabilizacije izazvane širenjem iz problematičnog područja (ili države) na susjedne države (npr. albanski problem, sukobi

javnost tokom rata u Vijetnamu. Ovi modeli zadržali su se konstantno u američkoj anti-sovjetskoj propagandi, usprkos periodu detanta, koji završava početkom osamdesetih i ponovnim početkom trke u naoružanju.¹⁶ Eskalacija rata u Vijetnamu u periodu 1965–1967. najbolje je pokazala kako je komercijalna TV mreža u oblikovanju informacija kontinuirano bila na liniji administracije. Vijesti su izgledale kao produžena ruka vladinih obrazloženja i saopštenja. Iako se kod kuće i u svijetu rađao ogroman talas protivnika ratu, televizijska mreža bila je na mukama da gledaocce izoluje od tog uticaja. Hana Arent je povodom objelodanjiivanja „Pentagonskih papira“ (1967) koji su pokazivali kako su Amerikanci u Vijetnamskom ratu najviše obmanjivali sopstvene građane – govorila da legitimisanje laži vodi razaranju razuma koji je najvažniji za našu orijentaciju u stvarnosti.¹⁷ Tada su Amerikanci shvatili da su im američki (provladini) mediji o Vijetnamu javljali samo laži, Arent je to opisala kao psihotično triježnjenje: „Uvijek se dolazi do tačke poslije koje laganje daje suprotne rezultate“.¹⁸ Mnogo godina nakon rata u Vijetnamu, negdje u periodu 1992. i 1993. došlo je do širenja dezinformacija da jedan KGB fajl sadrži dokumenta koja

u Africi, iračko-kurdski konflikt, kriza u Afganistanu i dr). – više u: *Kisindžer* 2000, str. 568–590. I na: <http://www.enciklopedija.hr/> 23. 6. 2019.

¹⁶ Charles Sellers, Henry May, Neil R. Mcmillen, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Zagreb, 1996., 353–376.

¹⁷ Tada su Amerikanci shvatili da su im američki (provladini) mediji o Vijetnamu javljali samo laži, Arent je to opisala kao psihotično triježnjenje: „Uvijek se dolazi do tačke poslije koje laganje daje suprotne rezultate. Do te tačke se dolazi kad je publika, kojoj se laži upućuju, prisiljena da potpuno odbaci razliku između istine i laži da bi preživjela.“ – više na: <http://www.politika.rs/> 23. 4. 2019.

¹⁸ Do te tačke se dolazi kad je publika, kojoj se laži upućuju, prisiljena da potpuno odbaci razliku između istine i laži da bi preživjela.” – više na: <http://www.politika.rs/> 23. 4. 2019.

dokazuju da su Vijetnamci zaista, namjerno zadržali američke ratne zarobljenike kao taoce poslije rata.¹⁹

Establišment SAD se „opekao“ tokom Vijetnamskog rata, jer su tada dozvolili da nekontrolisani mediji u javnom mnjenju kreiraju anti-ratnu retoriku, što je tada dovelo do masovnih anti-ratnih demonstracija, mirovnih pokreta. Već tokom 80-tih i u Zalivskom ratu 1990. mediji su bili strogo kontrolisani u skladu sa interesima vlasti. Čak je i Vijetnamski sindrom, pojam koji je počeo da se pojavljuje oko 1979. bio na udaru kritike provladinih stručnjaka. Tako je Norman Podgorec iz Reganove ere definisao ovaj post-traumatski vojnički sindrom kao „bolesnu inhibiciju protiv upotrebe vojne sile“.²⁰

Do dana današnjeg, Građanski rat vođen u periodu 1861–1865. između Sjevera i Juga, ostaje najkrvaviji sukob u istoriji SAD, koji je pobio više ljudi (620.000) nego svi kasniji ratovi u kojima su SAD uzimale učešće, uključujući oba svjetska rata, Koreju i Vijetnam – (E. Hobsbaum, 2002, 39). Ideološka indirektna propaganda se sprovodi i putem zabave, filmova, animiranih i igranih, udžbenika u školi. Američki psiholozi su utvrdili

¹⁹ Ovaj mit su godinama održavali američki političar, Ros Pero i još neki desničari, kao i oni koji su željeli da spriječe normalizaciju odnosa sa Vijetnamom u ime osвете za poraz SAD u tom regionu – D. Kelner, *Medijska kultura*, Clio, Beograd, 2004, 111. Takođe su u Vijetnamu američki artiljerci u bazama razbacanim po visoravnima duž granice sa Kambodžom rado predlagali specijalnim izvještaičima jedan *exciting*: „uzbudljivo granatiranje neprijateljskog logora isključivo za potrebe medijskog izvještavanja“ – (F. Bal, *Moć medija*, Clio, Beograd 1997, 112).

²⁰ Kod velikog dijela javnosti „postojale su ove bolesne inhibicije protiv nasilja. Veoma je opasno za populaciju da je nadvladaju ove bolesne inhibicije pošto onda postoji ograničenje javnosti za vojne avanture u inostranstvu. „Neophodno je“, kako je istakao Vašington post prilično ponosno tokom histerije oko rata u Zalivu, „uliti u ljude poštovanje za ratničke vrijednosti“ – više u: *Čomski*, 2008, str. 27.

da udžbenici matematike i prirodnih nauka mogu snažno da utiču na indoktrinaciju učenika i njihov budući pogled na svijet, jer je fokus prvenstveno na formulama i brojevima a ne direktno na ideologiji.²¹

Angola - Angolski građanski rat je period savremene istorije ove zemlje od priznanja nezavisnosti 1974. godine do konačnog sklapanja mira 2002. godine. Nakon završetka portugalske kolonijalne vladavine u aprilu 1974, Angola je zapala u razarajući građanski rat, koji je postao najduži sukob u Africi. Procjenjuje se da je u ovom građanskom ratu koji trajao 27 godina poginulo 500.000 ljudi. Tri glavne zaraćene frakcije koje su učestvovala u sukobu su bile: Narodni pokret za oslobođenje Angole (MPLA), koji je imao bazu među govornicima kimbundua jezika i etnički mješovitom inteligencijom Luande; MPLA je imao veze sa komunističkim partijama u Portugalu, i Istočnom bloku; Nacionalni oslobodilački front Angole (FNLA), sa etničkom bazom u regionu Bakongo na sjeveru, i vezama sa Sjedinjenim Državama i Mobutuovim režimom u Zairu; i Nacionalna unija za potpunu nezavisnost Angole (UNITA), koju je predvodio Žonas Savimbi sa etničkom i regionalnom bazom u Ovimbundu u središtu zemlje. Nju su podržavale vlada aparthejda u Južnoj Africi i Sjedinjene Američke Države. Nakon puča 1974. u Portugalu je uspostavljena vojna vlada, koja je odmah zaustavila rat i pristala da preda vlast koaliciji ova tri pokreta. Koalicija se ubrzo raspala, i počeo je građanski rat. Sjedinjene Države, Zair i Južna Afrika su vojno intervenisali na strani FNLA i UNITA. Na suprotnoj strani, Kuba, uz podršku

²¹ 70-tih godina 20. vijeka u udžbeniku matematike u Vijetnamu stajao je sljedeći zadatak: „Ako je iz jednog bacača granata moguće uništiti 5 američkih imperijalista, koliko je bacača potrebno da bi se uništilo 20 imperijalista?“. Ili scena u jednom američkom crtanom filmu o Crvenkapici: zli vuk govori s ruskim akcentom i nosi šubaru sa srpom i čekićem (komunista, sovjet, arhinepriatelj). – F. Kovačević, *Psihologija politike*.

Sovjetskog Saveza, intervenisala je u korist MPLA.²² Kongres SAD je zabranio dalje vojno miješanje SAD u Angoli. Građanski rat između UNITA i MPLA se nastavio do 10. januara, 1989, kada je Kuba počela da povlači svoje snage. Godine 1988, Južna Afrika i Kuba su se saglasile oko povlačenja svih stranih trupa iz Angole.²³ U vrijeme ratova manipulatorska preuređivanja pojmova se često dešavaju, tako se u medijima izvještava: „da se ciljevi pogađaju uz izvjesnu kolateralnu štetu“, a u stvari je pri bombardovanju dolazilo do civilnih žrtava.

Nova posthladnoratovska zbilja, u velikoj mjeri, relativizuje i dovodi u pitanje stare ideološke i političke podjele. Po nekim izvorima, trećina od 20.000 zaposlenih u CIA (*Central Intelligence Agency*) zaduženo je za proizvodnju informacija.²⁴ Kako ističe Čomski: „Rijetko koji južnoamerikanac bi osporio riječi kubanskog nacionalnog heroja Hozea Martija koje je ovaj zapisao davne 1894.: ‘Što se narodi Južne Amerike više udalje od SAD, toliko će postati slobodniji i prosperitetniji’.“²⁵

Avganistan - Sovjetski rat u Avganistanu je bio devetogodišnji rat između Sovjeta i antisovjetskih snaga koje su se borile protiv

²² Niederstrasser, R. O. “The Cuban Legacy in Africa”, *Washington Report on the Hemisphere*, (30 November 2017)

²³ Hironaka, Ann (2009). *Neverending Wars: The International Community, Weak States, and the Perpetuation of Civil War*, Harvard University Press.

²⁴ Bivši agenti ove agencije, objelodanili su da su izmislili vijesti o silovanjima angolskih žena od strane kubanskih vojnika u Angoli sedamdesetih godina 20. vijeka. – više u: Fernando Andresen Guimarães, *The Origins of the Angolan Civil War*, New York: St. Martin’s Press, 1998.

²⁵ Martijeva ocjena se potvrđuje posljednjih godina jer izvještaji UN pokazuju da su sveobuhvatne reforme u regionu smanjile stopu siromaštva u državama u kojima je uticaj SAD neznatan, a da je ona i dalje visoka u onim koje su pod višedecenijskim uticajem SAD. – više u: N. Čomski, *Jer mi tako kažemo*, Službeni glasnik, Beograd 2016. str. 130.

avganistanske marksističke vlade. Sovjetski Savez je podržavao vladu, dok su pobunjenici dobijali pomoć iz mnogih zemalja, uključujući i Sjedinjene Američke Države i Pakistan.²⁶ Početno sovjetsko razmještanje 40. armije u Avganistanu se desilo 25. decembra 1979, a konačno povlačenje trupa se desilo između 15. maja 1988. i 2. februara 1989. godine. Dana 15. februara Sovjetski Savez je zvanično objavio da su sve njegove trupe napustile zemlju. Procjenjuje se da je u ovom sukobu stradalo preko milion ljudi.²⁷

Hladnoratovski suparnici su izazivali konflikte u Arapskim zemljama u razdoblju između 1945. i 1990. Naspram komunističkih, sekularnih i nacionalističkih arapskih režima koje je podržavao SSSR, islam je postao značajno ideološko sredstvo borbe SAD-a.²⁸ Tako su, tokom 1970-ih i 1980-ih, kako bi

²⁶ Bradsher, Henry St. Amant (1999). *Afghan Communism and Soviet Intervention*. Oxford University Press

²⁷ Bhatia, Michael Vinay; Sedra, Mark (2008). *Afghanistan, Arms and Conflict: Armed Groups, Disarmament and Security in a Post-War Society*.

²⁸ S obzirom na savremeni američki javni diskurs satanizacije radikalnog i militantnog političkog islama, islam je decenijama ranije bio sredstvo američkih specijalnih službi za ostvarivanje američkog interesa i to ne samo u arapskim zemljama, već i u Pakistanu, južnoj, jugoistočnoj i centralnoj Aziji, kao i u drugim djelovima islamskog svijeta. Štaviše, SAD su, u nekim aspektima, bile glavni pokrovitelj razvoja ekstremnih tendencija islama, a sve u cilju ostvarivanja prevlasti u Hladnom ratu. Podrivanju demokratije na Bliskom istoku, SAD su doprinijele i djelovanjem poput pružanja pomoći udaru Husni Zaim protiv ustavno izabranog predsjednika Shukri al-Quwatli u Siriji 1949, zbacivanjem iranskog demokratski izabranog premijera Mohammada Mosaddeka 1953. i nametanjem autokratskog režima na čelu sa Mohammad Reza Šahom, te pružanjem pomoći libanskom predsjedniku Camille Chamoun za ostvarivanje parlamentarne većine na izborima 1957. – više u: Rashid Khalidi, *Sowing Crisis: The Cold War and American Dominance in the Middle East*, Beacon Press, 2009, 20–21.

suzbile djelovanje SSSR-a, SAD pružale vojnu i finansijsku pomoć mudžahedinima²⁹ u Avganistanu.³⁰ Ulazak Sovjeta u Avganistan rezultirao je bojkotom Ljetnjih olimpijskih igara u Moskvi 1980. U bojkotu je učestvovala 61 zemlja, među kojima su bile Zapadna Njemačka, Japan, Kanada, Norveška, Argentina.³¹

²⁹ Naoružavanje i organizovanje mudžahedina od strane SAD, tokom Sovjetske intervencije u Avganistanu (1979–1989), imalo je višestruki efekat. Sovjeti su dobili svoj Vijetnam, žrtve, demoralizaciju, troškove tokom deseto-godišnjeg ratovanja. Sve to je, u kombinaciji sa drugim unutrašnjim i spoljnim faktorima ubrzalo raspad SSSR-a. Naravno, pomoć mudžahedinima je u zapadnoj javnosti predstavljena i „prodata“ u formi „borbe za demokratiju“ a islamski borci su predstavljani kao žrtve sovjetske agresije. Čak je i Holivud bio uključen u podršku državnoj politici (napomenimo samo film *Rambo II*). Deceniju kasnije, isti avganistanski mudžahedini/talibani su od „boraca za slobodu“, u zapadnim medijima predstavljeni kao „islamski fundamentalisti i opasnost po slobodni svijet“. Uslijedila je 2001. zapadna intervencija u Avganistan koja traje do danas uz enormne troškove (preko 1.000 milijardi dolara) i preko 4.000 poginulih američkih vojnika. Američki predsjednik Ronald Regan je svojevremeno vrhušku talibanskih boraca nazvao „moralnim ekvivalentima očeva američke nacije“ – više na: <http://www.legitgov.org/Reagan-calls-Taliban-moral-equivalent-Americas-founding-fathers> (Reagan: Taliban ‘moral equivalent of America’s founding fathers’. 19. 2. 2019.

³⁰ Vehabitski svijet sunitskih muslimana vidio je poraz Sovjetskog Saveza u Avganistanu kao „pobjedu“ islama i globalnog kalifata. SAD su preko Pakistana u periodu 1979–1992. organizovale i osposobile za borbu protiv Sovjeta preko 100.000 mudžahedina. Za Vašington je to bio ogromni poraz hladnoratovskog komunističkog protivnika. – više u V. Engdal, *Izgubljeni hegemon*, Profil, Zagreb, 2015.

³¹ Sportisti iz velikog broja država su ipak učestvovali, ali pod zastavom Međunarodnog olimpijskog komiteta. – <https://rs-lat.sputniknews.com/> 9. 5. 2019.

Sirija

Sirija je važila za otvoreno društvo okrenuto zapadnoj kulturi i rijetka arapska država sa sekularnim sistemom. Islamski zakon je protivustavan³² a vladajuća porodica pripada Alavitima, tolerantnoj grani islama (ogranku šiitskog islama)³³ kojih u Siriji ima oko 12%.³⁴ Do početka rata u sekularnoj Siriji hrišćani,

³² Demonstranti u Siriji tražili su kraj vladavine Baas partije, veća građanska i socijalna prava, kao i silazak Bašara al Asada sa vlasti. Arapska liga, SAD, Evropska unija i druge zemlje su optuživale sirijski režim zbog brutalnog obračuna sa demonstrantima. Hafez al-Asad se trudio da Sirija ne bude šerijatska država, već sekularna. Žene su dobile ista prava kao i muškarci, što je rijetkost u islamskom svetu, a čak je donio zakon koji ne uslovljava da predsjednik zemlje mora da bude muslimanske vjeroispovijesti. U mejnstrim medijima na Zapadu i u regionu Bliskog istoka, terorističke organizacije koje se godinama trude da sruše legitiman režim Bašara El Asada u Siriji, nazivaju se „pobunjenicima“ ili „opozicijom“. Čak pet papa je bilo sirijskog porijekla. Vjerska tolerancija je jedna od temeljnih vrijednosti Sirije. Oko 10% sirijskog stanovništva pripada hrišćanima. – više na: <https://www.blic.rs/svet/stanje-u-siriji> 15. 10. 2018.

³³ Nekoliko medija poznato je kao „čuvari principa demokratije“, među njima *The Guardian*, *The New York Times*, ali su mnogi pali na testu kredibiliteta u slučaju sirijske krize. *The Guardian* je nekritički u prvoj polovini 2011. prenosio tekstove tzv. „Lezbijke iz Damaska“. Novinarica tog lista „Katherine Marsh“ (pseudonim) pisala je kako su tekstovi na blogu gej devojke iz Damaska „brutalno iskreni“ i kako „ciljaju na ono što je odavno tabu u arapskoj kulturi“, te da je ona postala „heroina sirijskog revolta“. To je tako trajalo mesecima, dok se nije utvrdilo da je „lezbijka iz Damaska“ zapravo Tom Mekmaster, student Univerziteta u Edinburgu i stalni stanovnik jednog mjesta u američkoj državi Virdžinija. – <http://www.novimagazin.rs/stav/mediji-namecu-opste-pristanje/> 12. 11. 2018.

³⁴ U konfesionalnom pogledu, u Siriji je prije građanskog rata živjelo 87%

šiiti, suniti, Kurdi³⁵, alaviti³⁶ i Jevreji su živjeli u miru. Hrišćani su mogli da kupuju zemlju i grade crkve. U ostalim arapskim zemljama hrišćanska populacija broji manje od 1%.

Katar je imao za cilj pad Assadovog režima zbog projekta o gasovodu kroz sirijsku teritoriju.³⁷ SAD decenijama nastoje da suzbiju uticaj šiitskog Irana kao glavnog strateškog protivnika na Bliskom istoku i kao glavnog protivnika Izraela i Saudijske Arabije na tom području. Naravno, i kao sve važnijeg saveznika Rusije i Kine na Bliskom istoku. Putem uvođenja sankcija, pritisaka, miješanja u unutrašnji politički život,³⁸ satanizovanja Irana kao jedne od „osovina zla“ (uz Rusiju i Sjevernu Koreju). Borba za moć je regionalizovana pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog

Muslimana od toga 74% Sunita, 13% Šiita, 12% Alavita i nešto Ismalita), Hrišćana 10% (Pravoslavnih, Nestorijanaca, unijata) i 3% Druza i manje zajednice Jevreja u Damasku i Alepu. – prema: <https://www.cia.gov/> 1. 6. 2019.

³⁵ Kurdi predstavljaju najveću etničku grupaciju koja nema državu. Locirani su u regiji Kurdistan koji se prostire na teritorijima Turske (u kojoj čine 20% stanovništva), Iraka (15%), Sirije (9%), Irana (7%) i Jermenije (1%). (Cvrtila, 2016, 329). O ulozi i poziciji Kurda u sirijskom ratu vidjeti u: Federici, V., 2015. Procjenjuje se da ih ima 30–45 miliona.

³⁶ Religijska grupa koja slijedi doktrinu šiitske škole o dvanaestorici imama; njihovi pripadnici žive u Siriji, Libanu i južnoj Turskoj. Neki islamski teolozi smatraju da su se alaviti otcijepili od šiizma i udaljili od islama, stvarajući posebnu religiju – mješavinu islama, hrišćanstva i preislamskih vjerovanja.

³⁷ Asad je pod pritiskom Irana, 2007. odbio projekat Katara o gasovodu koji bi iz ove zemlje išao do Sredozemnog mora i prolazio kroz Saudijsku Arabiju i Jordan. – O uticaju sirijskog rata na uobličavanje regionalne energetske karte više u: Špirić, J., 2016, 77–90. Sa druge strane, postojao je plan projekta gasovoda koji bi od Irana, vodio preko Iraka i Sirije do Sredozemnog mora, koji bi poništio režim anti-iranskih sankcija.

³⁸ Sve se to može sažeti u najavljenju odluku iz 2019. da se Iranska vojska (Iranska revolucionarna garda) tretira kao teroristička organizacija. To je u kontekstu finansijskog, propagandnog i hibridnog rata Amerike protiv Irana.

vijeka, i to u borbi za liderstvo u arapskom svijetu, prvenstveno između Egipta i Saudijske Arabije, a u manjem intenzitetu između Sirije i Iraka. Mnoge elite u tom regionu su ostale na vlasti decenijama, često, zahvaljujući i podršci sila: SAD-a i SSSR-a tokom Hladnog rata, a kasnije SAD-a i evropskih sila. Proklamovani ciljevi SAD-a za slobodom (*liberty*), odnosno SSSR-a za pravdom (*justice*) nijesu doprinijeli demokratizaciji i zaštiti ljudskih i drugih prava u zemljama Bliskog istoka. (Khalidi, 2009: 166) Posljedice nasilne „demokratizacije“ u drugoj deceniji novog milenijuma Bliskog istoka i sjevera Afrike ogledaju se u radikalizaciji čitave regije i uspostavljanju sveobuhvatne kontrole nad naftnim resursima. Uprkos tome, dekompozicija i marginaliziranje velikih država regije – Iraka, Egipta, Libije, Sirije i ciljano Irana – inženjeringom političke destabilizacije režima, postaju sve više uočljivi geopolitički cilj. Na taj način, ne samo da proizvode i upravljaju regionalnim sukobima, već i stvaraju uslove u kojima periferne države „aktivno koriste geopolitički obrazac hegemon“. Na prostoru Sirije su se u formi posredničkog rata sukobili interesi SAD i njenih saveznika, Ruske federacije, Turske, Irana, Izraela. Samo zahvaljujući ruskoj pomoći, Asadov režim je uspio da se održi i slomi Islamsku državu.

Jemen

Dok je pažnja svjetske javnosti usmjerena na Ukrajinu, u Jemenu se dešavaju strašni zločini u posljednjih osam godina. U sukobu su pobunjenici Huti, koji drže prijestonicu Jemena i imaju podršku Irana i koalicija koju predvode Saudijska Arabija i Ujedinjeni Arapski Emirati.³⁹ Međunarodne agencije za humanitarnu pomoć upozoravaju da glad prijeti milionima ljudi, a Ujedinjene nacije prestale su da vode istrage o ratnim zločinima.⁴⁰

³⁹ <https://balkans.aljazeera.net/tag/rat-u-jemenu/>

⁴⁰ Colburn, Marta (2002). *The Republic of Yemen: Development*

Početak juna 2017. pet arapskih zemalja (Bahrein, Egipat, Saudijska Arabija, UAE i Jemen), kao i Libija i Maldivi, prekinule su diplomatske odnose sa Katarom zbog podrške islamskim terorističkim grupama, ekstremističkim i sektaškim organizacijama i veza sa Iranom. Zatvoren je vazduhoplovni i pomorski saobraćaj, a Saudijska Arabija je zatvorila kopnenu granicu sa Katarom. Katar je isključen iz arapske vojne koalicije koja u Jemenu deluje pod saudijskim zapovjedništvom.⁴¹

Uloga novinarske profesije mijenja se iz temelja. Paradigmatičan primjer „nove normalnosti“ i njenog odnosa prema slobodi predstavlja komentar uredničkog kolegijuma *Vašington posta*, koji ne samo da osnivača *Vikiliksa* Džulijana Asanža ne uzima u zaštitu, već ocjenjuje da „Asanž nije heroj slobode medija“ i da je „odavno zaslužio da bude pozvan na ličnu odgovornost“. I još se navodi: „Ako ove demokratije (Velika Britanija, SAD i Švedska) postupe na odgovarajući način, Asanžov slučaj mogao bi da predstavlja pobjedu vladavine prava“. O takvoj tendenciji govori i slučaj iz Francuske, ne ovoliko drastičan kao Asanžov, ali svakako simptomatičan. Gdje je petoro novinara, uključujući i novinarku *Monda* ispitivala francuska obavještajna služba DGSI, koja je novinarima tokom ispitivanja, zbog njihovog izvještavanja o „ aferi Benala“ i o prodaji oružja Saudijskoj Arabiji i UAE za rat u Jemenu, prijetila čak i zatvorskom kaznom od pet godina.⁴²

Challenges in the 21st Century. CIIR. crp. 13

⁴¹ <https://www.slobodnaevropa.org/a/saudijska-arabija-katar/28529028.html>

⁴² „Riječ je o kriminalizovanju autentičnog novinarstva, pri čemu ta kriminalizacija sada doseže razmjere veće nego ikada ranije – američki Zakon o špijunaži, donijet još 1917. u Asanžovom slučaju prvi put je upotrijebljen protiv nekoga ko je samo objavio klasifikovane informacije. I to je, ocenjuje novinar i dobitnik Pulicerove nagrade Glen Grinvald, ‘najsnažniji zamislivi presedan’, koji će uticati na budućnost čitavog novinarstva, jer od sada, navode na sličan način i Evropska i Međunarodna federacije novinara, ‘svako ko objavljuje informacije koje američka vlada smatra poverljivim, može biti procesuiran za

Ukrajina

Povratak poluostrva Krima Rusiji i dešavanja u Ukrajini 2014. označile su eru pogoršanja međunarodnih odnosa sa tendencijom novog Hladnog rata. Ruskoj federaciji su uvedene ekonomske i političke sankcije. SAD i EU podržale su smjenu Janukoviča i dolazak nove prozapadne vlade koja je obećala Ukrajinu u EU i NATO. Na istoku zemlje, s prevladavajućim proruskim stanovništvom podignuta je oružana pobuna, zbog koje je Ukrajina postala žarište, nestabilna zemlja i kao takva, teško zamisliva članica zapadnih organizacija. Rusija je podrškom pobunjenicima i aneksijom Krima željela da poruči NATO-u da ne može da se useli u njeno dvorište i sasvim je opkoli, strategijom „anakonde“. Dirigovana promjena vlasti u Ukrajini 2014. je pokrenula događaje koji su se tamo desili. Viktorija Nuland, pomoćnica Američkog državnog sekretara Džona Kerija je tada izjavila da su SAD potrošile pet milijardi dolara da organizuju događaje i promjenu vlasti u Ukrajini.

Naučivši proteklih decenija Zapadne tehnike i stil medijske borbe, Moskva se tokom Ukrajinske krize i Krimskog pitanja pokazala superiornijom u ovom hibridnom ratu. Imala je od koga da nauči. Iako je očigledno da ni Zapad u hibridnom ratu sa Rusijom ne zaostaje, bar kad se pogleda vještačko obaranje cijene nafte i gasa, obaranje vrijednosti rublje u Rusiji – NATO sve otvorenije priznaje da je Rusija pokazala da umije da vodi „hibridni rat“, kako tvrdi zamjenik komandanta NATO snaga u Evropi general Bređšou. Na optužbe da Moskva vodi hibridni rat reagovao je i stalni predstavnik Rusije u NATO-u Aleksandar Gruško, koji je istakao da NATO ima dugu istoriju „hibridnih operacija“, a kao primjere je naveo operacije u bivšoj

špijunažu’.“ – više na: <https://rs.sputniknews.com/analize/asanz-sad-jugoslavia/> 1. 6. 2019.

Jugoslaviji i Libiji. Kriza u Ukrajini ubrizgala je novu dozu adrenalina u NATO i pružila mu novo opravdanje postojanja.

SAD i NATO uskratili su Rusiji bezbjedonosne garancije. Rusija je 24. februara pokrenula specijalnu operaciju čiji je cilj, kako su naveli – demilitarizacija i denacifikacija Ukrajine. Predsjednik Rusije, Vladimir Putin je u televizijskom obraćanju rekao da okolnosti „zahtijevaju odlučnu i hitnu akciju“. Naravno, možemo misliti da on nije u pravu, ali ne može se reći da je ovo iracionalni potez. Prema ruskim izvorima: na teritoriji Ukrajine je trebalo je da se pojave NATO baze, nuklearno oružje, sredstva za njegovu isporuku, a otkriveno je i postojanje 11 laboratorija za pravljenje biološkog oružja, čime je pokrenut preventivni rat. Putin namjerno predstavlja invaziju na isti način kao što su SAD predstavljale svoje operacije promjene režima na Kosovu, u Iraku, Libiji, optužujući Ukrajinu da krši ljudska prava i da je teroristička država. Ponovio je da Rusija želi da Ukrajina bude „demilitarizovana“, „denacifikovana“ i da Ukrajina treba da ima neutralan status. Da su „Ukrajinci i Rusi jedan narod, ali da su Ukrajincima isprani mozgovi“. Nikolaj Azarov, nekadašnji premijer Ukrajine, komentarisao je aktuelnu vojnu situaciju u ovoj zemlji: „Od decembra 2021. godine Rusija je dobila podatke o NATO planovima da u Ukrajinu postavi 4 vojne brigade Da bi spriječila Treći svetska rat i napade na Rusiju nuklearnim oružjem, ruska vlada je odlučila da vojnom akcijom to preduprijedi“. Ministar inostranih poslova Ukrajine Dmitrij Kuleba je rekao „da NATO nije onakav kakvim su ga Ukrajinci zamišljali i da stav alijanse o krizi u toj zemlji ne izaziva poštovanje“. Na NATO samitu u Bukureštu 2008. Amerikanci i Englezi insistirali su da se Ukrajini i Gruziji otvori mogućnost članstva.

SAD-u odgovara ovakav razvoj situacije: jer se momentalno zaboravlja njihov debakl i povlačenje iz Avganistana, dolazi do veće prodaje američkog naoružanja Evropi, veće prodaje energenata zemljama Evrope, još većeg političko-ekonomskog

vezivanja evropskih zemalja pod patronat SAD. Tolerišući i organizujući odlazak svojih državljana na inostrana ratišta, zapadne zemlje grubo krše svoje zakone koje su uvele prije 10-ak godina

Kroz stvaranje konflikata niskog intenziteta u određenim regionima, vode se posrednički ratovi preko trećih strana. Radi se o hibridnom ratu koji ne prerasta u otvoreni rat, a vodi se putem ekonomskih sankcija, kroz informativni rat na internetu, diskreditovanjem protivnika pred međunarodnom javnošću i organizacijama, vođenjem *proxy* konflikata manjeg intenziteta.

Sponzor novog predsjednika Ukrajine, Zelenskog, biznismen Igor Kolomojski izjavio je da sukob u Donbasu nije inspirisan od Rusije i bilo koga, već da se radi o unutrašnjem sukobu. On je dodao da je sukob samo u interesu Amerike koja pruža vojnu pomoć vlastima Ukrajine i drži sankcije protiv Rusije, dodavši da ukrajinske vojnike obučavaju zapadni vojni instruktori. U intervjuu nedeljniku *Novoje vremja* Kolomojski tvrdi da se konflikt u Donbasu pripremao dvadesetak godina, a posebno poslije 2004. u vrijeme sukoba predsjedničkih kandidata Viktora Juščenka i Viktora Janukoviča koji se pretvorio u „narandžastu revoluciju“.

Zapadni pristup je ofanzivan i on podrazumijeva izazivanje kriza i posredničkih ratova koji će zaustaviti ili usporiti jačanje konkurentskih država. To može da bude izazivanje nestabilnosti u tampon državama, čime se blokiraju i usporavaju evroazijske integracije. Primjer ovoga je izazivanje sukoba u Ukrajini, Indijskom potkontinentu, Južnom kineskom moru, Kavkazu. Sad se manje govori o globalizaciji koja ujedinjuje planetu, a više o novom hladnom ratu između Zapada i Rusije, a možda i drugih, novih sila, poput Kine, Irana i Indije. Novi vid geopolitike, u formi geoekonomije, izvoza kapitala, investicija, slobodne trgovine, predstavlja polje za nova širenja (geo)političkih interesa. Naravno da je moć i uticaj masovnih medija i na polju geoekonomije neizostavna. Iz razloga, što živimo u „globalnom selu“, gdje je dovoljan jedan „tvit“, članak u štampi, izjava na portalu, TV

informacija – da dođe do fluktuacije, poremećaja berzanskih indeksa, skoka ili pada vrijednosti akcija neke kompanije. Jedna medijska informacija može uticati na sudbine desetina hiljada ljudi, njihovu poslovnu ili bezbjedonosnu egzistenciju. (Geo)političke odluke, izjave i namjere su isprepletane sa ekonomijom, a masovni mediji u tom pogledu igraju važnu ulogu.

Sjedinjene Američke Države koristile su tajanstveno ovlašćenje pod šifrom 127e kako bi vodile više od 20 proksi ratova od 2017. godine, tvrdi američki istraživački časopis *Intersept*. Američki medij navodi da je do ranije neobjavljivanih dokumenata koja dokazuju učešće SAD u proksi ratovima preko tog ovlašćenja došao zahvaljujući zakonu o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja. Prema njihovim navodima, to je prva zvanična potvrda učešća Amerike u takozvanim „programima 127e“, kojih je samo u širem regionu Bliskog Istoka i Azijsko-pacifičkog regiona u 2020. bilo 14. *Intersept* tvrdi da je potvrdu za to dobio i od izvora u vrhu američke vlasti koji su upoznati sa tim programima. Ukupno je Pentagon pokrenuo 23 takva programa između 2017. i 2020. godine širom svijeta, a u njih je uloženo 310 miliona dolara. Sirija, Liban, Jemen, Irak, Libija, Mali, Tunis, Niger, Somalija, neke su od zemalja u kojima je sproveden program po ovlašćenju 127e. *Intersept* objašnjava da je 127e jedno od gotovo nepoznatih ovlašćenja koje je Kongres dao američkom ministarstvu odbrane u posljednje dvije decenije. Tim aktom američkim specijalcima je dato ovlašćenje da sprovode „protivterorističke operacije“ u saradnji sa stranim, pa čak i neregularnim snagama širom svijeta uz minimalni nadzor zvaničnika država u kojima se sprovode. Program omogućava Amerikancima da naoružavaju, obučavaju i obezbjeđuju obavještajne podatke stranim snagama. Međutim, za razliku od tradicionalnih sličnih vidova saradnje sa drugim zemljama, kroz ovlašćenje 127e predviđeno je da „partnerske“ ili zajedničke snage prate

naređenja Vašingtona i izvode misije protiv neprijatelja SAD, kako bi se ostvarili američki interesi, služeći tako kao proksi/posrednička vojska Pentagona. *Intersept* navodi da gotovo nijedna informacija o tim operacijama nije saopštena Kongresu ili zvaničnicima Stejt departmenta.⁴³ Nemačka i Francuska predložile su da EU preduzme mjere „za borbu protiv Putinove propagande unutar Rusije“, kao i da se pozabavi sadržajem na Jutjubu, TikToku, Telegramu i VK. Kako navodi Blumberg, Berlin i Pariz pozivaju Evropsku uniju da istraži „kreativne načine“ za širenje „nezavisnih informacija“ u Rusiji. U tom cilju je potrebno prikupiti „pismeno“ ljudstvo koje poznaje ruski jezik i odraditi adekvatnu obuku u cilju plasiranja programiranih informacija čime bi se vremenom „zabio klin između ruskog predsednika i naroda“.⁴⁴

Konkretno, sukob u Ukrajini predstavlja primjer posredničkog rata Zapada i NATO-a protiv Ruske federacije, koja dobija određenu podršku od Bjelorusije, Irana, Kine. Na bojištima Ukrajine se demonstriraju različite strategije i taktike i u realnosti isprobavaju vojni efektivni.⁴⁵ Ogromne količine naoružanja, čija se vrijednost mjeri desetinama milijardi dolara, doprema se od strane Zapada za vladu u Kijevu. Brojni inostrani instruktori i hiljade angažovanih vojnih veterana upućeni su na prostor Ukrajine. Ovaj posrednički rat, za razliku od svih prethodnih, ima određene specifičnosti: dešava se na prostoru Evrope, propagandno-medijski rat i cenzura je bez presedana, nivo ekonomskih sankcija takođe. Ekonomske i geopolitičke posljedice ovoga sukoba su globalne.

⁴³ <https://theintercept.com/2022/07/01/pentagon-127e-proxy-wars/>

⁴⁴ France, Germany Could Look to TikTok, YouTube Bloggers to Fight Putin Propaganda, <https://finance.yahoo.com/news/france-germany-want-beat-russian-191551468.html>

⁴⁵ <https://carnegie-mec.org/2022/07/13/u.s.-and-russia-in-ukraine-proxy-war-event-7908>

STRANI UTICAJ NA IZBORNI PROCES U SAD-u 2016. GODINE

Enes Efović

In this paper we analyse an official document of the American Department of Justice produced by special investigator Robert Mueller regarding foreign (Russian) interference in the 2016 US presidential election. This report was subject of much heated debate in the United States, as potential findings in it could have indicated direct or indirect foreign meddling contributing to the win of candidate Donald Trump, whose presidency caused a lot of friction in the international politics, especially foreign politics of the USA, which at some point would consequently include decisions implemented in the Balkan region.

Izvještaj o istrazi o ruskom miješanju u američke predsjedničke izbore 2016. godine, (*Report On The Investigation Into Russian Interference In The 2016 Presidential Election*) poznat i pod neformalnim nazivom „Mulerov izvještaj“ (*Mueller Report*) predstavlja zvaničan dokument američkog Ministarstva pravde (Department of Justice) o potencijalnoj zavjeri i/ili saradnji između Trampovog izbornog tima i struktura povezanih sa ruskom državom, kao i o mogućoj opstrukciji pravde, koja je nastupila od trenutka kada je preko

Federalnog Istražnog Biroa (FBI) otvorenaa zvanična istraga o ruskom uticaju na predsjedničke izbore 2016. godine. Opsežna istraga koja je trajala nešto više od godinu, a zatim držana u tajnosti mjesec dana, proizvela je opširan izvještaj (od 448 strana) koji tretira sve potencijalne aktere u pretpostavljenoj zavjeri ili saradnji, uključujući i opis mogućih krivičnih djela koji su u tom procesu nastali.

Ambicija ovog rada nije da detaljno rekonstruiše rad na otkrivanju rezultata ruskog miješanja u američki izborni proces na strani jednog kandidata i potencijalne posljedice koje su iz toga nastale, služeći se Mulerovim izvještajem i drugim izvorima, (jer bi to zahtijevalo mnogo opsežniju studiju), već da uz uvod u situaciju pruži analizu zvaničnih nalaza, onakvih kakvi su dati u izvještaju koji je potpisao specijalni istražitelj Robert Muler (Robert Mueller). U našem radu ćemo analizirati ključne aspekte njegovog izvještaja, a koje se odnose na Trampov izborni tim i njihove potencijalne veze sa ruskim agentima, kao i na moguće postupke koji su vodili do opstrukcije pravde, po nalazima u samom izvještaju.

Osnov za otvaranje specijalne istrage

Predsjednički izbori održani 08. 11. 2016. godine su rezultirali tijesnom pobjedom predsjedničkog kandidata Republikanske partije Donalda Džona Trampa (Donald John Trump) nad protivničkim kandidatom iz partije Demokrata, Hilari Rodam Klinton (Hillary Rodham Clinton). Osvojivši 304 od mogućih 538 elektorskih glasova (electoral votes), Donald Tramp je postao 45-ti predsjednik Sjedinjenih Američkih Država.¹ Iako je Tramp osvojio veći broj *elektorskih glasova*² (koji su mu osigu-

¹ FEDERAL ELECTIONS 2016 – Election Results for the U.S. President, the U.S. Senate and the U.S. House of Representatives, Federal Election Commission, Washington D.C, 2017, str. 6.

² Na predsjedničkim i potpredsjedničkim izborima u SAD-u odlučuju elek-

rali pobjedu), kandidatkinja Demokratske partije – Hilari Klinton, je ipak imala više *narodnih* (tj. *popular vote*) glasova. Ona je osvojila 48.18 %, za razliku od njenog protivkandidata Trampa koji je osvojio 46.09 % glasova.³ Poznato je da Elektorski koledž (Electoral College) bira predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, a razlika u broju elektorskih glasova u raznim okruzima u savezним državama na strani Trampa je obezbijedila njegovu pobjedu, a potom i proglašenje za predsjednika SAD-a. Predsjednička kampanja koja je prethodila izborima je bila obilježena neuobičajeno visokom polarizacijom i sukobima stavova kako samih predsjedničkih kandidata, tako i partijski orijentisanih medija uključenih u kampanju. Takav zapaljivi diskurs se nužno preliwao i na glasačko tijelo, dodatno polarizujući američko stanovništvo u javnom prostoru, uključujući i onaj virtuelni dio; prevashodno svijet društvenih mreža. Kako je odmicala predsjednička kampanja Republikanaca, a naročito kandidata Donalda Trampa, u javnosti se sve više govorilo o potencijalnom „ruskom uticaju“ ili „ruskom miješanju“ u američki izborni process. Već krajem 2015. godine FBI kontaktira glavni štab šefa Hilarine predsjedničke kampanje pod vođstvom Džona Podeste (John Podesta), upozoravajući ih da je makar jedan od njihovih kompjutera „kompromitovan“, tj. da je njihov kompjuterski sistem bio meta hakerskih napada iz Rusije. Glavni izborni štab demokrata je navodno, potom izvršio provjeru, i nisu uočili ništa sumnjivo, iako je (nepažnjom osoblja) njihov sistem već bio hakovan i iz njega skinuto na hiljade povjerljivih mejlova.⁴

torski glasovi, određeni od strane saveznih država. Svaka savezna država ima onoliko elektora, koliko ima predstavnika u Kongresu, uključujući glavni grad Vašington, koji daje 3 elektora. Vidjeti više o tome: <https://www.usa.gov/election>

³ *Ibidem*, str. 5.

⁴ Sciuotto Jim, *How one typo helped let Russian hackers in*, CNN Politics,

Tokom aprila 2016. godine se dogodio još jedan hakerski napad koji targetira 33 kompjutera u štabu demokrata i biva ukradeno na hiljade novih privatnih i partijskih mejlova. Anonimna grupa koja je stajala iza napada ubrzo potom osniva veb-sajt pod nazivom „DC Leaks“ (u nazivu aludirajući na Washington D. C. i povjerljivo prepisku koja je „procurela“). Na DC Leaks bivaju publikovani ukradeni mejlovi kao i lični podaci o većem broju ljudi koji su angažovani u predsjedničkoj kampanji kandidatkinje demokrata Hilari Clinton.⁵ U junu tekuće godine, osnivač Vikiliksa (Wikileaks) Džulijen Asanž tokom intervjua koji je dao britanskim medijima navodi da je Vikiliks došao u posjed velikog broja mejlova koji se odnose na predsjedničku kampanju.⁶ U praksi, Asanž je bio iskorišćen od strane sile (Rusije) kao sredstvo podriivanja američkog političkog sistema, tako što je na njegovom sajtu sačuvano i objavljeno sve ono što je ukradeno sa servera demokrata.

Gotovo paralelno sa tim, tokom avgusta iste godine preko sajta DC Leaks biva objavljeno nekoliko hiljada mejlova, a pošto je poslužio svojoj svrsi (unošenja zabune u redove birača tokom izbornog ciklusa, preko publikovanja osjetljive partijske i lične prepiske) sajt kasnije biva arhiviran.⁷ Objavljivanje osjetljivih mejlova će pratiti cijelu izbornu kampanju, konstantno targetirajući kandidata demokrata. Tako će nekoliko

2017, (online) Unos na: <https://edition.cnn.com/2017/06/27/politics/russia-dnc-hacking-csr/index.html>

⁵ DC Leaks, 2016, (online) Unos na:

<https://web.archive.org/web/20170321150144/http://dcleaks.com/>

⁶ The Guardian, *WikiLeaks to publish more Hillary Clinton emails* – Julian Assange, 2016, (online), unos na:

<https://www.theguardian.com/media/2016/jun/12/wikileaks-to-publish-more-hillary-clinton-emails-julian-assange>

⁷ Sajtu *DC Leaks* se i dalje može pristupiti iako godinama nije aktivan. Na portalu *Wayback machine* se čuva arhivirana verzija istoga.

dana pred veliku nacionalnu konvenciju Demokratske stranke (22. 07. 2016) Wikileaks publikovati preko 22 000 mejlova, prilično inkriminišućih po šeficu Demokratske nacionalne konvencije (u daljem tekstu DNC) Debi Vaserman Šulc (Debbie Wasserman Schultz). Suočena sa optužbama o pristrasnosti, naklonjenosti samo jednom demokratskom kandidatu (Hilari Klinton), blaćenje Bernija Sandersa i drugih demokratskih kandidata, uključujući i uvredljive opaske o njihovim podržavaocima, Debi Vaserman Šulc će se povući sa rukovodećeg mjesta šefa Demokratske nacionalne konvencije.⁸ Federalni Istražni Biro (FBI) će tokom tih izbornih mjeseci više puta kontaktirati DNC upozoravajući ih da su meta hakerskih napada, no kako je istovremeno i sam FBI otvorio istragu, neće biti u stanju da DNC-u iznesu sve što su pretpostavljali, uključujući i najvažniju informaciju za DNC – da hakerski napadi bivaju instruirani i koordinisani direktno iz Rusije.⁹ FBI će 22. 07. 2016. godine obznaniti da je započela zvanična istraga o hakerskim napadima, objavljujući javno da tok njihove istrage navodi na organizovane i koordinisane hakerske napade iz Rusije.¹⁰ Ono što je dodatno unosilo zabunu i sumnje u kompletnu aferu je ponašanje tadašnjeg republikanskog kandidata Donalda Trampa, koji je na jednoj od svojih konferencija (27. 07. 2016), odgovarajući na pitanje o ukradenim podacima javno izjavio: „Rusijo, ako slušaš, nadam

⁸ Lee MJ, Debbie Wasserman Schultz's controversial tenure, *CNN Politics*, 2016, (online) Unos na: <https://edition.cnn.com/2016/07/24/politics/debbie-wasserman-schultz-dnc-chair-career/>

⁹ Hosenball, Walcot i Menn, FBI took months to warn Democrats of suspected Russian role in hack: sources, *Reuters*, 2016, (online), unos na: <https://www.reuters.com/article/us-usa-cyber-democrats-reconstruct-idUSKCN10E09H>

¹⁰ Gass Nick, FBI probing DNC hack, *Politico*, 2016, (online), unos na: <https://www.politico.com/story/2016/07/fbi-dnc-226123>

se da možeš pronaći 30.000 mejlova koji nedostaju“.¹¹ Otkrivanje ukradenih informacija nije prestajalo, već je naprotiv išlo u koordinaciji sa dinamikom sukobljavanja dva glavna izborna kandidata: Klintonove i Trampa. Do novembra iste godine, anonimni hakeri, Wikileaks, DC leaks i drugi, će objaviti preko 58.000 ukradenih mejlova, zatim lične podatke osoblja iz izbornog štaba demokrata i slično, čime će direktno nanositi štetu njihovom predsjedničkom kandidatu. Kako se u javnom prostoru sve više govorilo o „ruskom uticaju“ na predsjedničke izbore u SAD-u, a bilo je poznato i da su nadležni organi otvorili istragu po tom pitanju, pri tom ne krijući da sumnjaju da je napad koordiniran iz Rusije, novinari su iskoristili priliku da prilikom jednog intervjua sa ruskim predsjednikom Vladimirom Putinom (Владимир Владимирович Пётин) pokušaju saznati mišljenje ruske strane o cijeloj aferi. U intervjuu za agenciju Blumberg (Bloomberg), Vladimir Putin je kategorički odbacio sve optužbe po ovom pitanju, navodeći da on lično, kao i ruska vlada nisu na bilo kakav način povezani sa pretpostavljenim hakerima, te dodatno pobijajući bilo kakvu umiješanost nekog ruskog organa vlasti u cijeloj aferi. Međutim u istom intervjuu je Putin naglasio kako nije bitan identitet počinitelaca, koliko to da su oni obznaniili „važne informacije glasačima“.¹² Ova Putinova izjava data Blumbergovim novinarima je sama po sebi bila dvosmislena i samo je pojačavala sumnje u to da je ruska vlada direktno umiješana u ove napade.

Početkom oktobra tekuće godine, Ministarstvo unutrašnje bezbjednosti (Department of Homeland Security) će u koop-

¹¹ Konferencija Donalda Trampa od 22. 07. 2016. godine, (audiovizuelni zapis), unos na: https://www.youtube.com/watch?v=0GM7wLno_pk

¹² Rudnitsky, Micklethwait, Riley, Putin Says DNC Hack Was a Public Service, Russia Didn't Do It, *Bloomberg*, 2016, (online), unos na: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-09-02/putin-says-dnc-hack-was-a-public-good-but-russia-didn-t-do-it>

eraciji sa Nacionalnom obavještajnom kancelarijom o bezbjednosti izbora (Office of National Intelligence on Election Security) objaviti zajedničku izjavu u kojoj iznose da su sigurni da su skorašnji hakerski napadi i ukradene informacije objavljene na DC leaks, Wikileaks i sličnim veb-sajtovima instruirani od strane ruske vlade. Navode kako korišćeni metodi u potpunosti odgovaraju onima koje je ruska vlada u prošlosti već koristila da utiče na biračko tijelo u raznim državama Evrope i Azije. Jedan od najvažnijih zaključaka ove zajedničke izjave je da je ovakav koordinirani napad mogao doći samo od neke od najviših pozicija u ruskoj vladi, te da im nije prvi put da koriste ovakve metode da bi uticale na političke procese u drugim zemljama u Evropi i Aziji.¹³

Rezultati sajber napada

Kao što je poznato, pobjednik predsjedničkih izbora 2016. godine je bio Donald Tramp koji je, iako osvojivši ukupno manje glasova, ipak odnio ubjedljivu pobjedu na nivou izbornih okruga u saveznom državama (od kojih je apsolutna većina bila na strani Trampa), uključujući i pobjedu u većem broju birački promjenjivih država koje tradicionalno ne glasaju za jednu od partija, (tzv. *swing states*).¹⁴ Javnost i mediji (oni naklonjeni demokratama) su zahtijevali da američka vlada preduzme nešto po pitanju ruskog miješanja u američki izborni proces, (uključujući brojne propagandne kampanje na društvenim

¹³ Joint Statement from the Department Of Homeland Security and Office of the Director of National Intelligence on Election Security, *Department Of Homeland Security 2016*, (online), unos na: <https://www.dhs.gov/news/2016/10/07/joint-statement-department-homeland-security-and-office-director-national>

¹⁴ FEDERAL ELECTIONS 2016 – Election Results for the U.S. President, the U.S. Senate and the U.S. House of Representatives, op. cit. str. 25–45.

mrežama, vijesti o sajber napadima, itd.) tražeći da se pronađu i kazne odgovorne osobe. Osnovni argument kojim su raspolagali je to što su hakerski napadi bili direktno usmjereni na diskreditaciju kandidata demokrata, Hilari Clinton i njenog tima, čime je u posljednjih nekoliko mjeseci izborne kampanje, veliki broj glasača u *swing states*¹⁵ odlučio podržati kandidata republikanaca. Kasnije su neki neimenovani izvori potvrdili medijskoj kući CNN da je svrha miješanja u izborni proces bilo direktno nanošenje štete kandidatu demokrata u korist kandidata republikanaca, čime se glasačko tijelo okretalo ka jednoj strani, a ne da uopšteno podriava američki izborni sistem i institucije vlasti.¹⁶ Konačno, 20. 12. 2016. godine tadašnji odlazeći predsjednik SAD-a Barak Obama ((Barack Hussein Obama II) izdaje naređenje obavještajnim agencijama da istraže sve slučajeve stranih hakerskih i drugih sajber-napada na američke političke kampanje, čak sve do 2008. godine. Predstavnik demokrata u krovnoj obavještajnoj kancelariji američke administracije (House Intelligence Committee) Adam Šif (Adam Schiff) je izjavio da je „uznemirujuće“ to što je izabrani predsjednik Donald Tramp i pored obznanjenih podataka da su sajber napadi i šteta koju su prouzrokovali direktan akt Kremlja on i dalje odbija slušati, te da je pokretanje opsežne istrage kako od CIA tako i od FBI veoma ohrabrujući potez, kao i da je potrebno „odgovoriti silom“ na ovakav napad.¹⁷ Nekoliko dana kasnije,

¹⁵ „Swing states“ je termin koji označava nekoliko saveznih država koje tradicionalno ne glasaju ni za jednu partiju, već njihov glas u većini varira od izbora do izbora.

¹⁶ Sciutto Jim, Democrats want Russian hacking intelligence declassified, *CNN*, 2016, (online), unos na: <https://edition.cnn.com/2016/12/02/politics/democrats-russian-hacking-intelligence/>

¹⁷ Kopan, Lipak, Sciutto, Obama orders review of Russian election-related hacking, *CNN Politics*, 2016, (online), unos na:

list New York Times objavljuje seriju članaka u kojima se do detalja razrađuje process sajber-napada i zloupotrebe ukradenih informacija u cilju uticanja na izborni proces u SAD-u. Isto tako, u članku se navode i serije propusta, sporost u reagovanju, kao i to što je u početku potcijenjena ozbiljnost hakerskog napada i potencijalna šteta koja je time nanesena. Dalje se navodi da čak ni Podesta, koji je još 2014. napisao izvještaj za predsjednika Obama, nije dovoljno razumio težinu situacije.¹⁸ Kao potvrdu tim objavama, odlazeći predsjednik Barak Obama izdaje naredbu o uvođenju sankcija Rusiji, protjerivanju 35 ruskih diplomata, kao i o optužbama protiv šestorice poimenično navedenih ruskih državljana.¹⁹ Pod pritiskom predstavničkog doma i senata, predsjednik Donald Tramp je prinuđen potpisati uredbu o sankcijama protiv Rusije 02. 08. 2017. godine. Veliki raskorak u postupcima američkog predsjednika Trampa prema predsjedniku Rusije, Putinu u svijetlu činjenica koje ukazuju na očito dobro isplanirani napad od strane ruske GRU²⁰ službe na američki politički sistem, je istovremeno alarmiralo različite državne organe u SAD-u, a zatim i reakciju Ministarstva pravde.

<https://edition.cnn.com/2016/12/09/politics/obama-orders-review-into-russian-hacking-of-2016-election/>

¹⁸ Lipton, Sanger, Shane, The Perfect Weapon: How Russian Cyberpower Invaded the U.S., *New York Times*, 2016, (online),

<https://www.nytimes.com/2016/12/13/us/politics/russia-hack-election-dnc.html>

¹⁹ Perez, Diaz, White House announces retaliation against Russia: Sanctions, ejecting diplomats, *CNN Politics*, 2016, (online), unos na:

<https://edition.cnn.com/2016/12/29/politics/russia-sanctions-announced-by-white-house/index.html>

²⁰ Puno ime je: *Главное управление Генерального штаба Вооруженных Сил Российской Федерации.*

Podizanje optužnica

U toku specijalne istrage koja se sprovodila u Ministarstvu pravde (Department of Justice), istražitelj Robert Muler je, pod optužbom za zavjeru da se utiče na izbore u SAD-u, naveo 13 ruskih državljana i tri ruska entiteta, dovodeći ih u vezu sa ruskom vojnom obavještajnom službom (GRU).²¹ Ova optužnica je prvenstveno obuhvatala samo ruske državljanke koji u tom trenutku nisu bili dostupni američkim organima. Optužba je obuhvatila sve akte koje su optuženi poduzimali, počev od sajber-napada na kompjuterske sisteme američkih partija, krađe podataka, širenja lažnih vijesti, itd. Prva tačka optužnice (*Conspiracy to Commit an Offense Against the United States*) je konstatovala da su 2016. unutar brojnih sekcija službe GRU poznate (između ostalih) i dvije jedinice pod nazivima „26165“ i „74455“, a koje su bile aktivne u raznim sajber operacijama. Iste grupe su montirale objave povjerljivih dokumenata do kojih su došle krađom preko upada na razne kompjuterske mreže. U sklopu toga, iste grupe su, prema optužnici, vršile opsežne sajber-operacije kako bi se miješale u predsjedničke izbore 2016.²² Nekoliko mjeseci kasnije je američko Ministarstvo pravde podiglo optužnice protiv 12 od navedenih 13 GRU operativaca, koji su po njihovim nalazima bili direktno uključeni u operaciju sabotiranja izbornog procesa i miješanje u američki izborni sistem.²³

²¹ UNITED STATES DISTRICT COURT FOR THE DISTRICT OF COLUMBIA. Indictment on Conspiracy to Commit an Offense Against the United States, 13. 07. 2018. Unos na:

<https://www.justice.gov/file/1080281/download>

²² *Ibidem*, str. 1.

²³ Polantz, Collinson, 12 Russians indicted in Mueller investigation, *CNN Politics*, 2018, (online), <https://edition.cnn.com/2018/07/13/politics/russia-investigation-indictments/index.html>

Robert Muler podnosi izvještaj Ministarstvu pravde

Robert Muler je privedo kraju svoj specijalni izvještaj (22. 03. 2019) i predao ga vrhovnom zastupniku Ministarstva pravde (Justice Department) Vilijemu Baru (William Barr). Vrhovni zastupnik, Bar je primio izvještaj i izjavio da će izvršiti reviziju prije nego što odluči koji će njegovi djelovi biti prezentovani u Kongresu. Muler i Bar su naglasili da, zaključno sa predajom specijalnog izvještaja, neće biti podizanja novih optužnica, što ne uključuje lica koja su se već nalazila pod optužnicom kao rezultat specijalne istrage koju je Robert Muler već sproveo. Predsjednik Donald Tramp i mnogi drugi značajniji republikanci su u javnom prostoru omalovažavali napore specijalnog istražioca Mulera, karakterišući ih kao „lov na vještice“, navodeći razne neutemeljene optužbe o miješanju određenih lica iz Ministarstva pravde u Mulerov rad. Vilijem Bar je na razne primjedbe upućene njemu, poslao pismeni odgovor pravnom komitetu Kongresa u kome tvrdi da ni on ni bilo koja druga osoba ili institucija nijesu na bilo kakav način uticale na Mulerovu istragu.²⁴ No, kako je Vilijem Bar istakao da neće biti podizanja novih optužnica, kao direktan rezultat Mulerovog izvještaja u jednom dijelu javnosti (pristicama Demokrata) se špekulisalo o tome da ovaj izvještaj neće dovesti do optužnice do nekog od najbližih Trampovih saradnika, pa će shodno tome saradnja sa Rusima ili pretpostavljena opstrukcija pravde od strane Trampa ostati neprocesuirana.²⁵

²⁴ Trump-Russia: Special counsel Robert Mueller delivers report, *BBC News*, 2019, (online), unos na: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-47671715>

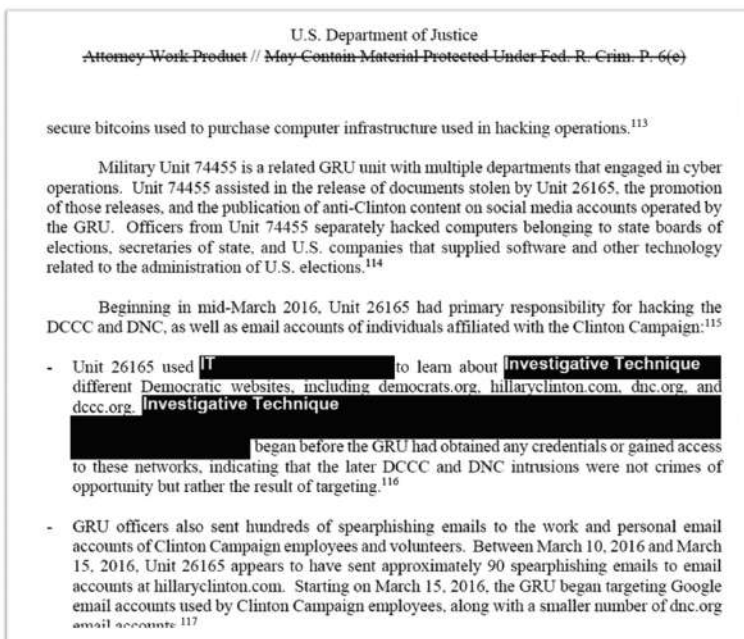
²⁵ Herb, Jarrett, Special counsel Robert Mueller ends investigation, *CNN Politics*, 2019, (online), unos na:

<https://edition.cnn.com/2019/03/22/politics/robert-mueller-report/index.html>

Ministarstvo pravde (Justice Department) je konačno 18. 04. 2019. godine skinulo oznaku tajnosti, te je Mulerov izvještaj (*Report On The Investigation On The Russian Interference In The 2016 Presidential election*) postao dostupan javnosti. Njegovi brojni djelovi su ipak, ostali cenzurisani kako za širu javnost, tako i za državnu administraciju pa i onu u Ministarstvu pravde zbog osjetljivosti po pitanju brojnih sporednih istraga koje je američko Ministarstvo pravde još uvijek sprovodilo. Drugi razlog intenzivne cenzure leži u tome što detaljno elaborira stručne metode obrade lica i podataka.²⁶ Ipak, Vilijem Bar je naglasio da će ključnim članovima sudijskog komiteta iz Kongresa i Predstavničkog doma biti omogućeno da pročitaju manje cenzurisane verzije Mulerovog izvještaja u za to posebno osiguranim prostorijama. U tom smislu će od gore navedenih lica biti formirana osmočlana grupa kojoj će, u za to posebno namijenjenoj sobi u Ministarstvu pravde kao i u Kapitolu, biti omogućeno proučavanje izvještaja.²⁷

²⁶ Vidjeti ilustraciju br. 1. Cenzurisani djelovi Mulerovog izvještaja koji štite istražne tehnike američke obavještajne službe,

²⁷ Cheney Kyle, DOJ offers less-redacted Mueller findings to House, Senate Intel committees, *Politico*, 2019, (online), unos na: <https://www.politico.com/story/2019/05/22/barr-contempt-vote-intelligence-committee-1338354>

Primjer cenzure²⁸ podataka u objavljenom dokumentu, sa ciljem da zaštititi istražnu tehniku američkih obavještajnih službi koja je detaljno opisana u tim pasusima i djelovima rečenica.

Osnovne karakteristike Mulerovog izvještaja

Mulerov izvještaj, kao što smo već naveli, broji 448 stranica i podijeljen je u dva ključna dijela koja tretiraju nekoliko zasebnih istraga, ali koje se ipak međusobno prepliću. I pored veoma zastupljene cenzure djelova teksta koji prikrivaju metode rada, informacije o aktuelnim istragama, itd, on prilično temeljno baca svjetlo na sve sporne tačke kao i sva saznanja do

²⁸ Mueller S. Robert, III, Special Council: *Report On The Investigation On The Russian Interference In The 2016 Presidential election* (u daljem tekstu „Mueller Report“), US Department of Justice, Washington D.C, 2019, str. 37.

kojih je specijalni istražitelj Muler došao u toku svog rada. Dok se prvi dio izvještaja bavi svim domaćim i stranim neprijateljskim aktivnostima koje su imale za cilj podiranje američkog političkog sistema, drugi dio se prevashodno odnosi na samog predsjednika Trampa i njegov tim po pitanju moguće opstrukcije pravde u samoj istrazi koja je bila pokrenuta prije Mulerovog postavljanja za specijalnog istražitelja.

Prvi dio Mulerovog izvještaja detaljno obrađuje sljedeća pitanja:²⁹

- Ruske sajber-napade koje su predvodili GRU operativci, a koji su imali za cilj krađu i distribuiranje podataka u cilju nanošenja štete i urušavanja ugleda jednom od predsjedničkih kandidata. Analiza operativnih akcija koje su hakeri vršili.

- Diseminacija ukradenih podataka; analiza raznih platformi na kojima su ukradeni podaci objavljivani, uključujući Wikileaks, DC leaks i druge.

- Operacije vezane za američke političke mitinge (način na koji su distribuirane lažne informacije ili propaganda sa profila povezanih sa ruskim službama).

- Aktivnosti IRA-e (Ruske agencije za internet istraživanja) u cilju pokušaja virtuelnog uticaja na američke glasače kroz onlajn kampanje, lažne profile, lažne vijesti, širenje propagande na svim društvenim mrežama i kanalima (naročito na Facebook-u, Twitter-u i Youtube-u). Izvještaj tretira rad IRA-e još od 2014. godine i prve pokušaje targetiranja virtuelnog prostora u cilju usmjeravanja javnog mnjenja i širenja dezinformacija.

- Finansiranje agencija i drugih entiteta koje su neprijateljski djelovale na teritoriji Sjedinjenih Američkih Država. To je uključivalo razotkrivanje finansijera i praćenje tokova novca.

- Moguće interakcije ruskih internet agencija uključujući i IRA-u sa Trampovim timom za predsjedničku kampanju, kao i

²⁹ *Ibidem*, str.1–208.

korišćenje IRA-inih propagandnih materijala od strane Trampovog tima.

- Istraživanje eventualnih veza između predsjednika Donalda Trampa i zvaničnih predstavnika ruske vlade (rad Trampovog savjetnika Džordža Papadopulosa koji je bio jedan od prvih koji je javno govorio o ukradenim mejlovima iz štaba Klintonovih), Trampov projekat o podizanju „Trampove kule“ (Trump tower) u Moskvi, zvaničnoj i nezvaničnoj korespondenciji, događaji na Republikanskoj nacionalnoj konvenciji u korelaciji sa postojećim ruskim vezama i uticajima, veze Pola Manaforta³⁰ sa Ukrajinom i Rusijom, itd.

Drugi dio Mulerovog izvještaja detaljno obrađuje sljedeća pitanja:³¹

- Pravni okvir vezan za moguću opstrukciju pravde, uključujući istražne radnje i postojeće dokaze.

- Činjenice koje ukazuju na moguću opstrukciju pravde; pisanja u štampi o navodnim vezama Rusije i Trampovog izbornog štaba, reakcije Trampovog štaba na „curenje“ informacija od strane Wikileaks-a, DC Leaks-a i drugih, Trampove reakcije tokom predsjedničke kampanje vezane za tvrdnje da Rusija aktivno nastoji pomoći njegovoj predsjedničkoj kampanji, predsjednikovo držanje tokom saslušavanja Majkla Flina,³² o događajima koji su doveli do

³⁰ Pol Manafort (Paul Manafort) američki lobista, politički savjetnik i advokat po profesiji. Bio je u vrhu Trampovog predsjedničkog tima do avgusta 2016. godine. Tokom zvanične istrage biva uhapšen i optužen po više tačaka optužnice koja je uključivala poreske i bankovne prevare, prikrivanje računa u inostranstvu i dvije tačke optužnice koje ga terete za zavjeru. Iste godine je osuđen na sedam godina i pet mjeseci zatvora.

³¹ Mueller S. Robert, III, *Mueller Report*, US Department of Justice, Washington D.C, 2019, str. 209–394.

³² Majkl Flin (Michael Flynn), bivši poručnik američke armije i nakratko

otpuštanja direktora FBI-a Džejsma Komija, naporima predsjednika Trampa da eliminiše specijalni istražni savjet, itd.

- Pravnim pitanjima vezanim za termin „opstrukcija pravde“ kao i ustavnim ograničenjima i dometima specijalne istrage vezane za položaj predsjednika Sjedinjenih Američkih Država.

Treći dio Mulerovog izvještaja, iako je dat integralno sa prva dva, kao dio jedinstvenog dokumenta (izvještaja) Ministarstva pravde Sjedinjenih Američkih Država ne predstavlja istraživačku cjelinu već prilog koji objedinjuje sva zvanična dokumenta i akta koja su povezana sa osnivanjem i funkcionisanjem specijalne istražne komisije Roberta Mulera uključujući i spisak imena svih lica koja se pominju u njegovom izvještaju.³³

Zaključci Mulerovog izvještaja

Kao što smo već naveli, Robert Muler nije imao zadatak da dokazuje umiješanost ruskih službi i drugih organizacija povezanih sa ruskom vlašću iz prostog razloga što su to već ranije dokazale istrage od strane CIA i FBI službi, a koje su između, ostalog rezultirale podizanjem optužnice protiv grupe ruskih hakera (ruskih državljana) i saradnika Ruske vojno-obavještajne službe (GRU), zatim sankcijama Ruskoj federaciji, protjerivanjem njihovog diplomatskog kora itd. Osnovni cilj Mulerove istrage vezan za strani faktor je metod i opseg uticaja koji je postignut ovakvom vrstom kontraobavještajnog rada i stepen umiješanosti „domaćih“ lica, američkih državljana, bilo da su oni službenici američke države (uključujući i predsjednika

savjetnik za nacionalnu bezbjednost u kabinetu predsjednika Donalda Trampa. Tokom Mulerove istrage je priznao krivicu o lažnim iskazima FBI-u u vezi sa istražnim radnjama Roberta Mulera.

³³ Mueller S. Robert, III, *Mueller Report*, op. cit, str. 395–448.

SAD-a) ili spoljni saradnici u strukturama vlasti. Prema opsežnim istraživačkim poduhvatima koje je sproveo specijalni istražitelj Muler i njegov tim, možemo izvući ključne zaključke koje iz izvještaja proizlaze:

- Donald Tramp je tražio od svojih saradnika u izbornom timu da mu pronađu izbrisane mejlove od Hilari Klinton. Pošto je na konferenciji za novinare javno tražio od „Rusije“ da pronađe izgubljene mejlove, on je privatno i od svojih saradnika tražio da mu pronađu iste.

- Muler je istraživao da li je Donald Tramp bio svjestan (u vrijeme predsjedničke kampanje) da u Moskvi navodno postoje njegovi kompromitujući audio-vizuelni snimci, napravljeni ranije tokom jedne od njegovih poslovnih posjeta Rusiji.³⁴

- Sara Elizabet Hakabi Sanders (Sarah Elizabeth Huckabee Sanders) Trampov pres sekretar Bijele kuće je obmanula medije o razlogu otpuštanja direktora FBI-a, što je priznala tokom saslušanja kod Mulera.³⁵

- Istraga je pokazala da je Trampov izborni tim tokom predsjedničke kampanje bio svjestan benefita koje će imati zbog kriminalnih sajber-napada iz Rusije, ali da njegov tim nije direktno ili na bilo koji drugi način pomagao napore ruskih hakera, niti saradivao sa njima.

- Predsjednik Donald Tramp je pokušavao da ukloni specijalnog istražitelja Roberta Mulera. Pošto je saznao da je Muler imenovan specijalnim istražiteljem, on je kontaktirao advokata Bijele kuće (van kancelarija) Dona Mekgena (Don McGahn) i tražio od njega da utiče na smjenu Mulera, zato što je navodno u konfliktu interesa. Mekgen je odbio da postupi po predsjednikovom naređenju, plašeći se da bi takav čin samo još više uzbunio druge strukture vlasti u oba doma američkog Kongresa.³⁶

³⁴ *Ibidem*, str. 27.

³⁵ *Ibidem*, str. 71.

³⁶ *Ibidem*, str. 78.

- Muler je zaključio da „nije u stanju da zaključi da ima elemenata kriminalnog ponašanja“. Shodno tome, Mulerova istraga nije bila u stanju da predsjednika Trampa oslobodi sumnji za kriminalno ponašanje, tj. opstrukciju pravde, tj. kako se navodi „zbog predsjednikovog ponašanja i njegovih nakana, spriječeni smo da odlučno zaključimo da nije bilo kriminalnih akata“.³⁷

- Predsjednikovi pokušaji opstruiranja pravde. Predsjednik Tramp nije uspio u nakani opstrukcije pravde iz prostog razloga što su njegovi potčinjeni odbili izvršavati data naređenja.

- Predsjednik Tramp je imao javni ispad kada je čuo da je Robert Muler imenovan specijalnim istražiteljem, uzvikujući slikovitim rječnikom (opisanim u izvještaju, prim. autora) kako je sa njim gotovo i kako je to kraj njegovog predsjedništva.³⁸

- Muler je naveo da se predsjednikovi javni istupi u vezi specijalne istrage mogu smatrati opstrukcijom iz razloga što predsjednik Tramp stoji na pozicijama moći,³⁹ koja, shodno tome, njegovim riječima daje mnogo veći uticaj nego što bi to bilo uobičajeno.

- Nadovezujući se na prethodnu tvrdnju, Izvještaj otvara pitanje da li je predsjednik Tramp lično, ili kroz svoje privatne kontakte (advokate) implicirao mogućnost amnestije (*pardons*) licima poput Flina, Manaforta, kao i pojedinih neimenovanih osoba iz policije i drugih organa bezbjednosti.

Ovakvi i mnogi drugi slični zaključci koji su razloženi u Mulerovom izvještaju predstavljaju „nacr“ koji može da pomogne oba doma američkog Kongresa da otvore slučaj po

³⁷ „Prema tome, iako ovaj izvještaj ne zaključuje da je predsjednik počinio krivično djelo, on ga takođe ne oslobađa od sumnje za isto.“ *Ibidem*, str. 214.

³⁸ U izvještaju je navedeno da je predsjednik Tramp izjavio: „O bože! Ovo je strašno! Ovo je kraj mog predsjednikovanja!...“ *Ibidem*, str. 78.

³⁹ *Ibidem*, str. 84.

pitanju opstruiranja pravde od strane predsjednika SAD-a, te da Kongres ima pravo i dužnost da djela po tom pitanju. Iako izvještaj nema optužujući ton, on neobavezujuće može poslužiti nadležnim tijelima da shodno „mapi puta“ koju je specijalni istražitelj iscrtao, preuzme odgovarajuće akcije koje su u njihovoj nadležnosti.

Sam Muler je u zaključku svog izvještaja, kako smo već naveli, istakao da on i njegov tim tokom istrage nisu imali za cilj da donose konačne tužilačke zaključke, te zbog komplikovanosti cijelog slučaja, pravnih procedura, itd. brojni problemi bi prije toga trebali biti razriješeni. Muler je naveo da iako njegov tim nije dokazao da je predsjednik prekršio zakon, tj. počinio krivično djelo, isto tako nije dokazano i da ga nije počinio, te da ga navedeni nalazi, iako ga direktno ne optužuju, ni ne oslobađaju potencijalne odgovornosti.⁴⁰

Recepcija Mulerovih nalaza u javnosti

Javna objava Mulerovog izvještaja nije imala onaj efekat koji bi po logici stvari trebalo da bude postignut. Iako je javna obznana širine ruskog miješanja u američki izborni proces i isprepletanost mnogih aktera u poslovima sa raznim ruskim i drugim sumnjivim poslovnim strukturama zapanjujuća, u praksi je došlo do daljeg distanciranja dvije osnovne političke grupacije u američkom životu – demokrata i republikanaca. Dok su prvi počeli da traže „impeachment“ (Impeachment) predsjednika SAD-a, utoliko su drugi smatrali da je izvještaj „gotova stvar“ i da o njemu nema svrhe dalje raspravljati, s obzirom da on nema karakter optužnice, niti na nju otvoreno navodi, što je izjavio i sam specijalni istražitelj Muler.⁴¹ Bijela

⁴⁰ *Ibidem*, str. 82.

⁴¹ Mueller fails to cut through partisan noise surrounding Trump-Russia report, Nepotpisani članak, *The Guardian*, 2019, (online), unos na:

kuća je kategorički odbila svaki zahtjev za potpunim otvaranjem Mulerovog izvještaja, tj. objavljivanje cenzuriranih djelova. U javnosti su mediji naklonjeni demokratama smatrali da njihovi predstavnici u oba doma Kongresa moraju djelovati i zahtijevati impichment predsjednika Trampa, iako se navodi da bi takva inicijativa demokrata predstavljala i po njih „mač sa dvije oštrice“ jer bi takav akt mogao da ugrozi njihovu podršku među određenim djelovima glasačkog tijela, a naročito ukoliko bi se suočili sa neuspjehom svoje inicijative. S druge strane postavljalo se pitanje da li se sa mirenjem sa ovakvim činjenicama iznesenim u Mulerovom izvještaju u stvari normalizuje jedan do tada potpuno neprihvatljiv oblik ponašanja u javnom životu, do tada smatran nedostojnim lica koje obnaša najveću funkciju u SAD-u.⁴² Sami predsjednik Tramp je preko svog zvaničnog Twitter naloga objavio kako je izuzetno zadovoljan jer navodno nije nađen bilo kakav trag miješanja, opstruiranja pravde, itd, te da je on u potpunosti oslobođen svake sumnje.⁴³

Zaključak

Mulerov izvještaj predstavlja jedan od najznačajnijih događaja u modernom političkom životu u SAD-u. Iako je po

<https://www.theguardian.com/us-news/2019/may/29/robert-mueller-trump-russia-statement-report-reaction>

⁴² Todd, Dan, The Mueller report is out. What do Democrats do next? *NBC News*, 2019, (online), unos na: <https://www.nbcnews.com/politics/meet-the-press/mueller-report-out-what-do-democrats-do-next-n996316>

⁴³ Elyatt Holy, Trump's 'delight' and the discomfort of Democrats: How global media is reacting to the Mueller report, *CNBC*, 2019, (online), unos na: <https://www.cnbc.com/2019/03/25/global-media-reacts-to-mueller-report-and-donald-trump-exoneration.html>

prvi put javnosti, u tako kratkom roku⁴⁴ omogućen uvid u opšti opseg mahinacija, stranog uticaja, zloupotrebe službe, tajnih inostranih operacija, miješanja u izborni sistem i mnogo drugih do tada u javnosti nepoznatih i to tada zvanično nepotvrđenih pojava, izvještaj nije doveo do krupnijih političkih promjena. Štaviše, on je doprinio daljem utvrđivanju dviju politički suprostavljenih grupacija na svojim pozicijama. Republikanska stranka je nauštrb ovakvom izvještaju, a koristeći se i samim Mulerovim stavom da njegov izvještaj nije uput u krivično procesuiranje, stala čvrsto iza svog izabranog predsjednika. Time se dodatno normalizovao i određeni vid političkog ponašanja koji nije bio uobičajen u javnom životu, čime se prema strijepnjama mnogih otvaraju vrata da nešto što je do tada bilo incident, možda postane novo uobičajeno i društveno prihvatljivo ponašanje u političkom životu. Vladajuće strukture obiju stranaka očigledno ne žele ili nijesu u stanju da otpočnu energičnu akciju koja bi eventualno dovela do korjenitih promjena. Trenutna dešavanja oko impičmenta predsjednika Trampa u jednom domu Kongresa ipak pokazuju određene znake vitalnosti kod jedne od političkih grupacija. Isto tako, američki politički sistem je s druge strane, pokazao visok stepen stručnosti i efikasnosti, kako u razotkrivanju opsega rovarjenja stranih službi, podizanja optužnica, adekvatne diplomatske retribucije prema spoljnopolitičkom rivalu, kao i visok stepen stručnosti i umješnosti u rekonstrukciji događaja koji su prethodili političkoj krizi u koju je američko društvo zapalo 2016. godine.

⁴⁴ Pod ovim podrazumijevamo čuvanje povjerljivih dokumenata za to zakonom predviđenim rokovima, a koji se uopšteno kreću od 30 i više godine, zatim stepena tajnosti istih, itd.

Literatura:

Primarni izvori:

- *FEDERAL ELECTIONS 2016 – Election Results for the U.S. President, the U.S. Senate and the U.S. House of Representatives*, Federal Election Commission, Washington D.C., 2017

- Mueller S. Robert, III, *Special Council: Report On The Investigation On The Russian Interference In The 2016 Presidential election*, US Department of Justice, Washington D.C., 2019

- UNITED STATES DISTRICT COURT FOR THE DISTRICT OF COLUMBIA. *Indictment on Conspiracy to Commit an Offense Against the United States*, 13. 07. 2018.

Novinski članci na internetu:

- *DC Leaks*, 2016, (online) Unos na: <https://web.archive.org/web/20170321150144/http://dcleaks.com/>
- Gass Nick, FBI probing DNC hack, *Politico*, 2016, (online), unos na: <https://www.politico.com/story/2016/07/fbi-dnc-226123>
- Hosenball, Walcot i Menn, FBI took months to warn Democrats of suspected Russian role in hack: sources, *Reuters*, 2016, (online), unos na: <https://www.reuters.com/article/us-usa-cyber-democrats-reconstruct-idUSKCN10E09H>
- Konferencija Donalda Trampa od 22. 07. 2016. godine, (audiovizuelni zapis), unos na: https://www.youtube.com/watch?v=0GM7wLno_pk
- Lee MJ, Debbie Wasserman Schultz's controversial tenure, *CNN Politics*, 2016, (online) Unos na: <https://edition.cnn.com/2016/07/24/politics/debbie-wasserman-schultz-dnc-chair-career/>
- Sciutto Jim, How one typo helped let Russian hackers in, *CNN Politics*, 2017, (online) Unos na:

<https://edition.cnn.com/2017/06/27/politics/russia-dnc-hacking-csr/index.html>

- *The Guardian*, WikiLeaks to publish more Hillary Clinton emails – Julian Assange, 2016, (online), unos na:

<https://www.theguardian.com/media/2016/jun/12/wikileaks-to-publish-more-hillary-clinton-emails-julian-assange>

- Rudnitsky, Micklethwait, Riley, Putin Says DNC Hack Was a Public Service, Russia Didn't Do It, *Bloomberg*, 2016, (online), unos na: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-09-02/putin-says-dnc-hack-was-a-public-good-but-russia-didn-t-do-it>

- Joint Statement from the Department Of Homeland Security and Office of the Director of National Intelligence on Election Security, *Department Of Homeland Security 2016*, (online), unos na: <https://www.dhs.gov/news/2016/10/07/joint-statement-department-homeland-security-and-office-director-national>

- Sciutto Jim, Democrats want Russian hacking intelligence declassified, *CNN*, 2016, (online), unos na: <https://edition.cnn.com/2016/12/02/politics/democrats-russian-hacking-intelligence/>

- Kopan, Lipak, Sciutto, Obama orders review of Russian election-related hacking, *CNN Politics*, 2016, (online), unos na: <https://edition.cnn.com/2016/12/09/politics/obama-orders-review-into-russian-hacking-of-2016-election/>

- Lipton, Sanger, Shane, The Perfect Weapon: How Russian Cyberpower Invaded the U.S., *New York Times*, 2016, (online), <https://www.nytimes.com/2016/12/13/us/politics/russia-hack-election-dnc.html>

- Perez, Diaz, White House announces retaliation against Russia: Sanctions, ejecting diplomats, *CNN Politics*, 2016, (online), unos na: <https://edition.cnn.com/2016/12/29/politics/russia-sanctions-announced-by-white-house/index.html>

- Polantz, Collinson, 12 Russians indicted in Mueller investigation, *CNN Politics*, 2018, (online), <https://edition.cnn.com/2018/07/13/poli>

tics/russia-investigation-indictments/index.html

- Trump-Russia: Special counsel Robert Mueller delivers report, *BBC News*, 2019, (online), unos na:

<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-47671715>

- Herb, Jarrett, Special counsel Robert Mueller ends investigation, *CNN Politics*, 2019, (online), unos na:

<https://edition.cnn.com/2019/03/22/politics/robert-mueller-report/index.html> (

- Cheney Kyle, DOJ offers less-redacted Mueller findings to House, Senate Intel committees, *Politico*, 2019, (online), unos na:

<https://www.politico.com/story/2019/05/22/barr-contempt-vote-intelligence-committee-1338354>

- Mueller S. Robert, III, *Mueller Report*, US Department of Justice, Washington D.C, 2019, str. 209–394.

- Mueller fails to cut through partisan noise surrounding Trump-Russia report, Nepotpisani članak, *The Guardian*, 2019, (online), unos na:

<https://www.theguardian.com/us-news/2019/may/29/robert-mueller-trump-russia-statement-report-reaction>

- Todd, Dan, The Mueller report is out. What do Democrats do next? *NBC News*, 2019, (online), unos na:

<https://www.nbcnews.com/politics/meet-the-press/mueller-report-out-what-do-democrats-do-next-n996316>

- Elyatt Holy, Trump's 'delight' and the discomfort of Democrats: How global media is reacting to the Mueller report, *CNBC*, 2019, (online), unos na:

<https://www.cNBC.com/2019/03/25/global-media-reacts-to-mueller-report-and-donald-trump-exoneration.html>

RUSKA FEDERACIJA U PRVOJ DEKADI NAKON DEZINTEGRACIJE SSSR-a

Marko Kusovac

Already in the early 1980s, the USSR showed clear signs of political and economic weakness, which was manifested in all fields of both internal and foreign policy.

In a deeply divided society unprepared for abrupt models of reform, numerous inhibitions and difficulties arose through the strong influence of the military intelligence apparatus, but also many influential politicians and intellectuals who strongly advocated for the preservation of the post-Soviet communist fabric with only partial opening and acceptance of Western values. The emanation of such a state was reflected in numerous conflicts with neighbours.

U proljeće 1985. godine, Mihail Gorbačov izabran je za generalnog sekretara KPSS kao najmlađi sovjetski lider. U svom velikom programu promjena koje je trebalo da izmijene Sovjetski Savez, Gorbačov se upustio u perestrojku ogromnih razmjera koja ubrzo neće ostaviti netaknut ni jedan djelić sovjetskog velikog sistema¹.

¹ Kako je to pisao u svojoj knjizi, Gorbačov je želio do 2000. te godine izgraditi još jedan, novi SSSR. Gorbachev, M. "Perestrojka New Thinking for our Country and The World", New York, 1987. Vidjeti u: Vukadinović R., *Amerika i Rusija*, Politička kultura, Zagreb, 2008, 130.

Sa Gorbačovim, ruska priča o angažmanu sa Zapadom napravila je oštar zaokret. Iako je bio uvjereni socijalista, Gorbačov je težio radikalno drugačijoj interpretaciji ruskog socijalističkog identiteta koji je on i dalje smatrao izrazito kompatibilnim sa idejama zapadne demokratije i koji je na kraju propao usljed teškog pritiska napretka modernijeg Zapada.²

U tom velikom naporu za promjenama vrlo brzo se postavilo i pitanje sovjetskih odnosa sa Amerikom posebno onih spornih elemenata koji su bili stalno u fokusu akcije dviju država. Pitanju kontrole oružja Gorbačov je, za razliku od svojih prethodnika, pristupio izrazito liberalno nudeći odmah konkretna rješenja za Evropu. Nulta opcija je postala stvarnost, rakete su povučene iz Evrope, a na sastanku Gorbačova i Regana u Vašingtonu potpisan je INF sporazum. Taj sporazum o raketama srednjeg dometa postaće prvi u nizu novih američko-sovjetskih sporazuma i ujedno i prvi pokazatelj novog odnosa Regana prema Sovjetima.

Za Gorbačova, pitanje razoružanja, a posebno neulaska u skupu SDI utakmicu, značilo je prije svega potrebu da se dio ogromnih sredstva koja su odlazila u te svrhe alocira u neke druge svrhe i da se što prije započne sa procesom perestrojke Sovjetskog Saveza. Ne vodeći previše računa o kritikama iz vojnih i političkih redova, Gorbačov je pokrenuo snažnu kampanju u kojoj se tražilo opšte i potpuno razoružanje sve do ukidanja nuklearnog oružja.

Mihail Gorbačov nije imao dovoljno vremena za svoje reforme. Unutrašnja snaga socijalističke ideje odavno je izgubila na svom značenju u Sovjetskom Savezu, a pogotovo u Istočnoj Evropi. Nova kretanja istočnoevropskih zemalja sada su pronalazila plodno tlo i u razočaranim strukturama sovjetskog društva. Protivljenja antigorbačovljevih snaga, kao i ekonomske teškoće, u velikoj mjeri izazvane sabotiranjem i

² Andrei P. Tsygankov, *Russia's Foreign Policy, Change and Continuity in National Identity*, Rowman & Littlefield Publishers, inc. New York, 2006, str. 31.

bojkotom novih reformi vezanih uz „perestrojku“ otežali su život sovjetskih građana kojima slika njihovog, u svijetu popularnog, lidera nije bila dovoljna da nadoknadi nekadašnju stabilnost i red koji su polako nestajali.

Sukobi u Gornjem Karabahu, na Kavkazu i Baltiku najavili su da se približava kraj SSSR-a, a rušenje Berlinskog zida što sovjetske snage u DDR-u nijesu ni pokušale spriječiti, pokazali su da su istočnoevropski saveznici u Moskvi otpisani kao potrebni i korisni. Jedni za drugim padali su socijalistički režimi i na demokratskim izborima su na vlast dolazile nove političke garniture u Istočnoj Evropi.³

Sve to imalo je za posljedicu da je u avgustu 1991. godine u Moskvi pokušao državni puč protiv Gorbačova u kojem je na stranu Jeljcina stala vojska i dio policiskih snaga protiv šačice pobunjenih koji su zagovarali povratak na staro. Boris Jeljcin je svojim govorom na tenku postao vodeća politička figura Rusije, oslobođen je Gorbačov koji je bio u pritvoru u Sočiju i nakon toga je krenuo talas zahtjeva sovjetskih republika za izlazak iz SSSR-a. Prva je to učinila Estonija, a slijedile su je ostale sovjetske republike. U septembru 1991. godine sastali su se predsjednici Rusije, Ukrajine i Bjelorusije i na tom sastanku odlučeno je da se formira Zajednica nezavisnih država (ZND). Sve bivše sovjetske republike, osim baltičkih i Gruzije, ušle su u ZND, koji je trebao biti neka nova vrsta sovjetskog *commonwealtha*. Krajem septembra iste godine Gorbačov je predao svoju funkciju predsjednika SSSR-a i tim je činom formalno raspuštena druga supersila.

Politikolozi, historičari i brojni drugi profili društvenih analitičara dugi niz godina raspravljaju o razlozima propasti superdržave. *Uspon i pad supersila* Paula Kennedyja može biti tek početak analize koja svakako mora biti dublja i kompleksnija. Objektivni razlozi: teško ekonomsko stanje,

³ Vukadinović R., *Amerika i Rusija*, Politička kultura, Zagreb, 2008, str. 131.

potrošena ideologija, preangažovanost Sovjetskog Saveza i rasipanje snaga, nedostatak vremena za razumijevanje i prihvatanje reformi koje je nudio Gorbačov, nedostatak sredstava za sprovođenje tako velikih promjena i pasivnost ili čak neprijateljstvo, ili odbojnost građana prema reformama, svakako su tek djelovi koji moraju biti utkani u tu analizu. Dodajmo tome i značenje subjektivnog činioca samog Gorbačova⁴, koji je bio duboko uvjeren da se ogromna socijalistička država može brzo reformisati i koji je možda brzopleto prišao reformama koje nijesu bile dovoljno promišljene niti su davale naznake da bi mogle postići uspjeh.

Sigurno je da je i Reganova politika u početku snažnog protivljenja SSSR-u i podsticanje trke u naoružanju značajno uticala na dodatno slabljenje Sovjetskog Saveza. Prije napuštanja svoje funkcije kada je već bilo jasno da će se nakon pada istočnoevropskih režima raspasti i SSSR, na pitanje kakva je njegova uloga u raspadu socijalizma i kraju Hladnog rata, Regan je rekao da je on bio „pomoćni akter“. Ali nezaboravljajući Gorbačova, Regan je odmah dodao da njemu pripadaju najveće zasluge kao lideru SSSR-a.

Nestankom Sovjetskog Saveza nestala je i ona velika sintagma američko-sovjetskih odnosa koja je nakon Drugog svjetskog rata dominirala u svim analizama međunarodnih odnosa. Bipolarnost temeljena na vodećoj politici SAD-a i SSSR-a postala je prošlost u svijetu koji je ubrzo krenuo novim pravcima razvoja, suočavajući se sa novim izazovima i problemima. Poslednja etapa detanta supersila bila je ujedno i zadnja etapa u velikom bipolarnom sučeljavanju koje je trajalo gotovo pola vijeka i koje je u velikoj mjeri formiralo savremene međunarodne odnose.⁵

⁴ Brown A., *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, Oxford, 1996, str. 130–155.

⁵ Vukadinović R., *Amerika i Rusija*, Politička kultura, Zagreb, 2008, str. 132.

Raspad Sovjetskog Saveza bio je jedan od najznačajnijih događaja XX vijeka. Taj raspad su uzrokovali mnogobrojni činioci – slabljenje komunističke ideologije i uticaja KPSS-a, pritisak Zapada, ekonomski i finansijski krah države, pritisak ruskog separatizma i nacionalizma u mnogim republikama, nezadovoljstvo širokih narodnih masa, slabljenje vertikalne vlasti i autoriteta države.⁶ Iako je Vašington igrao važnu ulogu u pospješivanju pada SSSR-a, reformatori u Moskvi mnogo su zaslužniji za to nego što im se pripisuje. Činjenica je da je čak i kasnih osamdesetih godina XX vijeka malo ko mogao da zamisli da će se raspasti komunistički blok. Gorbačov je po dolasku na vlast 1985. godine politikom „perestrojke“ i „glasnosti“ pokušavao da nizom reformskih mjera, uključujući smanjenje naoružanja, preobrazi Sovjetski Savez koji se suočavao sa ozbiljnim ekonomskim teškoćama. Očekivalo se da će ti potezi, uz podršku Zapada, pomoći ovoj zemlji da se oporavi.

Činjenica je da je Sovjetski Savez bio na vrhuncu svoje moći početkom pedesetih godina, u vrijeme Staljinove smrti. Kasnije počinje relativno da opada njegova snaga jer ekonomski neefikasan sistem i politički represivan (uskraćujući elementarne slobode) nije imao dugoročno šansu da opstane, bez obzira na konkretne poteze protiv njega sa Zapada ili pokušaja zakašnjele reforme i pokušaja spašavanja od strane Gorbačova.

Nakon kolapsa komunizma, Rusija se ponašala konfuzno nemajući jasnu strategiju oporavka. Na unutarpolitičkom planu otvara procese samodefinisanja i unutrašnjeg državo-federalnog uređenja, dok na spoljnopolitičkom planu nema jasno definisane nove spoljnopolitičke i geostrateške ciljeve.⁷

⁶ Roj Medvedev, *Boris Jeljcin – Rusija na kraju XX vijeka*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 119.

⁷ Mankoff J., *Russian Foreign Policy :The Return of Great Power Politics*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Plymouth, 2009, str. 11.

Krajem 1991. raspad teritorijalno najveće države na svijetu stvorio je „crnu rupu“ u samom središtu Evroazije. Izgledalo je kao kada bi geopolitički „središnja zemlja“ iznenada nestala sa karte svijeta. Ova nova i zamršena geopolitička situacija bila je svojevrsan izazov za uspostavljanje novih međunarodnih odnosa jer raspadom SSSR-a bipolarni sistem međunarodnih odnosa prestaje da postoji. Unipolarni svjetski poredak označen kao „Novi svjetski poredak“ generisao je SAD kao jedinu svjetsku supersilu.⁸

Kolaps ruske imperije stvorio je ogromnu prazninu u samom jezgru Evroazije. Ne samo što su nove nezavisne države bile slabe i što je u njima vladala konfuzija, već je u Rusiji ovaj poremećaj izazvao ogromnu sistemsku krizu, posebno zbog toga što je politički poremećaj bio praćen istovremenim pokušajem da se razori stari sovjetski društveno-ekonomski model. Nacionalna trauma se pojačala nakon ruskog vojnog angažovanja u Tadžikistanu, izazvanog strahom da će muslimani preuzeti vlast u ovoj novoj nezavisnoj državi, a doživjela svoj vrhunac poslije tragične, brutalne, a ekonomski i politički izuzetno skupe, intervencije u Čečeniji. Najbolnije od svega je bilo to što je međunarodni status Rusije bio znatno degradiran, tako da je kao jedna od dvije svjetske supersile sada postala, po ocjeni mnogih, nešto malo više od regionalne sile u Trećem svijetu, iako i dalje posjeduje znatan nuklearni arsenal, ali koji sve više zastarjeva.⁹

Ne samo što su unutrašnja kriza u Rusiji i gubitak međunarodnog statusa djelovali izuzetno uznemirujuće, posebno na rusku političku elitu, već je ovim i geostrateška situacija Rusije bila izuzetno pogođena. Na zapadu, što je posljedica raspada Sovjetskog saveza, granica Rusije je najbolnije promijenjena, i njena sfera geopolitičkog uticaja

⁸ Bžežinski Z., *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica, 2001, str. 85.

⁹ *Ibid*, str. 86–87.

dramatično je sužena. Baltičke zemlje koje su bile pod kontrolom Rusije još od početka 18. vijeka, proglasile su svoju nezavisnost, a gubitak luka Rige i Talina ograničio je ruski pristup Baltičkom moru. Iako je Moskva uspjela da povrati politički dominantnu poziciju u formalno nezavisnoj ali snažno rusificiranoj Bjelorusiji, „nacionalistička zaraza“ i bojazan od ponovne ruske dominacije spriječile su da se taj uspjeh ponovi sa ostalim državama bivšeg SSSR-a.¹⁰

Izvan granica bivšeg Sovjetskog saveza, raspad Varšavskog pakta značio je da nekadašnje satelitske države srednje Evrope, a prije svih Poljska, ubrzano gravitiraju ka NATO-u i Evropskoj uniji. Gubitak Kavkaza oživio je strateška strahovanja od ponovnog jačanja turskog uticaja, gubitak Srednje Azije značio bi gubljenje velikih zaliha energenata i mineralnih bogatstava i otvorio vrata mogućem islamskom uticaju, dok bi gubitak Ukrajine značio gubitak plodnih žitnih polja i toplih luka na Crnom moru.¹¹

Najveći problem od svega jeste gubitak Ukrajine. Pojava nezavisne ukrajinske države, ne samo što je natjerala sve Ruse da ponovo promisle o svom političkom i etničkom identitetu, već je predstavljala gubitak vitalnog geopolitičkog prostora za rusku državu. Odbacivanje tristogodišnje ruske carske istorije značilo je i gubitak potencijalno bogate industrijske i poljoprivredne ekonomije i 52 miliona ljudi koji su etnički i vjerski dovoljno bliski Rusima da bi mogli da Rusiju pretvore u istinski veliku i pouzdanu imperijalnu državu. Nezavisnost Ukrajine lišila je Rusiju njene dominantne pozicije na Crnom moru, gdje je Odesa služila kao vitalna kapija Rusije za trgovinu sa Mediteranom i drugim okolnim zemljama.

¹⁰ Čehulić L., Nove strategijske podjele zemalja Centralne Azije, *Gaudeamus*, Mostar, br. 1–2, 1999, str. 59–70.

¹¹ Vukadinović R., *Postkomunistički izazovi evropskoj sigurnosti*, Grafotisak, Grude, 1997, str. 131–136.

Gubitak Ukrajine bio je geopolitički ključan, pošto je on drastično ograničio geostrateške opcije Rusije. Čak i bez baltičkih država i bez Poljske, ukoliko bi povratila kontrolu nad Ukrajinom, Rusija bi još uvijek mogla da bude lider jedne odlučne evroazijske imperije, u kojoj bi Moskva mogla da dominira neslovenima na jugu i jugoistoku bivšeg Sovjetskog saveza. Ali bez Ukrajine i njenih 52 miliona Slovena, bilo kakav pokušaj Moskve da ponovo izgradi evroazijsku imperiju najvjerovatnije bi ostavio Rusiju usamljenom u zamršenim sukobima sa nacionalno i vjerski probuđenim neslovenima, rat sa Čečenijom možda je bio samo bio prvi primjer.¹² Štaviše, svaki novi evroazijski entitet koji bi se zasnivao isključivo na ruskoj sili, bez Ukrajine, nužno bi iz godine u godinu postajao sve manje evropski, a sve više azijski.

Gubitak Ukrajine ne samo što je geopolitički ključan, nego je bio i geopolitički katalitičan (bio je katalizator geopolitičkih promjena). Akcije Ukrajine – Ukrajinska deklaracija o nezavisnosti u decembru 1991, ukrajinsko insistiranje, prilikom pregovora da Sovjetski savez bude zamijenjen labavijom Zajednicom nezavisnih država, i posebno njeno iznenadno preuzimanje, na način sličan puču, komande nad sovjetskim armijskim jedinicama stacioniranim na ukrajinskom tlu – bile su te koje su spriječile da Zajednica nezavisnih država (ZND) bude samo novo ime za nešto konfederativniji Sovjetski savez. Ukrajinsko političko samoopredjeljenje sputalo je Moskvu i pružilo primjer drugim sovjetskim republikama koje su na početku bile bojažljive, a onda su i one slijedile ovaj primjer.¹³

Gubitak ruske dominantne pozicije na Baltičkom moru ponovio se i na Crnom moru ne samo zbog nezavisnosti Ukrajine, već i zbog novih nezavisnih kavkaskih država – Gruzije, Jermenije i Azerbejdžana. Prije 1991. godine Crno

¹² Bžežinski Z., *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica, 2001, str. 89.

¹³ Bžežinski Z., *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica, 2001, str. 89.

more je bilo mjesto odakle se razlivala ruska pomorska sila u Mediteran. Sredinom 1990-ih, Rusija je ostala sa malim obalskim pojasom na Crnom moru uz jednu neriješenu raspravu sa Ukrajinom oko osnovnih prava u vezi sa ostacima sovjetske crnomorske flote na Krimu.¹⁴

Dalje na jugoistok, geopolitički poremećaj prouzrokovao je slične značajne promjene u statusu basena Kaspijskog mora i srednje Azije uopšte. Prije kolapsa Sovjetskog saveza, Kaspijsko more je u suštini bilo rusko jezero, gdje je samo mali dio pripadao Iranu. Pojavom nezavisnog i izrazito nacionalističkog Azerbejdžana i takođe nezavisnih Kazahstana i Turkmenistana, Rusija je postala samo jedan od pet aspiranata na bogatstva bazena Kaspijskog mora. Pojava novih nezavisnih srednjoazijskih država značila je pomjeranje jugoistočne granice na sjever više od hiljadu milja. Nove države sada kontrolišu bogata rudna i energetska nalazišta koja su spremno dočekala i strane investitore.

Na kraju, u vrijeme kada se njena imperija raspadala, Rusija se suočila sa novom geopolitičkom situacijom na Dalekom istoku, iako nije došlo do teritorijalnih ili političkih promjena. Kina koja je vjekovima bila slabija i zaostaliya u odnosu na Rusiju bar u političkom i vojnom smislu, zahvaljujući dinamičnom razvoju i ekspanzivnom ekonomskom rastu postala je rekspektabilan azijski, pa i globalni geopolitički igrač. Kineska ekonomska moć usloвила je i jačanje vojne moći, a kada se tome doda milijardu i dvjesta miliona stanovnika, iz osnova se mijenja geopolitička jednačina između ove dvije zemlje.

Rusija, koja je sve do kraja Hladnog rata bila graditelj velike teritorijalne imperije i vođa ideološkog bloka satelitskih država koji se protezao od samog središta Evrope i u jednom trenutku do Južnog kineskog mora, 90-tih godina je postala je problematična nacionalna država sa lakim geografskim

¹⁴ *Ibid.*

pristupom spoljnom svijetu ali potencijalno ranjiva na iznurujuće sukobe sa svojim susjedima na zapadnom, južnom i istočnom krilu.¹⁵ Strategijsko-bezbjednosno okruženje Ruske Federacije nakon raspada SSSR-a obilovalo je neriješenim sporovima opterećenim prošlošću, suprotstavljenim interesima i starim geopolitičkim aspiracijama. Monoštvo tzv. „zamrznutih konflikata“ u neposrednom okruženju ili unutar Ruske Federacije, posebno na području Crnomorsko-kaspijskog regiona, prijetilo je otvaranjem novih sukoba, dezintegracija i ugrožavanja, kako Federacije, tako i šireg prostora Evroazije.¹⁶

Rusija u posthladnoratovskom periodu

Po završetku Drugog svjetskog rata u međunarodnim odnosima dominirale su dvije supersile sa suprotstavljenim političkim i društveno-ekonomskim sistemima. Ideološko i geopolitičko suprotstavlanje SAD-a i SSSR-a predstavljalo je osnovu stabilnosti međunarodnog sistema. Hladnoratovsko suprotstavlanje je na prvo mjesto stavljalo spoljne prijetnje koje su proizlazile iz vojnog faktora, a ta spoljna opasnost predstavljala je glavnu preokupaciju društva i služila je kao osnova za saradnju država sličnog političkog i privrednog sistema.¹⁷

Kraj hladnog rata i nestanak blokovske podjele svijeta 1991. godine ujedno je donio promjenu ravnoteže snaga u međunarodnom sistemu. Modeli ponašanja država na međunarodnoj sceni koji su dominirali tokom hladnog rata, raspadom SSSR-a dovedeni su u pitanje.

¹⁵ Bžežinski Z., *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica, 2001, str. 92.

¹⁶ Jeftić N., „*De facto states* u Crnomorskom regionu”, vidjeti: Jeftić N., *Aktuelna pitanja iz međunarodnih odnosa*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2008, str. 337–343.

¹⁷ Tatalović S., Grizold A., Cvrtila V., *Suvremene sigurnosne politike*, Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2008, str. 160.

Raspad SSSR-a bio je posljedica niza faktora. Kao najvažniji može se navesti privredno-ekonomsko nazadovanje Sovjetskog Saveza u doba Brežnjeva (1964–1982). Premda je u tom razdoblju SSSR uspio postići ravnotežu sa SAD-om na području nuklearnog naoružanja, to je plaćeno zaostajanjem sovjetske privrede za privredama industrijski razvijenih zemalja Zapada. Da SSSR više nije imao ekonomske snage za nastavak trke u naoružanju, pokazala je namjera SAD-a da izgradi protivraketni štit (SDI program, započet početkom osamdesetih godina). Pokušaj radikalnog reformisanja posustalog političkog i privrednog sistema SSSR-a u drugoj polovini osamdesetih godina prošlog vijeka zbog korumpiranosti sistema nije dao rezultate. Pokušaj reforme sovjetskog političkog sistema (Glasnost) je umjesto prenosa političkog autoriteta sa KPSS-a (Komunističke partije Sovjetskog Saveza) na zakonodavne organe doveo do jačanja protivkomunističkih težnji i nacionalističkih pokreta za nezavisnost u mnogim sovjetskim republikama (posebno među baltičkim narodima).¹⁸

Uvod u raspad SSSR-a bila je deklaracija o suverenosti iz juna 1990. godine koju je donijela najveća sovjetska republika (Ruska Sovjetska Federativna Socijalistička Republika) i koja je predstavljala njeno otcjepljenje od SSSR-a. To je izazvalo sukob između Gorbačova i predsjednika RSFSR-a Jeljcina; Gorbačov je morao popuštiti i februara 1991. godine Centralni komitet KPSS-a donio je odluku o odustajanju od monopola na vlast. Na osnovu toga sovjetske republike počinju donositi zakone o jačanju svog suvereniteta. Sukobljavanje sa centralnim vlastima dodatno je pogoršalo stanje sovjetske privrede koje je već bilo narušeno neuspjehom radikalnih privrednih reformi.

Vrhunac krize bio je pokušaj državnog udara avgusta 1990. godine, nakon pobjede Jeljcina na predsjedničkim izborima.

¹⁸ Tatalović S., Grizold A., Cvrtila V., *Suvremene sigurnosne politike*, Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2008, str. 160.

Neuspjeli državni udar ubrzao je slom SSSR-a, a 26. decembra 1991. godine Rusija postaje nezavisna država (Ruska Federacija), a zajedno sa njom i druge sovjetske republike proglašavaju nezavisnost.

Novostvorena Ruska Federacija obuhvatila je 75% površine i 60% stanovnika bivšeg SSSR-a. Novi predsjednik, Boris Jeljcin pokrenuo je političke i privredne reforme koje su Rusiju trebale transformisati u modernu demokratiju zapadnog tipa sa tržišnom privredom. No, razdoblje Jeljcinove vladavine (1992–2000) nije donijelo očekivanu stabilnost novoj državi. Prvi dio Jeljcinove vladavine obilježilo je sukobljavanje sa parlamentom oko ovlašćenja predsjednika države, a drugi dio, rezultati proistekli iz davanja ustupaka oligarsima kako bi se na predsjedničkim izborima 1996. godine spriječila pobjeda komunista.

Na privrednom planu, početkom devedesetih godina nastojalo se šok-terapijom transformisati planska u tržišnu privredu. Međutim, ova šok-terapija donijela je stagflaciju – rast inflacije praćen padom industrijske proizvodnje, veliki spoljnotrgovinski deficit i veliko zaduživanje u inostranstvu. Ekonomska kriza ugrozila je, takođe, politički sistem Rusije.

Navedeni faktori negativno su uticali i na razvoj ruskog vojnoindustrijskog kompleksa. Vojnoindustrijski kompleks bio je teško pogođen završetkom Hladnog rata: drastično je smanjeno njegovo finansiranje (početkom devedesetih godina vojni sektor je ostao bez gotovo 80% obećanih sredstava), izgubljena su izvozna tržišta za rusko oružje, najveći dio vojnoindustrijskog kompleksa nije bio uključen u privredne reforme (samo mali dio vojnih preduzeća uspio se spontano privatizovati). Proizvođači vojne opreme i naoružanja u takvoj situaciji potražili su izlaz u izvozu, pri čemu su napustili sovjetsku praksu izvoza oružanih sistema koji su za najmodernijim sistemima zaostajali jednu do dvije generacije i umjesto toga izvozili najnovije sisteme zajedno sa transferom tehnologije.

Posmatra li se Rusija u posthladnoratovskom razdoblju, može se reći da je 1991. godine počela razvoj u smjeru demokratskog političkog sistema, ali kombinacija političke nestabilnosti i privrednog sloma do kojih je došlo protekle dvije decenije ukazuju na dvoumljenje i rezervu u pogledu dosadašnjeg napretka u navedenom smjeru. Preoblikovanje nekadašnjeg sovjetskog političkog i privrednog sistema u demokratiju i tržišnu privredu i dalje je deklarativan cilj, ali raspad sovjetskih struktura odlučivanja nije pratilo stvaranje nove liberalno-demokratske strukture odlučivanja.

Na međunarodnom planu, premda je Ruska Federacija priznata kao nasljednica SSSR-a opisana unutrašnja politička i privredna kriza odrazila se i na njeno mjesto u međunarodnim odnosima. Ruska Federacija danas nije globalna supersila (bez obzira na zadržavanje strateškog nuklearnog arsenala). Kombinacija unutrašnje nestabilnosti i gubitka uticaja u međunarodnim odnosima stvorila je među ruskom političkom elitom osjećaj nesigurnosti i težnju za preduzimanjem koraka radi postizanja unutrašnje stabilnosti i obnavljanja uticaja na globalnom nivou.¹⁹

Geostrateški i bezbjednosni položaj Rusije u novom svjetskom poretku

Pri razmatranju bezbjednosnog položaja Ruske Federacije, potrebno je razmotriti spoljne i unutrašnje faktore koji presudno utiču na bezbjednost zemlje. Kada je riječ o unutrašnjem faktoru, treba istaći kako su raspad Sovjetskog Saveza i nastanak novih država na prostoru bivšeg SSSR-a uveliko zakomplikovali geostrateški položaj Rusije.²⁰

¹⁹ Tatalović S., Grizold A., Cvrtila V., *Suvremene sigurnosne politike*, Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2008, str. 162.

²⁰ Lukin P. V., Utkin I. A., *Rossija i Zapad: obščnost' ili otcuzhdenie?*, Yabloko, Moscow, 1995, 38–44.

Rusija je višetnička država sa slabim pravosudnim sistemom od 143 miliona stanovnika, oko 28 miliona (20%) čine pripadnici drugih naroda i etničkih grupa. Većina od 21 republike u sastavu Ruske Federacije tražila je veću političku i ekonomsku autonomiju što je predstavljalo opasnost za teritorijalnu cjelovitost zemlje. Osim toga, sposobnost Moskve za održavanje pune kontrole nad teritorijom zemlje drastično se smanjila.

Odnosi između centra i regija bili su veoma kompleksni i napeti. Republike su donosile svoje zakone, osnivale parlamente, a neke uvodile i sopstvenu valutu. Ekonomska kriza u Rusiji, samo je povećala težnje ruskih republika za dobijanje veće samostalnosti od Moskve. Tako su sredinom devedesetih godina XX vijeka, guverneri pokrajina na ruskom Dalekom istoku (Habarovski i Primorski kraj) pokušali zaustaviti obilježavanje rusko-kineske granice i primjenu rusko-kineskog sporazuma o plovidbi rijekom Amur i tražili privredno-ekonomsku autonomiju.²¹

Reakcija Moskve na pokušaj otcjepljenja Čečenije je pokazala kako ruski vladajući krugovi preferiraju upotrebu sredstava sile za očuvanje teritorijalnog integriteta Ruske Federacije, bez obzira na negativan učinak takvih mjera na demokratski sistem koji Rusija želi uvesti. Uprkos svim preduzetim mjerama, stanje u toj kavkaskoj republici za vrijeme rata bilo je veoma zabrinjavajuće – većinsko čečensko stanovništvo nije podržavalo rusku upravu, međunarodne organizacije su bilježile velika kršenja ljudskih prava i sloboda, a u borbama između pobunjenika i vladinih snaga stradao je veliki broj civilnih žrtava. Prema mišljenju političkog analitičara Nikolaja Petrova, ruske republike i centar su povezivali sledeći elementi:²²

²¹ Harada Chikahito, *Russia and North-East Asia*, Oxford University Press, London, 1997, str. 18.

²² Petrov N., *Federalism – Russian Style*, Pro et Contra 5 (1), 2000, 7–33.

- nacionalno (državno) vlasništvo – uprkos sprovedenoj privatizaciji, većina vlasništva u republikama i dalje je bila u rukama države;
- zajednička infrastruktura (željeznička mreža, energetska struktura) takođe je u vlasništvu države;
- zajednički privredno-ekonomski prostor;
- snažne političke stranke;
- zajednički medijski prostor;
- nacionalna ideja;
- zajedničko zakonodavstvo ;
- snažan policijsko-bezbjednosni sistem itd.

Na unutrašnju stabilnost Rusije uticala je i društvena kriza. Vrijednosti i mjerila bivšeg sistema se odbacuju, a novi vrijednosni sistem nije zaživio; rezultat je između ostalog stalni rast i jačanje organizovanog kriminala,²³ koji je počeo nadomiještati legitimne funkcije države u privredi i koji je postao alternativa pravnom sistemu.²⁴

U spoljnoj politici Ruska Federacija, nije bila spremna preuzeti ulogu globalne super sile koju je imao SSSR. Za sadašnje političko vođstvo Ruske Federacije, ključni elementi njenog položaja u međunarodnoj zajednici su geografski položaj države na području Evrope i Azije, kao i povlačenje sa područja koje je Rusija nekada nadzirala. Nakon 400 godina gotovo neprekidnog teritorijalnog širenja, Rusija danas obuhvata područje Ruske Federacije, na kojem postoje problemi dezintegracije, koji prijete smanjivanjem područja nad kojim ima teritorijalni suverenitet. Ruska politička elita percipira smanjivanje teritorija svoje države kao „ponižavajuće smanjivanje geopolitičkog prostora države u njenom djelovanju

²³ Cohen, A., *Crime Without Punishment*, Journal of Democracy, Vol. 6, broj 2/1995, str. 34–35.

²⁴ Galeotti, M., *Mafija: organized crime in Russia*, Jane's Intelligence Review Special Report, broj 10, jun 1996.

u međunarodnoj zajednici“.²⁵ Stoga, geopolitika ima veliki uticaj na razumijevanje geostrateškog i bezbjednosnog položaja Ruske Federacije. U tom okviru, u konceptualizaciji bezbjednosne politike Ruske Federacije javlja se pet koncentričnih krugova.²⁶

1. U prvom krugu centra bezbjednosne politike je teritorija same Ruske Federacije, što znači da vladajuća politička elita vidi glavne izvore ugrožavanja unutar vlastite države.

2. Drugi predstavlja „blisko susjedstvo“ koje u geopolitičkom smislu zauzima teritorija sa brojnim pripadnicima ruske manjine naseljene u doba SSSR-a (na primjer baltičke države, države članice ZND). To područje treba da ima ulogu tampon zone koja bi štitila teritoriju Federacije od spoljnih ugrožavanja bezbjednosti.

3. Treći krug je „srednje susjedstvo“, koje zauzima područje srednje i istočne Evrope (koje je bilo uključeno u nekadašnji sovjetski blok), na kome Ruska Federacija danas ima posebne bezbjednosne interese o kojima pregovara sa Zapadom.

4. „Blisko daljnje susjedstvo“ predstavlja četvrti krug bezbjednosne politike. On obuhvata države koje bi bile saveznice Federacije pri oblikovanju *ad hoc* političkog savezništva usmjerenog protiv SAD-a. U tu grupu ulazile bi države poput pravoslavnih zemalja (Srbije i Grčke) ili nekadašnjih saveznika SSSR-a na Bliskom istoku (Sirija, Iran, Irak, Libija) kao i neke velike regionalne sile (Kina i Indija).

5. U petom krugu nalaze se SAD i njegovi saveznici (posebno NATO), koji nastoje ojačati uticaj na međunarodnu zajednicu na račun ruskih nacionalnih interesa.

²⁵ Godzimirski M. J., “Russian Security Policy Objectives in the Baltic Sea and the Barents Area”, Den Norske Atlanterhavs Komite, Security Policy Library, No. 12 (1998), str. 4.

²⁶ Tatalović S., Grizold A., Cvrtila V., *Suvremene sigurnosne politike*, Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2008, str. 164.

Zajednički imenilac razumijevanja geostrateškog i bezbjednosnog položaja Ruske Federacije čine sljedeći elementi bezbjednosne politike RF-a:²⁷

- zaštita teritorijalnog integriteta države
- zaštita ruske manjine na području bivšeg SSSR-a
- članstvo u međunarodnim organizacijama
- održavanje podrške Zapada za ekonomske reforme

Ruski interesi u odnosu na susjedne države mogu se podijeliti u tri grupe:²⁸

- Geopolitički interesi – Rusija je kao evroazijska sila imala interese na području od Japanskog do Barentovog mora.

- Ekonomske veze su se sačuvale, ali su dobile drugačiju prirodu: privredno-ekonomsko zaostajanje svih bivših sovjetskih republika sada je razlog za ponovnu privredno-ekonomsku saradnju; međunarodna zajednica u okviru svojih mogućnosti može ponuditi pomoć državama nastalim na području bivšeg SSSR-a.

- Etnički domet ruskih interesa; u novim nezavisnim državama živi 25 miliona Rusa i osoba koji govore ruskim jezikom. Na području nekadašnjih republika, Rusi više nijesu privilegovana manjina kao što su to bili u SSSR-u. To naseljavanje Rusa bilo je posljedica prisilnog preseljenja, koje se na području Ruskog Carstva odvijalo u sklopu procesa rusifikacije pod dinastijom Romanovih (početkom XX vijeka), a nastavljeno je u doba Staljinove vlasti.

Navedeni interesi odražavaju se u vojnoj doktrini Ruske Federacije, koja govori o vojnoj prisutnosti Rusije u susjednim

²⁷ Godzimirski M. J., “Russian Security Policy Objectives in the Baltic Sea and the Barents Area”, Den Norske Atlanterhavs Komite, *Security Policy Library*, No. 12 (1998), str. 8.

²⁸ Tatalović S., Grizold A., Cvrtila V., *Suvremene sigurnosne politike*, Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2008, str. 164–165.

državama. To se čini sa namjerom smanjivanja prijetnji bezbjednosti Rusije (prekidima sukoba i uspostavljanjem mira). Službena ruska politika podržava rusku prisutnost na područjima koja se vjekovima smatraju ruskom interesnom zonom, kako bi se spriječilo postojanje bezbjednosnog praznog prostora u susjednim državama.²⁹

Ruska vojska je bila angažovana u građanskom ratu u Tadžikistanu (radi sprečavanja širenja islamskog fundamentalizma na području srednje Azije), Gruziji i Moldaviji, u međudržavnom sukobu Jermenije i Azejberdžana kao i u Čečeniji. Zaoštreni su i odnosi Rusije i baltičkih država; u tim državama živi relativno velika ruska manjina. Ulaskom baltičkih država u NATO 2004. godine, njihovi odnosi sa Rusijom su se zaoštrili. Neki politički analitičari ocjenjuju da su se tim korakom baltičke države istrgnule iz ruske sfere uticaja, sa čime se Moskva ne može pomiriti.

Zbog ruske manjine zaoštreni su i odnosi Rusije i Moldavije. Dio Moldavije, područje uz ukrajinsku granicu proglasio je 1991. godine nezavisnost i formirao kvazi državu (tzv. Pridnjestrovska moldavska republika) pod patronatom Moskve.

O sudbini nuklearnog oružja SSSR-a, pet mjeseci prije raspada Sovjetskog Saveza, Rusija, Bjelorusija, Ukrajna i Kazahstan složili su se o preuzimanju obaveza SSSR-a na području kontrole nuklearnog naoružanja (sporazum START I sa SAD-om). Zatim su Bjelorusija, Kazahstan i Ukrajina pristupili Sporazumu o neširenju nuklearnog nauružanja (NTP Treaty) i time odustale od nuklearnog oružja koje se našlo na njihovim teritorijama po raspadu SSSR-a. Sa SAD-om je u januaru 1993. potpisan sporazum START II, koji je SAD ratifikovao 1996. godine, a Ruska Federacija 2000. godine. Dodatni koraci prema smanjivanju nuklearnog naoružanja

²⁹ *Ibid*, 165.

učinjeni su sporazumom START III koji je predviđao smanjivanje broja nuklearnih bojevih glava između 2000 i 2200), koji međutim nikada nije stupio na snagu. U maju 2002. godine SAD i Ruska Federacija sklopile su sporazum SORT. Prema njegovim odredbama svaka država će smanjiti broj nuklearnih bojevih glava između 1700 i 2200.

Istorijski ruski odnosi sa Evropom (uz činjenicu da se istočnoevropske zemlje udaljavaju od Ruske Federacije i ulaze u evroatlantske integracione procese) opterećeni su takođe sporovima koji proizlaze iz geografskih faktora. Prvi faktor je veličina Rusije, koja je uvijek imala poteškoća sa upravljanjem svojim velikim ljudskim i prirodnim resursima. Drugi je nedovoljno jasno određena granica Rusije prema Istoku i Zapadu. Zbog tih činjenica Rusija je politički i kulturno zarobljena između Evrope i Azije, i nikada nije osjećala potpunu pripadnost nijednoj od tih dviju cjelina.³⁰

Analiza ruske spoljne politike prema Zapadu koja je pod snažnim uticajem ruske kulture nužna je radi shvatanja njenog uticaja na evropsku bezbjednost. Osjećaj ruskog nazadovanja zaoštrio je odnose između Rusije i Zapada. Naime, Rusi još od razdoblja Carstva znaju da zaostaju za Evropom i da im trebaju zapadna tehnologija i zajmovi. Reakcija na to bila je bojazan da će privlačan zov Zapada uništiti rusku kulturu. To je dovelo do protivevropske ksenofobije a zatim i do porasta broja agresivnih djela protiv osoba kavkaskog, afričkog i drugog porijekla. U ruskom kulturnom životu i dalje postoje mesijanske težnje za opravdanjem zaštitničke uloge Rusije. Ti istorijsko-kulturni faktori su prisutni i u razdoblju nakon Hladnog rata.

³⁰ Tatalović S., Grizold A., Cvrtila V., *Suvremene sigurnosne politike*, Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2008, str. 166–167.

Kriza ruske države i umanjenje njene realne moći

Nestanak, odnosno samoraspuštanje Sovjetskog Saveza, jednog od stožera bipolarnog međunarodnog svjetskog poretka i jedne od dvije najmoćnije države na planeti tokom čitave druge polovine 20. vijeka, kao i stvaranje 15 novih država na prostoru bivšeg Sovjetskog Saveza, svakako predstavljaju događaje koji su ključno opredijelili nove sadržaje i odnose ne samo na prostoru Evroazije, nego i u globalnom međunarodnom sistemu. Raspadom sovjetske države stvorili su se uslovi za nove oblike političkog organizovanja i djelovanja na eks sovjetskom prostoru. Rusija, kao najveća, najmnogoljudnija i ubjedljivo najmoćnija država bivšeg SSSR-a, predstavljala je katalizator odnosa snaga, ali je tokom posljednje dvije decenije prošlog vijeka i sama bila u velikoj sistemskoj krizi, koja je svoju refleksiju imala u političkoj, ekonomskoj i uopšte društvenoj sferi.

U pojedinim trenucima kriza je dostizala takve kataklizmičke razmjere, da je prijetila dezintegracija i strukturalnog i funkcionalnog aspekta društvenopolitičkog sistema ruske države. Ovaj sistem karakterisala je „predeterminisanost“, odnosno istovremeno postojanje velikog broja uzroka (činilaca) krize koji su vodili ka dezintegraciji, od kojih je najveći broj njih i pojedinačno bio dovoljan da izazove taj proces.³¹ Pritom, nije moguće izdvojiti jedan uzrok ili grupu uzroka koji su po značaju ili snazi dominantni, ali je moguće izvršiti njihovu naučnu analizu po različitim nivoima, od kojih analiza na nivou sistema (sistemska analiza), u smislu analize njene strukture i u

³¹ Milosavljević S., *Energetski i vojni aspekt strategije bezbednosti Ruske Federacije u kontekstu savremenog međunarodnog poretka i odnosa prema Republici Srbiji*, doktorska disertacija, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2013, str. 53–54.

smislu analize procesa (njegovog funkcionisanja) može dati konkretne rezultate u klasifikaciji i objašnjavanju navedenih uzroka, kao i određenim predviđanjima o njihovim posljedicama u kratkoročnom i srednjoročnom periodu. Navedeni uzroci krize uslovno se mogu klasifikovati na unutrašnje – interne (politički, ekonomski, socijalni, vojno-bezbjednosni, kulturno-civilizacijski) i spoljašnje – eksterne, u sferi međunarodne politike.

Unutrašnji i spoljašnji činioци krize bili su direktna posljedica činjenice da je Rusija, kao sukcesor nekada moćne sovjetske države, doživjela umanjene svih elemenata moći u odnosu na bivši SSSR. Izgubljena je ideološko-politička sfera uticaja i dominacije u istočnoevropskim zemljama koje su listom pohrlile ka zapadnoevropskim integrativnim procesima.³² Rusija je bila isključena iz evropskih bezbjednosnih procesa, što je usljed širenja NATO alijanse, otvorilo prostor drugim silama, prvenstveno SAD-u, da izvrše penetraciju svog uticaja i sklapanje strateških bezbjednosnih aranžmana na štetu ruskih nacionalnih interesa. Na unutardržavnom planu, Rusija se nalazila u fazi traganja za putevima prelaska iz sovjetskog totalitarizma u demokratiju, što je rezultiralo pojavom velikih strukturnih problema u svim sferama društvenog života. Ekonomski, politički, demografski, vojni, međuetnički i međukonfesionalni problem, zatim, organizovani kriminal, korupcija, terorizam i separatizam doveli su u pitanje funkcionalni aspekt ruske države, njenu stabilnost i ugrozili njen opstanak. Iz tog razloga u procesu konstituisanja i stabilizacije ruske države, krucijalno pitanje postalo je očuvanje i zaštita teritorijalnog integriteta i identiteta, uz istovremeno uvođenje novih demokratskih oblika političke organizacije ruskog društva i razgraničenja funkcija vlasti. Ekonomski procesi, takozvana

³² Petrović D., *Rusija na početku XXI veka – geopolitička analiza*, Prometej, Novi Sad, 2007.

„šok terapija“ u vidu naglog prelaska sa sovjetskog modela centralizovane državno-planske privrede na model liberalne tržišne ekonomije i tzv. vaučerska privatizacija izrodili su se svoju suprotnost i prouzrokovali duboku krizu ruske ekonomije, a građane doveli ispod donje granice prihvatljivog životnog standarda.³³ Odliv državnog bogatstva van granica, korupcija, socijalno raslojavanje i pojava organizovanog kriminala rezultirali su i činjenicom da se ekonomska moć velikim dijelom izmjestila izvan državnih struktura, u rukama krupnih biznismena – oligarha.

U političkoj sferi u odsustvu tradicija demokratskog organizovanja i vladanja i pod uticajem teškog istorijskog bremena prošlosti i nasljeđa, taj period u početnoj fazi karakteriše borba za dominaciju institucija na relaciji predsjednik – parlament i oštra polarizacija političkih snaga na konzervativne i proreformske. Krajnji rezultat te konfrontacije, poslije dramatičnih dešavanja 1993. godine i donošenja novog Ustava, bilo je jačanje izvršne vlasti oličene u instituciji predsjednika države, ali i koncentracija političke moći u rukama malog broja ljudi koji su činili predsjednikovo najbliže okruženje, za koje se u Rusiji koristio kolokvijalni naziv „porodica“.

Socijalno-ekonomsku degradaciju nužno je pratila demografska kriza, koja je 90-ih godina u Rusiji dostigla takve razmjere da je prevazišla sve uporedive primjere u njenoj istoriji, čiji su uzroci i posljedice identifikovani i artikulisani i u Konceptiji nacionalne bezbjednosti Rusije iz 2000. godine. Na unutrašnjem planu prisutna tendencija jačanja centrifugalnih sila u federaciji (jačanje regionalnih centara moći i osamostaljivanje gubernatora od centralne vlasti u Kremlju) vodila je ka dezintegraciji zemlje i predstavljala je direktnu

³³ Milosavljević S., *Energetski i vojni aspekt strategije bezbednosti Ruske Federacije u kontekstu savremenog međunarodnog poretka i odnosa prema Republici Srbiji*, doktorska disertacija, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2013, str. 55.

prijetnju federalnom uređenju države i njenom teritorijalnom integritetu.³⁴

Pojava etnički motivisanog separatizma u pojedinim subjektima Ruske Federacije, prije svega na prostoru sjevernog Kavkaza, praćenog ekstremnim terorizmom i napadima na državne i civilne institucije, saobraćajne magistrale, kamena naselja, pozorišta, škole, uz ogromna materijalna razaranja i veliki broj nevinih civilnih žrtava, imalo je za direktnu posljedicu hroničnu nestabilnost države i prijetnju njenoj teritorijalnoj cjelovitosti, što je i eksplicitno navedeno u odredbama Konceptije o bezbjednosti. U ovom strateško-doktrinarnom dokumentu navodi se da nivo terorizma raste, praćen povećanjem sukoba, mijenjanjem njegovih pojavnih oblika i borbom za moć na osnovu grupnih – nacionalno-etničkih interesa, a da odsustvo efikasnog sistema za njegovo suzbijanje, kao i nedostatak aktivnosti na njegovoj prevenciji i sprečavanju, povećavaju stepen uticaja te prijetnje na društvo, državu i pojedinca. Navedene degradacije i atrofiranje ruske države u svim segmentima nužno su se odrazile i na njenu vojnu moć, koja je naglo opadala i prema kvantitativnim pokazateljima i u kvalitativnom smislu.

Nekada moćne Oružane snage i Vojnoindustrijski kompleks, osnovne poluge na kojima sovjetska imperija zasnivala svoju moć i uticaj, rapidno su propadali i našli se u velikoj strukturalnoj i funkcionalnoj krizi. Rusija je od supersile svedena na nivo regionalne sile, a njene oružane snage su svedene na nivo pukog preživljavanja, što je imalo dalekosežne posljedice. Na ovakvom stanovištu nalazio se najveći broj ruskih i stranih autora i teoretičara, ali i samih pripadnika ruske vojske, što su određena naučna istraživanja tokom devedesetih i verifikovala.³⁵

³⁴ Milosavljević S., *Rusija i „Mir“*, Akademska misao, Beograd, 2014, str. 43.

³⁵ Tokom 1994. godine u vrijeme čečenske kampanje, odnosno uvođenja jedinica ruske armije na teritoriju Čečenske republike, Centar vojno-socioloških,

Unutrašnja političko-ekonomska i sveopšta društvena kriza u Rusiji, nužno se reflektovala i na njen spoljnopolitički kurs i formiranje njene spoljnopolitičke orijentacije, a osnovne karakteristike tog procesa bile su nesamostalnost, sporost, inertnost i oscilacije, kao izraz da se pragmatizmom minimalizuju postojeće štete po ruske nacionalne interese i izvuku najveće moguće koristi u datom trenutku. Sve je to rezultiralo pojavom krajnje negativnih posljedica po rusku državu u vidu gubitka njenog autoriteta u međunarodnoj zajednici i stvaranja vakuuma, koji su druge države, a naročito SAD, nastojale da popune širenjem svog uticaja. Kao rezultat te činjenice, dugoročan nacionalni interes Rusije i njen primarni geopolitički cilj postaje upravo podiranje američkog uticaja na postsovjetskom prostoru i pokušaj da se povrate i učvrste sopstvene pozicije.³⁶ Takvo neslavno stanje u kome se našla Rusija u prvim godinama posthladnoratovske epohe, bila je u oštroj koliziji i kontrastu sa periodima njene vlastite istorije, tokom kojih je ruska država i nacija imala vodeću i dominantnu ulogu sa aspekta vojne moći i političkog i kulturno-civilizacijskog uticaja. Kao rezultat toga, u Rusiji je nastalo duboko osjećanje poniženja pomiješanog sa razočaranjem sve do dolaska na vlast Vladimira Putina.

psiholoških i pravnih istraživanja (CBCPPI) Oružanih snaga Ruske Federacije sproveo je naučno istraživanje o karakteru samoosjećanja vojnih lica i činilaca koji ga determinišu. Sprovedena je anketa među 250 generala i viših oficira, koji su ocjenjivali situaciju u zemlji i nivo vojnog morala na osnovu 16 pitanja. Rezultati su bili poražavajući. Solovljev. S, Ruska armija od Avganistana do Čečenije, Nacionalni Institut Ekatarine Velike, Moskva, 1997, str. 404. u Kurjak J. (ur), *Ruska politika na Balkanu* (zbornik), Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1999. str.224. i Šimunović P., Ruska vojska u Čečeniji – studija o bojnomo moralu, *Polemos 2* (1999) 1–2, Zagreb.

³⁶ Dugin A., *Geopolitika postmoderna, vremeni imperii očerki geopolitiki XXI veka*, Amfora, Sankt-Peterzburg, 2007, str. 136.

REAKTUELIZACIJA TEORIJE KORISTI U ERI DIGITALNIH MEDIJA

Jovana Vuković

This paper deals with the uses and gratification theory and its actualisation in the era of digital media. Social media, digitalisation, hyper-production of information changed the way we perceive media and their role, but also set a number of new challenges. One of them is meeting the needs of the audience. In this context, we are of the opinion that in the era of digital media this theory that had undergone a series of ups and downs since its inception, become current again.

Od starih ka novim medijima

Pojava Interneta, na prvom mjestu, dovela je do različitih i brojnih promjena na svim poljima, pa tako i na polju medija. Internet je uslovio i pojavu novih, digitalnih medija, čime se stvara i podjela na tradicionalne i nove medije. Jedan od najznačajnijih teoretičara medija, Lev Manovič, tvrdi da novi mediji zapravo nijesu novi, te da kompjuterizacija nije donijela gotovo ništa novo u komunikacijski proces. Naime, on uvodi pojmove *metamedij* i *postmedij*, tvrdeći da je riječ o „tipu kompjuterskih podataka pohranjenih u bazama podataka, pa avangarda biva materijalizovana u kompjuteru“.¹

¹ Lev Manovič: *Metamedij*, izbor tekstova, priredio Dejan Sretenović, CSU, Beograd, 2011, str. 96.

Brojni su načini na koje možemo definisati nove medije, a ovdje ćemo se osvrnuti na *The New Media Reader* čiji su autori Vardrip-Fruin (Wardrip-Fruin) i Montfort (Montfort)², koji definišu nove medije kroz osam pozicija, koje je prethodno isticao i L. Manovič. Pomenute pozicije su sljedeće:

1. *Novi mediji naspram sajberkulture*
2. *Novi mediji kao kompjuterska tehnologija u ulozi distributivne platforme*
3. *Novi mediji kao digitalni podaci kontrolisani putem softvera*
4. *Novi mediji kao spoj postojećih kulturalnih konvencija i softverskih konvencija*
5. *Novi mediji kao pitanje estetike koja proučava ranu fazu svake novomedijske, moderne i komunikacione tehnologije*
6. *Novi mediji kao sredstvo bržeg izvođenja algoritama koji su prethodno bili izvođeni manuelno ili putem drugih tehnologija*
7. *Novi mediji kao pitanje kodiranja modernističke avantgarde; novi mediji kao metamediji*
8. *Novi mediji kao paralelna artikulacija sličnih ideja u post-tratnoj umjetnosti.*

Različiti su pristupi koji se koriste u teoriji medija, kako medija uopšte, tako i novih medija. Naime, kada govorimo o teoriji novih medija, govorimo o različitim teorijskim pristupima istraživanju medija, među kojima su: bihejviorističke teorije, komunikacijske teorije, kultivacijske teorije, fenomenološki i individualizacijski pristup, teorije koristi i zadovoljstva, moderne teorije medija, strukturalistički pristupi, teorije interakcionizma, postmoderne teorije novih medija i teorije informacijskog društva.

U ovome radu bavićemo se teorijom koristi i zadovoljstva, njenim karakteristikama, ali i primjenom i reaktuelizacijom ove

² Wardrip-Fruin, N, Montfort, N, *The New Media Reader*, The MIT Press, Cambridge, 2003.

teorije u današnjem društvu, u digitalnoj eri. Tražićemo odgovore na pitanja na koje načine i da li mediji ispunjavaju funkciju koristi i zadovoljstva, kao i ko u relaciji mediji-konzument odnosi prevagu u kontekstu teorije.

Mas mediji i društvo

„Masovni mediji su institucije koje zadovoljavaju potrebu društva za javnom komunikacijom u kojoj mogu sudjelovati svi pripadnici društva. Masovni mediji su istovremeno komunikacijski oblici/proizvodi, institucije i kulturne formacije.“³

Nakon prelaska sa tradicionalnih na tzv. nove medije, uveliko se promijenio i pogled na medije, kao i na komunikaciju. Naime, internet je napravio prevrat u oblasti medija, u tolikoj mjeri da tradicionalni mediji svakodnevno gube na značaju koji su nekada imali. Dok je nekad TV imao vodeću ulogu u saopštavanju informacija posredstvom različitih informativnih emisija, danas je njegovu ulogu preuzeo internet, na čijem prostranstvu postoji nepregledan broj sajtova, blogova i internet stranica na kojima je moguće dobiti informaciju o određenom dešavanju u svijetu ili u neposrednom okruženju u momentu kada se taj događaj odvija. Prenos informacija s lica mjesta u vremenu u kom se određeni događaj odvija i pristup tim informacijama s različitih uređaja i u bilo kom trenutku bacili su sjenku na TV, kao predstavnika tradicionalnih medija, ali i na druge medije koji se svrstavaju u tradicionalne.

„Mediji uvijek preuzimaju oblik i kolorit socijalnih i političkih struktura u koje su uključene“⁴ rečenica je s kojom bi se složila većina teoretičara medija, što potvrđuju i različite teorije medija, nastale u različitim periodima. Naime, suština je da promjene

³ Peruško, Z: *Uvod u medije*, 15.

⁴ Bard, A., Soderqvist J.; *Netokracija*, Diferro Zagreb, 2003.

koje se odvijaju u jednom društvu utiču i na promjene unutar medija, zbog čega možemo govoriti o neraskidivoj vezi između društva i medija. Na jednoj strani, društvo oblikuje medije, mediji se prilagođavaju društvenim kretanjima, promjenama i potrebama, ali, s druge strane, nerijetko su i mediji ti koji ne samo da utiču, već imaju moć da mijenjaju društvo. I tako je od samog nastanka medija, ne možemo govoriti o njima a da u obzir ne uzmemo i društveni aspekt.

Termin *masovno društvo* u sociologiji se često dovodi u vezu s pojmovima „industrijalizacija, urbanizacija, standardizacija proizvodnje, masovne potrebe“⁵ i zapravo asocira na *masu* naspram grupe ljudi; drugim riječima, masom se smatra brojno veći skup ljudi, često nepregledno veliki broj ljudi, za razliku od grupe koja asocira na manji broj ljudi. Ta i takva skupina velikog broja ljudi posmatra se kao masovno društvo, unutar kojeg svaki pojedinac zadržava svoj sopstveni identitet, ali svi zajedno, kao masa, razvijaju jedan zajednički identitet, ali o identitetu mase nekom drugom prilikom. Uporedo s terminom *masovno društvo* razvija se i termin „masovni mediji, kao komunikacija koja je toj strukturi primjerena“⁶.

S razvojem društva razvijaju se i mediji, pa i sami postaju pokretači promjena u društvu, kao što smo prethodno istakli. Naime, uticaj medija raste iz godine u godinu, čemu gotovo svakodnevno možemo svjedočiti. Takođe, o prirodi uticaja medija na društvo, naročito u savremenom društvu, moguće je govoriti na više načina, s aspekta pozitivnog ili negativnog uticaja medija. Ono što izvjesno definiše savremeno društvo jeste veliki broj medija, nepregledan broj informacija i medijskih istina. Zapravo, kad govorimo o medijima i savremenom društvu, posebno bismo mogli govoriti o

⁵ Dulčić, D: Masovni mediji i postmoderno društvo, u: *Media, culture and public relations*, 5, 2014, 91.

⁶ Dulčić, D.: op. cit., 92.

postojanju medijske istine u mnoštvu informacija. Takođe, masovni mediji su omogućili medijski prostor svakom pojedincu; drugim riječima, u savremenom društvu bilo koji pojedinac s pristupom Internetu ima prostora da iznese svoje stavove, mišljenja, uvjerenja, bez ikakvih ograničenja, o čemu takođe možemo govoriti s različitih stanovišta. Na jednoj strani, pozitivni aspekti davanja prostora pojedincima za komunikaciju s velikim brojem ljudi putem medijskih platformi doveo je do razvoja privatnih biznisa, kreativnih ideja i sl, ali je i, na drugoj strani, doveo do pojave sajber nasilja, porasta netrpeljivosti, govora mržnje itd. Generalno, kada govorimo o medijima, gotovo uvijek možemo govoriti o dvije strane medalje – onoj sjajnoj i onoj manje sjajnoj.

Od samog početka razvoja misli o medijima i masovnim komunikacijama teorije se bave dvjema temama: komunikacijskim tokom i značenjem komunikacije.⁷ Teoretičari medija koji su se bavili temama komunikacijskog toka (Potter, Lasswellov i drugi) definisali su devet područja kojima se bave medijske studije i to: medijska industrija, osobe u medijima, proizvodnja medijskih poruka, sadržaj medijskih poruka, analiza publika, distribucija poruka, uticaj medija na pojedince ili grupe, uticaj medija na institucije, društvo ili kulturu, medijska regulacija.⁸ U okviru pravca koji akcenat stavlja na značenje komunikacije, teoretičari su nastojali da odgovore na pitanja koja se tiču značenja komunikacije, odnosno značenja koja medijska poruka nastoji da prenese, kao i načine tumačenja medijskih poruka, odnosno komunikacije.

Doba u kojem živimo s pravom možemo okarakterisati kao doba koje je sa sobom donijelo brojne promjene, među kojima su i one promjene koje je donio razvoj medija. Mediji su, kako kaže Maršal Makluhan, ne samo dio, već i produžetak čovjeka i

⁷ Peruško, Z.: *Uvod u medije*, 9.

⁸ Navedeno prema: Peruško, Z.: op. cit., 10.

njihov uticaj na sve aspekte života pojedinca je nezanemarljiv. Svakodnevno smo izloženi mnoštvu informacija koje primamo posredstvom različitih čula, a među njima je i veliki dio onih koje primamo posredstvom medija. Informacije koje nam se prezentuju posredstvom medija pojedinac upija, bez obzira na to da li je to u krugu njegovoga interesovanja ili ne, bez obzira da li je u pitanju svjestan i namjeran ili nesvjestan proces. Neograničen broj tekstova dostupnih u novinama, časopisima, internet stranicama i portalima, društvene mreže čija popularnost raste iz dana u dan, reklame s kojima se možemo sresti na svakome ćošku, na neki način predstavljaju svojevrsan podsjetnik na to koliko zapravo mediji utiču na stvaranje naše slike o sadašnjem, prošlom, budućem trenutku. Svjesni smo, manje ili više, da mediji imaju određeni uticaj na život pojedinca, ali koji je intezitet toga uticaja, kao i da li je njegova priroda pozitivna ili negativna, često zanemarujemo, zaboravljajući da jedan od osnovnih faktora koji određuje prirodu uticaja medija na sve životne procese jeste čovjek.

Era digitalnih medija sa sobom je donijela i hiperprodukciju informacija kojima smo izloženi u svakom trenutku, putem različitih kanala komunikacije. Takođe, sve je veći broj medija i na sve više komunikacijskih kanala gledamo kao na medije. Na primjer, društvene mreže u svojoj suštini nijesu mediji, iako ih s pravom možemo smatrati medijima, s obzirom na činjenicu da se veliki broj informacija nalazi upravo na društvenim mrežama. U tom smislu, medij smo i mi. Hiperprodukcija informacija dovela je i do hiperprodukcije lažnih vijesti, takozvanih *fake news*, kojima smo svakodnevno izloženi i ma koliko poznavali medije nijesmo uvijek u mogućnosti da ih prepoznamo, te se nerijetko desi da budemo i sami *žrtve* lažnih vijesti, dezinformacija, propagande. Međutim, lažne vijesti nijesu nastale u eri novih medija, postojale su i ranije, ali se čini da nikad više nijesu bile zastupljene nego sad, što svakako možemo

smatrati učinkom novih medija i društvenih mreža. Dakle, lažne vijesti nijesu proizvod novih medija, iako nove medije i društvene mreže možemo smatrati podstrekačima sve veće produkcije lažnih vijesti.

U eri zasićenosti informacijama ostvarivanje osnovne funkcije medija postaje pravi izazov. U nastavku rada nastojaćemo da nađemo odgovor na pitanje u kojoj mjeri je teorija koristi i zadovoljstva zastupljena u eri digitalnih medija, te iz kojih razloga je došlo do njene reaktualizacije.

Pristup koristi i zadovoljstva u ispitivanju masovnih medija

Od svoga nastanka mediji ispunjavaju različite uloge i funkcije u društvu, a Den Laui definisao je šest tipova konteksta unutar kojih mediji imaju jednu od ključnih uloga, a to su:

- istorijski
- društveni
- politički
- kulturni
- tehnološki
- kapitalistički⁹.

Mnoštvo je pristupa teoriji medija i novih medija, a među njima ističu se upravo oni pristupi koji se bave jednim od polja koja je Laui istakao. Među njima je i teorija koristi i zadovoljstva, koja svoje stavove zasniva na stanovištu da su mediji kadri da zadovolje potrebe publike. Ono što ovu teoriju razlikuje od ostalih je to što teorija koristi i zadovoljstva u prvi plan ne stavlja medije, već publiku. Drugim riječima, pobornici ove teorije mišljenja su da publika ima aktivnu poziciju, za razliku od drugih koji na publiku gledaju kao na pasivnog činioca, i da je jedan od zadataka medija da ispuni potrebe

⁹ Laughey, D, *Key Themes in Media Theory*, op. cit, 3.

potrošača (publike). Konzument medijskih sadržaja svjesno bira sadržaj koji mu je interesantan, sadržaj koji će mu pružiti informacije neophodne da zadovolji svoju potrebu i na kraju sadržaje koji će ispuniti njegovu potrebu za zadovoljstvom. Međutim, ovakvim pristupom zanemaruje se onaj podsvjesni dio čovjekovog uma, koji takođe neprestano biva izložen informacijama. Upravo u tom smislu možemo govoriti o nedostacima ove teorije. Naime, čovjekova svijest samo je vrh ledenog brijega, dok je podsvijest mnogo veća i ima ogroman uticaj na ponašanje čovjeka, zbog čega ne bi trebalo da je zanemarujemo. Teorija koristi i zadovoljstva oslanja se na čovjekov svjesni dio, a zanemaruje moć podsvijesti. Na primjer, istina je da čovjek svjesno ide ka informacijama koje su mu od koristi u situacijama u kojima je potrebno da što prije dođe do rješenja ali, s druge strane, naš podsvjesni dio je neprestano izložen informacijama, jednako koliko i svjesni, pa je nemoguće umanjivati njegov uticaj.

Ova teorija naišla je na brojne kritike, koje se prije svega odnose na teze da mediji mogu zadovoljiti potrebe individue i društva, jer je u praksi situacija drugačija.¹⁰ U svakom slučaju moramo priznati da se u teoriji situacija dodatno zakomplikuje u situacijama u kojima se u proces uključi faktor čovjeka, odnosno društva, pa se zaključuje da u tom „slučaju nijedna teorija ne može pokriti sva moguća pitanja i pristupe, ili pak dati jasne i nepobitne odgovore na eventualne dileme i rasprave.“¹¹

¹⁰ Carey, J, Kreiling, A. L, “Popular culture and uses and gratifications: notes toward an accommodation”, in J. Blumler, E. Katz (eds) *The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research*, Sage, London, 1974, 225–248. i Elliott, P, “Uses and gratifications research: a critique and a sociological alternative”, in J. Blumler, E. Katz (eds) *The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research*, Sage, London, 1974, 249–268.

¹¹ Laughey, D, Key Themes in Media Theory, op. cit, 27.

Osnovna pitanja teorije koristi i zadovoljstva

Teorija koristi i zadovoljstva temelji se na principima koji nastoje da odgovore na sljedeća pitanja:

1. pitanja socijalnih, kulturalnih i psiholoških uzroka pojave potrebe kao takve
2. pitanja o tome šta zapravo generišu jednom locirane potrebe
3. pitanja očekivanja od pruženog sadržaja
4. pitanja funkcionalnosti i uloge medija unutar ovakve šeme
5. pitanja uticaja količine i intenziteta izloženosti medijskog tehnologiji i medijskom sadržaju
6. pitanja načina zadovoljavanja potreba u datom trenutku i društveno-kulturalnom kontekstu
7. druga, potencijalno nova, nepredviđena ili potencijalno prisutna pitanja.¹²

„U izlaganju značaja novog pristupa, Kac je dokazao potrebu da se pažnja više koncentriše na to šta ljudi rade s medijima, manje na to šta mediji rade s ljudima. Takav pristup podrazumijeva da... čak ni najmoćniji sadržaj masovnih medija obično ne može da utiče na pojedinca koji od njega nema nikakve ‘koristi’ u društvenom i psihološkom kontekstu u kome živi. Pristup ‘korisnosti’ podrazumijeva da ljudske vrijednosti, interesi, udruživanja, društvene uloge, posjeduju veću moć, i da ljudi selektivno, prema ovim interesima, ‘oblikuju’ šta će posmatrati i slušati.¹³

Na ovaj način je Elihu Kac prvi opisao pristup koristi i zadovoljstva, još 1959. godine. Dakle, ova teorija potrebe publike stavlja u prvi plan, smatrajući je aktivnim faktorom u

¹² Navedeno prema: Suvajdžić, M.: *Novi mediji i učenje*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 2016, 38.

¹³ Mek Kvejl: op.cit., 87–88.

komunikacijskom procesu s medijima. Upravo u tome ogleda se revolucionarnost ove teorije, s obzirom na to da je prva teorija koja na publiku gleda kao na aktivnog subjekta, čime pravi pomak u odnosu na prethodne teorije u kojima je akcentat bio na medijima i njihovom uticaju, a publika se smatrala pasivnom i potiskivana je u drugi plan.

Godine 1972. Mekvejl, nakon brojnih višegodišnjih istraživanja, predlaže *shemu odnosa medija i ličnosti*, kojom su obuhvaćena tri najznačajnija medijska zabovljstva:

- **razbibriga** – oslanjajući se na čovjekovu potrebu da s vremena na vrijeme pobjegne od svakodnevice i problema koje ona sa sobom nosi,

- **lični odnosi** – druženje i društvena korist, samousmjerenje

- **traganje za okolinom** – traganje za informacijama koje se tiču okoline u kojoj ličnost bitiše i koje mu mogu biti od značaja.

Pobornici teorije koristi i zadovoljstva posmatraju medije kao pošiljaoce poruke, koji svoju funkciju ispunjavaju onda kad ta poruka bude prihvaćena od strane publike, jer ispunjava funkciju koristi. Drugim riječima, smatrali su da poruke koje ne ispune funkciju koristi i zadovoljstva nestaju, odnosno ne bivaju prihvaćene kod publike. U pogledu korišćenja medija od strane publike, Blumer i Braun su naveli četiri glavna faktora na osnovu kojih pojedinac koristi medije:

- integracija na socijalnom i ličnom nivou: vezano za jačanje karaktera njihove ličnosti i za njihove lične odnose

- izbjegavanje ili bijeg: vezano za želju za zabavom i rasonodom

- kognitivni faktor: koji se odnosi na sve ono što je povezano s informisanjem

- afektivno-estetski: jačanje emocionalnih iskustava i zadovoljstava.¹⁴

¹⁴ Navedeno prema: Madžarević, Goran: „Kritički osvrt na implikacije

Osnovna ideja ove teorije ogleda se upravo u tome da ukaže na pojedinca, odnosno publiku kao aktivnog činioca, kao faktor koji determiniše koji mediji će se koristiti i na koji način. Dakle, u odnosu na svoje potrebe, pojedinac bira medije koji su u stanju da ih zadovolje, bilo da je u pitanju ispunjavanje funkcije korisnosti, ili je pak u pitanju zadovoljstvo.

Upravo Blumer i Braun kao jedan od faktora na osnovu kojih pojedinac koristi medije navode *izbjegavanje ili bijeg*, oslanjajući se na potrebu pojedinca da s vremena na vrijeme napravi otklon, odnosno bijeg od stvarnosti. Razlozi za taj bijeg su različiti, a najčešće su posljedica zasićenosti informacijama koje opterećuju, a tiču se svakodnevice, problema s kojima se susrijeće društvo u kojem se nalazimo. S obzirom na to da stvarnost ne možemo da mijenjamo, onda se nameće potreba da od nje uteknemo, zbog čega i biramo medije koji nam omogućavaju taj bijeg, makar i na kratko.

Dakle, od brojnih informacija kojima smo svakodnevno izloženi, korisnik bira one koje su korisne i zadovoljavajuće, stav je zagovornika teorije koristi i zadovoljstva. Ako u obzir uzmemo društvo u kojem živimo, koje je obilježeno tehnološkim napretkom, kao i porastom broja medija što sa sobom donosi i hiperprodukciju informacija, postavlja se pitanje koliko je pojedinac u mogućnosti da u moru informacija kojima je izložen izabere upravo one koje će mu koristiti ili zadovoljiti njegove potrebe, što predstavlja izazov novoga, savremenoga doba. Međutim, razvoj tehnologije omogućio je i da pojedinac filtrira informacije koje prima, blokira one koje mu ne odgovaraju, formirajući na taj način prostor ispunjen informacijama koje ga interesuju. Dodatno, naredno pitanje koje se nameće jeste da li selekcijom informacija koje primamo zapravo bivamo podložniji medijskoj manipulaciji koja je, ako u obzir uzmemo

teorije koristi i zadovoljstva u online komunikaciji“, u: *Glasnik za društvene nauke*, br. 8, Beograd, 2016, 210.

broj informacija koji svakodnevno nastaje, kao i porast broja dezinformacija, lažnih vijesti i *clickbait* naslova, možemo zaključiti da medijska manipulacija nikad nije bila na većem nivou, a mi (publika) nikad podložniji.

*Reaktuelizacija teorije koristi i zadovoljstva
u savremenom, digitalnom društvu*

Kada govorimo o teoriji koristi i zadovoljstva, u kontekstu digitalnih medija i online komunikacije, važno je istaći da u savremenom društvu svaki korisnik medija postaje *gatekeeper*, odnosno biva u mogućnosti da, od brojnih informacija koje se nalaze na internetu, izabere one korisne i zadovoljavajuće. Na ovaj način svaki korisnik kreira paket informacija u skladu sa svojim potrebama, odnosno interesovanjima. Ipak, to pokreće niz drugih problema, među kojima se prvi odnosi na kredibilitet informacija koje se nalaze na internetu.

Pojam aktivne publike zaizima središnje mjesto u teoriji masovnih komunikacija, a nastaje kao „odgovor na pristupe kojima se zagovara totalni uticaj mas-medijskih sadržaja na pojedinca, društvene grupe i društvo u cjelini“¹⁵.

Kako je doba u kojem živimo dovelo do pojave sve većeg broja informacija, time i sve većeg broja medijskih kanala, istraživanja publike bila su neophodna kako bi se utvrdilo njeno ponašanje, navike, potrebe u pogledu medijskih sadržaja. Upravo na tragu ovih analiza nastala je i teorija koristi i zadovoljstva.

Postavlja se pitanje na koji je način ova teorija, koja je za vrijeme svog postojanja doživjela niz uspona i padova, ponovo primjenjiva u savremenom društvu. Odgovor upravo leži u

¹⁵ Jelena Kleut: „Aktivna publika i novinarstvo“, u: *Mjesto i značaj medijskih studija za međuregionalnu saradnju*, zbornik radova, Novi Sad, 2010, str. 42–43.

potrebi medija da zadovolje potrebe svoje publike, odnosno da sadržaj koji plasiraju bude koristan njihovoj ciljanoj publici.

U prepoznavanju ciljane publike vidimo imperativ za medijske kuće i djelatnike, kako bi na pravi način ispunili potrebe čitalaca, slušalaca, gledalaca... Jer, onda kad znate kome se obraćate, lakše je i da prilagodite način obraćanja, ali i da odredite kojim stvarima treba posvetiti pažnju, koje su to teme koje interesuju vašu publiku i na koji način. A težnje da zadovoljite potrebe publike dovela je i do reaktuelizacije teorije koristi i zadovoljstva i postavila nove izazove pred medijske djelatnike. U eri digitalizacije i hiperprodukcije informacija sve je teže prepoznati, a onda i adekvatno odgovoriti na zahtjeve i potrebe publike.

Literatura:

- Kleut, Jelena: „Aktivna publika i novinarstvo“, u: *Mjesto i značaj medijskih studija za međuregionalnu saradnju*, zbornik radova, Novi Sad, 2010.

- Madžarević, Goran: „Kritički osvrt na implikacije teorije koristi i zadovoljstva u online komunikaciji“, u: *Glasnik za društvene nauke*, br. 8, Beograd, 2016.

- Suvajdžić, Marko: *Novi mediji i učenje*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 2016.

- Carey, J, Kreiling, A. L, “Popular culture and uses and gratifications: notes toward an accommodation”, in J. Blumler, E. Katz (eds) *The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research*, Sage, London, 1974.

- Elliott, P, "Uses and gratifications research: a critique and a sociological alternative", in J. Blumler, E. Katz (eds) *The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research*, Sage, London, 1974.

- Dulčić, Dunja: "Masovni mediji i postmoderno društvo", u: *Media, culture and public relations*, 5, 2014.

- Bard, A., Soderqvist J.; *Netokracija*, Difer, Zagreb, 2003.

- Manović, Lev: *Metamedij*, izbor tekstova, priredio Dejan Sretenović, CSU, Beograd, 2011.

- Wardrip-Fruin, N, Montfort, N: *The New Media Reader*, The MIT Press, Cambridge, 2003.

- Peruško, Zrinjka: *Uvod u medije*, Naklada Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo Zagreb, Hrvatska, 2011.

- Laughy, Dan: *Key Themes in Media Theory*, Open University Press, Engleska, 2007.

- McQuail, D, Windahl, S: *Communication Models for the Study of Mass Communications*, Pearson, Harlow, 1993.

ODLUČIVANJE USTAVNOG SUDA CRNE GORE O SUKOBU NADLEŽNOSTI

Dragoljub Drašković

The paper discusses the realization of the constitutional jurisdiction of the Constitutional Court of Montenegro to decide on the conflict of competence between courts and other state bodies. It is noted that the realization of that jurisdiction is hindered and practically reduced to a minimum due to the unclear constitutional definition of "state body" as a participant in the decision-making process on the conflict of competences. The Constitutional Court itself contributed to such a situation with its restrictive interpretation of the meaning and scope of that term. This resulted in the impossibility of realizing or protecting the right of an entity, most often citizen, that was the subject of proceedings before authorities between which there is a conflict of jurisdiction. That is why the need for a more complete, precise and overall adequate normative organization of this jurisdiction of the Constitutional Court is highlighted.

Odlučivanje ustavnog suda o sukobu nadležnosti svoje porijeklo ima u njemačkom pravnom sistemu, preciznije u članu 93 njemačkog Osnovnog zakona, tj. Ustava Savezne republike Njemačke, kojim je Saveznom ustavnim sudu Savezne republike Njemačke utvrđena nadležnost da rješava međusobne sukobe ili sporove ustavnih organa savezne države koji se tiču obima i vrste njihovih prava i obaveza.¹ Rješavanje sukoba nadležnosti

¹ Savezni Ustavni sud u svojoj praksi nije imao mnogo takvih sporova, ali su u njima donošene odluke od velikog političkog značaja, npr. u postupku

ustavnih organa svoj osnov nalazi u principu podjele vlasti i nastojanju da se ova vrsta sporova zadrži u okvirima pravnog postupka, a van domašaja političkih elita odlučivanja.

Među devet, Ustavom Crne Gore² utvrđenih, nadležnosti Ustavnog suda Crne Gore je i nadležnost da odlučuje „o sukobu nadležnosti između sudova i drugih državnih organa, između državnih organa i organa jedinica lokalne samouprave i između organa jedinica lokalne samouprave“ (član 149 stav 1 tačka 5 Ustava). Radi se o jednom od decidno nabrojanih ustavnih ovlašćenja Ustavnog suda.

Postupak odlučivanja o sukobu nadležnosti dalje je, na osnovu ustavnih odredbi, uređen Zakonom o Ustavnom sudu Crne Gore,³ kao jedan od „posebnih postupaka“, pored „redovnih postupaka“ pred Ustavnim sudom, odnosno postupka za ocjenu saglasnosti zakona sa Ustavom i potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima, odnosno za ocjenu saglasnosti drugih propisa i opštih akata sa Ustavom i zakonom i postupka po ustavnoj žalbi.

Do sukoba nadležnosti između državnih organa koje je Ustavni sud nadležan da rješava može doći iz različitih razloga, od nepotpuno ili neprecizno normativno uređene nadležnosti pojedinih organa, različitog tumačenja zakonskih normi od strane organa, pa do nastojanja da se izbjegne primjena norme, težnje da se za sebe prigrabi što više ovlašćenja, dominacije političkih nad pravnim elementima u radu organa, ili čak pokušaja zloupotreba sopstvene nadležnosti. Sukob nadležnosti može biti pozitivan, ako dva ili više organa prihvataju, odnosno prisvajaju

između Saveznog vijeća i Savezne vlade o obimu prava Saveznog vijeća u nadležnosti za potpisivanje međunarodnih ugovora, o finansiranju političkih partija, o javnosti rada Savezne vlade u izbornoj kampanji, o prijevremenom raspuštanju Saveznog vijeća itd.

² *Službeni list Crne Gore*, br. 1/2007.

³ *Službeni list Crne Gore*, br. 11/2015.

nadležnost u predmetu, ili, pak, negativni, ako dva ili više organa odbijaju postupanje u predmetu smatrajući se nenadležnim. Predlog Ustavnom sudu za odlučivanje o sukobu nadležnosti mogu podnijeti sud i drugi državni organ, organ jedinice lokalne samouprave, kao jedan ili više organa koji prihvataju, odnosno odbijaju nadležnost, i lice koje zbog prihvatanja, odnosno odbijanja nadležnosti organa ne može da ostvari svoje pravo. Ti subjekti su istovremeno i učesnici u postupku rješavanja sukoba nadležnosti pred Ustavnim sudom (član 85–86 Zakona o Ustavnom sudu crne Gore). Ako utvrdi da postoji sukob nadležnosti, Ustavni sud treba da odluči o tome koji je organ nadležan da postupa u konkretnoj pravnoj stvari. Ustavni sud, dakle, u ovom postupku ne odlučuje o samom zahtjevu stranke koji je postavljen pred neki od organa između kojih postoji sukob, niti o radnjama i aktima koje su već preduzeli, odnosno donijeli organi u postupku, ili, pak, odbili da postupe, odnosno donesu.

Iz dosadašnje prakse Ustavnog suda jasno proizlazi da je ključno pitanje koje se postavlja u ostvarivanju ove njegove nadležnosti stvarno značenje i obuhvat odrednice „državnih organa“. Ovo iz razloga što su „državni organi“ učesnici u dvije, od ukupno tri, vrste sukoba nadležnosti utvrđene ustavnom odredbom o kojima Ustavni sud odlučuje, i to sukoba nadležnosti između sudova i drugih državnih organa i sukoba nadležnosti između državnih organa i organa jedinica lokalne samouprave. Od utvrđivanja tačnog značenja tog pojma, odnosno određenja koje organe on obuhvata, zavisi realizacija i efekti ove nadležnosti Ustavnog suda u cjelini.

Ustav Crne Gore kao najviši pravni akt koji sadrži najznačajnije, opšte pravne norme specifičnog karaktera o organizaciji društvene zajednice, ne daje značenje pojma „državni organ“. Ustav, takođe, ni metodom enumeracije ne navodi „državne organe“ u ustavnopravnom sistemu Crne Gore. Ustav samo u pojedinim članovima upotrebljava pojam „državni

organ“, kao npr. u članu 54, stav 1 u kome utvrđuje da je zabranjeno političko djelovanje u *državnim organima*, članu 57, stav 1 u kome propisuje da svako ima pravo da se obrati *državnom organu* ili organizaciji koja vrši javna ovlašćenja i da dobije odgovor, članu 66, stav 2 u kome se utvrđuje da se pravo na štrajk može ograničiti zaposlenim u Vojsci, policiji, *državnim organima* i javnoj službi, članu 109, koji se nalazi u Dijelu trećem pod nazivom „Uređenje vlasti“, u poglavlju 3. Vlada Crne Gore, u kome se utvrđuje da Skupština može obrazovati anketni odbor radi prikupljanja informacija i činjenica o događajima koji se odnose na rad *državnih organa* (parlamentarna istraga) i članu 150, stav 2 u kome se propisuje da postupak pred Ustavnim sudom za ocjenu ustavnosti i zakonitosti može da pokrene sud, drugi *državni organ*... Ustav, takođe, samo izuzetno pojedine državne organe vlasti označava kao „državni organ“, kao što je to slučaj u poglavlju 8. Državno tužilaštvo, Dijela trećeg, u članu 134 u kome se kaže da je državno tužilaštvo „jedinstven i samostalan *državni organ*...“

Kod takvog korišćenja pojma „državni organ“ u Ustavu, a u kontekstu nadležnosti Ustavnog suda o kojoj je ovdje riječ, neminovno se nameću određena pravna pitanja i dileme. Da li su „državni organi“ najviši organi državne vlasti u okviru sistema podjele vlasti, utvrđenog članom 11 Ustava, na kojem je Ustavom zasnovano uređenje vlasti? To su skupština, vlada i sudovi, kao centralni državni organi vlasti, koji vrše tri državne vlasti, zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. „Drugi državni organi“, pored sudova, bili bi, znači, parlament i vlada. Ustavni status, nadležnosti i međusobni odnos te tri grane vlasti sadržani su u Dijelu trećem Ustava. Ali da li su samo to „državni organi“? Jer u tom dijelu Ustava, koji, u skladu sa svojom sadržinom, nosi naziv „Uređenje vlasti“, uređuje se sistem vlasti u cjelini, tj. i neki drugi državni organi vlasti, takođe, dakle, direktno određeni od strane ustavotvorca, zbog čega se mogu smatrati

„ustavnim organima“. To uređenje, ili organizacija vlasti, predstavlja skup državnih institucija kojima je povjereno vršenje državnih poslova u okviru određene nadležnosti. Dakle, pored Skupštine i Vlade, takvi organi su i Predsjednik kao šef države koji predstavlja Crnu Goru, Lokalna samouprava preko koje se ostvaruje zajemčeno ustavno pravo na lokalnu samoupravu, Sudstvo koje vrši sudsku vlast, Vojska Crne Gore koja brani nezavisnost, suverenost i državnu teritoriju Crne Gore, Savjet za odbranu i bezbjednost kao kolektivno tijelo koje donosi najvažnije odluke vezane za funkcionisanje vojske i ukupnog odbrambenog sistema, Državno tužilaštvo, kao jedinstven i samostalan državni organ koji vrši poslove gonjenja učinilaca krivičnih djela i drugih kažnjivih djela koja se gone po službenoj dužnosti. Naravno, tu je i Ustavni sud, kao organ izvan sistema podjele vlasti, koji štiti ustavnost i zakonitost, koji Ustav uređuje u Dijelu petom. Da li tu spadaju i institucije iz Dijela četvrtog Ustava posvećenog ekonomskom uređenju, i to Centralna banka Crne Gore, kao samostalna organizacija odgovorna za monetarnu i finansijsku stabilnost i funkcionisanje bankarskog sistema i Državna revizorska institucija kao samostalan i vrhovni organ državne revizije? Nijesu li onda sva ta državna tijela i organi koji čine strukturu državne vlasti, pored skupštine i vlade koji vrše zakonodavnu i izvršnu vlast, takođe „drugi državni organi“ između kojih, i sudova na jednoj strani, odnosno organa jedinica lokalne samouprave na drugoj strani, Ustavni sud rješava sukobe nadležnosti?

Ako se imaju u vidu svi navedeni državni organi vlasti onda stvarni domet ustavne nadležnosti Ustavnog suda Crne Gore da rješava sukob nadležnosti između državnih organa očigledno izgleda znatno drugačije. Može li se i dalje osnovano smatrati da je to samo sukob nadležnosti koji nastaje u odnosu između organa tri grane vlasti, zakonodavne, izvršne i sudske, dakle parlamenta, vlade i sudova? Takvom stavu išla bi u prilog činjenica

da način rješavanja sporova između njih nije uređen ustavnim odredbom kojom je utvrđeno načelo podjele vlasti. Ali to nije dovoljan razlog da eliminiše pitanje šta je sa ostalim državnim organima vlasti sadržanim u Dijelu trećem Ustava o kojima je prethodno bilo riječi? Ne nameće li se neminovno zaključak da učesnici u postupku odlučivanja o sukobu nadležnosti pred Ustavnim sudom mogu biti i ovi državni organi vlasti. Kao i, naravno, organi jedinica lokalne samouprave. Status i značenje organa jedinica lokalne samouprave, kao učesnika sporova o sukobu nadležnosti koje rješava Ustavni sud, Ustavom je jasno određen, tako da se u pogledu njih ne javljaju slične dileme.

Treba reći da je Ustav Republike Crne Gore iz 1992. godine,⁴ kada je u pitanju ova nadležnost Ustavnog suda, propisivao da Ustavni sud rješava sukob nadležnosti između upravnih i sudskih organa, sukob nadležnosti između ovih organa i organa lokalne samouprave i sukob nadležnosti između jedinica lokalne samouprave (član 113 stav 1 tačka 5 Ustava). Na prvi pogled, ova nadležnost Ustavnog suda je odredbom prethodnog Ustava bila šire određena u odnosu na rješenje sada važećeg Ustava, jer je prethodni Ustav umjesto o „državnim organima“ kao učesnicima sukoba nadležnosti, govorio o „upravnim organima“. Osim toga, prethodni Ustav predviđao je i rješavanje sukoba nadležnosti između sudskih organa i organa lokalne samouprave, što ne čini i važeći Ustav koji utvrđuje samo rješavanje sporova između državnih organa i organa jedinica lokalne samouprave, a ne i između sudskih organa i organa jedinica lokalne samouprave. U skladu sa tom razlikom između važećeg i ranijeg ustavnog rješenja u obimu nadležnosti Ustavnog suda da odlučuje o sukobu nadležnosti, sada važeći Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore kao učesnika u postupku odlučivanja o sukobu nadležnosti, kao što je rečeno, navodi „državni organ“, što je uže određenje od prethodnog Zakona o Ustavnom sudu

⁴ *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 48/92.

Crne Gore⁵ koji kao učesnike postupka utvrđuje „organe“. To bi značilo da je nadležnost Ustavnog suda u rješavanju sukoba nadležnosti, osim Ustavom, sužena i važećim Zakonom o Ustavnom sudu Crne Gore u odnosu na prethodni zakon.

Ali, da li je razlika zaista u širini obima uređivanja ove nadležnosti Ustavnog suda u dva ustava, ili se, ipak, radi o većem stepenu jasnoće i preciznosti ustavne norme prethodnog Ustava koja govori o „upravnim organima“ kao učesnicima sukoba nadležnosti o kojima odlučuje Ustavni sud? Da li je ustavotvorac zaista želio i imao za cilj da u važećem Ustavu suzi krug organa čiji sukob nadležnosti rješava Ustavni sud i time istovremeno ograniči domašaj ove nadležnosti Ustavnog suda? Šta bi bio realni i racionalni motiv i razlog za takav stav ustavotvorca?

Dosadašnja praksa Ustavnog suda je pokazala da najveći broj sukoba nadležnosti nastaje baš između upravnih organa, kao državnih organa, i sudova. Upravo u tim ustavnosudskim postupcima iz ove njegove nadležnosti, u vrijeme važenja prethodnog Ustava i Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore, Ustavni sud je meritorno odlučivao i rješavao sukobe nadležnosti, što je potvrđivalo puni značaj, svrsishodnost i opravdanost ove njegove nadležnosti.⁶ Takođe, nesporna je činjenica da Ustavni sud u svojoj praksi nije bio preopterećen ustavnosudskim postupcima ove vrste, tako da ni brojnost slučajeva rješavanja sukoba nadležnosti nije mogla poslužiti kao opravdani razlog za eventualno opredjeljenje ustavotvorca da ograniči ovu nadležnost Ustavnog suda.

⁵ *Službeni list Crne Gore*, br. 64/08, 46/13 i 51/13.

⁶ Kao primjer može se navesti Odluka Ustavnog suda U-V br. 4/06, od 31. januara 2007. godine, kojom je Ustavni sud meritorno odlučio i riješio sukob nadležnosti između Privrednog suda u Bijelom Polju i Agencije za telekomunikacije, utvrđujući da su za odlučivanje po tužbi Javnog preduzeća za komunalno stambenu djelatnost „LIM“ iz Bijelog Polja protiv tuženog Telekom AD Podgorica – TK Centar Bijelo Polje, zbog naknade štete, nadležni sudovi osnovani Zakonom o sudovima.

Prema članu 111 Ustava, koji nosi naslov „Državna uprava“, poslove državne uprave vrše ministarstva i drugi organi uprave. Isto rešenje sadrži i Zakon o državnoj upravi⁷ (član 2 stav 1), sa tim što „druge organe uprave“ u daljem tekstu označava kao „organi državne uprave“. Ministarstvo se osniva za jednu ili više povezanih upravnih oblasti (član 23 stav 1 Zakona). Organ uprave osniva se za poslove izvršavanja zakona i drugih propisa, odnosno za vršenje pretežno stručnih i sa njima povezanih upravnih poslova u pojedinim oblastima (član 26 stav 1). Naziv organa uprave po pravilu sadrži riječ „uprava“, ukoliko zakonom nije utvrđen drugi naziv organa uprave (član 26 stav 4). Ti organi su u praksi najčešće bili sekretarijati, zavodi, direkcije i agencije. Vlada svojim aktom utvrđuje upravne oblasti za koje se organi državne uprave osnivaju, osniva organe državne uprave, utvrđuje organizaciju i način rada državne uprave i uređuje druga pitanja od značaja za organizaciju i rad državne uprave (član 27 Zakona).

U svojoj dosadašnjoj praksi, provedenoj na osnovu važećeg Ustava Crne Gore i Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore, Ustavni sud je uglavnom rješenjima odbacivao predloge za odlučivanje o sukobu nadležnosti između organa kao što su npr. Uprava za nekretnine Crne Gore, Uprava za inspeksijske poslove, centri za socijalni rad, Državna komisija za kontrolu postupka javnih nabavki, druge državne komisije, i sl. na jednoj strani i sudova ili organa jedinica lokalne samouprave na drugoj strani, sa obrazloženjem da ti organi, u skladu sa Ustavom i zakonom, nijesu državni organi, već organi državne uprave koje osniva ili obrazuje Vlada. Takođe, Sekretarijat lokalne uprave opštine, u smislu Ustava i Zakona o lokalnoj samoupravi,⁸ nije organ jedinice lokalne samouprave, nego organ lokalne uprave.⁹

⁷ *Službeni list Crne Gore*, br. 78/18 i 70/21.

⁸ *Službeni list Crne Gore*, br. 2/18, 34/19 i 38/20.

⁹ Vidjeti npr. rješenja Ustavnog suda: U-V br. 1/17; U-V br. 1/15; U-V br. 3/15; U-V br. 5/15; U-V br. 2/16; U-V br. 2/15.

Postupanje Ustavnog suda Crne Gore u skladu sa prethodno iznijetim stavom Suda za rezultat je imalo svođenje ove njegove ustavne nadležnosti praktično na minimum. Cjelokupnu praksu Ustavnog suda karakteriše mali broj predmeta u kojima je sproveden postupak odlučivanja o sukobu nadležnosti. Ako se posmatra npr. posljednji desetogodišnji period, 2011–2021. godine, konstatuje se da je Ustavni sud o sukobu nadležnosti odlučivao u svega 18 predmeta. Pri tome nije riješen ni jedan sukob nadležnosti, tako da kroz ovu svoju nadležnost Ustavni sud nije omogućio ostvarivanje prava bilo kog subjekta. U 15 predmeta donijeta su rješenja o odbacivanju predloga za rješavanje sukoba nadležnosti, a u dva predmeta postupak je obustavljen. Samo u jednom predmetu sud je prihvatio nadležnost da odlučuje i meritorno odlučio, ali sukob nadležnosti ni u tom postupku nije riješen, već je odbijen predlog za odlučivanje o sukobu nadležnosti.¹⁰ Radilo se o predlogu za odlučivanje o sukobu nadležnosti između Osnovnog suda u Podgorici i Odjeljenja za suzbijanje organizovanog kriminala, terorizma i ratnih zločina u Državnom tužilaštvu kao državnom organu. Ustavni sud je utvrdio da u konkretnom slučaju ne postoji sukob nadležnosti, jer su oba organa postupala u okviru svojih nadležnosti utvrđenih Ustavom, sud da sudi na osnovu Ustava, zakona i objavljenih međunarodnih ugovora, a državni tužilac da vrši poslove gonjenja učinilaca krivičnih djela i drugih kažnjivih djela koja se gone po službenoj dužnosti. Ostalo je, međutim, bez odgovora pitanje na koji način će podnosilac predloga za odlučivanje o sukobu nadležnosti između ovih organa, fizičko lice, građanin, dalje da ostvaruje pravo čije je ostvarivanje tražio pred ovim organima.

Karakteristično je i rješenje Ustavnog suda kojim je odbacio predlog za rješavanje sukoba nadležnosti između Upravnog suda i Ministarstva ekonomije, sa obrazloženjem da ministarstva

¹⁰ Odluka U-V br. 1/14, od 28. decembra 2015. godine.

nijesu „državni organi“, već „organi koji vrše poslove državne uprave“. ¹¹ Ali ako ministarstvo nije „državni organ“, već „organ državne uprave“, koji u skladu sa članom 23 Zakona o državnoj upravi osniva Vlada, na čijem čelu se nalazi ministar koji ulazi u sastav Vlade (član 102 stav 1 Ustava), zar onda Vlada nije „državni organ“ između koga je, na jednoj strani, i Upravnog suda, na drugoj strani, trebalo rješavati sukob nadležnosti? U protivnom, ovakvim stavom Ustavnog suda došlo bi se do zaključka da ni državni organi vlasti iz sistema podjele vlasti, parlament i vlada, o kojima je prethodno bilo riječi, nijesu „državni organi“. Zbog takvog rezonovanja pitanje koji su sve državni organi vlasti, zapravo, „državni organi“ posebno dolazi do izražaja i dobija puno opravdanje. U cilju zaokruživanja predmeta ove analize, a kao takođe diskutabilan, treba pomenuti i stav Ustavnog suda da nije nadležan da rješava sukob nadležnosti između organa iste jedinice lokalne samouprave. ¹² Osnovni oblik lokalne samouprave je opština (član 114 stav 1 Ustava), a organi opštine su skupština i predsjednik (član 115 stav 3 Ustava). Ustavna norma je u ovom dijelu neprecizna, govori samo o rješavanju sukoba nadležnosti „između organa jedinica lokalne samouprave“, ne precizirajući da li se pri tome radi o organima iste ili različitih jedinica lokalne samouprave. Zato se iz nje sa sigurnošću ne može izvesti ni zaključak suprotan ovom stavu Ustavnog suda. Međutim, iako se za tumačenje Ustavnog suda da ne treba da se uključuje u sukob nadležnosti i „arbitrira“ između skupštine i predsjednika iste opštine donekle mogu naći opravdani razlozi, ono, čini se, ipak neizbježno ide u pravcu generalnog stava Suda o svođenju ove svoje nadležnosti na što manju mjeru.

Realizacija ove nadležnosti Ustavnog suda je, iz svih iznijetih razloga, očigledno ostala ograničenog dometa. Zbog čega je,

¹¹ Rješenje U-V br. 1/20 od 29. maja 2020. godine.

¹² Rešenje kojim je odbačen predlog za rešavanje sukoba nadležnosti U-V br. 62/09, od 26. aprila 2009. godine.

međutim, pitanje njenog ostvarivanja posebno značajno? Zbog toga što se i kroz ovu nadležnost Suda najčešće, u stvari, omogućava ostvarivanje prava i slobode određenih subjekata, posebno građana. Moglo bi se reći da nadležnost Ustavnog suda da rješava sukob nadležnosti između državnih organa karakterišu dva osnovna elementa. Prvi element su učesnici ovog ustavnosudskog postupka. Učesnici postupka su „državni organi“, sudovi i organi jedinica lokalne samouprave, sa svim onim pitanjima i dilemama o stvarnom značenju u domašaju pojma „državni organi“ o kojima je prethodno bilo riječi. Drugi element je bitniji i upravo ističe značaj ove nadležnosti Ustavnog suda. On je suštinske, materijalne prirode, odnosno to je problem koji je u postupku pred državnim organima između kojih je nastao sukob nadležnosti trebao da se riješi, a time i da se ostvari ili zaštititi pravo nekog subjekta. Zato se stalno iznova nameće pitanje da li je cilj ustavne odredbe kojom je utvrđena ova nadležnost Ustavnog suda bio praktično onemogućavanje rješavanja ove vrste sporova koji se između sudova i različitih državnih organa pojavljuju u pravnom sistemu i ostvarivanja prava građana i na ovaj način? Pri tome se, naravno, ne gubi iz vida da i neke druge Ustavom utvrđene nadležnosti Ustavnog suda takođe nijesu našle svoju primjenu. Ali one se ne ostvaruju iz sasvim drugih razloga, najčešće zato što Sud u svojoj praksi nije imao predmeta iz okvira tih nadležnosti. To je npr. odlučivanje o zabrani rada političke partije ili nevladine organizacije, odlučivanje o saglasnosti sa Ustavom mjera i radnji državnih organa preduzetih za vrijeme ratnog i vanrednog stanja, odlučivanje da li je predsjednik Crne Gore povrijedio Ustav (prvi takav ustavnosudski postupak u kome je Sud meritorno odlučivao vođen je krajem 2021. i početkom 2022. godine). Za razliku od tih nadležnosti u kojima se rješava specifično pitanje koje je predmet određene nadležnosti, kod nadležnosti Ustavnog suda da rješava sukob nadležnosti između državnih organa, radi se, u stvari, najčešće,

o omogućavanju ostvarivanja ili, pak, jednom posebnom vidu zaštite ljudskih prava i sloboda. Iako sukob nadležnosti između državnih organa ne mora za predmet neposredno da ima prava nekog subjekta, mnogo je češći i zbog svoje težine značajniji sukob nadležnosti između dva ili više organa zbog čijeg prihvatanja ili odbijanja nadležnosti subjekat ne može da ostvari ili zaštititi svoja prava. Koji organ u državi, ako već ne Ustavni sud, će da riješi sukob nadležnosti između državnih organa koji istu ili odbijaju ili oba prihvataju, a u oba slučaja subjekat ne može da ostvari svoja prava? U praksi Ustavnog suda iz ove njegove nadležnosti do sada se radilo o ostvarivanju značajnih prava subjekta pred organima između kojih je došlo do sukoba nadležnosti, kao npr. uklanjanje nelegalno izgrađenog objekta sa privatnog posjeda, obezbjeđivanje nesmetanog ostvarivanja kontakta građanina sa svojim malodobnim djetetom, provođenje naknadne eksproprijacije nepokretnosti zbog nemanja ekonomskog interesa za daljim korišćenjem, ostvarivanje prava u postupku javnih nabavki itd. Značaj ostvarivanja prava i sloboda jasno ističe nužnost adekvatnije primjerenosti ove nadležnosti Ustavnog suda stvarnosti i potrebama društvene zajednice, njene potpunije i preciznije normativne uređenosti, kako bi bila u funkciji ostvarivanja i zaštite prava građana i drugih subjekata u državi.

O JEDINOJ GODINI MIRA KRALJEVINE CRNE GORE

Luka I. Milunović

After the restoration of the kingdom, Montenegro had one full year of peace, only to disappear from the political map of Europe in the whirlwind of wars that followed. Through periodicals and documents, we trace the events in Montenegrin culture during 1911, looking for characteristics of the social environment in the Kingdom of Montenegro and possible hints of fateful events that would begin in 1912.

Kada razmatramo kretanja u kulturi, ali i društvu uopšte, u Crnoj Gori poslije Veljega rata nekako uvijek zastanemo sa istekom prve decenije 20. stoljeća, odnosno sa početkom života obnovljene kraljevine. U Crnoj Gori kraljevina je obnovljena (donešen zakon u Crnogorskoj narodnoj skupštini) 15/28. avgusta 1910. godine¹ u sklopu obilježavanja jubileja vladajućega

¹ „Zakon o Proglašenju Knjaževine Crne Gore za Kraljevinu“, *Glas Crnogorca*, XXXIX/1910, br. 35 (15. VIII) str. 2. Na prvoj stranici istoga, svečano opremljenoga broja *Glasa Crnogorca*, od 15. avgusta 1910. godine, đe je objavljen zakon o proglašenju kraljevine, u obraćanju – „Mome dragome narodu.“, sada već kralj Nikola I ističe da: „Narodno Predstavništvo donijelo je jednodušno u današnjoj svojoj sjednici prijedlog, da se obnovi naše staro kraljevstvo i da se na današnji dan Crna Gora proglasi Kraljevinom,“ Napominjemo da datume saopštavamo po julijanskome kalendaru (starome) oficijelnome u Knjaževini, odnosno Kraljevini Crnoj Gori.

suverena uz oficijelne odzive sa evropskih dvorova i prisustvo visokih zvanica iz inostranstva, što je svečanoj proslavi dalo međunarodni karakter, te u skaldu sa tim šire implikacije i u kulturi.² Obnovljena uz glamuroznu svečanost i pozdravljena sa mnogih važnih evropskih adresa nova crnogorska kraljevina, međutim, neće imati dugi vijek, niti će tokom trajanja donijeti miran i prosperitetan život svojim državljanima. U svome kratkome životu Kraljevina Crna Gora će u stvari imati samo jednu (prvu i posljednju) bezratnu čitavu kalendarsku godinu. Preciznije rečeno, poslije bezratnih mjeseci u godini obnavljanja (avgust – decembar 1910. god) i nekoliko u godini kasnije (januar – avgust 1912. god) Kraljevina Crna Gora je bez prekida živjela u mirnodopskim uslovima samo tokom 1911 – jedine čitave kalendarske godine.³

Sudbina države, sada kao upravo obnovljene kraljevine, će razumljivo definisati mogućnosti, te odrediti pravce i obim razvoja kulture i društvenih djelatnosti uopšte. Nastali uslovi daju povoda da se, generalno gledano, skoro može figurativno govoriti o *jednogodišnjoj kraljevini*, ili kao o, teatarskim riječnikom

² Upravo 15. avgusta 1910. godine, Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište iz Zagreba, koje po pozivu tih dana gostuje na Cetinju, pred prepunom salom u Zetskome domu prikazalo je, za tu priliku naročito pripremljenu, svečanu premijeru *Balkanske carice*. Tokom trajanja proslave jubileja na Cetinju i u Narodnome pozorištu u Beogradu je prikazana *Balkanska carica*. Po pisanju lista *Naše jedinstvo*, kako će to prenijeti *Cetinjski vjesnik*, prikazivanje predstave u Beogradu je međutim, iskorišteno (u pozorišnoj sali i na ulici) za burno demonstriranje osećanja i raspoloženja prisutnih protiv obnove kraljevine u Crnoj Gori i kralja Nikole I. „Što bi smetala i što može da smeta Crna Gora kao kraljevina kraljevini Srbiji?“ – zapitaće se *Naše jedinstvo* povodom ovoga incidenta. („Demonstracije u Biogradu“, *Cetinjski vjesnik*, III/1910, br. 68, str. 2).

³ O posljednjoj godini knjaževine u Crnoj Gori smo pisali. Viđeti: „O kulturnome miljeu u posljednoj godini crnogorske knjaževine“, *Matica*, XXII/2021, br. 86, str. 243–285.

rečeno, međučinu (*međuigri*) između, sa jedne strane, tri decenije i koju godinu više mirnodopskoga života u Knjaževini (1878/80–1910. god) i sa druge strane, skoro decenije velikih napora i stradanja u kraljevini tokom ratnih, odnosno vanrednih prilika počevši od 1912. godine.

Kraljevina Crna Gora svojom sudbinom i ostvarenom kratkom egzistencijom još uvijek otvara i, držimo, čini vrlo interesantim mnoga pitanja, među kojima je i ono o tome što bi nam, posmatrajući ovom prilikom prije svega sa aspekta zbivanja u kulturi, mogao reći društveni ambijent tokom te, 1911. godine. Nameće se odmah, rekli bi, čitav set pitanja o državnome i društvenome životu u Crnoj Gori tokom 1911. godine, a mi ćemo za početak kao ilustraciju, posmatrajući iz ugla koji smo odabrali uz sav rizik pretjerane simplifikacije, pomenuti samo dva.

(1) Da li se u stvari radi tek o *kasnome ljetu* jedne suverene države – kraljevine,⁴ ili je to vrijeme kada se u okviru državnoga sistema privodi kraju, ili bitno intenzivira, sabiranje sila sa ciljem oganizovanja i pripreme za pružanje što adekvatnijih odgovora na krupne i složene zahtjeve kreirane turbulentnim

⁴ Tražeći analogone u književnosti ovde imamo na umu navlaštito asocijacije koje sintagma *kasno ljeto* može pokrenuti. Završava se ljeto (doba odmora, relaksa, prijatnosti ...) mada još uvijek traje, a tek što nije nastupila jesen (doba mnogo manje povoljnih klimatskih prilika, ali najčešće i neizbježnoga, ne uvijek voljnoga, intenzivnijega angažovanja) koja neminovno dolazi, ali još nije došla. Sadašnjost shvaćena samo kao momenat između prošlosti koja se ne može promijeniti i budućnosti koja se sa sigurnošću ne može predviđeti. Neka nestvarna atmosfera, skoro nestvarno međuvrijeme, rekli bi. Vrijeme (da li onaj važni trenutak) između mogućnosti i postajanja? U književnosti ćemo sresti da je: „...jedne noći, kasnog ljeta, godinu dana prije Rata 1914–18.“ vrijeme dešavanja velike drame (Miroslav Krleža, *Gospoda Glembajevi*, Beograd, 1997, str. 11); ili kako će to reći POCO: „U vazduhu se večeras osjeća dah jeseni.“ (Samjuel Beket, *Čekajući Godoa*, Podgorica, 1997, str. 22).

međunarodnim događajima koje će, ne sasvim bez najave, neposredna budućnost donijeti?

(2) Mogu li se u tekućemu ponašanju (svakodnevicu) društva, te odrazima toka aktuelnih zbivanja kroz domaću štampu, videti da su okvirno prepoznati makar najdirektniji predstojeći izazovi, te da se svim raspoloživim snagama organizovano radi na pripremi mogućih reakcija koje će učiniti da se na duži rok tek obnovljena kraljevina pokaže kao prihvatljiv i održiv državni okvir za prosperitetnu egzistenciju naroda koji u njoj živi?

Upućivaćemo na pisanje štampe⁵ koja je u to vrijeme bila izdašni izvor saznanja o kretanjima u zemlji i inostranstvu, te uz to, iako ne jedini a ono redovni, najširi i veoma snažani, oblik javne komunikacije između vlasti i naroda. Dok tokom 1911. godine ukazujemo na događaje dominantno iz oblasti teatra i kulture, odnosno ilustrujemo njihove odraze na stranicama tekuće

⁵ Oslanjamo se navlaštito na (1) *Glas Crnogorca: List za politiku i književnost* i (2) *Cetinjski vjesnik*, glasila koja su tokom čitave 1911. godine redovno izlazila na Cetinju. Pomenućemo da se tokom te godine počeo pojavljivati časopis *Dan*, te da je nastavio da izlazi *Državni kalendar* (urednik Milan J. Pavlović). (1) *Glas Crnogorca* XL/1911, br. 1–57, izlazi subotom, vlasnik: Državna štamparija, odgovorni urednik: M. Ramadanović (br. 1–28) i dr Ivo Jovičević (br. 29–57); 57 brojeva izašlo je na redovne 4 stranice, a nerijetko, po potrebi sa dodatkom od još najmanje dvije. (2) *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 1–101, izlazi srijedom i subotom, uređuje odbor, štampa Državna štamparija, vlasnik i odgovorni urednik Lazar Čobeljić (br. 1–76) i Radomir Krivokapić Orlinski (br. 77–101); izašao 101 broj redovno na 4 stanice, uz povremene (Uskrs, Božić) književne priloge. Izlazio je i „*Dan : List za nauku i književnost*“, I/1911, sveska 1–6. Urednici: dr Nikola Škerović i Dušan S. Đukić. Štampa Kraljevska državna štamparija. Najavljen kao mjesečnik, izlazio je veoma neuredno. U prvoj godini izašle su samo četiri sveske (sv. 1–2, 3–4, 5 i 6). Poslije sveske (1–2) prve za 1912. god. izašla je posljednja, sveska (3–6) koja pokriva period od marta do juna te godine.

periodike, nastojaćemo da ih dovodimo u vezu sa aktuelnim širim društvenim ambijentom, koji se formira uz neizbježne uticaje najviše državne vlasti i kretanja u okruženju, pri čemu će nam u mislima stalno lebdjeti ono što će Kraljevini Crnoj Gori donijeti desetljeće koje je upravo otpočelo.

Posmatrajući neposredno kulturne prilike, posebno sa aspekta obima ostvarene produkcije crnogorskoga glumišta, slobodno možemo reći je 1911. godina vrlo bogat period. To je, u suverenoj Crnoj Gori do Prvoga svjetkoga rata, jedina čitava kalendarska godina tokom koje je državna institucija realizovala redovne pozorišne sezone sa stalnim domaćim, profesionalnim, umjetničkim i tehničkim ansamblom.⁶ To je, dakle, prva i jedina čitava godina tokom koje je prijestonica Crne Gore imala, kako je to uobičajeno u drugim razvijenijim evropskim centrima, redovnu produkciju državnoga profesionalnoga teatra, tj. uredni tok pozorišne sezone, odnosno da budemo precizniji – sezona. U Zetskome domu je, naime, od januara do juna 1911. tekao drugi dio sezone 1910/11. Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, da bi poslije uobičajenoga ljetnjega odmora (*ferijalni mjeseci*) od oktobra do decembra bio realizovan prvi dio naredne, pozorišne sezone 1911/12. godine. Sezone 1910/11. i 1911/12. su ujedno i jedine, dakle prva i posljednja, ostvarene u redovnoj produkciji crnogorske državne profesionalne pozorišne kuće.

Obimom znatna produkcija profesionalnoga ansambla Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta u 1911. godini otpočela je već u neđelju 2. januara, reprizom predstave *Zvonar Pavlove crkve*, romantične drame u četiri čina sa predigrom, (premijerno prikazana 28. novembra 1910. godine) koju je napisao August Hese, preveo S. Dimitrijević Kotoranin, a režirao Mašo (Mane) Petrović, prvi profesionalno angažovani reditelj u državnome pozorištu Crne Gore. Na samome kraju

⁶ Videti: *Stoljeće crnogorskog državnog teatra : Repertoar*, Tom I / Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Podgorica Cetinje, 2010.

prijestolonasljednika Danila) uz gostovanje u Nikšiću, tokom 1911. godine ukupno prikazalo nešto preko 100 predstava (premijere i reprize). Kada kvantitativno posmatrajući govorimo o odnosu premijera i repriza u ukupnome broju predstava, treba znati da u ono vrijeme nijesu ponavljane sve premijere, dok je, uz neveliki broj jedne, ili dvije reprize, bilo veoma malo onih dramskih djela koja su poslije prvoga, prikazana još u tri navrata. Treba ovđe imati na umu i to da se tokom 1911. godine u znatnoj mjeri mijenjao personalni sastav umjetničkoga ansambla državnoga pozorišta na Cetinju, što će kod ponovnoga izvođenja nekoga dramskoga djela usloviti promjene u podjeli uloga i režiji, pa u takvim prilikama možemo mnogo prije govoriti o premijerama, odnosno o potpuno novim, ili obnovljenim predstavama, nego o reprizama onih koje su već prikazane.

Govoreći o naročito važnim događajima u kulturi tokom 1911. godine zadržavamo se i dalje u ambijentu crnogorskoga glumišta. Treba skrenuti posebnu pažnju da upravo te godine počinje relativno redovno djelovanje prvoga samostalno organizovanoga pozorišta van Prijestonice države, koje će od samoga osnivanja nastojati i uglavnome uspijevati da radi na poluprofesionalnim osnovama.⁸ Važno je naglasiti da se ovđe radi o prvoj pozorišnoj trupi (društvu) u Crnoj Gori, koja je privatnom inicijativom osnovana i djelovala potpuno samostalno, odnosno, van okvira bilo koje već postojeće organizacije ili ustanove. Podsetićemo da je za Podgoricu vezano i formiranje prvoga privatnoga, pjevačkoga, odnosno društva iz oblasti kulture uopšte u Crnoj Gori, mimo čitaoničkih društava kao do tada dominantno postojećega oblika organizovanja.⁹

⁸ Idem, „Prvo pozorišno društvo u Podgorici“, *Matica*, XVII/2016 (ljetno), br. 66, str. 309–355.

⁹ Prvo pjevačko društvo „Branko“ formirano je u Podgorici početkom 1892. godine.

Samostalno privatno društvo – *I-vo Diletantsko Pozorišno Društvo u Podgorici*, osnovano pod kraj protekle, već je na samome početku nove, 1911. godine dalo svoju prvu predstavu. Kako će to u štampi ostati zabilježeno – *I-vo Diletantsko Pozorišno Društvo u Podgorici* je 6. januara 1911. godine sa uspjehom prikazalo pozorišnu igru *Ciganin*, u 4 čina sa pjevanjem i igranjem, koju je napisao Ede Sigligeti. Uz sam početak javnoga pojavljivanja pozorišnoga društva u Podgorici treba istaći još neke, veoma važane i indikativne detalje o načinu njegova rada. U vijesti o prikazivanju predstave *Ciganin* ističe se gostovanje Kaće Petrović, profesionalne glumice (čanice KCNP), kao i učešće u pripremi njenoga supruga Maša (Mana) Perovića, glumca i prvoga režisera Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta.

Prvo podgoričko pozorišno društvo, međutim, neće tokom prve godine rada ostvariti kontinuirano javno djelovanje. Tek poslije održane skupštine društva 21. septembra i izbora nove uprave, Društvo se prenelo u radu. Zdravstvena situacija (epidemija kolere) je međutim odložila javne nastupe, pa će se Društvo javiti novom predstavom tek pred kraj 1911. godine. Prikazana je komedija u tri čuna Branislava Nušića, *Običan čovek*. U međuvremenu, kako će biti zabilježeno u štampi, Društvo je za pokrovitelja dobilo unuka kralja Nikole I, knjaza Pavla.¹⁰

Posebno treba skrenuti pažnju na učešće glumačkoga para Petrović u predstavama podgoričkoga društva zbog toga što to direktno ukazuje kako rad profesionalnoga pozorišta na Cetinju, očigledno nije mogo ostati bez odraza na razinu kvaliteta

¹⁰ Objavljena vijest je kraka, pa je navodimo integralno: „Prvo diletantsko pozorišno društvo u Podgorici umolilo je Nj. Kralj. V. Knjaginjnu Nataliju, da se Njegovo Visočanstvo Knjaz Pavle primi za pokrovitelja društva, što je našlo odziva i tako će od sada ovo mlado društvo stajati pod visokim pokroviteljstvom mladog Knjaza od Raške, Nj. V. Knjaza Pavla.“ (Anonim, „Visoki pokrovitelj“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 78, str. 4).

scenske produkcije koju treba pretpostaviti i moguće ostvariti pri organizovanju trupa i pripremanju navlaštito pozorišnih predstava u drugima krajevima Kraljevine Crne Gore. Pored uticaja na sadržaj repertoara i način izvođenja predstava,¹¹ već samo stalno prisustvo profesionalnih glumaca na Cetinju otvorilo je neposredne mogućnosti njihovoga angažovanja i u drugim sredinama. Angažovanjem glumačkoga para Petrović Prvo diletantsko pozorišno duštvo u Podgorici već na početku svoga rada praktično postaje poluprofesionalni teatar, što naravno govori i o unaprijed očekivanome, ali i u radu dostignutome organizacionome i umjetničkome nivou produkcije. Važnost širih uticaja kada redovno funkcionišu državne profesionalne institucije kulture, kako će to biti ostvareno kada je teatar u pitanju tokom 1911. godine i kasnije, treba imati na umu i pri razmatarnju formiranoga, te mogućih pravaca kretanja i dostignutih razina ukupnoga kulturnoga i društvenoga ambijenta u Crnoj Gori.

U kontekstu širine uticaja koje vrši egzistencija i kontinuirani rad domaće profesionalne ustanove na razvoj pozorišne kulture pomenućemo i angažovanje Bogića Vojvodića, domaćega profesionalnoga člana umjetničkoga ansambla Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta. Tokom glumačkih ferija u ljetnjim mjesecima 1911. godine, boraveći kod svoje kuće u Vasojevićima, Bogić Vojvodić, za koga *Cetinjski vjesnik* kaže: „...jedini Crnogorac među članovima pozorišta,...“, će u Andrijevići organizovati predstavu koja je bila vrlo dobro posjećena. Sličnu pozorišnu predstavu B. Vojvodić je istoga ljeta organizovao i u Kolašinu: „...koja je takođe bila odlično posjećena i ispala na opšte zadovoljstvo prisutnih,...“. Bogić Vojvodić će se mimo obaveza u državnome teatru angažovati i

¹¹ Predstavu *Ciganin*, u režiji Maša Petrovića prikazalo je Kraljevskom crnogorsko narodno pozorište u Zteskome domu na Cetinju 2. i 27. decembra 1910. godine.

na Cetinju pomažući grupi diletanata da: „...u korist jednog sirotog učenika...“ pripreme predstavu *Slobodarka*.¹² Šire uticaje egzistencije i redovnoga rada Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta možemo tražiti i Boki Kotorskoj će su profesionalni glumci sa Cetinja, tokom ferijalnih mjeseci 1911. godine, samostalno organizovani davali određene dramske produkcije.

Pored državne institucije, Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, tokom 1911. godine pod krovom Zetskoga doma ustaliće svoju produkciju i privatna ustanova kulture – stalni domaći kinematograf. Domaći stalni kinematograf, čiji je vlasnik i kinooperater bio istaknuti kulturni djelatnik Ljubomir-Ljubo Tamidžić, pored Zetskoga doma svoje predstave po pozivu prikazuje i na crnogorskome dvoru, tako da možemo reći kako na Cetinju, tokom 1911. godine, pored gradskoga – javnoga, funkcioniše i *dvorski bioskop*.¹³ Crnogorski nedeljnici će, doduše, tokom 1911. godine samo u nekoliko navrata objaviti kratke vijesti o radu domaćega kinematografa,¹⁴ uglavnome kad bi se na repertoaru našla neka od dokumentarnih storija snimljenih u Crnoj Gori tokom proslave jubilarnih svečanosti 1910. godine.

Uz pozorište i bioskop, dvije ustanove kulture sa urednom i vidnom produkcijom, treba pomenuti i Crnogorsku vojnu muziku, koja je i pored toga što funkcioniše u okviru Ministarstva vojnoga, organizovana kao vojna jedinica, predstavlja stožer muzičkoga života u Prijestonici sa snažnim

¹² „Predstava“, *Glas Crnogorca*, XL/1911, br. 41, str. 4.

¹³ Viđeti u monografiji: Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018.

¹⁴ *Cetinjski vjesnik* će češće pisati o radu domaćega kinematografa nego *Glas Crnogorca*. Viđeti o kino-predstavama u Zetskome domu: Ljiljana Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici 1909–1915*, Podgorica, 2004. (bibl. jed. 355, 372, 381, 440, 448 i 551).

uticajem u čitavoj zemlji. Uz posebne nastupe Crnogorske vojne muzike, one ceremonijalne povodom raznih svečanosti, ili koncertriranje u parku i drugim javnim gradskim prostorima, treba istaći da je teško bilo zamisliti ma koji kulturni, zabavni, ili drugi javno izvedeni program bez učešća orkestra, ili pojedinih njegovih članova.¹⁵

Pod krovom Zetskoga doma, tokom 1911. godine, pored pomenutih domaćih ustanova i ponekoga gostovanja sa strane, nastupaće i domaća privatna društva (čitaoničko, pjevačko „Njogoš“, radničko,¹⁶...) sa povremeno pripremanim kulturnim i zabavnim programima. Februara 1911. godine u Zetskom domu su cetinjski profesori, po nalogu Ministarstva prosvjete,¹⁷ počeli držati javna predavanja. Poslije održanih predavanja: Lazara Popovića, Dušana Đukića i Nikole Dobrečića, uprava KCNP će od nadležnoga ministarstva tražiti nadoknadu za troškove grijanja i osvjetljenja sale od ukupno 210 perpera. Po odluci Ministarstva prosvjete, pod krovom Zetskoga doma je obilježena godišnjica smrti Dositeja Obradovića. U okviru programa pjevao je gimnazijski hor, održano je prigodno predavanje i prikazano nekoliko scena iz dramskoga djela *Knjaz*

¹⁵ „Koncertovanje vojne muzike nedjeljom i praznikom, poslije podne otpočelo je od prošle nedjelje.“ („Muzika u parku“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 32, str. 4). Viđeti šire: Luka I. Milunović, „Crnogorska vojna muzika (banda)“, str. 5–34 u: *Crnogorska vojna muzika: Zbornik dokumenta*, / Luka I. Milunović, Stevan B. Radunović, Cetinje, 2010; Idem, „Crnogorska vojna muzika: Uz 150 godina od osnivanja“, u: *Crnogorske muzičke godišnjice*, Kotor, 2022, str. 33-60.

¹⁶ Početkom januara 1911. godine cetinjsko Radničko društvo piše Ministarstvu finansija kako bi bilo oslobođeno plaćanja carine za nabavljenih 10 novih tamburica iz Siska za potrebe njihovoga Tamburaškoga zbora (DACG, MF-1911, fas. 405, br. 49).

¹⁷ DACG, MPiCP-1911, Fas.: 69, br. 394. Inicijativa je potekla *sa najvišega mjesta*.

Flajer za predstavu u Novome dvorcu

Arvanit. Dositejeva godišnjica je obilježena i u podgoričkoj gimnaziji. Kulturnu scenu u Crnoj Gori dopunjavale su svojim samostalnim javnim programima i obrazovne ustanove, kojima ovom prilikom ne posvećujemo širu pažnju koju svakako zaslužuju.¹⁸

¹⁸ Kada naš pogled ovom prilikom neposredno ne bi usmjerili ka produkciji ustanova i organizacija iz oblasti kulture, posebno bi, što se tiče obrazovnih institucija, u 1911. godini, bio interesantan program uz izvođenje scena iz *Gorskoga vijenca* koji su realizovali učenici Bogoslovsko-učiteljske škole, čemu je i štampa posvetila primjerenu pažnju: „da se ovaj prikaz može nazvati *umjetničkim uspjehom*.“ („Sa bogoslovsko-učiteljske zabave“, *Glas Crnogorca*, XL/1911, br. 8, str. 3). Svoja iskustva na sceni neki od predstavljača će ponovo koristiti dvije godine kasnije u pripremi predstave *Gorskoga vijenca* pri obilježavanju 100 godina od rođenja Petra II Petrovića

KCNP afiš za predstavu 18. XII 1911. godine

Treba pomenuti i gostovanje u Crnoj Gori hrvatskoga tamburaškoga društva „Zvijezda“ (pet žena i tri muškarca) koje će, pod upravom Frana Marša, poslije dva koncerta u Zetskome domu i dva u Grand hotelu, nastaviti sa nastupima na Rijeci (knjažev dvor) i boljim ugostiteljskim objektima na Cetinju (gostionica Jefta Tomića). U štampi, koja je pratila njihove nastupe ostaće primijećeno da Tamburaško društvo „Zvijezda“: „...ima vrlo lijep i odabran program i s uspjehom izvodi svoje koncerte, koji se odlikuju kako svirkom tako i pjevanjem.“¹⁹

Pored prijestonice, rezultati rada i djelovanja domaćih privatnih društava će se tokom 1911. godine ošćati i u drugim

Njogoša. O tome videti: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje – Podgorica, 2017, str. 423–468.

¹⁹ „Tamburaško društvo na Cetinju“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 24, str. 4.

sredinama Kraljevine Crne Gore. Ne baš uobičajeno za razmatranje kulturnih prilika u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata okrećemo pogled prema Baru, dakle van uobičajenoga trougla Cetinje – Podgorica – Nikšić odakle je uglavnome stizalo gro vijesti o pregnućima iz ovoga domena.

Poslije osnivanja i početka uspješnoga rada društva „Bratimstvo“ 1910. godine (formiranje podstaknuto jubilejima vladaoca) u Baru je sredinom 1911. godine osnovano (privremena pravila odobrena od nadležne vlasti 20. jula) kako se u jednome dokumentu kaže „Barsko muzičko udruženje“, koje će ubrzo dobiti puni naziv „Prva narodna muzika u Baru“. Na pečatu društva, koji je okrugloga oblika sa lirom između lovorovoga lišća u sredini, obodom stoji kružno ispisan tekst: „PRVA NARODNA MUZIKA * U BARU *“. Brasko muzičko društvo je djelovalo pod pokroviteljstvom: „Njenog Kraljevskog Visočanstva Prijestolonašljednikovice Knjaginje Milice“, kako će to biti istaknuto i na štampanim obrascima diploma dodjeljivanim ličnostima koje bi uplatom određenoga iznosa novca ostvarili status člana-osnivača.

Društvo *Prva narodna muzika* je, kako će to prenijeti štampa, osnovano u maju 1911. godine, inicijativom barske omladine.²⁰ Već 14. juna Društvo se obraća carinarnici u Baru radi oslobađanja od naplate carine za muzičke instrumente koji će: „kroz 10–15 dana stići“.²¹ Opširnim dopisom Društvo se 13. septembra 1911. godine obratilo Opštinskoj upravi kako bi dobilo dozvolu da organizuje lutriju sa ciljem ostvarivanja prihoda za namirivanje obaveza nastalih nabavkom muzičkih instrumenata koji su, kako se ističe, već stigli u Bar. Iz dopisa koji potpisuju tri člana rukovodstva i 22 člana saznajemo još

²⁰ *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 58, str. 4.

²¹ Rješavanje ove molbe će imati dug put. Od carinarnice ka Ministarstvu finansija, pa zatim ka Ministarskome savjetu, ... što se može pratiti kroz dokumenta.

ponešto o organizaciji ovoga društva. Nabavljeno je, kako se u dopisu kaže, 18 instrumenata i nalaze se „već u posjedu mladih muzikanata, koji su počeli marljivo učiti, te su već sada pokazali, da će postići dobar uspjeh u kratkom roku.“ Izvršena je i nabavka leturina (stalak za note) muzikalija i uniformi, za što, uz nadoknadu kapelniku (učitelju) tek treba obezbijediti potrebna sredstva.

Na samome početku rada Društvo *Prva narodna muzika* je namjeravalo da se finansira članarinom (18 članova mjesečno po 5 perpera što bi za 5 mjeseci dalo 450 perpera), te uz to dobrovoljnim prilozima za koje se računalo da će dostići iznos od 1000 perpera. No i pored podrške štampe i objavljivanja uz zahvalnost ne tako maloga broja imena darodavaoca, visina prikupljenih priloga, koja se može posmatrati i kao svojevrsna slika aktuelne ekonomske snage crnogorskoga društva, nije dozvolila da se planirani iznos ostvari. Sa svoje strane, objavljujući u nekoliko navrata imena prilagača, *Cetinjski vjesnik*²² će i kasnije snažno podržavati opstanak društva uz konstataciju: „Stvaranje ovakvih lijepih ustanova je sasvim nužno i od velike vrijednosti za kulturni naš napredak.“

Konačno, *Cetinjski vjesnik* će posebnu pažnju posvetiti prvome javnome nastupu koji je ostvarilo Društvo „Prva narodna muzika u Baru“. Mladi muzičari su u nedjelju, 27. novembra 1911. godine svirajući obišli grad, nastupili pred opštinskom zgradom i nastavili sviranje: „do tamne noći“. Dopisnik *Cetinjskoga vjesnika* ne skrivajući oduševljenje tom prilikom javlja iz Bara: „Milina je bilo vidjeti okupljenu masu naroda kako je velikim entuzijazmom slušala svoju mladu muziku, koja nastupa pred javnost prvi put, u narodu se lako primijetilo kako je neopisano zadovoljan i veseo, jednako kao i majka kad joj njezino milo čedo prohodi.“ Za lijep i relativno

²² *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 73, str. 4. Ibidem, br. 75; Ibidem, br. 91; Ibidem, br. 95.

brz uspjeh u *Cetinjskome vjesniku* se kaže da posebno treba zahvaliti: „...vrloj našoj omladini, koja na čelu učitelja-kapelnika V. Černja neumorno radi.“

Sredinom 1911. godine u Baru je održana i godišnja skupština Pjevačkoga društva „Bratinstvo“.²³ Izabrana je nova uprava, jer je stara imala određenih nesuglasica sa članovima izvršiocima. Posebno je pomenuto kako je Društvo „Bratinstvo“ tokom ove godine već organizovalo čak osam zabava koje su po opštoj ocjeni bile vrlo uspješne. Najavljen je i naredni događaj, Velika zabava sa igrankom, za 19. jul: „...na dan rođenja Njenog Kr. Visočanstva Knjaginje Milice,“. U širem izvještaju sa skupštine društva u *Cetinjskome vjesniku* se ističe da se od Društva mogu očekivati novi znatni rezultati, što će opet u dobroj mjeri zavisiti od toga koliko svi članovi budu uredno uplaćivali članarinu. Ovaj posve afirmativni i optimistički izvještaj završava se konstatacijom dopisnika u istome duhu: „Bar je počeo da korača naprijed, što služi na čast njegovoj budnoj omladini.“

Krajem avgusta iz Bara će stići i vijest da je Društvo „Bratinstvo“ vrlo svečano i uz zapažene zdravice proslavilo svoju slavu (15. VIII) te da je za svoje preminule članove dalo parastose 21. u pravoslavnoj, a 22. avgusta u katoličkoj crkvi: „kojima su također prisustvovali članovi korporativno i mnogobrojno građanstvo.“²⁴

U Baru je 1911. godine djelovalo i čitaoničko društvo, koje je 23. januara održalo redovnu godišnju šednicu skupštine. Na skupštini je postojećoj upravi dat još jedan, kao se u štampi

²³ Napomenućemo da će održavanje godišnjih skupština privatnih društva, posebno kada su čitaonička u pitanju, biti nerijetko i jedina vijest o javnome djelovanju, što je najčešće trebalo da ukaže kako organizacija još uvijek postoji, te da kako-tako djeluje, ali i da javno afirmiše angažovanje ličnosti izabranih u upravi.

²⁴ „Pjevačko društvo *Bratinstvo*“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 69, str. 3.

ističe, treći po redu jednogodišnji mandat. Nijesmo pronašli podataka o realizaciji javnih programa ovoga društva, što ćemo povezati sa opštom slikom o djelovanju čitaoničkih društva u većim mjestima Crne Gore, đe primat u organizovanju javnih programa preuzimaju pjevačka, muzička, radnička i druga privatna društva.

Osvrnućemo se i na jednu neostvarenu mogućnost iz sfere kulturnih zbivanja vezane za Bar i Kraljevinu Crnu Goru. Na međunarodnoj izložbi koja je 1910. godine, u okviru proslave knjaževih jubileja organizovana na Cetinju, zlatnom medaljom je nagrađen i projekat pozorišta u Baru. Projekat pozorišta čiji je autor Adolf Magrini (*prof. cav. Adolfo Magrini*) stigao je u Crnu Goru vrlo luksuzno opremljen 1911. godine (Knjigoveznica *Flombo* Bolonja). U Narodnome muzeju Crne Gore danas se nalazi projekat pozorišta u Baru u naročitim koricama (70×50 cm) čija je prednja i zadnja strana (tanko drvo, čvrsta i dosta teška podloga) omotana kožom sa ornamentnom šarom i tekstom u zlatotisku: „PROGERTTO DELL' ERIGENDO R° TEATRO N I K O L A I AD ANTIVARI“.²⁵ Na prednjoj i zadnjoj koričnoj strani u četiri ugla su metalni ornamenti prečnika 3,5 cm. U polukoricama koje slijede poslije korica nalazi se šest formata na kojima je prikazan izgled budućega pozorišta (četiri akvarela i dva crteža). Svi akvareli su signiarni: *A. Magrini*. Projekat pozorišta pominjemo u posljednjoj mirnodopskoj godini pridružujući ga pitanjima o mogućoj sudbini crnogorske kulture u Kraljevini. Da li bi možda Bar imao izgrađeno zdanje kraljevskoga pozorišta „Kralj Nikola I“ da poslije 1911. godine nijesu došle ratne godine sa svima posljedicama koje su prouzročene? Dok se razmišljanjima

²⁵ NMCG-BAO, Inb. Knjiga II, rubrika XII, br. 261. (Muzeji Cetinje Biblioteka, br. A/B, - 85). Videti: Dušan S. Marić, „Projekat pozorišta u Baru iz 1911. godine“, *Ovdje*, 1973, br. 52, str. 28. Mladen Stojović, „Neodigrana predstava“, *Pregled*, 2016, oktobar, str. 103–105.

nastojimo približiti trenutku između mogućega i dogođenoga prišćamo se riječi prilježnoga istraživača ostavljenih tragova prošlosti: „Pa dobro: mogao je učiniti sve to, ali to nije dokazano: počinjem da verujem kako nikad ništa ne možemo dokazati. To su ispravne pretpostavke i one vode računa o činjenicama: ali tako dobro osećam da one potiču od mene, da su one samo način da objedinim svoja saznanja.“ „Spore, lenje, turobne činjenice prilagođavaju se preteranoj strogosti reda koji želim da zavedem među njima; ali on ostaje izvan tih činjenica.“²⁶

Pri nastojanjima da sa više aspekata osvjetlimo kulturnu i uošte društvenu atmosferu u Baru tokom 1911. godine ne mogu se zaobići dešavanja iz ove sfere vezana za dvorac na Topolici đe je veoma često boravo knjaz Danilo Aleksandar sa svojom suprugom, knjaginjom Milicom Jutom. Knjaževski par Danilo i Milica u dvorcu u Baru, kao uostalome i u onome na Cetinju, rado je organizovao kulturno-zabavne prigode, okupljajući nerijetko u takvim prilikama razne izvođače, umjetnike i izabranu publiku. Napomenućemo da će do kraja godine ne tako rijetko štampa donositi vijesti o raznim oblicima zabava i kulturnim događajima (između ostaloga prikazivanje pozorišnih predstava i živih slika) u dvorcu prijestolonasljednika na Cetinju, čime je, uz zabave koje su obično naročitim povodima organizovali članovi diplomatskoga kora, dopunjavan kulturni i društveni život crnogorske prijestonice.

Upiremo pogled ka društvenoj atmosferi u Baru s proljeća 1911. godine da bismo skrenuli pažnju na krupan društveni događaj – maskenbal, koji su u dvorcu na Topolici, sa dosta pažnje organizovali knjaz Danilo i njegova supruga Milica. O ovome događaju crnogorska štampa će pisati u nekoliko navrata iznoseći neuobičajeno puno detalja o pripremama, samome toku prigode i utiscima prisutnih. Priču o maskenbalu u Baru

²⁶ Žan Pol Sartr, *Mučnina*, Beograd, 2009, str. 23–24.

A. Magrini: Kraljevsko pozorište u Baru, izgled sprijeda (skica)

počinjemo navodima dijela sadržaja dokumenta iz dvorske arhive. Među dokumentima Uprave crnogorskoga dvora na Cetinju čuva se kopija dopisa koji je 4. aprila 1911. godine maršal dvora uputio u Skadar kraljevskome konzulu Dušanu Gregoviću. Konzul Gregović je naime zamoljen da prenese pozive knjaza našljednika i knjaginja Milice za: „.....G-na i G-đu Martineli Skoti na maskirani bal, koji će biti na 15/28 t. m. na Topolici.“²⁷ Poziv je neuobičajeno upućen preko konzula, a ne direktno, jer su, kako se ističe u dopisu, gosti pozivani relativno kasno: „...pa da im bude lakše izviniti se preko vas, ako ne bi bili u stanju da se pozivu odazovu.“

Bal na Topolici, planiran za uskršnje praznike, biće najavljen već krajem marta u *Cetinjskome vjesniku* uz napomenu da se čine „opsežne pripreme“, te se unaprijed može reći da će, kao ustalome i do sada organizovane zabave: „...ispasti na opšte zadovoljstvo.“ Nešto kasnije, *Cetinjski vjesnik* će javiti kako se

²⁷ Riječ: *maskirani* podvučena je kao u originalu. DACG, UD-1911, fas. 106, ov.: April, b.b.

bal na Topolici upravo održava, da bi u narednome broju donio vrlo opširan izvještaj sa ovoga događaja. Naglašavajući sprovedene pripreme, dopisnik u *Cetinjskome vjesniku* objašnjava da će pozvani na bal boraviti u Baru dva dana (petak i subota), te da je za goste sa Cetinja (dolazak i odlazak) od Rijeke do Vira rezervisan: „...zaseban parobrod na Skad. Jezeru, a na željezničkoj pruzi od Vira do Bara i zaseban voz“. Među pozvanim gostima bili su svi članovi ovdašnjega diplomatskoga kora i mlađi članovi dinastije. Uveče, prvoga dana priređena je uspješna igranka, dok je drugoga dana održan *veliki kostimirani bal*. Ostaće zabilježeno da je knjaz Danilo imao kostim ritera iz srednjega vijeka, dok: „Knjaginja Natalija je bila obučena u narodno odijelo Srbijanke, Knjeginica Ksenija je imala narodni kostim djevojke iz Albanije, a Knjaginica Vjera kostim djevojke iz Maćedonije.“ Na kraju izvještaja u štampi se ističe da je kostimirani bal u najljepšemu raspoloženju trajao do tri sata ujutru.²⁸

Maskenbal organizovan u Baru o Uskrsu 1911. godine nije predstavljao nikakvu naročitu novinu kao oblik priređivanja zabava u Kraljevini Crnoj Gori, čemu konačno možemo tražiti duboke korijene u pokladnim svečanostima neposredno pominjanim u dokumentima i zapisma savremenika još od početka 19. stoljeća. Kada sa ovoga aspekta pokušavamo sagledati utemeljenje oblika organizovanih zabava u Crnoj Gori početkom 20. stoljeća, oslonac i izvorišta prije svega tražimo u stalnim uticajima koji su stoljećima dolazili iz, ili preko, primorskih gradova nastojeći da uočimo veze sa renesansnim Cetinjem u vrijeme Crnojevića. Uz sve ovo na umu uvijek imamo poruku koju nose Njegoševi stihovi iz *Gorskoga vijenca*: „Kao u nas u bijele njeđelje / Kad se krenu momci u maškare“.

Dok u okviru širega kulturnoga miljea u Crnoj Gori tokom 1911. godine govorimo o pomenutome obliku javnih zbivanja,

²⁸ „Bal na Topolici“, *Cetinjski vjesnik*, IV/ 1911, br. 30, str. 3–4. O maskenbalu je javio i *Glas Crnogorca* (Ibidem, XL/1911, br. 17, str. 1).

treba pomenuti i veliki maskenbal koji je održan na Cetinju, prije početka sedmica preduskršnjega posta (poklade).

Još sredinom februara 1911. godine na Cetinju je *Prvo crkveno pjevačko društvo* „Njegoš“ preko štampe obavijestilo javnost da namjerava organizovati „maskirani bal“. Povodom ovoga događaja *Cetinjski vjesnik* je u tekstu pod naslovom „Maskenbal na Cetinju“ donio pojedinosti o ovome balu, ali i obavijestio zainteresovane da se maske mogu dobiti kod organizatora, Društva „Njegoš“. Maskenbal je održan 19. februara, ali ne, kako je to bilo za slične zabave do tada uobičajeno u Zetskome domu, već u Vladinome domu – novome zdanju crnogorskoga parlamenta. Kako su maskenbalu prisustvovali kralj Nikola I i kraljica Milena u neposrednu organizaciju se nešto agilnije uključilo i Ministarstvo unutrašnjih djela, koje je svojim dopisom obavezalo nadležnu Oblasnu upravu da za ovu priliku angažuje čak šest žandara na održavanju reda uz napomenu da ovi ne treba da ulaze u salu za ples. Pozvanima na bal je u skladu sa ustaljenim ponašanjem u sličnim prilikama blagovremeno upućena naročita pozivnica. Narednih dana crnogorska štampa će zabilježiti da je ova zabava lijepo uspjela²⁹ i pedantno evidentirati značajan iznos dobrovoljnih priloga, koji je sakupljen te večeri od prisutnih, naravno, uz navođenje imena prilagača.

Povodom ovoga događaja na Cetinju *Cetinjski vjesnik* će, međutim, morati da objavi i poseban komentar u vezi nedobronamjernih, politikanskih nasrtaja lansiranih na starnicama zagrebačkoga *Srbobrana*. U reagovanju na pisanje *Srbobrana* u *Cetinjskome vjesniku* se ističe: „Nekoga dobrog junaka u ‘Srbobranu’ spopao je veliki dert, što se na Cetinju priredio jedan maskenbal“, da bi se u istome tonu dalje potenciralo: „Malo je što se Crna Gora usudila da se proglasi Kraljevinom, što je Srpstvu grdne štete nanijelo, nego eto sad još i masken-bal. Još ako tako potraje, može steći i svoje

²⁹ „Bal u Vladinom Domu“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 16, str. 4.

umjetnike, priređivati koncerte, izložbe slika, pa steći čak i operu, a to ne samo što bi zgranulo one dobre Srbe oko ‘Srbobrana’, nego i Pašićeve Pijemonteze u Biogradu, i onda od Srpsva neće ostati prosto ništa. Sve treba u Crnoj Gori da ostane kako je ostavio Mandušić Vuk. Ni koraka naprijed.“³⁰

Citirali smo nešto šire kometar *Cetinjskoga vjesnika* na jednu od, doduše ne tako rijetkih, nedobronamjenih kritika i komentara iz okruženja koje su ne samo tokom 1911. godine bile okrenute prema crnogorskoj kraljevini vjerujući da su povodom ovoga *bala* bar na trenutak *pale maske*, te da je postalo malo bjelodanije što sve Crna Gora može očekivati iz društvenoga ambijenta u okruženju. Na stranicama *Cetinjskoga vjesnika*, nekada, doduše rijeđe i u *Glasi Crnogorca*, ćemo inače srijetati odgovore na razne odapete otrovne strijelice prema Crnoj Gori i njenoj dinastiji. U ovome kontekstu maskenbal koji je u Baru odražan nedugo poslije ovoga na Cetinju (odmah pošto su prošle preduskršnje neđelje posta) možda možemo posmatrati i kao jedan od mogućih oblika veoma adekvatnih odgovora na neka aktuelna shvatanja o kojima će pisati šatampa u okruženju.

Prvo crkveno pjevačko društvo „Njogoš“, na čelu sa predsjednikom Perom Vučkovićem, inače aktuelnim ministrom prosvjete i crkvenih poslova, koje je prije početka sedmica preduskršnjega posta organizovalo pomenuti *maskirani bal*, intenzivno je nastavilo sa svojim aktivnostima i poslije Uskrsa 1911. godine. Za Društvo „Njogoš“ ustvari možemo reći da je organizovanim programima, pored dvije ustanove prvoga segmenta (državnoga pozorišta i privatnoga bioskopa) bilo najsnažniji stub iz drugoga segmenta (privatna društva: čitaonica, radničko i dr) činilaca formiranja kulturne klime direktno u Prijestonici, a posredno u čitavoj državi.

U svome radu i javnim nastupima Društvo „Njogoš“ neće zapostavljati ni pripremanje i izvođenje pjesama religijskoga

³⁰ „Veliki dert“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 17, str. 2.

sadržaja. Konačno, na takvo ponašanje Društvo obavezuje usvojeni Pravilnik, ali i redovna godišnja dotacija, koja je iz Državnoga budžeta, preko Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova, odnosno Crnogorske konsistorije, uredno isplaćivana. U ovome kontekstu posebno treba pomenuti održavanje „Duhovnoga koncerta“ u Zetskome domu početkom aprila 1911. godine. U okviru izvedenoga programa publika je na tome koncertu mogla da čuje: Bortnjanski: *KOLJ SLAVEN*; Bortnjanski: *DOSTOJNO*; Sinik: *VOSKLIKNITE GOSPODEVI*; Stanković: *SVJAT*; Stanković: *JAKO DA CARJA*; Sinik: *OSANA*.

Poslije učešća na liturgiji u Manastirskoj crkvi na Cetinju o Uskrsu 1911. godine otpočela je turneja, ili kako je u štampi nazvana „izlet“, Društva „Njegoš“. Tokom, ove, svoje prve turneje, Društvo „Njegoš“ je dalo koncerte u Podgorici (zgrada osnovne škole) i Nikšiću u: „... za to naročito spremljenom lokalu“. Za organizovanje boravka, doček i smještaj članova Društva „Njegoš“ bili su zaduženi članovi Društva „Branko“ (Podgorica) i „Zahumlje“ (Nikšić). Aktuelna periodika će pažljivo pratiti ovu turneju posvećujući joj znatni prostor na svojim stranicama.

Po dolasku sa turneje Društvo „Njegoš“ će imati još nekoliko uspješnih nastupa u Prijestonici. Porodična slavlja: rođendani, imendani... kraljevske familije Petrović-Njegoš, inače državni svečani dani, bila su obično, ne samo u Prijestonici, dobar povod za privatna društva iz oblasti kulture da organizuju javne programe i manifestacije. Sredinom juna 1911. godine, društvo „Njegoš“ će organizovati u Zetskome domu *Veliku zabavu*, ovo-ga puta u povodu rođendana prijestolonasljednika Danila.³¹ Navodimo program koncerta, kako je najavljen u štampi, uz obavještenje o održavanju ove *Velike zabave*, sa ciljem da ukažemo na repertoar, koji je društvo „Njegoš“ pripremilo te godine.

³¹ Knjaz Petar je za ovu zabavu Društva platio 14 perpera po naknadno dostavljenome računu (loža 10 i cvijeće 4 perpera) DACG, UD-1911, fas. 106, om: Računi knj. Petra, br. 50.

Pošto za potpunu ocjenu umjetničkih domašaja i utisaka o koncertu nije sasvim bez značaja i to kojim se redosljedom tačke izvode, a kako je to različito navedeno u tada aktuelnoj periodici, to smo arapskim ciframa označili redosljed po *Glasu Crnogorca*, a rimskim, raspored tačaka kako ga je objavio *Cetinjski vjesnik*.

1. (I) *CRNOGORSKA HIMNA* – pjeva Društveni hor
2. (V) S. Mokranjac: *PRIMORSKI NAPJEVI* – pjeva Društveni hor
3. (II) I. Bojić: *BILA JEDNOM* – solo, g-dja M. Vučićević, član Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta
4. (VII) Foster: *NJOJ* – pjeva Društveni hor
5. (IV) Đ. Jakšić: *MUČENICA* – deklamuje g. M. Stevanović, član Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta
6. (III) Vilhar: *HAJD JUNACI* – pjeva Društveni hor
7. (VI) *VILJEM TEL – UVERTIRA* – svira Crnogorska vojna muzika

Učestvujući na zabavi, krajem septembra mjeseca, koja je povodom rođendana kralja Nikole I organizovana zajedno sa Cetinjskom čitaonicom, Kraljevskim crnogorskim narodnim pozorištem i Crnogorskom vojnom muzikom, Društvo „Njgoš“ je, pored Crnogorske himne, kojom su najčešće započinjali koncerti, izvelo i „Pijmo vino“ u kompoziciji A. Šantica, na tada već popularne Gospodarove stihove. Napomenimo i to da su u štampi, što je za one prilike bilo neuobičajeno, objavljeni različiti komentari o ovoj zabavi. Tako će *Glas Crnogorca* samo kratko zaključiti da je zabava lijepo ispala, dok *Cetinjski vjesnik* konstatuje da je zabava završena prije pola noći, te da nije baš dobro ispala zbog nedolaska očekivanoga broja dama.

Drugačijom atmosferom je odisala *Zabava sa igrankom*, koju je društvo „Njgoš“ organizovalo 17/30. oktobra povodom svoje slave – Svetoga Petra Cetinjskoga. Pristup su imali samo pozvani, dolazak je bio predviđen u svečanome odijelu, a prema pisanju

štampe, sve je dobro ispalo i ostalo se do zore. Na početku Zabave, u koncertnom dijelu, hor Društva „Njegoš“ je izveo program: 1. *Crnogorska himna*, 2. S. Janković: *Kosovskim junacima*, 3. I. Zajec: *U boj*, 4. Havlas: *Ko si ti vilo*, 5. I. Bojić, *Mornarska pjesma*. Poslije nastupa društvenoga hora, Crnogorska vojna muzika je izvela dio iz Rosinijevoga *Seviljskoga berberina*.

Mnogo skromnije od Društva „Njegoš“ sa programima u javnosti nastupa Društvo Cetinjske čitaonice što, kako smo već napomenuli, dovodimo u vezu sa opštom tendencijom kolabiranja javnoga djelovanja u većim mjestima kada su ovakvi odblici organizacija u pitanju.³² Uz niz vijesti o održavanju skupština i promjene pravilnika,³³ iz štampe saznajemo da je čitaoničko društvo o Spasovdanu organizovalo *Veliku zabavu*.³⁴ U neposrednoj realizaciji programa su međutim, učestvovali članovi drugih društva i ustanova (Društvo „Njegoš“, Crnogorska vojna muzika i članovi KCNP).

Prateći rad čitaoničkih društava treba reći da je početkom godine održana skupština čitaoničkoga društva i u Danilovgradu na kojoj je donešena odluka o osnivanju pjevačkoga i pozorišnoga društva, kao i o priređivanju nekoliko zabava u cilju prikupljanja sredstava za realizaciju ovih nakana. Sredinom 1911. godine obnovljen je rad i čitaonice na Viru: „koja je zbog raznih prilika ukinuta još 1903. godine.“³⁵ U vijesti o ovome događaju

³² Na ovu temu smo šire pisali: „Čitaonička društva u kulturnome miljeu Knjaževine Crne Gore“, *Matica*, XVIII/2017, br. 70, str. 359–395; Idem, „O tri decenije u kulturi Crne Gore“, *Matica*, XXI/2020, br. 84, str. 167–240.

³³ Pravila Društva „Cetinjska Čitaonica“ – objavljeno u: *Glas Crnogorca*, XL/1911, br. 23, str. 2–3.

³⁴ Uređenje sale videti: DACG, MF-1911, fas. 410, br. 5470. Knjaz Petar je ovim povodom dao 100 perpera kao prilog Društvu i u bifeu: „držanog iste večeri“, potrošio još 102 perpera (DACG, UD-1911, fas: 106, om; Računi knj. Petra, br. 43).

³⁵ „Čitaonica na Viru“, *Glas Crnogorca*, XL/1911, br. 30, str. 2.

kaže se da Društvo „Crmničko-Virska Čitaonica“ već ima 80 upisanih članova i da se pretplatilo na 16 listova („6 politička; 4 privredna; 2 književna; 1 vojnički; 1 pedagoški; 1 svještenečki i 1 higijenski“). Nekoliko brojeva kasnije *Glas Crnogorca* će objaviti donešena i od nadležne vlasti potvrđena Pravila „Andrijevičke čitaonice“.³⁶

Iz kulturnoga miljea Podgorice najviše vijesti će stizati o aktivnostima Pjevačkoga društva „Branko“, kao i Prvoga pozorišnoga društva koje smo već pomenuli. U Društvu „Branko“ pripremana je velika svetkovina u povodu osvećenja zastave koja je upravo izrađena. Svečanost osvećenja zastave: „koja je nabavljena u čast 50-godišnjice srećne vladavine Njeg. Veličanstva Kralja Nikole I i tom prilikom proslaviće 20-godišnjice svoga rada...“ planirana je za Mitrovdan 1911. godine. Društvenoj zastavi će kako je najavljeno u štampi kumovati: „uvaženi građanin podgorički kapetan g. Krsto Lainović.“³⁷ Nekoliko brojeva poslije ove vijesti isti list donosi veoma obimni program proslave će se najavljuje da pored članova Društva „Branko“ učestvuju: Nikšićko zanatlijsko udruženje i Cetinjsko radničko društvo. Iz istoga lista, dva broja kasnije, saznaćemo međutim, da je svečanost morala biti, nažalost odložena zbog nastalih zdravstvenih prilika (pojava slučajeva kolere u okolini Podgorice).³⁸

Tokom priprema svečanosti Društvo „Branko“ je ostvarilo komunikaciju i sa nadležnim ministarstvom radi oslobađanja obaveze plaćanja carine pri nabavci muzičkih instrumenta i

³⁶ Član 1.: „Građani varoši Andrijevice sa činovništvom iz vasojevičke nahije osnivaju čitaonicu pod imenom: „Andrijevička čitaonica.““ (*Glas Crnogorca*, XL/1911, br. 38, str. 3).

³⁷ „Svetkovina“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 77, str. 3.

³⁸ „Osvećenje zastave „Branka“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 81, str. 4. Viđeti: „Odložena svetkovina“, *Ibidem*, br. 83, str. 4. Vijesti o svetkovini će imati odziva i u inostranstvu. Viđeti: „Društvene vijesti“, „*Glas Crnogorca*“, XL/1911, br. 19, str. 2.

zastave koja je izrađena u Novome Sadu. Takođe, od Ministarstva prosvjete je traženo da pet dana oslobodi obaveze rada u gimnaziji predšednika društva profesora Mihaila Vrbicu.³⁹ Odložena velika svečanost će, uz najavu posebno šatampanim programom, biti održana tek početkom februara naredne, 1912. godine. Zapazićemo ipak da je Pjevačko društvo „Branko“ u program svoje svetkovine uključilo radnička društva iz Nikšića i sa Cetinja, mada u tim gradovima egzistiraju čitaonička i pjevačka društva. Ovakvo ponašanje Društva „Branko“ možemo posmatrati i sa aspekta eksponiranja sve jasnije socijalne diferencijacije koja se može primijetiti pri formiranju i kasnije radu privatnih društava u prvoj deceniji 20. stoljeća. Sa druge strane, Društvo „Branko“ će prije održavanja svetkovine dobiti pokroviteljstvo unuka kralja Nikole I: „koje od skora ima sreću uživati visoku zaštitu Njeg. Visočanstva Knjaza Mihaila,...“, kako će to biti istaknuto u štampi. Pred samo održavanje svečanosti Društvo „Branko“ će iz crnogorskoga dvora primiti i bogat prilog od 250 perpera (100 od kraljice Milene, 50 od knjaza Petra i 100 od pokrovitelja knjaza Mihaila).

Početkom 1911. godine niklišičko Pjevačko društvo „Zahumlje“ je imalo problema sa obezbjeđivanjem horovođe, pa se za to mjesto prijavio izvjesni Panta Lazić, učitelj iz Visokoga u Bosni. U rješavanje ovoga problema uključio se i episkop Kiril Mitrović pišući ministru prosvjete i crkvenih poslova na Cetinje. Resorni ministar, Pero Vučković nije mogao izaći u susret u vezi angažovanja Lazića, pa je preko Ministarstva finansija izdejstvovao premještaj iz Ulcinja u Nikšić njihovoga službenika Ćukovića koji bi mogao, kako je to tada bilo i uobičajeno, uz redovno službeno angažovanje biti i horovođa u Društvu „Zahumlje“.⁴⁰

³⁹ Viđeti: DACG, MF-1911, fas. 407, br. 2128; i Ibidem, MpiCP-1911, fas. 75, br. 2481.

⁴⁰ DACG, MpiCP-1911, fas. 69, br. 510.

Uoči poklada Zanatlijsko društvo u Nikšiću je pored neposrednoga prikupljanja priloga za siromašne đake priredilo i zabavu u iste svrhe, što je afirmisano u štampi uz navođenje imena darodavalaca.⁴¹ U povodu rođendana kraljice Milene (22. april) u Nikšiću⁴² je na veče praznika, poslije ceremonijalnih prigoda, *Nikšićko zanatlijsko-radničko udruženje* dalo svečanu predstavu „Slobodarka“ u kafani Obrena Popare. Čist prihod sa predstave bio je namijenjen siromašnim zanatlijama i radnicima. Predstava je završena uz burne aplauze prikazivačima. Pomenućemo i vijest koja je krajem godine stigla iz Nikšića. Iz tekuće periodike saznajemo da je Bekica Šobajić, uz poziv na pretplatu, predao u štampu svoje djelo *Opsada Nikšića*, „dramski spjev u 5 činova s predigrom“.

Dok govorimo o 1911. godini iz izabranoga ugla kulturnih dešavanja, ali držimo i bilo kojega drugoga, uvijek treba imati na umu osnovne ekonomske pokazatelje. Za ilustraciju brzine rasta kao osnovne pretpostavke i oslonca ukupnoga razvoja države skrenućemo pažnju na kretanje iznosa budžetskih prihoda za jedno četvorogodište: dvje godine kojima se završava knjaževina i dvije sa početka života Kraljevine Crne Gore. Prema dražvnome bužetu objavljenome u *Glasu Crnogoraca* ukupan prihod (i rashod naravno) za četiri pomenute godine planiran je na: 2.906.959, perpera (1909. god); 3.423.847. perpera (1910. god); 3985.132. per. (1911. god) i radi paralele, navodimo da je za narednu, 1912. godinu na prihodnoj strani budžeta planiran iznos od 4.023.000. perpera.

⁴¹ „Fond nikšićke škole“, *Glas Crnogorca*, XL/1911, br. 11, str. 2.

⁴² „Kao i svake, tako je i ove godine rođen-dan Nj. V. Kraljice Milene proslavljen u cijeloj zemlji na svečan način. Da bi se vidjelo kako su te svečanosti tekle, donosimo ovaj dopis o proslavi u Nikšiću.“ (M. Š. J., „Svečanosti u unutrašnjosti: Rođen-dan Nj. V. Kraljice Milene“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 32, str. 3).

Uz ovako skromnu finansijsku pretpostavku razvoja, da bi se formirala što potpunija opšta slika društvene atmosfere, držimo da sa druge strane, kao ilustraciju, treba ukazati da se na samome početku 1911. godine, u prvome broju drugoga domaćega neđeljnika na skoro čitavoj prvoj stranici, mogao pročitati uvodnik sa, za crnogorske prilike neobičnim, naslovom: „Revolucija u Crnoj Gori“, koji uz širu analizu redakcija objašnjava čitaoci-ma: „Na biogradskim Terazijama skrojen je plan, izmišljena nova pogrdna, Pašić pritisnuo dugme, i sad svi plaćeni novinarski praporci od Zemuna do Zagreba i Sarajeva složno zvone.“⁴³ Već smo pomenuli da će reagovanja ovakve i slične sadržine biti na stranicama domaće periodike tokom čitave 1911. godine. Domaća štampa će naravno, donositi i navode i iz inostranih periodičnih publikacija sa sasvim drugačijom orijentacijom, sadržinom i porukama. Za ilustraciju biramo tekst sa kraja 1911. godine, koji je prenešen iz francuske periodike.⁴⁴ „Nema sumnje, da neće Crna Gora, koja je posredstvom svojih prinčeva i priceza oprijateljena s najvišim evropskim kućama, jednoga dana uzeti veoma glavnu ulogu u istoriji,“⁴⁵

Ponuđene ilustracije o gledanjima i željama iz vizure domaćega i inostranoga političkoga miljea, ostavljamo ovđe bez razmatranja koje svakako zaslužuju, kako bismo ostali u okvirima izabrane

⁴³ I u nastavku: „Revolucija u Crnoj Gori! hapšenja, nasilja, vješanja, gonjenja, savezi sa Austrijom i Bugarskom, abdikacija Kraljevića Nasljednika! ... Čemu sve to? Ima li i za jednu trun u tome istine?“ (*Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 1, str. 1).

⁴⁴ Radi se o članku Žorža Normana objavljenoga u pariskoj revije *Magasin Pittoresque*.

⁴⁵ Autor dalje nastavlja: „Ova tvrdnja, koju sam god. 1904. izrazio u jednom velikom pariskom časopisu pri mom povratku izu Crne Gore, počinje se danas ostvarivati, i ja sam srećan, što mogu vidjeti, da ova zemlja počinje zauzimati među velesilama tako važno mjesto, koje joj po pravu i pripada, ...“ („O Crnoj Gori“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 87, str. 3–4).

teme i skrenuli neophodnu pažnju makar na osnovne odrednice položaja kulturnih ustanova koje su postojale u 1911. godini.

Nastojali smo da prateći odraze u tekućoj periodici pojava i događaja u kulturi, navlaštito teatru kao uopšte najuočljivijemu segmentu, ukažemo na jedan od, držimo, veoma važnoga seta uticaja na formiranje društvenoga ambijenta i javnoga mnjenja tokom jedine (prve i posljednje) čitave kalendarske godine mira u Kraljevini Crnoj Gori. Pored ilustracija rezultata angažovanja organizacija (privatnih društava) u oblasti kulture, učinili smo i veoma sažete opšte napomene o najosnovnijim kvantitativnim pokazateljima produkcije dvije najagilnije ustanove – privatne (bioskop) i državne (pozorište). Bez pretenzija da nudimo potpune odgovore na pitanja koja smo radi razotkrivanja otvarali, nastojaćemo da se, iznoseći nekoliko osnovnih podataka, osvrnemo i na postojeće ustanove – institucije iz oblasti kulture sa aspekta aktuelnoga položaja i statusa, kao bazične opšte pretpostavke za njihovo djelovanje.

Možemo reći da su u oblasti kulture 1911. godine u Kraljevini Crnoj Gori, pored privatnih društava, postojale četiri državne i jedna privatna ustanova. Skrećući u najkraćemu pažnju na status ovih ustanova posmatramo ga iz ugla preduslova za šire gledano uobičajeno funkcionisanje i djelovanje, odnosno kao determinantu realne mogućnosti za ostvarivanje potrebnoga obima aktivnosti, a samim tim i uticaja na formiranje kulturne i uopšte društvene klime u Kraljevini Crnoj Gori.⁴⁶

(1) Već smo pomenuli *Crnogorsku vojnu muziku*, prvu državnu ustanovu (formirana 1871. god) koja okuplja članove orkestra na profesionalnoj osnovi i njeno izdašno učeće u kulturnome životu Crne Gore. Međutim, kako je ustanovljena u okviru

⁴⁶ Šire o tome videti: Luka I. Milunović, „O tri decenije u kulturi Crne Gore“, *Matica*, XXI/2020, br. 84, str. 167–240. Ovdje se oslanjamo na iznešena šira razmatranja u pomenutom radu.

Ministarstva vojnoga i funkcionisala kao vojna jednica (činovi, uniforme, subordinacija, ...) Crnogorska vojna muzika nije mogla samostalno djelovati i ostvarivati zadatke kao *par excellence* institucija kulture.

(2–3) O ustanovljenju *Državne biblioteke i muzeja* donešen je zakon još 1896. godine. Zakonom je, međutim, utvrđeno da se o radu ovih institucija stara samo jedno lice u funkciji sa nazivom *Bibliotekar i čuvar muzeja*. Praktično, ove institucije, uz veoma skromne dotacije iz državnoga bužetga, nikada nijesu imale niti jednoga stalnoga upošljenika, a funkciju bibliotekara i čuvara muzeja je uz skroman honorar obično obavljao profesor zaposljen u nekoj od srednjih škola na Cetinju. Ovakva pozicija pomenutih ustanova će tako u svemu definisati obim njihovoga djelovanja, a samim tim i uopšte mogućnost uticaja očekivanoga od institucija kulture u punome značenju te riječi. Dok govorimo o Državnoj, ali i drugim bibliotekama u Crnoj Gori, odnosno prikupljenome knjižnome fondu, treba pomenuti najavu u štampi da 1911. godine u Crnu Goru dolazi Ferdinand Velc kako bi, poslije izvanredne bibliografije Bosne i Hercegovine, izradio ovakvu publikaciju i za Crnu Goru.⁴⁷ Velc će zaista uraditi važnu i danas veoma značajnu crnogorsku bibliografiju, da bi u ostavljenome rukopisu iznio svoje ne malo iznenađenje zatečenom nekompletnošću domaćih izdanja u bibliotekama Crne Gore, pitajući pri tome – koliko štetu trpi zemlja koja nije sačuvala svoje štampane proizvode.

⁴⁷ „G. Velc dolazi u Crnu Goru, te bi mu naši pisci mogli biti na ruci. Zato bismo preporučili svijem našim literalnim radnicima i književnicima, da bi išli na ruku g. Velcu kad bude u nas došao kako bi mogao izdati što potpuniju bibliografiju Crne Gore.“ („Bibliografija Crne Gore“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 45, str. 2). Videti: Ferdinand Velc, *Bibliografija Crne Gore (1800–1914)*, Cetinje, 1991.

Kada je Državni muzej neposredno u pitanju skrenućemo i ovđe pažnju i na dio sadržaja zapisnika o primopredaji biblioteke i muzeja obavljenoga u novembru 1911. godine. Profesor Pero Bogdanović, bibliotekar i čuvar muzeja, koji je primio tu dužnost 23. VI 1911. godine od dr Nikole Škerovića, zapisnički je predao dr Franu Kulišiću, novoimenovanome bibliotekaru i čuvaru muzeja. U zapisniku je kratko konstatovano: „Gosp. Kulišić primio je od g. Bogdanovića Muzej zaključan u dva ormara, dakle neotvoren. Gosp. Bogdanović tako jednako ga je primio od svoga predhodnika.“

(4) Već smo istakli obimom veoma znatnu produkciju i širi uticaj rada Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta pa treba ukazati i na uslove u kojima je egzistirala ova ustanova, za koju možemo reći da je prva institucija kulture u punome značenju tih riječi. Od osnivanja, u prethodnoj godini, pa do kraja prve pozorišne sezone sredinom 1911. godine na čelu ove ustanove, u funkciji vršioća dužnosti (ili privremenoga) upravnika, promijenilo se čak pet ličnosti, što samo po sebi otvara pitanja o problemima u redovnome radu. Nije bez značaja napomenuti da je sredinom 1911. godine podnio ostavku i ministar prosvjete i crkvenih poslova, profesor Pero Vučković, sa početkom čijega mandata je i ustanovljeno profesionalno pozorište u Crnoj Gori.

Posmatrano u kadrovskoj ravni, kao naročito važno treba istaći da se državno pozorište u potpunosti oslanjalo na angažovanje profesionalnih glumaca iz inostranstva bez bilo kakvih unaprijed utvrđenih principa izbora, ili nakana za stvaranje domaćega kadra. U uslovima kada je izbor i angažovanje članova umjetničkoga ansambla zavisio samo od tekuće ponude slobodnih i za dolazak na Cetinje raspoložениh profesionalnih glumaca, nije moglo biti realne mogućnosti čak ni za razmatranje, a kamoli utvrđivanje repertoarske politike i repertoara za narednu sezonu državno profesionalnoga pozorišta.

Početak rada, pozorištu kao državnoj ustanovi nijesu odmah obezbijeđene razne olakšice i sve pogodnosti koje je takav status sam po sebi nosio. Pored toga, Zetski dom je tada koristilo više subjekata.⁴⁸ Posebno treba reći da je početkom 1911. godine državno pozorište štampalo *Statut* (brošura, 12 str) i *Pravilnik za izvršni personal* (brošura, str. 28), akte kojima se uz nekoliko opštih pitanja uglavnome poklanja pažnja definisanju unutrašnjega uređivanja tekućega rada i odnosa.⁴⁹

Početak prve redovne pozorišne sezone 1910/11. godine odmah će se pokazati da je u državnome bužetu određena godišnja dotacija (6000 perpera) isuviše skromna i sasvim nedostatak za obezbjeđivanje normalnoga rada profesionalnoga teatra. Ovo će i sama država „priznati“ doduše, reći ćemo *sa zadržskom*, tek krajem 1911. godine, određujući da u državnome budžetu za narednu 1912. godinu planirani iznos dotacije stalnome profesionalnome pozorištu bude dvostruko veći (12.000 perpera). Držeći finansiranje (obim i dinamiku) osnovnim preduslovom koji država treba da obezbijedi za redovan rad teatra, kao uostalom i bilo koje drugo stalne profesionalne ustanove kulture, tabelarno ćemo prikazati prihode Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta u prvoj polovini 1911. godine. Radi se o finsijskim pokazateljima u periodu od početka kalendarske

⁴⁸ „Zgrada Zetskoga Doma iziskuje neke vrlo važne i prešne popravke. Naročito sala, u kojoj je silna propuha. Nešto sa pozornice a nešto sa ulaza i loža duva u njoj tako silno, da se ova silina propuha ne može izdržati. Posjetioci pozorišta na to nam se silno žale i nemaju dovoljno riječi, kojima bi obilježili opasnost, kojoj se za vrijeme prestava izlažu.“ („Zgrada Zetskog Doma“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 84, str. 3).

⁴⁹ „Statut Kralj. Crnog. Narodnog Pozorišta na Cetinju“ (36 paragrafa) i „Pravilnik za izvršni personal Kralj. Crn. narodnog pozorišta“ (108 paragrafa) štampani su u „Drž. Štampariji Kralj. Crne Gore.“ na Cetinju 1911. godine. Sadržaj brošura je faksimilno objavljen u: Ljiljana Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici 1909–1915 : bibliografija*, Podgorica, 2004, str. 141–179.

1911. godine pa do kraja prve redovne 1910/11. pozorišne sezone, koja će se završiti odlukom Državnoga savjeta o zatvaranju pozorišta i raspuštanju čitavoga angažovanoga personala.⁵⁰

Tabela: Prihodi od prikazanih predstava u drugome dijelu prve redovne pozorišne sezone

Mjeseci (I sezona 1910/11)	Broj datih predstava (pemijere i reprize)	Ukupan prihod od predstava (u perperima)	Prošecan prihod po predstavi (u perperima)
Januar	8	894	111,75
Februar	6	824	137,33
Mart	12	1.435	119,58
April	12	2.225	185,42
Maj	16	2.103	131,44
Jun	14	1.790	127,86
Ukupno <i>Januar-jun 1911. g.</i>	68	9.271	≈136

Držimo da iznijeti neposredni i izvedeni kvantitativni pokazatelji u *Tabeli* koji se odnose na prihode od prikazanih predstava u drugome dijelu prve redovne pozorišne sezone, prvoga državnoga profesionalnoga teatra u Crnoj Gori, traže

⁵⁰ Videti kritički osvrt: „Zatvoreno Pozorište“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 53, str. 4. Šire u: Luka I. Milunović, „O zatvaranju državnoga pozorišta 1911. godine“, *Arhivski zapisi*, XXVI/2019, br. 1–2, str. 83–97.

nekoliko riječi komentara. Polazni numerički pokazatelji su preuzeti iz izvještaja⁵¹ koji je na traženje Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova Kraljevine Crne Gore dostavio Pero Bogdanović, privremeni upravnik⁵² Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga Pozorišta. Kada broj prikazanih predstava posmatramo po karakteristikama koje ovđe pratimo možemo, uslovno rečeno, uočiti dva donekle različita perioda: (1) janura – mart i (2) mart – jun. Odmah treba reći da su do kraja marta mjeseca 1911. godine na Cetinje došla, sklopila ugovore o stalnome angažovanju sa KCNP i odmah počeli sa nastupima tri bračna para glumaca profesionalaca: Julka i Ljubomir Micić (od 21. III) Katija i Nikola Hajdušković (od 21. III), te konačno Mara i Ilija Vučićević (od 1. IV).

Znatne izmjene u personalnome sastavu umjetničkoga ansambla su se svakako morale odraziti i na podjelu uloga u komadima i obim repertoara državnoga teatra. Sa rastom obima produkcije

⁵¹ Dokument se čuva u Državnome arhivu Crne Gore na Cetinju. Izvještaj je objavljen u: Ljiljana Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici 1909–1915*, Podgorica, 2004, str. 135–139. Upućujemo na šire numeričke podatke, koji se odnose na čitavu sezonu uz komparaciju sa narednom, objavljene u: Luka I. Milunović, „O finansiranju državnoga teatra u Kraljevini Crnoj Gori (1910–1912)“, *Matica*, XX/2019, br. 78 str. 325–349.

⁵² Od osnivanja, tokom čitavoga rada, državna institucija kulture, Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište, nije imalo stalno imenovanoga – profesionalno angažovanoga, upravnika, odnosno direktora. Na čelu pozorišta uvijek su bili angažovani kao vršioци dužnosti, uglavnome profesori zapošljeni u srednjim školama. Konsultujući arhivsku građu o radu pozorišta, navlaštito dokumenta o finansijskim tokovima (troškovi, plate osoblju i drugo) niđe nijesmo mogli pronaći sigurni neposredni podatak da je ličnostima koje su bile na funkciji *vršioца dužnosti upravnika* KCNP ikada isplaćen ma kakav iznos po osnovu toga angažovanja. (Napomenućemo, krajnje korektnosti radi, da smo u jednome dokumentu konstatovali iznos koji bi se tek posredno mogao dovesti u vezu sa nadoknadom v.d. upravniku KCNP).

rastao je i prihod (ali i troškovi). Ako bi prateći kretanje prošečnoga prihoda po predstavi, uz ocjenu da sadržaj (i kvalitet) repertoara nije bitnije mijenjan, primjetni rast u aprilu mjesecu pripisali početnoj povećanoj zainteresovanosti publike za nastupe novoangažovanih glumaca, onda pad koji slijedi može ukazivati na brzo zadovoljavanje tog intresovanja, ali i na ekonomsku snagu stanovništva, ovđe dugoročno posmatranu kao veoma važnu osnovu za opstanak ovakve kulturne ustanove.

Zadržimo li još trenutak pažnju na izvedene numeričke pokazatelje i prošek (≈ 136 perpera) po predstavi prihvatimo kao realan za cijelu godinu, tada bi od prodatih ulaznica na nešto više od 100 prikazanih predstava donijelo više od dvostrukoga iznosa državne subvencije (6.000 perpera) i čak osetno više od kasnije povećane subvencije (za 1912. godinu određeno je 12.000 per). Pri nastojanjima da što potpunije ocjenimo udio državne subvencije u ukupnome godišnjemu prihodu KCNPa treba imati na umu da je pozorište pored već uzetoga u obzir ostvarivalo određena sredstva i od prodaje plakata, izdavanja sale (kinematografu, društvima i dr) te drugih, doduše, vrlo skromnih sopstvenih primitaka.

(5) Priču o agensima kulturnoga ambijenta završavamo osvrtom na rad bioskopa – prve privatne ustanove kulture u Crnoj Gori u 1911. godini. Rekli smo da je kinematograf (vlasnik Ljubomir Tamindžić) na Cetinju funkcionisao kao *javni-gradski* i kao *dovorski*.⁵³

⁵³ Naša saznanja o produkciji grdaskoga kinematografa oslanjaju se u najvećoj mjeri na pisanje štampe, a o predstavama na dvoru na arhivske zapise u dopisima, računima i pratećim knjigama Uprave dvora. Polazeći od načina obuhvata bioskopske produkcije u izvorima, sa jedne, odnosno kompletiranosti i sredečnosti konsultovanih, sa druge strane, ostajemo u ubjeđenju da je tokom 1911. godine prikazano znatno više kino-predstava od pomenutih, koje su sigurno utvrđene.

- *Gradski kinematograf* je u Zetskome domu, kako smo registrovali, tokom 1911. godine prikazao predstave: 3. januara (date i *Jubilarne slike*); 10. januara; 28. januara (*Razbojnici*, drama, prema Šileru, *Panorama Lucerna, Prašuma azijskih ostrva, Jubilarne slike*); 4. februara; 18. februara (*Lov na srne u Alpima, Kod indiskoga mađioničara, ...*); 16. maja (*Nova jubilarna slika* i dr); 24. maja (*Druga serija novih jubilarnih slika* i dr) i 14. juna. Predstava zakazana za 25. januar je otkazana.

- *Dvorski kinematograf* (ili predstave date po nalogu iz Dvora) je tokom 1911. godine prikazao kino predstave: 17. jun (dvije predstave) i 31. jul (*Krunisanje u Londonu, Jubilarne svečanosti*). Treba i ovđe uočiti da se osnivanjem i radom prvoga domaćega stalnoga kinematografa Crnogorcima, sa ovoga aspekta, pružila prilika potpunoga približavanja aktuelnima kulturnim strujanjima u razvijenoj Evropi. Na Cetinju, u Zetskome domu je, naime, mogla biti prikazivana najaktuelnija umjetnička produkcija iz ovoga domena istoga sadržaja i kvaliteta kao u bilo kojoj evropskoj prijestonici.

Prateći ovđe prije svega kulturna zbivanja skrenuli smo pažnju kako je *Cetinjski vjesnik* pisao na prvoj stranici u prvome boju za 1911. godinu pa, približavajući se završetku razmtranja, držimo interesantnim pogledati što će isti list pisati, takođe na prvoj strani u prvome broju, za nastupajuću, 1912. godinu.

U širemu uvodniku, 1. janurara 1912. godine, pod naslovom „Nova Godina“, *Cetinjski vjesnik* na početku konstatuje da nastupajuća godina osviće: „Pod mutnim znacima...“, da se u svijetu „...na sve strane, nagomilalo mnogo nezadovoljstva“, te da društvena pitanja: „... iskočila su na prvo mjesto svjetske pozornice.“⁵⁴ Uvodničar dalje upozorava na to kako oduvijek: „Sablja i pesnica jačega vazda su bili najčvršći razlog u čovje-

⁵⁴ „Hljeb i rad poremećeni su u svojoj ravnoteži. Jedni nemaju ni malo rada i muke, a suviše hljeba; drugi ni mrvice hljeba, a premnogo krvavog znoja na čelu.“

čanstvu pri raspravljanju pitanja o hljebu“, te da će tako i biti: „...do Strašnog Suda“. U ovakvim opštim uslovima, nastavlja uvodničar: „Najteže će biti malima, ako dopuste da se uljuljuškaju šarenim lažima o bratstvu, jednakosti i hrišćanskoj ljubavi! Teško njima ako budu samo i za trenutak one lude kokoške, sa kojima je lisica htjela da zaključi mir; da bi ih lakše smotala i izjela!“

Uprkos istaknutim, tako sumornim ocjenama opštega ambijenta u Evropi i svijetu uvodničar koga citiramo u *Cetinjskome vjesniku* o domaćim prilikama saopštava znatno drugačije viđenje, mnogo poželjnije za uho državne vlasti (finansijera lista) i naročito na *najvišem mjestu*. Koliko je, međutim, takvo viđenje objektivno i održivo viđeće se kroz koju godinu. O Kraljevini Crnoj Gori, sa samoga početka ratne, 1912. godine, u uvodniku sa ističe: „Ona se jača, sređuje, unapređuje iznutra i sprema da vazda bude gotova izvršiti svoj kulturni poziv. Njeno je ime svuda u svijetu poštovano, a njena moralna snaga je jaka i složna i stalno upućena samo jednim dobrim putem unutrašnje sloge i reda, i spoljšnjega uvažanja.“⁵⁵

I uz sam kraj razmatranja o mogućim uticajima iz oblasti kulture tokom 1911, godine na formiranje društvenoga ambijenta, nećemo nuditi konačno definisane zaključke, ali ćemo radi lakšega razumijevanja i mogućih paralela ipak dozvoliti sebi asocijacije oslonjene na dramsko djelo nastalo sa *vremenima mira*, odnosno početkom života suverene države Crne Gore u nešto dužemu bezratnome periodu, koji će biti okončan upravo godinom kojoj smo ovđe posvetili pažnju. Poslije završetka Veljega rata, te dobijanja i formalnoga međunarodnoga

⁵⁵ I dalje u istome tonu: „Crnogorski Genije u osvit nove godine spušta sa visokoga Lovćena, toga znamenja rodoljublja i slobode, svoje svete ruke i nebeski blagoslov prosipa daleko unaokolo na cio naš narod od Bojane do Tare i dalje iza granica...“ (Anonim, „Nova Godina“, *Cetinjski vjesnik*, IV/ 1911, br. 1, str. 1).

priznanja državnoga suvereniteta, osamdesetih godina 19. stoljeća, u vrijeme opšteg poratnoga poleta, nastalo je, štampano, te više puta javno izvedeno u zemlji i inostranstvu dramsko djelo suverena države, knjaza, kasnije kralja, Nikole I Petrovića. O knjaževoj *Balkanskoj carici*, istorijskoj drami u stihu, do kraja stoljeća u kojemu je nastala, ali i kasnije, biće objavljen znatan broj napisa u domaćoj, ali i stranoj periodici. U Crnoj Gori toga vremena stihovi *Balkanske carice* su nerijetko citirani kao potpora pri razmatranju raznih, društveno aktuelnih tema. U takvim prilikama su, uz stihove o zavjetnoj vjernosti *cnogorstvu*,⁵⁶ često citirani i oni će se ističe kako Crna Gora nije samo *junačko gnijezdo* nego i *gaj pjevača* čime se željelo jasno ukazati na snažnu potrebu i predstojeća nastojanja Crnogoraca da se što brže otrgnu od vjekovne siromaštine i što je moguće prije približe kvalitetu egzistencije u razvijenim sredinama Evrope.

Tokom decenija života u miru sa kraja 19. i početka 20. stoljeća u Crnoj Gori, međutim, ni približno nije ostvaren očekivani i prijeko potrebni nivo ekonomskoga jačanja države i stanovništva, a sljedstveno tome ni obim željenoga razvoja u drugim oblastima. Početkom druge decenije 20. stoljeća, dok se ubrzano približavaju novi ratovi, odnosno provjere održivosti države, izgleda da se pomalo zaboravilo i na šire poruke *Balkanske carice*. Naročito, rekli bismo, na stihove o ljeporečivosti Ibrahim age kada vrlo vješto niže argumente kojima treba da navede Stanka kako bi što prije krenuo na put bez povratka, u izdaju svoga oca Iva i domovine.

„Što je mala Crna Gora / spram Bugarske i Srbije?!“ - pita *Ibrahim aga* i odmah zatim nudi *Stanku* odgovor: „Sin Ivanov ti si mali / sin sultanov bio b' viši !“. U stvorenome društvenome

⁵⁶ „ ko cnogorstvu ne bio vjeran, / bogom i ljud'ma svud bio tjeran!“ (Nikola I Petrović, „Balkanska carica“, u: Cjelokupna djela, knjiga treća, *Drame*, Cetinje, 1969, str. 160).

ambijentu, tokom burnih događaja koji će poslije 1911. godine jedan za drugim neposredno zapljuskivati Kraljevinu Crnu Goru, bjelodano se pokazuje kako oni koji su se ošćali *malima*, podstaknuti lijepim riječima novih Ibraimaga, uporno nastoje da preko noći postanu *viši*.

*

Ratovi, koji će se, iz godine u godinu, tokom druge decenije 20. stoljeća smjenjivati jedan za drugim, otpočeli su za Kraljevinu Crnu Goru 1912. godine. Koju godinu kasnije na teritoriju suverene crnogorske države stupila je strana vojna sila, da bi sa početkom narednoga, trećega desetljeća u 20. stoljeću Kraljevina Crna Gora i formalno potpuno nestala sa političke karte Evrope.

PLJEVALJSKA „IZNIMKA“

Radovan Radonjić

The attack of Montenegrin partisan units on Pljevlja on 1 December 1941 was remembered by many devotees of their heroic epic during the Second World War as a controversial event and the most difficult defeat. This is probably the main reason that most of the literature devoted to that event focused more on certain major strategic and tactical mistakes paid for with heroic deaths of the troops, mostly from the Lovćen partisan division, than on all of its other aspects and implications combined.

Napad crnogorskih partizanskih jedinica na Pljevlja 1. decembra 1941. godine, ostao je upamćen kod mnogih poklonika njihove junačke epopeje tokom Drugog svjetskog rata kao sporan poduhvat, odnosno najteži poraz. To je vjerovatno i glavni razlog što se u najvećem dijelu literature posvećene tom događaju više govori o nekim krupnim strateškim i taktičkim greškama, plaćenim herojskom smrću junačkih pohodnika na taj grad, posebno iz Lovćenskog partizanskog odreda, nego o svim njegovim drugim aspektima i implikacijama zajedno.

Vratimo se još jednom tom događaju. Možda i zbog toga što ima „indicija“ da nije bio toliko „nepromišljen“ i „nepotreban“,

koliko mu se najčešće pripisuje, već da je predstavljao skupo plaćen, ali ipak svrhovit i strateški promišljen pokušaj da se nekom vrstom „drugog Mojkovca“ – spasi centralno vodstvo NOR-a i revolucionarnog pokreta, o čemu će historičari, jednom, ipak, morati da progovore.

*

Priči o „naivnosti“ i „neodgovornosti“ priprema ratnog pohoda na Pljevlja, kao i samog napada na taj dobro utvrđeni i za odbranu spremni grad, osim flagrantnog odstupanja od do tada vrlo uspješno testiranog principa izbjegavanja „frontalnog sudaranja“ sa neprijateljem, svakako je doprinijela i tada već prilično raširena fama o autentičnoj, i veoma specifičnoj, crnogorskoj školi ratovanja.¹ Da ta priča nije bila bez ikakva osnova, potvrdio je Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori 1941. godine, čija je vojno-strateška komponenta možda mogla da se uporedi jedino sa filozofijom rata koju razvija čuveni kineski teoretičar Sun Cu, tada, sasvim sigurno, nepoznat crnogorskim ustanicima i njihovim komandantima. Riječ je o shvatanju prema kome rat ne bi trebalo posmatrati ni iz čisto moralnoga ugla, ni kao slučajan događaj, već kao emanat politike i političkog u kome prednosti ima onaj ko umjereno koristi silu i spretno kombinuje razna taktička lukavstva s čvrstinom vlastitog i protivničkog duha. Po tom shvatanju, pobjeda u ratu ne pripada onome ko je ljudstvom i tehnikom nadmoćniji, već onome

¹ Koliko je poznato, prvi put se o toj crnogorskoj školi ratovanja govorilo na sjednici Skupštine Crne Gore, 31. decembra 1946. godine, kada se u priči Vukomana Džakovića o istorijskim uslovima stvaranja crnogorske nacije, uz ostalo, objelodanjuje da su tokom Krivošijjskog ustanka domicilni seljaci-ratnici demonstrirali ne samo uvježbanost u svim oblicima pješadijske borbe u planini za koje je tadašnja vojna nauka znala, već i nekoliko oblika za koje veliki vojni stratezi i teoretičari nijesu znali (*Rad Skupštine Crne Gore 1945–1950. godine*, Priredili Čedomir Perović i Nevenka Ilić, Titograd, 1986, str. 230).

ko je umješan i uspješan u korišćenju „neortodoksne taktike“, budući da je ona „neiscrpna kao Nebo“.²

„Neortodoksna taktika“ – koju u nekoj vrsti spontane kombinacije sa odlukama jugoslovenskog revolucionarnog vrha u biti upražnjavaju i crnogorski ustanici – prema definiciji koju nudi ovaj kineski teoretičar rata, podrazumijeva vojne snage koje se lako prilagođavaju svakoj situaciji i koriste ih „na domišljat, nekonvencionalan i neočekivan način“,³ uz poštovanje sljedećih pet „osnovnih pravila“:

Pravilo prvo. „Ratovanje je najveći državni posao“, toliko važan da se o njemu „mora temeljno razmisliti“.⁴ Faktički, to znači da m ir propisuje (određuje) smisao ratu, tj. da mirnodopska politika utiče prvo na to hoće li rata uopšte biti, a potom i na to kakav će rat biti i koji će cilj imati, pri čemu valja imati u vidu da je on *par excellence* politički fenomen koji je uvijek direktno inkorporiran „u pitanja života i smrti“ i odlučujuće utiče na „opstanak ili uništenje“, tako da ga se ne smije započeti prije nego se dobro prouči i pripremi.

Da vođe crnogorskih ustanika imaju upravo takav prilaz ratu, tj. da rješenje njegove „zagonetke“ traže u objašnjenju politike i političkog, pokazuje tok i sadržaj njihove rasprave, zajedno sa ostalim jugoslovenskim komunistima, na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, kojoj je jedan broj njih prisustvovao. Procjena te konferencije bila je, naime, da „unutrašnje sile imperijalizma sve dublje guraju u rat“, da se kao posljedica toga diže „burni talas ugnjetenih masa pod vođstvom radničke klase s komunistima na čelu i u tijesnom savezu sa SSSR, u zajedničkoj borbi za mir, za pravo svakog naroda na samoodređenje do otcjepljenja i slobodnu volju u pogledu ujedinjenja sa drugim narodima na principu ravnopravnosti“, te da tim događajima valja poći u susret.⁵

² Sun Cu, *Sveobuhvatno umeće ratovanja*, Beograd, 2007, str. 77.

³ *Isto*, str. 49.

⁴ *Isto*, str. 32.

⁵ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike*

Pravilo drugo. Rat treba izbjeći kad god se to može – veli Sun Cu – a onda kad do njega ipak dođe treba nastojati da mu se tražanje ograniči najviše što se može, uz strogo vođenje računa o najracionalnijem i najekonomičnijem korišćenju trupa, pri čemu treba imati u vidu da je „ratovanje tao obmane“, tj. da je „potčinjavanje neprijateljske vojske bez upuštanja u bitku pravi vrhunac umješnosti“, koji se postiže razbijanjem protivničke vojske kombinacijom lukavosti, demoralizacije i iznenađenja putem širenja glasina, stvaranja i upotreba pete kolone, sisanja nesloge i korumpiranja onih u protivničkim redovima kod kojih je to moguće postići, tako da oružje treba da posluži samo za to da se zada odlučni udarac protivniku koji je, zahvaćen moralnim rasulom, faktički već pobijeden.⁶

Da se strategija i taktika vođa crnogorskih ustanika zasniva na upravo takvome prilazu ratu, govore činjenice:

- da su oni i na Petoj zemaljskoj konferenciji, uprkos svijesti da realna politika imperijalističkih sila vodi svijet u rat, kao prvi i najvažni zadatak odredili borbu protiv rata i „neumorno raskrinkavanje ratnih ciljeva imperijalističkih osvajača oba ratujuća tabora“;⁷

- da je direktiva Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak crnogorskim komunistima da stanu „na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa“ i povedu ih „u borbu protiv fašističkih tlačitelja naših naroda“ uslijedila tek kad je procinjeno da su napadom Njemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine stvoreni neophodni međunarodni uslovi za povoljan ishod rata;⁸

- da je prije i tokom rata organizovana široka propagandna aktivnost među građanima, u redovima režimskih stranaka i

Jugoslavije, Zagreb, 1978, str. 37.

⁶ Sun Cu, *Op. cit.*, str. 67.

⁷ Dušan Bilandžić, *Op. cit.*, str. 38.

⁸ *Isto*, str. 52.

državne uprave, pa čak i u vojsci, čiji je cilj bio da se ukaže na suštinu i smisao datih klasnih i političkih podjela, kao i na faktičke obaveze svakog građanina Crne Gore spram svete slobodarske obaveze da se brani njena teritorija i zaštite nacionalni i državni interesi;⁹

- da je Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak na vijest o početku pregovora predstavnika kraljevske vlade s okupatorima o zaključenju primirja izdao letak jedinicama bivše kraljevske vojske na frontu prema Skadru i u garnizonu Podgorica, u kojemu ih poziva da ne predaju oružje, jer će im biti potrebno, te da je aktivnim radom svoje komisije za prikupljanje ratnoga materijala i oružja, formirane više od dva i po mjeseca prije početka ustanka, doprinio da su ustanici raspolagali znatnim količinama eksploziva, vojnih uniformi i sanitetskoga materijala, kao i sa više od 12.000 pušaka, oko 30 mitraljeza, oko 135 puškomitraljeza, 1 poljskom haubicom, 1 pješadijskim topom, 1 teškim bacačem, oko 52 sanduka bombi i oko 3 miliona metaka;¹⁰

⁹ O najrazličitijim načinima na koje je ta aktivnost vođena svjedoči zapis o žalbi saradnika okupatora na „partizansku propagandu“ cetinjskih tužbalica, u kojoj se kaže: „Dok na naše uši slušamo krik umiruće svoje braće, čija se nevinina krv potocima lije ispod razbojničkog noža na sve strane, dotle naši legalizovani i na neki volšebni način zaštićeni partizani vode svoju razornu i sramotnu propagandu, ovdje usred grada Cetinja, pred našim nosom. Po svojim metodama, oni koriste sve moguće okolnosti za svoju propagandu; ne prezaju da za tu svrhu koriste svaki smrtni slučaj. Upute tamo svoje drugarice, koje kao tužbalice ispjevaju njihove napisane novine; veličaju sramna djela svojih drugova, a internirani ološ oglašavaju za narodne heroje i mučenike. Ni jednu riječ, od tih tužbalica, ne možete čuti u spomen naših nacionalnih mučenika... koji izgiboše u borbi za našu svetu nacionalnu stvar. Za njih su to izdajnici i petokolonaši kao god i za njihove drugove i drugarice partizane“ (*Cetinje 1482–1982*, Zbornik radova, Cetinje 1994, str. 204).

¹⁰ Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, str. 36.

- da su rezultati tih „akcija bez oružja“ sezali dotle da je komunistima-ustanicima pošlo za rukom, na primjer, da ubijede najveći dio 38. pješadijskog puka kraljevske jugoslovenske vojske da zadrži oružje uprkos izričitoj naredbi njegove komande da to ne smije činiti, da čitav „jedan talijanski odred od 1.000 vojnika“ avgusta 1941. godine prevedu na svoju stranu,¹¹ da su to isto, nešto kasnije učinili i sa djelovima italijanske divizije *Taurinense*.¹²

Pravilo treće. Modus operandi svakog uspješnog rata jeste napasti strategiju protivnika, a to se može uraditi jedino kad se on dobro poznaje, kad se ima uvid u njegova taktičko-operativna dejstva i prestrojavanja, kad su otkrivene njegove slabe tačke i kad se može napasti kad to najmanje očekuje. Faktički, to znači, kaže Sun Cu, da je najveće dostignuće ratovanja „napasti neprijateljske planove, zatim slijedi napad na njegove saveze, zatim slijedi napad na njegovu vojsku, a na posljednjem mjestu je napad na neprijateljske utvrđene gradove“.¹³

Da je to bilo i geslo crnogorskih ustanika, može se zaključiti iz činjenice da kod ogromnog dijela crnogorskoga stanovništva nije ostvarena gotovo nijedna okupatorova zamisao u pogledu raspirivanja političkih sukoba, vjerskih netrpeljivosti i nacionalnih suprotnosti, kao i iz svojevrsne zbunjenosti komande italijanskih trupa razvojem i rezultatima akcija ustanika. O posljednjem, na primjer, uvjerljivo govore:

- dopis komandanta jedne karabinjerske grupe prefektu Kotora od 14. jula 1941. godine, u kome se kaže da „nije preporučljivo udaljiti iz Kotora, usljed opšteg pogoršanja situacije, ni tenkove, ni vojne jedinice“;¹⁴

- rezignirajuće upozorenje jednog italijanskog oficira od 15. jula 1941. godine (što znači samo tri dana nakon

¹¹ Zoran Lakić, *Op. cit.*, str. 45, 64.

¹² Blažo Jovanović, *Op. cit.*, knj. 1, str. 247.

¹³ Sun Cu, *Op. cit.*, str. 67.

¹⁴ Zoran Lakić, *Op. cit.*, str. 60.

Petrovdanskoga sabora), da je cilj akcije Crnogoraca „izbaciti Italijane i postići nezavisnost Crne Gore“;¹⁵

- „zapažanje“ Pircija Biorlija u izvještaju načelniku generalštaba italijanske vojske, takođe od 15. jula 1941. godine, da je „teritorija Crne Gore veoma surova i teška“ te da, ukoliko se njena gerila „pravovremeno ne uguši, mogla bi prouzrokovati velike neugodnosti“;¹⁶

- deprimirajuća konstatacija poglavnika NDH Anta Pavelića od 22. jula 1941. godine da je „moralna i vojnička vrijednost italijanske vojske na području Crne Gore u opadanju“, da takve „žalosne vojničke pojave ukazuju na skori vojnički slom italijanske vojske u Crnoj Gori sa mogućim kobnim posljedicama u Italiji“ i da bi, stoga, ustaško-domobranske snage, raspoređene u Hercegovini, istočnoj Bosni i Sandžaku trebalo da preduzmu sve kako bi se spriječilo „proširenje crnogorskog komunističkog pokreta na naš (hrvatski – R. R) teritorij“.¹⁷

Pravilo četvrto. Za uspješan rat potrebna je čvrstina duha, odnosno moralna disciplina, koja se najbolje postiže, s jedne strane, harmonijom naroda sa svojim vođama, u smislu da se ciljevi i interesi rata, kako ih vide oni koji o ratu u krajnjoj liniji odlučuju, poklapaju s uvjerenjima masovnih izvršilaca njihove volje i, s druge, time da „oficiri i vojnici imaju isti cilj“.¹⁸

Da je to jedna od najvažnijih pretpostavki na kojima se temelji ideja crnogorske narodnooslobodilačke borbe, govore mnogi primjeri, među kojima:

- da je pokrajinsko rukovodstvo KPJ za Crnu Goru, saobrazno uputstvima CK KPJ od avgusta 1932. godine, pristupilo pripremanju za „smjelu i odlučnu borbu protiv vojno-fašističke diktature, protiv režima gospodske pljačke i porobljavanja naroda,

¹⁵ *Isto.*

¹⁶ *Isto*, str. 61.

¹⁷ *Isto.*

¹⁸ Sun Cu, *Op. cit.*, str. 69.

protiv cijepanja Crne Gore na banovine i brisanja crnogorskog imena, za slobodu i nezavisnost, Sovjetsku Crnu Goru, za radničko-seljačku vladu, protiv pripremanja rata i intervencije imperijalističkih razbojnika protiv Sovjetske Rusije, za mir i bratski savez sa Sovjetskom Rusijom“, koje je trebalo da se odvijaju sljedećim redom: prvo, „pribiranje snaga, okupljanje širokih masa u prvom redu radnika, onda seljaka i ugnjetenih naroda oko našeg programa, parola i organizacija“; drugo, „pripremanje i izvođenje djelimičnih akcija masa za pojedine konkretne aktuelne zahtjeve (štrajkovi, akcije masa protiv naplaćivanja dugova, protiv utjerivanja poreza, protiv egzekucije, protiv istupa ministara i drugih predstavnika diktature, protiv pokušaja stvaranja fašističke partije, za pomoć nastradalima i gladnima itd) i njihovo razvijanje u političke akcije masa“; treće, „svestrano učvršćivanje naših organizacija (ćelije u preduzećima, u prvom redu u arsenalu, brodogradilištu, u radionicama za popravke automobila, u vojsci, na brodovima, odbori besposlenih, seljački odbori za izvođenje pojedinih konkretnih akcija)“; četvrto, „svestrana agitacija i propaganda (legalna i nelegalna štampa, leci, literatura, leteće skupštine itd)“; kao rezultat svega toga, imale bi se organizacije sposobne za „akcije većih razmjera“ i narod sa „više povjerenja u Partiju“, a to je najvažnije što treba „da se (u)čini u cilju pripremanja oružanog ustanka masa“;¹⁹

- da je od početka uspostavljena duboka, gotovo neraskidiva socijalno-politička i psihološko-etička veza između protagonista ideje borbe protiv fašizma i za narodno oslobođenje i širokih narodnih masa kao glavnog nosioca tog procesa, bila pustila duboke korijene, što crnogorska omladina, na primjer, već na dan napada Njemačke na Sovjetski Savez demonstrira u raznim pjesmama na svojim skupovima;²⁰

¹⁹ Dr Jovan R. Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–1941*, Cetinje, 1976, str. 194.

²⁰ Tako, tog dana, na jednome izletu mladih u Crmnici spontano nastaju

- da se komunisti-ustanici (i uopšte borci NOR-a) u odnosu na druge učesnike toga procesa od početka smatraju najmanje pozvanim da uživaju bilo kakve privilegije (u smislu da se više odmire, dobiju više hrane ili odu na lakši zadatak) i najviše odgovornim za započeto djelo, budući da je Komunistička partija „motor koji pokreće narodne mase“ i da to svakome njezinu članu nalaže „da na svojim leđima ponese najveći teret“ i podnese svaku žrtvu za opšte dobro, uključujući „i svoj život ako treba“;²¹

- da svijest boraca protiv fašizma o svetoj obavezi da se zadatak izvrši po cijenu vlastitoga života zamjenjuje, i u etičkom smislu bitno nadilazi, svaku komandu s bilo kojeg mjesta, tako da – i onda kad su odsječeni od ostalih jedinica i ispit iz junaštva i patriotizma polažu samo pred sobom – poručuju vrhovnome komandantu: „Dok god budete čuli na Ljubinom grobu pucnje iz naših pušaka, Njemci neće proći. A kad toga ne bude, znajte da na njemu više nema živih proletera“.²²

Pravilo peto. „Onaj čiji je vojskovođa sposoban, a vladar mu se ne miješa u posao – biće pobjednik“.²³ Faktički to znači da u ratu izuzetno važnu ulogu ima integritet vojskovođe, odnosno njegova hrabrost i talenat da u odgovarajućem trenutku povuče potez kojim će iznenaditi i protivnika i vlastitoga vrhovnog komandanta pod čijom upravom vrši svoju komandnu funkciju, budući da kruta razmišljanja vrhovnih komandanata iz političkih struktura mogu biti suprotna onome što konkretna situacija podrazumijeva i da imati hrabrosti da se ne izvrši striktno

stihovi: „Crna Goro mila mati, nećeš dugo robovati. / Oj Rusijo mila mati, uvijek ću te tako zvati. / Slovenskih se sjeti grana, nas drugova sa Balkana“ (*Virpazar – Bar – Ulcinj*, str. 172).

²¹ Blažo Jovanović, *Op. cit.*, knj. 1, str. 87, 97.

²² Blažo Janković, *Četvrta proleterska brigada*, Beograd, 1975, str. 226.

²³ Sun Cu, *Op. cit.*, str. 69.

takva naredba, pogotovo ako se intimno vjeruje da se u rukama drži taktički ključ date situacije, ne znači dovoditi u pitanje pravilo da prosvijetljeni suvereni odlučuju o planovima, a da ih dobri generali sprovede, već dati stvarni doprinos njegovu punom ostvarenju, utoliko veći što se ti planovi u krajnjoj liniji donose na temelju ratnih iskustava i isprobanih strategija najsposobnijih generala.

Da upravo takvu filozofiju komandovanja u ratu slijede crnogorski komunisti-ustanici, potvrđuje više konkretnih primjera, među kojima posebno:

- da je Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak u drugoj polovini maja 1941. godine izdao direktivu partijskim organizacijama da same pristupe formiranju oružanih udarnih grupa za borbu protiv okupatora, što je rezultiralo nastankom više od 280 takvih grupa, sa više od 6.000 članova, mahom komunista, skojevaca i njihovih simpatizera;²⁴

- da je na sastanku Pokrajinskoga komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak u Stijeni Piperskoj 8. jula 1941. godine odlučeno da te udarne grupe prerastu u gerilske odrede čiji je zadatak da, u vrijeme i na način za koje same procijene da im najviše odgovaraju, preduzimaju akcije na uništavanju karabinjerskih i finansijskih stanica, rušenju komunikacija, kidanju telefonskih linija i zaprečavanju saobraćajnica, uključujući i napade na njegove manje formacije;²⁵

- da je puna sloboda u primjeni taktike koju su koristile udarne grupe, a kasnije i gerilski odredi, prepuštena i partizanskim odredima, čijim akcijama, koje takođe treba da se najvećim dijelom pripremaju i izvode tajno, rukovode mjesni i okružni komiteti KPJ preko svojih vojnih komisija (komiteta) u kojima se nalaze najiskusniji i najistaknutiji partijski i vojni rukovodioci;²⁶

²⁴ Zoran Lakić – Radoje Pajović – Gojko Vukmanović, *Op. cit.*, str. 27.

²⁵ *Isto*, str. 33–34.

²⁶ Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, str. 74.

- da je rukovodstvima partizanskih odreda data autonomija u mnogim akcijama, od formiranja raznih vojnih organa na oslobođenoj teritoriji (poput komandi mjesta) pa do odlučivanja o protivničkim vojnim zarobljenicima, uz preporuku da bi vojnike trebalo oslobađati, a njihove starješine privoditi u više komande radi saslušanja, odnosno razmjene zarobljenika.²⁷

Ima li se sve to u vidu, za pripremanje i vođenje Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori 1941. godine ne može se reći da je bilo nedovoljno, odnosno u bilo kom pogledu pogrešno, a kamoli da je njegova čvršća organizacija i jasnija orijentacija žrtvovana radi puke spontanosti i masovnosti. Naprotiv, radilo se o pravovremenim i sveobuhvatnim, a u dijelu strategijsko-taktičkih sadržaja i bitno drugačijim pripremanjima, koje su i kvalitativno i kvantitativno bile znatno iznad jugoslovenskog ili bilo čijeg drugog prosjeka u Evropi i svijetu tokom Drugog svjetskog rata. Njegova, u mnogim važnim elementima, gotovo frapantna podudarnost sa Sun Cuovom teorijom vojne vještine – na čiju se filozofiju Karl fon Klauzevic, više od dva milenijuma kasnije, i te kako oslanja u koncipiranju svoje teorije rata – čini ga čak i nečim mnogo višim od toga.²⁸

Sve u svemu, Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori 1941. godine samo jednom odlukom svojih vojnih stratega i komandanata nije bio sasvim u „u dosluhu“ s principima ratne filozofije mudrog Kineza – nije ispoštovano pravilo po kome napad na

²⁷ *Isto.*

²⁸ To se odnosi na obje njegove krucijalne teze: onu, „Rat kao instrument politike nužno mora nositi njen karakter; on se mora mjeriti njenim mjerilima; vođenje rata u njegovim opštim crtama stoga je baš sama politika, koja umjesto uzimanja pera poteže mač, ali zbog toga ne prestaje da misli po svojim sopstvenim zakonima“; i onu, „Ako rat pripada politici, on će primiti njen karakter. Ako ona dobije zamah i postane moćna, postaće takav i rat, a to se može razviti do te mjere da rat dostigne svoj apsolutni oblik“ (Više o tome, u: Radovan Radonjić, *Političke doktrine*, str. 571).

neprijateljske utvrđene gradove uvijek treba da bude na „posljednjem mjestu“. Pritom se, osim u odveć lakom tumačenju „dozvole“ da sposoban vojskovođa može da u odgovarajućem trenutku povuče potez kojim će iznenaditi i protivnika i vlastitoga vrhovnog komandanta, omanulo i u još nekoliko važnih strategijsko-taktičkih stvari.

Konkretno, radilo se o napadu na Pljevlja Crnogorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, formiranog odlukom Glavnog štaba NOP za Crnu Goru i Boku od 15. novembra 1941. godine, na zahtjev Vrhovnog štaba NOPOJ. Zvanično, ta ratna jedinica, sastavljena od 9 bataljona sa ukupno 3.690 boraca, imala je zadatak da borbeno iskustvo stečeno Trinaestojulskim oružanim ustankom u svojoj zemlji prenese izvan domicilnog prostora i pomogne širenju i jačanju ustaničkog pokreta u drugim krajevima Jugoslavije. U konkretnom slučaju, po jednim tumačenjima, odred je trebalo da ode u Sandžak i tamo se angažuje na ostvarivanju strategijsko-taktičkih zamisli Vrhovnog štaba u pogledu pripreme prostora pogodnog za neku vrstu centralne logističke baze za partizanski način ratovanja,²⁹ dok je po drugom tumačenju trebalo da pritekne u pomoć partizanskim jedinicama Zapadne Srbije, ugroženim snažnom njemačkom ofanzivom.³⁰ Manevar

²⁹ Na takav zaključak indicira stanovište: „Radi pružanja pomoći partizanskim snagama u Sandžaku i daljem širenju ustanka u toj oblasti i povezivanju s partizanskim snagama u Srbiji, na osnovu odluke Vrhovnog štaba, Glavni štab za Crnu Goru i Boku formirao je sredinom novembra 1941. godine Crnogorski NOP odred za operacije u Sandžaku“ (*Vojna enciklopedija*, Beograd, 1965, knj. 7, str. 56).

³⁰ Osnovu za ovu pretpostavku daje činjenica da su, kako se računa, krajem septembra 1941. godine partizanske jedinice u Južnoj Srbiji imale protiv sebe „ukupno oko 80.000 vojnika“, koliko su činili združeni djelovi više njemačkih divizija zajedno sa kvislinškim formacijama Nedića, Ljotića i Pećanca (Špiro Lagator, dr Đuro Batrićević, *Pljevaljska bitka*, Beograd, 1990, str. 14).

Crnogorskog odreda prema Sandžaku, odnosno Srbiji, imao je, po ocjeni Vrhovnog štaba, još jedan veliki značaj – strateški i politički. Prvi se ogledao u stvaranju nove slobodne teritorije zbog mogućnosti da se izgubi ona u Srbiji,³¹ a suštinu drugog je činilo „širenje bratstva i jedinstva između naroda i boraca iz različitih krajeva, različite vjere i nacionalnosti“.³²

Napad pomenutog odreda na Pljevlja, započet 1. decembra 1941. godine, trajao je nepuna dva dana i, po kazivanju autora koji su ga specijalno izučavali, „kao istorijski događaj“ toliko je „pun kontradiktornosti“ da je nemoguće sasvim realno objasniti sve što se, i zašto se, u njemu i povodom njega dešavalo.³³ Osnovni problem u tom pogledu je, kako kažu, to što „osnovna originalna dokumenta“ još nijesu dostupna istraživačima ili takvih dokumenata uopšte nema.³⁴ Nije objašnjeno čak ni to kako se moglo desiti da inicijatori pohoda na Pljevlja nijesu imali u vidu prilično loše iskustvo sa crnogorskim ratovanjima za (na) dobro utvrđene gradove, stečeno tokom posljednja tri stoljeća, iako je priča o tome i duga i satkana od mnoštva opominjujućih „detalja“. Tako:

a) Mitropolit Vasilije Petrović proklinje čas kad pukovnik Miloradović dođe „s gramatami od Moskve ot cara Petra... va Černuju Goru k vladiki Danilu i Černogorcima za veliko zlo manastirsko i černogorsko koji počеше vojevati na turske gradove“;³⁵

b) Crnogorska epska (narodna) poezija – koja je ne samo u hegelovskom smislu shvaćeni oblik filozofije koja još nije bila u stanju da se potpuno oslobodi poetske forme, već i oblik narodnog

³¹ *Isto*, str. 11.

³² Dr Gojko Miljanić, *Velike bitke na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*, Beograd, 1989, str. 37.

³³ Špiro Lagator, dr Đuro Batrićević, *Op. cit.*, str. 9.

³⁴ *Isto*, str. 8. i 9.

³⁵ *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1975, knj. III, tom I, str. 259.

duha opredmećen kroz prikaz realnih događaja; čije pjesme ne govore o nekim dalekim događajima već o stvarnosti u kojoj žive njihovi tvorci i junaci; čiji junaci nijesu slikani kičicom bujne mašte, već pričom koju su svojim djelima ispisivali u stvarnim događajima; u kojoj nema ni natprirodnih bića, ni hiperbolisanja moralnih i fizičkih svojstava ličnosti o kojima govore, ni bilo čega drugog što bi izlazilo iz okvira potrebe i želje čovjeka da, svojim silama i umijećem, brani i odbrani pravo na život – ne propušta da primijeti veliku rusku zaslugu za fatalni „strateški obrt“ iz 1711, koji će Crnu Goru, u međuvremenu „zaboravljenu“ od strane „velike pokroviteljice“, koštati stravične Ćuprilićeve odmazde tri godine kasnije;

c) Guvernadur Vuko Radonjić, decembra 1814. godine, sjajnim taktičkim manevrom, koji je ušao u vojne udžbenike, bez gubitaka u svojim jedinicama zauzima Kotor, i čak lično prima na ruke ključeve grada, da bi sljedeće godine, nakon odluke Bečkog kongresa da Boka pripadne Austriji, u svojstvu njegovog vojnog zapovjednika, bio taj koji te iste ključeve predaje novom vlasniku;

d) Krsto (Kenjo) Janković uspijeva sa pedesetak drugova da napravi juriš na osmansku posadu Žabljaka (Crnojevića), pa čak i da u noći 21/22. marta 1835. godine uđe u grad, ali sve traje samo tu jednu noć;

e) Crnogorska vojska u više navrata, posebno 1831. i 1832. godine bezuspješno napada utvrđenu Podgoricu, da bi u nju ušla tek 27. januara 1879, kada je odlazak Osmanlija sa Balkana bio sasvim izvjestan;

f) Bar je turske vlasti oslobođen tek 1878, a Nikšić, nakon mnogih pokušaja tokom XVIII i XIX vijeka u crnogorske ruke dopijeva tek 9. septembra 1877. godine;

g) Crnogorci su Skadar opsijedali veoma dugo, kojom prilikom je izbačeno iz stroja 12.000 njihovih vojnika (od čega 10.000 mrtvih), da bi ga nakon samo 20 dana, koliko su ostali u

njemu, vratili onome kome su ga velike sile bile ranije namijenile (Momir M. Marković, *Crnogorski rat*, Podgorica, 2006, IV izdanje, str. 284).

Inače, tri su pitanja, više od ostalih, povodom napada na Pljevlja, bila i ostala u centru pažnje:

- prvo, kome pripada autorstvo odluke da Crnogorski odred, na putu za Sandžak i Srbiju, napadne ovaj grad;
- drugo, kakvo je bilo stanje u jedinicama napadača na grad, u odnosu na snagu i pripremljenost njegovih branilaca i kakve su bile realne šanse da prvi ostvare svoj plan – zauzmu grad;
- treće, što je poraz u Pljevaljskoj bici realno značio za oslobodilački pokret u Crnoj Gori i Jugoslaviji, te kakvu je ulogu Pljevaljska bitka, kao takva, imala u širem kontekstu dešavanja u Drugom svjetskom ratu?

Na prvo pitanje, zbog njegove „delikatnosti“, budući da implicira najveći stepen odgovornosti za težak poraz u najvećoj bici koju su partizani vodili 1941. godine, lepeza odgovora je najšira i najprotivrječnija. U njoj se mogu sresti mišljenja (tvrdnje):

- da je sve u vezi s tom bitkom inicirano u Vrhovnom štabu, uz znanje i saglasnost samog vrhovnog komandanta, a da je odluka da se napad na Pljevlja ipak ne izvrši „pala“ u „posljednjem trenutku“;³⁶

³⁶ Milija Stanišić, na primjer, tim povodom tvrdi: da je „Vrhovni štab bio u kursu zamisli poduhvata GŠ za Crnu Goru, jer ga je ovaj o tome četiri puta obavještavao u vremenu od 6. do 20. novembra 1941. godine“; da „Vrhovni komandant izdaje iz Užica naređenje da se napad na Pljevlja zaustavi“ i da je naređenje „u štab Crnogorskog NOP odreda stiglo tek 30. novembra oko 22 časa, u vrijeme dok su jedinice iz polaznih rejona već bile krenule na polazne položaje za napad“; da se iz postavljenja „na više dužnosti i komandanta i komesara CNOPO“, nekoliko dana nakon pljevaljske bitke, može zaključiti „da je Vrhovni komandant – dobro upoznat sa tokom čitavog poduhvata od samog početka“ (Milija Stanišić, *Strategijsko-operativni aspekti pljevaljske bitke*, *Istorijski zapisi XXXIV*, br. 2, Titograd, 1977, str. 489–510).

- da se u Vrhovnom štabu znalo za ideju napada na Pljevlja, ali da je vrhovni komandant od početka bio protiv nje, što je i saopštio pojedinim crnogorskim visokim rukovodiocima;³⁷

- da autorstvo za napad na Pljevlja pripada isključivo crnogorskim kadrovima na najvišim funkcijama u Glavnom štabu NOP Crne Gore i Boke, odnosno samog odreda, pri čemu se – zavisno od mnoštva momenata, među kojima i neki subjektivni očigledno nijesu na posljednjem mjestu – pojedinačno, kao direktni krivci, pominje više ličnosti.³⁸

Slično je i kod odgovora na drugo pitanje, čija se jako široka i protivrječna lepeza koncentriše oko dvije grupe konstatacija – različitih po logičkim „pokrićima“ i vrijednosnim sudovima.

³⁷ „Na sugestije i insistiranje Ivana Milutinovića da treba napasti Pljevlja, Tito je zauzeo izričit stav da bi to bio rizičan poduhvat. On je Milutinovića prilikom njegovog odlaska iz Užica u Crnu Goru 25. oktobra, upozorio da se napad na Pljevlja ne smije izvršiti“ (Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, Beograd, 1979, knj. 8, str. 35).

³⁸ Tako, po jednom mišljenju istoričara: „Odgovornost za poraz kod Pljevalja... nosi u prvom redu drug Milutin“ (*Isto*). Po drugom mišljenju, koje prenose istoričari u svojim spisima, međutim, do napada na Pljevlja došlo je „inicijativom Arsa Jovanovića, fanatičnog čovjeka sa buržoaskom vojnom koncepcijom, koji je u ovom napadu gledao jedinu mogućnost da sebe proslavi“ (Špiro Lagator, dr Đuro Batrićević, *Op. cit.*, str. 27). Ocjena CK KPJ po tom pitanju, iskazana u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 22. decembra 1941. godine, izričita je i glasi: „Drug Tito je drugu M. (Ivanu Milutinoviću – R. R.) nekoliko puta usmeno saopštio da bi takav napad bio težak, preuranjen, zato je izdato naređenje Vrhovnog štaba da se taj napad ne izvrši. Trebalo je neprijatelja demoralisati čitavim nizom manjih i većih akcija na saobraćajnim linijama itd, a ne frontalno udariti na njegovu glavnu tvrđavu. Smatramo da odgovornost za poraz kod Pljevalja zbog toga snosi u prvom redu drug M“ (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom III, knj. 1, str. 370).

Tako, na jednoj strani se nalaze ocjene da je tok priprema napada na Pljevlja bio veoma kvalitetan i brižljivo i na vrijeme sproveden, pa se u tom smislu, na primjer, kaže:

- da je „odluka za odlazak jedne veće jedinice u Sandžak i Srbiju naišla kod naroda i boraca na izuzetan odziv i raspoloženje koji su prevazilazili sva očekivanja“, da se „u većini srezova javilo mnogo više boraca nego što je trebalo“;³⁹

- da su „sve pripreme, prikupljanja i pokreti bataljona izvršeni u punom redu, prema predviđenom planu Glavnog štaba i vrlo uspješno“, tako da su se, nakon dužih ili kraćih marševa do reona okupljanja, 27. novembra našli na Njegovuđi;⁴⁰

- da je „po izboru boraca, po njihovom moralu i borbenom raspoloženju odred predstavljao pravu elitnu jedinicu“;⁴¹

- da je svakom bataljonu, po pristizanju odreda u širi reon Pljevalja, pridodato po nekoliko boraca-vodiča iz Pljevaljske partizanske čete, „koji su dobro poznavali teren i sam grad“;⁴²

- da je kod čitavog sastava Crnogorskog NOP odreda vladao „optimizam i želja da se što prije okonča zauzimanje Pljevalja“, za što su se oko dvadesetak dana fizički i psihički pripremali.⁴³

Na drugoj strani se, međutim, čak i kod autora koji sve ovo kažu, mogu naći mnoge opaske na račun loših priprema za zadatak koji je trebalo izvršiti „na sasvim drugoj teritoriji, gdje su uslovi drugačiji i gdje skoro niko nije poznao teritoriju, prilike i običaje naroda na njoj“.⁴⁴ Posebno se zamjera:

- što je odred bio sastavljen iz devet bataljona sa teritorije čitave Crne Gore „koji su međusobno bili udaljeni i nijesu se ni poznavali“;⁴⁵

³⁹ Dr Gojko Miljanić, *Op. cit.*, str. 38.

⁴⁰ *Isto*, str. 41.

⁴¹ *Isto*, str. 42.

⁴² *Isto*, str. 39.

⁴³ *Isto*, str. 46.

⁴⁴ *Isto*, str. 38.

⁴⁵ *Isto*.

- što nijedan bataljon nije imao „pozadinske organe“ (komore, kuhinje i ostalo), tako da su mnogi borci u bitku ušli gladni i umorni, budući da su tokom dugog marša bili opterećeni oružjem, municijom i ličnom opremom;⁴⁶

- što se u sastavu odreda nalazio veliki broj omladinaca bez ikakvog ratnog iskustva budući da nijesu služili vojsku, pri čemu više od 600 pripadnika odreda nije imalo ni bilo kakvo lično naoružanje;⁴⁷

- što komandni kadar nije imao dovoljnu stručnu obučenosť i borbeno iskustvo, pa se kod znatnog dijela starješina njihov najveći doprinos sastojao u tome da „povedu u napad“ i u nastavku borbe ispolje „izuzetnu ličnu hrabrost“.⁴⁸

Osim toga, pripreme Crnogorskog NOP odreda za napad na Pljevlja odvijale su se toliko otvoreno da je štab italijanske divizije koja ih je branila unaprijed bio obaviješten o mnogim stvarima, pa je predveče 30. novembra „preko uličnog dobošara“ stanovništvu dao uputstva o ponašanju dok napad traje.⁴⁹ Sam, pak, napad na grad nije tekao dovoljno sinhronizo-

⁴⁶ *Isto*, str. 42.

⁴⁷ Crnogorski odred je raspolagao sa 2.907 pušaka, 70 puškomitraljeza, 14 mitraljeza, 6 minobacača, jednim topom, 300 pištolja, 1.748 bombi i 234.124 puščana metka (*Isto*, str. 38–39).

⁴⁸ *Isto*, str. 42. Sasvim su rijetki bili primjeri da je neki od komandira, računajući na moguća iznenađenja i nepovoljne obrte u borbi, razmišljao o organizovanom povlačenju ili prestrojavanju i postupio poput Pera Četkovića, koji je, prema kazivanju Jova Kape, postrojio svoju četu i održao kratak govor: „Za koji čas krenućemo na Pljevlja, napadnut ih i zauzet. Ali ima jedno sveto vojničko pravilo koje moram da vam prenesem pred ulazak u bitku. Mi ćemo sigurno pobijediti jer ne bi ni napadali kad bismo mislili drukčije, ali ako se nešto desi da pomuti naš plan, hoću da se svi istog časa, ne čekajući zapovijest, uputite trkom na ovo zbornu mjesto“ (Nebojša-Bato Tomašević, *Op. cit.*, str. 190).

⁴⁹ Dr Gojko Miljanić, *Op. cit.*, str. 43.

vano i nije optimalno bio usmjeren prema strateškim tačkama i objektima koje je najprije trebalo neutralisati ili osvojiti.⁵⁰

S tim propustima, uz pretjeranu samouvjerenost u svoju sigurnu pobjedu, borci Crnogorskog NOP odreda krenuli su na grad u kojem ih je, optimalno pripremljena za tu bitku, dočekala elitna italijanska divizija *Pusterija*, pod komandom iskusnog Đovanija Espozita. Usljed toga, kaže jedan autor, i pored znatnog gubitka u ljudstvu kojega su Italijani imali,⁵¹ „odbrana Pljevalja nije ni načeta“.⁵²

Odgovor na treće pitanje – što je poraz u pljevaljskoj bici realno značio za oslobodilački pokret u Crnoj Gori i Jugoslaviji, te kakvu je ulogu Pljevaljska bitka, kao takva, imala u širem kontekstu dešavanja u Drugom svjetskom ratu – uglavnom se nudi u tipičnom crno-bijelom maniru: „Političke posljedice neuspjeha na Pljevljima bile su i teške i pozitivno velike“.⁵³

„Teške posljedice“, po takvom tumačenju, odnose se, uglavnom, na ljudske žrtve i novo opadanje elana i obima i intenziteta borbenih dejstava kod znatnog dijela ustaničkog pokreta.

Kad je prvo u pitanju, ne zaboravlja se da je cjelokupna crnogorska istorija bila svojevrsni proces gotovo neprekidnih ratovanja u kojima se uvijek i gubilo i pobjeđivalo uz neizbježne velike ljudske žrtve. U ovom slučaju, međutim, gubici su bili utoliko teži i bolniji što su došli neočekivano, u gotovo jednom danu, i što su odnijeli dio najpoletnije i najnaprednije mladosti

⁵⁰ *Isto*, str. 45.

⁵¹ Komandant divizije „Pusterija“ iznosi podatak da su Italijani imali 74 mrtva, 170 ranjenih i 8 nestalih oficira i vojnika (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom III, knj. 4, str. 454). U nekim drugim izvorima se ističe da su Italijani u toj bici imali i 90 zarobljenih vojnika ([http://wikipedia.org/sr-el-pljevaljska bitka](http://wikipedia.org/sr-el-pljevaljska_bitka)).

⁵² Dr Gojko Miljanić, *Op. cit.*, str.47.

⁵³ Špiro Lagator – dr Đuro Batrićević, *Op. cit.*, str. 242.

iz svih krajeva Crne Gore, pri čemu su neke od tih krajeva, poput cetinjskog na primjer, „u crno zavili“.⁵⁴

U drugom slučaju, češće od ostalih su ocjene više-manje slične ovoj: „Neuspjeh kod Pljevalja imao je teških političkih posljedica po dalji tok NO borbe u Crnoj Gori. Nastala je kriza ustanka. Narod se demoralisao, a u partizanskim jedinicama je došlo do značajnog osipanja boraca“.⁵⁵ Srijeću se i podaci da je osipanje o kome je riječ bilo takvo da se oko 2.500 učesnika pljevaljske bitke vratilo kućama, „a samo 700 ostalo u odredu“.⁵⁶

Pod „pozitivno velikim“ posljedicama pljevaljske bitke podrazumijeva se, više od ostalih, sljedećih pet momenata:

Prvo. Da ni poraz u ovoj bici, kao ni italijanska kontraofanziva nekoliko mjeseci ranije, nijesu zaustavili ustanički pokret u Crnoj Gori, niti ga pokolebali u borbenoj misiji potpunog

⁵⁴ Lovčenski NOP odred je u pljevaljskoj bici imao 78 poginulih i 62 ranjena borca (Dr Đuro Vujović, *Op. cit.*, str. 183).

⁵⁵ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1963, knj. 1, str. 137.

⁵⁶ [http://sr.wikipedia.org/sr-el-pljevaljska bitka](http://sr.wikipedia.org/sr-el-pljevaljska_bitka). Sintagma „vratilo kućama“ ni ovdje, kao i na nekim drugim mjestima gdje se koristi za objašnjenje ponašanja (ili „sudbine“) dijela učesnika Pljevaljske bitke, nije objašnjenja u smislu što je stvarno značila, odnosno čime je izazvano „osipanje“ ustanka – strahom, razočarenjem, promjenom uvjerenja ili nečim posve drugim. Kod jednog, vjerovatno manjeg dijela takvih, razlog za „vraćanje kućama“ je mogao biti osjećaj „izgubljenosti“ usljed odsječenosti od svojih jedinica koje su manevrima okupatorske vojske bile prinuđene na odlazak za Bosnu. No, ne treba potcijeniti ni negativan uticaj protjerivanja partizana iz Južne Srbije, kao i italijanske ofanzive, odnosno „erupcije“ četničkog pokreta u Crnoj Gori nakon stvaranja četničko-federalističke koalicije. Nagli polet ustaničkog pokreta krajem 1941. i početkom 1942. godine daje osnova za pretpostavku da se najveći dio „vraćenih kućama“ ponovo našao u njegovim redovima čim im se za to ukazala prilika.

oslobađanja svoje zemlje od okupatora i njegovih „domaćih slugu“. Tu tvrdnju potkrepljuje, s jedne strane, podatak Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku, saopšten 15. novembra 1941. godine na njegovom savjetovanju na Radovču (na dan kada je donijeta odluka o formiranju Crnogorskog NOP sa zadatkom da krene ka Sanžaku i Srbiji) da u Crnoj Gori ima oko 2.500 naoružanih partizana (što je bilo za 1.190 boraca manje od broja koji je taj odred imao kada je desetak dana kasnije krenuo na put) i, s druge, tvrdnja historičara i analitičara da je „već u januaru 1942. godine u Crnoj Gori bilo pod oružjem 20.000 boraca“.⁵⁷

Drugo. Da su Crnogorci ovom bitkom, u izvjesnom smislu, simbolički i stvarno, „ponovili Mojkovac“ (od četvrt vijeka ranije). Ovo i time što su „vezali za sebe“, u najkritičnijem času, „kompletnu italijansku diviziju u Sandžaku“, i time što su sasvim poremetili njemačke planove o prodoru prema Višegradu i Uvcu, stvorivši tako koridor za bezbjedan prelazak u Sandžak „srpskih jedinica sa Vrhovnim štabom i

⁵⁷ Špiro Lagator, dr Đuro Batričević, *Op. cit.*, str. 243. Ili, kako historičar Radoje Pajović kaže: „Stvorena je jaka vojna organizacija u vidu partizanskih odreda, koji su krajem 1941. godine imali 48 bataljona, sa oko 20.000 boraca. Ove jedinice su stvorile veliku slobodnu teritoriju, a okupatorske garnizone držali su u blokadi čitave zime 1941/1942 godine“ (Radoje Pajović, *Doprinos Josipa Broza Tita razvitku NOP-a u Crnoj Gori 1941–1942. godine, Istorijски zapisi XXXIV*, br. 2, Titograd, 1977, str. 399). Historičar Zoran Lakić dodaje da je „u jesen 1941. godine Crna Gora bila jedna velika i jedinstvena slobodna teritorija u kojoj je okupator bio stjeran u samo nekoliko većih gradova i da je na tako velikoj oslobođenoj teritoriji funkcionisala široko razgranata mreža narodnooslobodilačkih odbora: 10 sreskih, 60 opštinskih, 1 međuopštinski i više stotina seoskih, koji su razvili veoma intenzivni politički, ekonomski, zdravstveni i kulturno-prosvjetni rad“ (Zoran Lakić, *Forme i specifičnosti rada NOO u Crnoj Gori u jesen 1941. godine, Istorijски zapisi XXXIV*, br. 2, Titograd, 1977, str. 567).

Centralnim komitetom“.⁵⁸ Osim toga, iako se opravdano smatra „vojno taktičkim promašajem“, ta bitka je „suštinski olakšala... novi uspon narodnooslobodilačkog ustanka koji je ubrzo došao do izražaja“.⁵⁹

Treće. Da „poslije ove bitke neprijatelj povlači svoje manje garnizone iz nekih manjih mjesta u donjem toku Lima i Drine, što omogućava stvaranje velike slobodne teritorije u Sandžaku s obje strane Lima i u dolini Drine“, i to u vrijeme kada je pobjeda u Drugom svjetskom ratu „bila još tako daleko i kada su savezničke armije doživljavale teške poraze“.⁶⁰

Četvrto. Da je hrabrost i odlučnost Crnogorskog NOP odreda da se upušta i u tako velike bitke, odnosno spremnost i sposobnost Crne Gore da van svojih granica šalje gotovo 4.000 boraca bio jedan od krupnijih razloga što je Hitlerov istočni front bio oslabljen za znatan dio snaga koje su se tih dana na jugoslovenskom prostoru morale boriti protiv NOP-a.⁶¹

Peto. Da je nakon pljevaljske bitke narodnooslobodilački pokret dobio nov snažan zamah, o čemu uostalom govore podaci da su prije nje u Pljevaljskom i Bjelopoljskom srezu bile samo po jedna partizanska četa, a za par mjeseci nakon nje oba ta sreza imala su po pet partizanskih bataljona, da bi nedugo

⁵⁸ Špiro Lagator, dr Đuro Batričević, *Op. cit.*, str. 238. „Tako je napad na Pljevlja izvršio – mada neplanirano – funkciju operativnog dočeka partizanskih snaga iz Srbije, bitno olakšavajući njihov položaj. To je bio veoma krupan rezultat ove bitke“ (Milija Stanišić, *Strategijsko-operativni aspekti pljevaljske bitke*, str. 511).

⁵⁹ Edvard Kardelj, *Titovo vojno djelo*, Beograd, 1977, str. 139.

⁶⁰ Špiro Lagator, dr Đuro Batričević, *Op. cit.*, str. 238.

⁶¹ Radilo se o: „17 italijanskih i 6 njemačkih divizija, 2 njemačka samostalna puka i 12 pukova za osiguranje, 2 bugarske divizije i dijelovima druge dvije, 3 granične i jedne konjičke brigade i 1 puka za vezu, dijelovima tri mađarske brigade i šest pješadijskih divizija marionetske Nezavisne države Hrvatske i njenih samostalnih žandarmerijskih pukova“ (*Isto*, str. 10).

zatim bila formirana i Treća sandžačka proleterska brigada. U saopštenju Glavnog štaba Crnogorskog NOP odreda o svojoj borbi za Pljevlja, od 21. decembra 1941. godine – u kome ne nedostaje kritike ni na sopstveni račun, ni na račun onih koji su birali rukovodstva pojedinih njegovih jedinica – kaže se i to da su Crnogorci tim činom potvrdili da će se „boriti za bratstvo i slobodu svih naroda Jugoslavije“, da su za njih „granice Crne Gore svuda gdje se bije bitka za slobodu“, te da se „neposrednom posljedicom“ borbe crnogorskih partizana u Sandžaku može smatrati i oslobođenje Nove Varoši, Sjenice i Goražda, odnosno „uspostavljanje veza i saradnje sa bratskim srpskim i bosanskim partizanima“.⁶²

Konačno, ocjena koju je vrhovni komandant NOV i POJ izrekao o pljevaljskoj bici, glasi: „Napad crnogorskih partizana na Pljevlja bila je najveća partizanska akcija u Jugoslaviji u toku 1941. godine. Uprkos njenom nepovoljnom ishodu i mnogim zamjerkama koje su se mogle uputiti štabu koji je rukovodio njom, ona je ipak, u izvjesnom smislu, zaslužila i divljenje. Jer veliki je to bio uspjeh naše Komunističke partije kada je mogla tada, kada je sva Evropa porobljena, a njemačke armije se nalazile na prilazima Moskvi i Lenjingradu, okupiti blizu 4.000 dobrovoljaca i s njima krenuti u napad na tako jak okupatorski garnizon... Bila je to u stvari, za tadašnje uslove, veoma jaka vojnička grupacija, sastavljena od svjesnih boraca koji su, na poziv Komunističke partije, krenuli iz svog zavičaja, iz Crne Gore, da bi pružili pomoć oslobodilačkoj borbi u drugim krajevima zemlje – u Sandžaku, u Srbiji, svuda kuda ih Partija bude poslala. Bilo je to veoma značajno za dalji razvitak borbe, jer je ona sve više nametala potrebu za uzajamnom pomoći naših naroda“.⁶³

⁶² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom III, knj. 1, str. 346–347.

⁶³ Špiro Lagator, dr Đuro Batrićević, *Op. cit.*, str. 236.

Ova Titova ocjena, osim što sa Pljevaljske bitke uveliko skida hipoteku „lijeve greške“, predstavlja izuzetno priznanje da su crnogorski trinaestojulski „kresovi“, čak i nakon nje bili dovoljno jaki za novo, još veće raspaljivanje baklje slobode u Jugoslaviji i Evropi.

Na Pljevljima je junački palo 218 crnogorskih partizanskih boraca, među kojima i četiri narodna heroja, a ranjeno njih 269. Ipak, ostalo je dovoljno vitezova i poklonika zavjeta koji je Crna Gora 13. jula 1941. godine dala sebi i svijetu: da će u Drugom svjetskom ratu vlastitim snagama stići do svoje pune slobode – spolja i iznutra. Ovi su, u svojim daljim bitkama, striktno poštovali „zaboravljeno“ Sun Cuovo pravilo i gradove su oslobađali posljednje (u završnim borbama).

POSJETA VOJVODE OD EDINBURGA CRNOJ GORI 1887. GODINE

Jovan Muhadinović

The topic of the paper is the visit of members of the ruling dynasty of Great Britain to Montenegro. Less than a decade after the official recognition of Montenegro at the Congress of Berlin, the second heir to the throne of Great Britain, Duke Alfred of Edinburgh, son of Queen Victoria, visited the Principality with his wife and entourage. The visit and stay of the British ruling family in Montenegro was a confirmation that the hard-won statehood of the Principality is finally an accepted fact in Europe.

Dinastija Vindzor koja vlada Ujedinjenima Kraljevstvom Velike Britanije i Sjeverne Irske, na tron je došla početkom 18. vijeka, nakon smrti posljednjeg člana dinastije Stjuart, kraljice Ane. Porodično ime ove dinastije prilikom stupanja na čelo monarhije bilo je Hanover.¹

Glas Crnogorca je 19. septembra 1887. godine izvještavao o dolasku značajnih gostiju u posjetu Cetinju i Knjaževini Crnoj

¹ Dr Ivanka Ćuković-Kovačević, *Istorija Engleske*, Naučna knjiga Beograd, 1971, str. 96; Tokom I svjetskog rata britanska dinastija koja je njemačkog porijekla promijenila je ime Sak Koburg Gota u Vindzor, po jednom od engleskih zamkova. Razlog je bio ogromno antinjemačko raspoloženje u zemlji. Posebno nakon saznanja da njemački bombarderi koji su napadali ostrvo nose naziv Gota – British royal family change name to Windsor archive 1917, *The Guardian*, 17. 07. 2017.

Gori. U novinama se spominju kao „rijetki gosti“, što je uistinu tako. Očekivala se posjeta drugog u redu prestolonasljednika Velike Britanije², vojvode Alfreda i vojvotkinje Marije od Edinburga koja je bila ruska princeza i sestra ruskog cara Aleksandra III. U njihovoj pratnji bili su i markiz od Lorma, zet britanske kraljice Viktorije³ i princ Luj Batemberg. Prilikom njihovog dolaska u Kotor pored zvaničnika austrougarskih vlasti, dočekaio ih je predstavnik Velike Britanije na Cetinju, Bering.⁴

Viktorija, kraljica Velike Britanije

² U *Glasu Crnogorca*, 20. 09. 1887, br. 38 pominje se i dolazak prvog prestolonasljednika Džordža od Velsa. Mada iz kasnijih brojeva se vidi da on nije bio u britaskoj delegaciji koja je posjetila Crnu Goru, već njegov mlađi brat Alfred.

³ Kraljica Viktorija je bila vladarka Velike Britanije i carica Indije u vremenu kad je ova država imala najveće kolonijalno carstvo na svijetu – Džon M. Roberts, *Evropa 1880–1945*, Klio, Beograd, 2002, str. 53.

⁴ *Glas Crnogorca*, 20. 09. 1887, br. 38, str. 2.

Vojvoda Alfred i vojvotkinja Marija od Edinburga,
sin i snaha kraljice Viktorije

Dan ranije svaka kuća na Njegušima, preko kojih je vodio put od mora do crnogorske prestonice, bila je ukrašena. Postavljeni su bili ukrasi od lovorovog vijenca, a na prozorima su bile istaknute zastavice. Njeguši su u to vrijeme bili posjećeni pazar, tako da su se mnogi trgovci pitali čija su to obilježja. Barjaci koji su se vijorili bili su engleski i ruski. U posjetu Crnoj Gori dolazili su jedan od nasljednika britanskog trona vojvoda od Edinburga i njegova supruga, sestra ruskog cara. Na Cetinje svečano ukrašeno za tu priliku, počele su da stižu varoške delegacije iz cijele zemlje. Među prvima stigli su „Nikšićani na bijesnim konjima i pod sjajnim tokama“ predvođeni vojvodom Šakom Petrovićem Njegošem.

Kad su ispaljeni topovski plotuni sa Tablje, ceremonija je počela što je bio i znak da će gosti ubrzo biti na Cetinju. Ulice su bile prepune naroda koji je trebalo da dočeka članove evropskih dinastičkih porodica. Na čelu konjanika išao je knjaz nasljednik Mirko Petrović Njegoš. U Bajicama su dočekali

britansku delegaciju. U prvim kolima bila su Njihova Kraljevska Visočanstva vojvoda i vojvotkinja od Edinburga u društvu crnogorskog gospodara knjaza Nikole Petrovića Njegoša. Svečanu povorku činili su i knjaz Petar Karađorđević, vojvoda Stanko Radonjić, ađutant Slavo Đurković, Blažo Petrović Njegoš. Od Britanaca tu su još bili gospođa Monse, dvorska dama britanske prestolonaljednice, komandant Bork i poručnik Kenel. Goste je pred Dvorom dočekala i pozdravila knjaginja Milena. Posebno je prisna bila prema ruskoj princezi sa kojom se poljubila i zagrlila. Nakon toga, gostima je predstavljena svita ministara, glavara, vojvoda, činovnika.

Uveče su u čast britanskog rojalističkog para i majke kraljice Viktorije, na brdima iznad bolnice Danilo I zasijala užarena slova⁵ A (Alfred), M (Marija), iznad njih V (Viktorija). Noć je obasjao vatromet, kao i upaljene baklje na ulici koje su nosili građani prestonice. Ispred građana pred Dvorom posjetiocima se svečano obratio Jovo Ljepava:

Vaša Visočanstva!

Milostivi Knjaže naš i Milostiva Knjaginjo naša!

Dozvolite, pokorno molimo, da Vaši vjerni Cetinjani pozdrave Vaše i naše uzvišene goste, admirala knjaza Edinburškog i Njegovu uzvišenu suprugu.

Knjaže i Knjaginjo Edinburška!

Ovo malo svijeća, ovo malo prestavništva naše skromne prestonice bilo bi veoma mali izraz ove ljubavi i gostoprimstva kojom Vam danas naš Svijetli Dvor i naša varoš svoja vrata

⁵ Slova su bila istaknuta i zapaljena što je u noći ostavljalo lijepi vizuelni efekat.

otvoriše. Od početka ovog vijeka Crnogorci su zabilježili one dane, u koje su s uzajamnim poštovanjem općili prvi put s hrabrom vojskom ingeleškom u najbližem svom susjedstvu u ono doba, kad cijela Evropa drhtaše od jednog čovjeka. Iza toga stoljeća ingleski narod i velika vladarka njegova, Vaša Uzvišena majka, blagonaklono su potpomagali razvitak naše države, i savjetima jevropskim davali su svoj glas za ono što je pravo. A najviši su izraz svoje pravde dali, kad su prije nekoliko godina blagorodnom inicijativom svojom najviše doprinijeli da se Crnoj Gori prizna krvavo stečena zasluga za Ulcinj, i da joj bude pravedni dio onoga, što je s velikom mukom i žrtvama stekla.

Ulcinj našom krvlju jednom osvojeni, i u Berlinu otet, opet nam u dio pade. Da, pade i bez novih žrtava, Bogu hvala i onome nepobjedivom brodovlju, koje pod predvođenjem ingleskim ukaza našoj obali svoja slavna znamenja.

U ime svega toga, kao znak naše nezaboravne priznatelnosti, kličemo; Živjela Kraljica Viktorija! Živio Nasljednik Velike Britanije! Živio admiral Alfred! Živio narod ingleski!⁶

Pozdravni govor održan članovima britanske kraljevske kuće potvrđuje značaj koji je ova posjeta imala za Knjaževinu Crnu Goru. Odlukama Berlinskog kongresa crnogorska država dobila je nezavisnost, ali ne i ispunjenje svih tačaka ugovora o proširenju teritorije. Predaja Plava i Gusinja obećanih vlastima na Cetinju osujećena je ustankom albanskih glavara koji su bili podržani od Osmanlija. Tek nakon dvije godine od Berlinskog kongresa održanog 1878. Knjaževina je uspjela da nadoknadi gubitak obećane teritorije. Umjesto oblasti na sjeveru u sastav Crne Gore ušao je Ulcinj. Međutim, ni to ne bi prošlo bez

⁶ *Glas Crnogorca*, 27. 09. 1887, br. 39, str. 1.

sukoba da britanska flota na Jadranu nije bila spremna da reaguje. Demonstracija pomorske sile i diplomatija učinile su da u novembru 1880. godine Ulcinj postane dio Crne Gore.⁷

Sljedećeg dana posjete gosti su u društvu Petrovića, glavara i činovnika prisustvovali liturgiji u manastiru koju je održao Mitrofan Ban. U čast britanskih plemića poslije podne organizovane su manevarske bitke u Humcima, koje su trajale više sati. Nakon toga, pod komandom brigadira Đura Petrovića Njegoša i komandanta artiljerije Jova Martinovića održane su topovske vježbe. U povratku gosti su obišli djevojačku školu – Ženski institut carice Marije. Princ Džordž je u hotelu Lokanda obišao britanske oficire koji su boravili na Cetinju. Treći dan posjete obilježen je izletom i krstarenjem po Skadarskom jezeru. Ručak je bio upriličen na ostrvu Vranjina u blizini stare srednjovjekovne crkve koju je obnovio knjaz Nikola. Nakon nekoliko dana provedenih na Cetinju gosti su krenuli nazad. U Kotor su ih otpratili knjaz Nikola, knjažević Danilo, knjaz Petar Karađorđević, kao i vojvoda Stanko Radonjić i Blažo Petrović. U čast crnogorske pratnje u kotorskoj luci upaljena su bila svijetla brodovima. Naredne večeri, prilikom isplavljanja, Crnogorci su Britance pozdravili „oproštajnim ognjevima“. *Glas Crnogorca* povodom toga je objavio i telegram poslat iz Kotora:

„...Osvjetljenje po vrhovima crnogorskim odovud sjajno izgledaše, a ni duše nije ostalo u gradu, no se sve sleglo na rivu da vide divotu panorame...“⁸

Koliko je ova posjeta bila značajna i medijski ispraćena govori i podatak da se o njoj govorilo i kasnije. Neki detalji boravka

⁷ Saša Knežević, *Crna Gora i Velika Britanija: odabrani radovi*, Podgorica, 2001, str. 85–101.

⁸ *Glas Crnogorca*, 27. 09. 1887, br. 39, str. 1–2.

prestolonasljednika i njegovih pratilaca nijesu odmah pomenuti. *Glas Crnogorca* je nedjelju dana kasnije pisao da su vojvoda i vojvotkinja od Edinburga bili i u posjeti Karađorđevićima na Cetinju. Tom prilikom, britanski par čestitao je rođenje sina ćerki i zetu knjaza Nikole, knjaginji Zorki i knjazu Petru.⁹

Posjeta članova vladajuće dinastije Velike Britanije malenoj i siromašnoj Crnoj Gori potvrdila je da je teško stečena nezavisnost, koju je naša zemlja formalno imala i prije Berlinskog kongresa, konačna. Mnogi značajni gosti posjetili su Knjaževinu u narednim godinama. Zahvaljujući tome sa Crnom Gorom su se upoznali dvorovi i narodi razvijenih država ondašnje Evrope.

Literatura:

Monografije

- Dr Ivanka Čuković-Kovačević, *Istorija Engleske*, Naučna knjiga Beograd, 1971.
- Saša Knežević, *Crna Gora i Velika Britanija: odabrani radovi*, Podgorica, 2001.
- Džon M. Roberts, *Evropa 1880–1945*, Klio, Beograd, 2002.

⁹ *Glas Crnogorca*, 04. 10. 1887, br. 40, str. 2.

Novine

- *Glas Crnogorca*, 20. 09. 1887, br. 38
- *Glas Crnogorca*, 27. 09. 1887, br. 39
- *Glas Crnogorca*, 04. 10. 1887, br. 40
- *The Gardian*, 17. 07. 2017.

NIKOLA PETANOVIĆ NAIAD – PISMO MAKEDONCIMA

Dragan B. Perović

The similarities between Montenegrins and Macedonians, and their heavy battle for the perseverance of their identities were the topics of Nikola Petanović Naiad - a great warrior for the right and honour of Montenegrin freedom. Between the two world wars, in the most difficult times for Montenegro, Naiad still kept mentioning the “simple and godly tribe of Macedonia”. He supported Macedonia and its rights to decide about its faith, cultural and spiritual heritage.

Preplijetanje i podudarnost sudbinskih i istorijskih tokova crnogorskog i makedonskog naroda imaju dugu predistoriju, sa brojnim šedočanstvima koja to potvrđuju. Ako se izuzme period stvaranja i naizmjeničnog jačanja slovenskih država, koji je karakterističan po sukobima, vazalstvima ili paktiranjima, u svim ostalim periodima nalazimo tragove međusobnog poštovanja i plodne kulturne saradnje. Uz ovo idu oni periodi kada su i Duklja/Zeta, tj. Crna Gora i Makedonija bile na meti imperijalnih i velikodržavnih aspiracija i ponekad služile kao moneta za potkusurivanje velikih sila.

Bez obzira na vrijedan doprinos izučavanju crnogorsko-makedonskih kulturnih relacija, koji su u svojim radovima i prijevodima ostavili Dragan Bošković, Sreten Perović, Radomir Ivanović, Blaže Koneski, Gane Todorovski i drugi, ima puno

prostora za detaljnije i sveobuhvatnije istraživanje tih veza. Vanredan impuls takvim proučavanjima nalazimo u najnovijem djelu prof. Ilije Veleva *Makedonija i Crna Gora*.¹ Prof. Velev, uzimajući istorijski kontinuitet Duklje, Zete i Crne Gore, analitički precizno i akribično govori o civilizacijskim i kulturnim prožimanjima sa Makedonijom.

No, čini se da se sličnosti Crnogoraca i Makedonaca i njihova tegobna borba za očuvanje identiteta, duhovne i kulturne baštine, najbolje odslikavaju tokom perioda između dva svjetska rata. U izvjesnom smislu to je i tema ovoga rada. Radi se o prezentovanju stavova o Makedoniji i Makedoncima koje je iznio Nikola Petanović Naiad, veliki borac za pravo čast i slobodu Crne Gore, koji je i u Crnoj Gori do novijega doba bio skoro potpuno nepoznat. Zbog toga će biti potrebno ponoviti neke stavove i poslužiti se ranije napisanim tekstovima i citatima o ovom slobodoumnom velikanu.

Slabljenjem Otomanskog Carstva počinju da snaže ideje o ujedinjenju Južnih Slovena. Zahvaljujući slobodarstvu i neprekidnoj borbi Crna Gora je imala izvjesnu pijemontsku ulogu. Nažalost, plemenite ideje su se nakon oslobađanja od turskog ropstva prosto urušile. Kod jednog broja država javile su se imperijalne težnje, potpirivane u određenoj mjeri od velikih sila, koje su to radile isključivo vođene sopstvenim interesima. Podsećamo na plan nekadašnjeg srpskog ministra unutrašnjih poslova Ilije Garašanina (1812–1874) „Program spoljne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844“² koji je, u stvari, prerađeni plan poljskog plemića Adama Čartoriskog. Poljski emigranti, predvođeni Čartoriskim, napravili su plan čiji je „cilj bio stvaranje zajednice Južnih Slovena, koji bi bili potpuno oslobođeni uticaja Rusije i blisko saradivali

¹ Ilija Velev, *Makedonija i Crna Gora – Kulturnoistorijski i književnostvaralački kontekst*, Matica crnogorska, Podgorica, MANU, Skoplje, 2021.

² Dragan B. Perović, *Špijunski rat između Srbije i Crne Gore*, Monitor, 1990/1991, br. 1–20.

Nikola Petanović – NAIAD
(Crmnica, Knjaževina Crna Gora, 1897 – San Francisco, SAD, 1932)

sa Poljskom i Zapadnim Slovenima“.³ Međutim, Garašanin je svuda đe je pisalo Jugoslavija, to zamijenio sa Srbija. Formirao je odjeljenje Propagande i poslao agente po svim zemljama đe su imali aspiracije. Naročite instrukcije dao je za Crnu Goru, a za Makedoniju je odredio posebnog agenta. Ovaj Garašaninov plan je predstavljao i otklon Srbije od zapadne i usmjerenje ka ruskoj politici. Realizacija nekih ideja iz ovoga plana brutalno je sprovedena nakon Prvog svjetskog rata.

Poslije 1918. godine izvršena je aneksija Crne Gore koja je, kao i Makedonija, priključena Srbiji. Obje su ostale bez svoje države (Makedonija zbog ruskog miješanja nije bila dobila ni autonomni status koji joj je bio obećan uoči Berlinskog kongresa), crkve, nacionalnog imena. „Preko tadašnje srpske političke, crkvene, prosvjetne i kulturne hegemonije vršen je

³ Dragan B. Perović, „Anticrnogorska propaganda iz Srbije“, *Matica*, br. 81, proljeće 2020, str. 267.

stalni pritisak radi makedonskog i crnogorskog nacionalnog otuđivanja.“⁴ U Crnoj Gori sprovedeni su genocidni zakoni, o kojima je svojevremeno pisao Koča Popović: „Svima onim plemenima, kao sto su Cuce, Bjelopavlići i druga koja su u nemilosti kod režima, zabranjeno je da mogu ma šta sijati i zasađivati u zemlju. Ako bi se neko drznuo da usije ma šta od životnih namirnica kao npr. žito, krompir, luk ili ma što drugo, on ima da iskusi teške ‘zakonske posledice’! *Radnik* 1925.“⁵

U to doba bili su rijetki glasovi koji su progovarali o nepravdi koja se čini narodima koji su ušli u sastav nove države i koji su sanjali zajednicu na sasvim drugim osnovama. Jedan od onih koji su hrabro ustali i pisali o tome bio je Nikola Petanović Naiad.

Nikola Petanović – NAIAD je veliki intelektualac i od domovine zaboravljeni borac za slobodu i dostojanstvo Crne Gore. Godine 1927. pokrenuo je u San Francisku časopis *Montenegrin Mirror (Crnogorsko ogledalo)* i utemeljio Odbor za suverenu i samostalnu Crnu Goru. Čovjek, čija su djela decenijama, slučajno ili namjerno, prikrivana i bila nedostupna našoj javnosti. Boreći se sa nedaćama, sa mislima i nadom o slobodnoj Crnoj Gori, preminuo je 1932. u San Francisku i sahranjen na Kolmi, na groblju koje pripada Prvom srpskom dobrotvornom društvu, osnovanom 1880, kao prvo u svijetu koje je imalo naziv „Srpsko-Crnogorsko literarno i dobrotvorno društvo“ (ime je promijenjeno poslije 1918. godine). Po dokumentu, potpisanom od konzula Kraljevine Jugoslavije, srpski popovi nijesu htjeli da održe opijelo, jer „su bili zauzeti“; baš tako, ironično, pod navodnicima.⁶

U rasvjetljavanju Naiadovog životnog puta i vrijednog djela veliki doprinos dao je Gordan Stojović prikupljajući i

⁴ I. Velez, n. d, 433. str.

⁵ „Pismo Koče Popovića Borbi“, *Borba*, 21. decembar 1989.

⁶ Dragan B. Perović, *Naiad – borba za pravo i slobodu, vizija slobodnog svijeta*, scenario za dugometražni dokumentarni film, rukopis.

publikujući građu o njemu. Veći dio je sabran u knjigu koja je objavljena 2006. godine.⁷ O Naiadu je Stojović zapisao: „On je istinski nadahnut crnogorskom istorijom i slobodom. Njegova shvatanja o geopolitičkim i nacionalnim pitanjima prevazilaze vrijeme kada je djelovao i stvarao i pripadaju modernim političkim idejama.“⁸

Naiadovi politički stavovi su bili beskompromisna kritika velikosrpske politike u Kraljevini Jugoslaviji, ranijoj Kraljevini SHS. On je smatrao da to nije Jugoslavija, već „Velika Srbija“. Po njegovom mišljenju, Jugoslavija je mogla nastati samo na federativnim osnovama, đe bi se našli svi okolni narodi, uključujući i Bugarsku. Kao jedan od razloga što takva država nije osnovana bio je i taj što je „Pašić oduvijek sanjao o ujedinjenju Crne Gore, Bosne i Makedonije pod Srbijom“⁹. O onima koji su zapošeli ove zemlje Naiad nije imao nijedan pozitivan stav: „Gomila robova upravlja sad našom sudbinom. Oni su sad naoružani i nemaju nikakvih obzira, barem ne oni koji sad vrijeđaju našu zemlju – ali oni su robovi u duši i ne znaju šta je stvarni ponos nacije.“¹⁰

Bez obzira na pogaženu i uniženu Crnu Goru, Petanović je vjerovao u njeno vaskrsnuće, kao i da će doći bolje vrijeme za ostale podjarmljene narode. U prvom broju *Monetenegrin Mirror-a*, u tekstu „Crna Gora i Amerika“ (*MM*, I broj/Nov. 1927), Naiad citira Vitnija Vorena¹¹: „Svaki Amerikanac može

⁷ Nikola Petanović, *Crnogorsko ogledalo*, Matica crnogorska, Cetinje, Podgorica, 2006.

⁸ Dragan B. Perović, „Podšecanje na Vitnija Vorena i Nikolu Petanovića Naiada i njihovu borbu za pravo, čast i slobodu Crne Gore“, *Pobjeda*, 20. I 2018–22. I 2018, str. 15.

⁹ N. Petanović, n. d, str. 145.

¹⁰ D. B. Perović, iz teksta „Podšecanje na Vitnija Vorena i Nikolu Petanovića Naiada...“

¹¹ Vitni Voren, *Crna Gora – Zločin Mirovne konferencije (Montenegro the*

slobodno podržati riječi jednog američkog pisca naiad – borba za pravo i slobodu, vizija slobodnog svijeta Crna Gora ne može biti pokorena. Ona će nastaviti *da se bori dok se ne odbrani, makar to trajalo čitav vijek!*“

Najavljujući uspon Amerike, on poručuje (Južnim) Slovenima da ulažu u svoje obrazovanje i da obavezno nauče engleski jezik. Uz ovo je dobro uočio i prokomentarisao opasnost od hegemonističkih stremljenja Rusije: „Crnom Gorom nikad neće upravljati Rusija. Crnogorci ne mogu da očekuju ništa drugo osim ropstva – a imaju ga i previše pod vladavinom Karađorđevića – od sadašnje ruske vlade. I to je prokletstvo za ruski narod.“¹²

Unija zasnovana na sili i nasilju za Petanovića je samo „francuski vazal i slijepi čuvar stranih interesa u istočnoj Evropi. Takva Francuska je uskratila slobodu Crnoj Gori i to je zločin protiv čovječnosti... Srbija je imala priliku da pokaže Crnogorcima i Hrvatima značaj svoje inteligencije; ali umjesto da čini dobro tim narodima ona širi korupciju i žestoko ih ugnjetava; *da ne govorimo o jadnim Makedoncima koji pate za svojom slobodom i autonomijom*“¹³...

Petanović je posebno insistirao na pravu slobodnog izbora i osobenosti svake nacije, bez obzira na priče o zajedničkom porijeklu. Neuvažavanje nacionalnih obilježja i posebnosti vodilo je u diktaturu i pogrome. Naiad to naziva nacionalnom nevoljom i piše: „Ukoliko nemaju iste etničke odnose (moralne obaveze jedni prema drugima), ukoliko nijesu ujedinjeni iz istog zajedničkog razloga, i ukoliko nemaju tendenciju prema tome,

crime of the peace conference), Njujork, 1922. godine. Voren je upozoravao na propagandu i laži koje serviraju Karađorđevići i njihove pristalice, navodeći: „Ako dopustimo da balkanska laž prođe kao istina, potkopaćemo temelje sopstvene slobode.“

¹² N. Petanović, n. d. str. 107.

¹³ Isto, str. 120.

Srbi ili Jugosloveni i Crnogorci nijesu jedno i nijesu jedna nacija... Teško se može povjerovati... da su Srbi u Srbiji, Hrvati i Slovenci, Crnogorci i Makedonci jedan i nedjeljiv narod.“¹⁴

Makedonce je Petanović pominjao u jednom polemičkom osvrtu na objavljivanje statističkih podataka o stanovnicima San Franciska. Zamjerao je što nijesu poimenice pomenuti svi narodi, nego je sve obuhvaćeno zbirnim imenom Jugosloveni: „Lokalne novine u San Francisku objavile su članak o narodima koji su rođeni u drugim zemljama. U Jugoslovene su ubrajani sljedeći južnoslovenski narodi: Bugari, Makedonci, Srbi, Hrvati i Crnogorci. Pisano je samo Jugosloveni 2.208, od 153.386 stanovnika.“¹⁵

Poseban odnos prema Makedoncima, što je i povod ovom pisanju, *Naiad* je iskazao prvo u svom tekstu „Pismo Makedoncima“¹⁶. To je u pravom smislu uvažavanje makedonske posebnosti, uz ošćanje bliskosti i razumijevanja. Kao da je Petanović svoje polazište zasnovao na jednom izuzetnom iskazu o Makedoncima, od strane crnogorskoga vladike Vasilija Petrovića Njegoša. Vladika Vasilije, pišući 6. marta 1758. godine ruskom grofu Voroncovu, a nešto kasnije i ruskoj carici Jelisaveti, od kojih traži pomoć za crnogorski narod, navodi sljedeće: „Da na slobodni crnogorski narod gledaju susjedni hrišćanski narodi u turskom podanstvu – Albanci, *Makedonci* (*Makedonjani*), Bošnjaci, Srbi i Bugari. Ako Crna Gora propadne, ovi narodi će od nesnosnog turskog ugnjetavanja izgubiti nadu u izbavljenje.“¹⁷

U uvodnom dijelu svog pisma Petanović se prišćća Makedonaca koji su dolazili u Crnu Goru, „siromašnu zemlju,

¹⁴ Isto, str. 50–51.

¹⁵ Isto, str. 186.

¹⁶ Isto, str. 113.

¹⁷ Mitropolit Vasilije Petrović, „Istorija o Crnoj Gori“, LZCG, OBOD, *Pobjeda*, Cetinje – Titograd, 1985, str. 155.

ali svetu za njih“. To je bilo u godinama prije početka Prvog balkanskog rata. „Poznato je da su poslije propasti Kruševske republike 1903. godine brojne izbjeglice iz makedonskih krajeva našle prvo utočište u Crnoj Gori.“¹⁸

Petanović piše o tome kako su Crnogorci, iako i sami u oskudici, davali posla Makedoncima. Zapošljavani su na sječi šume, a kasnije je ta građa dugo stajala jer se nije mogla koristiti. Petanović kaže da bi to vjerovatno nekoga na Zapadu čudilo, zašto nekoga angažovati, ako „proizvodnja to ne zahtijeva“. Na takvo pitanje Petanović odgovara: „Kako Crnogorac može da pogleda u oči Makedoncu kada u njima vidi glad i fizičku potrebu? Zar mi nijesmo braća od davnina i zar ne možemo da vidimo šta nam treba kada pogledamo jedni drugima u oči?“¹⁹

Dvadesetak godina kasnije, kada daleko od Crne Gore piše o tome (oko 1931. godine) Nikola Petanović Naiad sa suzama vraća uspomenu na to vrijeme i uzvikuje: „O siromašno, *ali prosto i božansko makedonsko pleme* (podvlačenje naše) kako vam je sladak bio naš teško stečeni crnogorski hljeb, neka vam zauvijek bude srećan i blagosloven.“²⁰

Posebnu ulogu Makedonije i njenog istorijskog prava Nikola Petanović Naiad istakao je u svojoj kratkoj drami u tri čina *Troslavija i pet malih slovenskih naroda*²¹, napisanoj u San Francisku, Kalifornija, u januaru 1931. Bez obzira na neke romantičarske predstave istorijskih tokova i ličnosti, vrijedi obratiti pažnju na Naiadove proklamacije o uzajamnom bratstvu i neophodnosti borbe za slobodu malih balkanskih ili južnoslovenskih naroda. Ako je u „Pismu Makedoncima“ pravio

¹⁸ Dragan Bošković, „Crnogorsko-makedonske istorijske i druge veze“, <https://forum.cdm.me/showthread.php?7087-CRNOGORSKO-MAKEDONSKE-ISTORIJSKE-I-DRUGE-VEZE>

¹⁹ N. Petanović, n. d. str. 113

²⁰ *Isto.*

²¹ *Isto.*, str. 197–206.

Nikola Petanović: *Crnogorsko ogledalo*, priredio Gordan Stojović
Izdavač: Matica crnogorska, Cetinje - Podgorica, 2006.

osvrst na socijalni momenat i solidarnost sa potlačenom i ugnjetanom južnoslovenskom braćom, u svojoj kratkoj drami akcenat je na propagandno-političkoj poruci o značaju „svijetle slobode“.

Likovi u drami su: *Frankoslavija*, s *Veletropojem* (čovjekom nevjerovatne snage, obučenim u vojnu uniformu), iza njih grupa oficira. Cijelo društvo je predstavljeno kosturovom rukom, svojim simbolom, *Austroslavija*, s grupom političara što se klanjaju na obje strane i pretvaraju da su dobri predstavnici Naroda, *Balkanoslavija*, s pet mladih dama, koje predstavljaju pet slovenskih Naroda: *Šumadija*, *Hrvatska*, *Bugarska*, *Crna Gora*, *Makedonija*, dok su ostali likovi „pjesnik i neka nepoznata lica“.

U prvom činu prati se razgovor između *Frankoslavije* i *Veletroja* i kasnije *Austroslavije*, koji otkriva zajedničko djelovanje protiv naroda koji su ušli u sastav nove kraljevine. Drugi

čin je susret *Pjesnika* i *Veletrhoja* i dijalog o slobodi, simbolički podveden pod raspravu o tome da li smije pjevati bez dozvole. *Pjesnik* kaže: „Pjesnik je iznad države i diktatora.“ Naljučen *Veletrhoje* odgovara: „Izlazi, bre! Ako ti se pjeva idi u Ameriku i ostani tamo; ovdje nema slobode pjevanja. Van!“²² Nakon toga naređuje da prate *Pjesnika* i dojave mu svaki njegov potez.

Treći čin počinje *Pjesnikovim* monološkim iskazom da trenutno „nema zvijeri (mислеći na *Veletrhoja*)“ i da će uskoro doći onih pet dama i zatražiti slobodu. Na scenu ulaze njih pet uz pratnju *Balkanoslavije*. Za njima je uleti *Veletrhoje* prijeteći da će *Pjesnika* ubiti mačem, ali je zastao nakon riječi da može pošeći tijelo, ali ne i duh. „Dame“ počinju svoje poetsko-političke iskaze.

Balkanoslavija: „Ja sam samo ime, što stojim za slobodu i uzajamnost pet malih naroda okupljenih ovdje. Sve ono što one kažu, svaka za sebe, prihvaću s punim respektom. Ako mi se ime i zaboravi, ne brinem se sve dok je pet Naroda slobodno i sretno.“²³

Poslije *Šumadije* i *Hrvatske* govori *Bugarska*: „Ja nijesam dio hora kojega vode gospodari Šumadije, niti to želim biti, ali imam pravo izabrati želim li biti obavezna djelovati kako sestre mi odluče ili ostati po strani. Pa, i to je neko pravo! Ali, ipak, ne želim biti crna ovca na Balkanu: uvijek sam se spremna priključiti uniji balkanskih Naroda ako će u takvoj uniji Bugarska napredovati i sačuvati nezavisnost svoje teritorije.“²⁴

Zanimljivo, ovi stavovi *Bugarske*, korespondiraju sa nekim iskazima i idejama Hrista Boteva, bugarskog pjesnika i revolucionara, o načinu i razlozima neophodnog južnoslovenskog zajedništva. Botev je povodom izlaženja lista *Jugoslavija* napisao da je ideja jugoslovenske konfederacije potekla od

²² *Isto*, str. 202.

²³ *Isto*, str. 204.

²⁴ *Isto*, str. 205.

zapadnih, kao protivteža ruskim panslavistima, koji su smatrali da sve „slovenske rijeke“ treba da se ulivaju u „rusko more“ ili će ono presušiti. Takva razmišljanja kojima se narodi „hemijski slivaju u jedan“, sa gubljenjem identiteta, Botev je nazvao izvorom ropstva i jada. On je smatrao da jugoslovenska federacija treba da se propagira na drugim osnovama, slobodnim: „Da ni jedna od narodnosti ne bude obespravljena...“²⁵

Iza *Bugarske* se prvo pojavljuje *Crna Gora*, pa zatim *Makedonija*²⁶. *Crna Gora*: „Ime mi stoji za slobodu. Ponos me predstavlja u svijetu a istorija mi je najbolji svjedok onome na što polažem pravo, da živim kao Slobodan i nezavisan entitet i kao takav doprinesem ponosu i napretku sestrijskih mi nacija. Samo i mogu postojati u ovakvom ozračju. Čovječanstvu ću uvijek biti poznata kao ona koja pridonosi čojstvu i etici.“

Makedonija: „Zadnja sam što govori. Tražim slobodu i nezavisnost. Sveti Pavle isto je tražio, a i Aleksandar Veliki mi izbora mjesto pod suncem... ponosna sam na ovu dvojicu. Makedonija nije slobodna sve dok ima mraka na Balkanu... a najtamnija tačka je Makedonija. I biće svjetla, a moja borba je za to svjetlo. Imam pravo na slobodu a sestre mi to neće uskratiti (sve u glas: „Ne!“). Duša Makedonije ima jednaku povezanost sa Svemogućim kao i svaki drugi narod; to me pravo i navodi na borbu za ono što mi pripada i što moram izboriti!“

Nakon ovih obraćanja „Pjesnik se okreće prema Veletropju i traži od njega da se povuče. Vetrotropje se koleba, ali mu pet mladih dama naređuje da napusti društvo. On napokon napušta sobu a prate ga oficiri“²⁷. U završnoj sceni drame „*Pjesnik*, pet

²⁵ Hristo Botev, *Izbrani sačinjenja*, Sofija, 1948, 179–180. i Dragan B. Perović, „Hristo Botev i Crna Gora i Crnogorci“, *Problemi bugarske literature, O Hristu Botevu*, 1987, str. 3.

²⁶ N. Petanović, n. d. str. 205–206.

²⁷ *Isto*, str. 206.

mladih dama i *Balkanoslavija* naprave krug i počnu pjevati – Svjetlo i sloboda, svjetlo i Sloboda... / Sloboda i svjetlo! Sloboda i svjetlo! / Kraljevstvo nek' nam bude golemo i svijetlo!“²⁸

„Sloboda je najviši ideal u koji je Nikola Petanović Naiad iskreno vjerovao...!“ Vizionarski je sanjao o oslobođenju balkanske braće, bez obzira na zapreke i česte sporove, pretežno izazivane sa strane. U najtežim trenucima za Crnu Goru nije zaboravljao da spomene Makedoniju i njena prava da sama odlučuje o svojoj sudbini, kulturnom i duhovnom nasljeđu. Naiad je vjerovao je u ispunjenje božanske, poetske i istorijske pravde.

²⁸ *Isto.*

GLAS CRNOGORCA U 1941. GODINI

Filip Kuzman

The paper deals with the content of the newspaper Glas Crnogorca (The Voice of Montenegro) published in 1941. We analysed one issue of Glas Crnogorca published as a newspaper of the Provisional Montenegrin Committee and ten issues published as a gazette of the High Civil Commissariat. Particular focus is on the propaganda material and the way the Italian occupation authorities used the newspaper to spread their ideas and views. We also analysed how journalists covered daily politics, economy, Montenegrin-Italian relations, the perception of the enemy, etc.

Italijanske trupe, zajedno sa njemačkim i mađarskim armijama, napadaju Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine. Jedan od rijetkih frontova u Aprilskom ratu, đe se jugoslovenska vojska dobro držala, bio je front prema Albaniji. Zetska divizija, koja je vodila borbe na ovom sektoru, uspjela je da suzbije italijansku IX armiju i čak pređe u kontraofanzivu. Borbe na frontu su prekinute 17. aprila, uslijed potpisivanja kapitulacije Jugoslavije i bjekstva kraljevske vlade.¹ Istog dana, divizija *Mesina* okupira Cetinje, a narednog je počela predaja jugoslovenskih snaga u

¹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 405–407.

Crnoj Gori.² Uspostavljen je *Visoki civilni komesarijat*, koji je predstavljao najvišu okupacionu vlast. Sama Crna Gora je djelimično rasparčana. Tako je Boka Kotorska anektirana od strane Italije i postala posebna provincija u sklopu Guvernanta za Dalmaciju, dok su mjesta sa albanskim stanovništvom Ulcinj, Tuzi, Plav, Rožaje i Gusinje pripojeni Velikoj Albaniji, u to vrijeme italijanskom fašističkom protektoratu.³ Konačne granice odredio je sam Musolini, a gubitak ovih oblasti je nadoknađen teritorijama u Sandžaku.⁴ Od tih teritorija, Italijani su pokušali da stvore Nezavisnu Državu Crnu Goru, po uzoru na ustašku NDH. Sabor je održan 12. jula na Petrovdan, a učesnici su odlučili da se stvori ova kvinsliška tvorevina. Trinaestojulski ustanak je osujetio ove planove, i u Crnoj Gori je uvedena vojna uprava i *Vojni gubernatorat*.⁵

Od ulaska italijanskih trupa u Crnu Goru do ustanka, izlazilo je nekoliko novina, koje su izdavale italijanske okupacione vlasti i njihovi domaći saradnici. Na teritoriju koja je trebala da uđe u sastav ND Crne Gore distribuiran je *Glas Crnogorca*. Sa izlaženjem nastavlja i predratni nedeljnik *Zeta*, sa novim urednicima⁶. Boka, budući da je anektirana od strane Italijana, imala je svoj časopis na italijanskom jeziku. Zvao se *Bocche di*

² Federiko Godi, *Crnogorski front – Italijanska okupacija Crne Gore 1941–1943*, Podgorica 2017, str. 26.

³ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 407.

⁴ Federiko Godi, *Crnogorski front – Italijanska okupacija Crne Gore 1941–1943*, Podgorica 2017, str. 58.

⁵ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 407–408.

⁶ Njihov urednik Jovan Vukčević odlazi u partizane i tamo gine. List je sa novim uredništvom izlazio od 24. aprila do 24. juna, kada se gasi. Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Beograd 1965, str. 209.

Cattaro, a štampan je kao organ Federacije fašističkih boraca.⁷

Najznačajniji list u ovom periodu svakako je *Glas Crnogorca*. U periodu od 17. aprila do 21. jula izlazila su dva *Glasa Crnogorca*: jedan u izdanju Privremenog administrativnog crnogorskog komiteta, a drugi u izdanju Civilnog komesarijata za Crnu Goru.

Privremeni administrativni crnogorski komitet osnovan je 17. aprila 1941. na Cetinju. Sastojao se od 13 članova.⁸ Na čelu se nalazio Jovo Popović, opunomoćeni ministar u penziji⁹. Formiran je pod okriljem Italijana i „dočeka“ je italijanske trupe prilikom okupacije zemlje.¹⁰ Oni su, kako to navode, „zamijenili vlast bivše jugoslovenske države“ i u sporazumu sa Italijanima „preuzeli dužnosti da osiguraju normalno funkcionisanje života i djelatnosti u zemlji“.¹¹ Kako bi

⁷ Časopis je izlazio od 30. juna 1941. do 4. avgusta 1943. Glavni ideološki cilj časopisa je bio da pokaže Boku Kotorsku kao istorijsku italijansku provinciju. *Isto*, str. 208–209. Za više podataka o okupacionoj štampi u Crnoj Gori nakon Trinaestojulskog ustanka vidi: Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Beograd 1965, str. 208–214.

⁸ *Глас Црногорца – орган Привременог црногорског комитета*, Административни комитет, 19. april 1941, br. 1, str. 1.

⁹ Jovan Jovo Popović (1872–1948) je bio istaknuta ličnost za vrijeme knjaza/kralja Nikole. Zauzimao je neke visoke funkcije: upravnik Pošta i telegrafa Crne Gore (1902–1909), opunomoćeni ministar u Carigradu (1909–1912), predstavnik Crne Gore na Londonskoj konferenciji 1913. Jedan od organizatora Božićnog ustanka. Od 1918. do 1938. se nalazio u egzilu, kada se vratio. Stupio je u Crnogorsku stranku. Učesnik je Petrovdanskog sabora, a nakon rata je uhapšen i osuđen na 5 godina zatvora, a njegova kuća je srušena. Umire na Cetinju. *Istorijski leksikon Crne Gore 5*, Popović Jovan (Jovo), Podgorica 2006, str. 1046–1047.

¹⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 407.

¹¹ *Глас Црногорца – орган Привременог црногорског комитета*, Административни комитет, 19. april 1941, br. 1, str. 1.

obavijestio javnost o situaciji, Komitet je pokrenuo list *Glas Crnogorca*. Prvi i jedini broj izašao je 19. aprila.¹² Ime nosi ime po novini *Glas Crnogorca*, koja je izlazila na Cetinju od 1873. do 1915. i u inostranstvu, kao glasilo crnogorske vlade u egzilu 1917. do 1922¹³. List uređuje Komitet, a v. d. urednik je Igor V. Sidovit, novinar sa Cetinja. Koštao je 1 dinar, godišnja preplata je bila 60 din, a izlazio je „prema potrebi“. Štampan je na srpskohrvatskom jeziku ćiriličnim pismom, u štampariji „Obod“ na Cetinju. Nije poznat tiraž. U gornjem lijevom uglu, pored naziva novine, nalazio se dvoglavi orao iz vremena dinastije Petrović-Njegoš. List je imao samo jednu stranu. Tema cijelog broja je „oslobođenje Crne Gore“. Tako je glavni naslov bio „Živjela slobodna Crna Gora!“ Ispod parole, list prenosi proglas Privremenog upravnog odbora crnogorskom narodu, tekst o osnivanju Komiteta, kao i informacije o njegovom djelovanju. Proglasom, Komitet obavještava Crnogorce da su sile Osovine, nakon 20 godina jugoslovenskog ropstva, oslobodile zemlju. Pozivaju narod da bude miran i da čeka odluke Italije, koje će biti povoljne, budući da je italijanska kraljica Jelena Savojska ćerka kralja Nikole. Građani su takođe dobili i servisne informacije: o vrijednosti dinara u odnosu na italijansku liru i albanski franak, o policijskom času (poslije osam sati, bez dozvole nije mogao da se napušta stan), o pozivu stanovništvu glavnog grada Cetinja da preda oružje do 21. aprila i potrebnim dozvolama za napuštanje grada.¹⁴ Analizirajući samo ovu stranu, moglo se vidjeti kakva je „sloboda“ u pitanju. Dok je

¹² Зоран Лакић, Радоје Пајовић, Гојко Вукмановић, *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941–1945 – хронологија догађаја*, Титоград 1963, str. 13.

¹³ *Istorijski leksikon Crne Gore* 3, Glas Crnogorca, Podgorica 2006, str. 640.

¹⁴ *Глас Црногорца – орган Привременог црногорског комитета*, 19. april 1941, br. 1, str. 1.

Komitet govorio o „oslobođenju zemlje“, italijanske vlasti su ograničavale slobodu građanima i polako uvodile okupaciju. Komitet je dodatno olakšavao sprovođenje okupacije upravo svojim pozivima na mir i da će se normalni život brzo uspostaviti. *Glas Crnogorca*, kao organ Komiteta više nije štampan, a sami Komitet je ubrzo ugašen od strane grofa Serafima Macolinija, koji je bio komesar Civilnog komesarijata.¹⁵

ЖИВЈЕЛА СЛОБОДНА ЦРНА ГОРА!

*Slika 1. Dio naslovne strane Glasa Crnogorca koji je izdat od strane Privremenog crnogorskog komiteta*¹⁶

Italijanske okupacione vlasti svoju novinu pokreću 18. maja 1941. Preuzeli su stari naziv *Glas Crnogorca* i dodali italijanski prevod *La voce del Montenegro*¹⁷. Naziv je još jedan primjer kojim su željeli da prikažu Crnogorcima da oni nijesu okupatori, već oslobodioci i obnovitelji „petrovičke Crne Gore“. Izabaran

¹⁵ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 407.

¹⁶ *Glas Crnogorca – organ Privremenog crnogorskog komiteta*, 19. april 1941, br. 1, str. 1.

¹⁷ Ovo nije doslovni prevod termina „Glas Crnogorca“, već bi mogao da se prevede kao „Glas Crne Gore“. U nastavku teksta korišćen će biti samo naziv *Glas Crnogorca*.

je, kako su to urednici naznačili, zato što pripada „nezaboravnom vremenu slavnog kraljevanja Nikole Petrovića – Njegoša“.¹⁸ List je izdavan od strane Civilnog komesarijata, a samo u osmom broju je naznačeno da je direktor izvjesni dr Volfgano Polvereli¹⁹. Štampano je deset brojeva,²⁰ u štampariji „Obod“. Iako je često reklamiran da će izlaziti svake nedjelje, *Glas Crnogorca* je samo tri puta izašao u reklamiranom terminu.²¹ Uz datum izlaska novine, stajao je i rimski broj XIX što predstavlja broj godina koliko je prošlo od Marša na Rim, datuma koji se uzima kao početak fašističke ere. Novina je bila dvojezična i tekstovi su štampani na srpskohrvatskom i italijanskom jeziku. U prvim brojevima, samo bitniji članci su prevedeni na italijanski jezik, da bi od trećeg broja gotovo svi tekstovi imali italijansku verziju. Svaki broj je imao četiri strane, a samo brojevi 5 i 6 nijesu sadržali poruku „Čitajte i širite *Glas Crnogorca*.“ na posljednjoj strani.²² Cijena novine je bila 1 dinar. Nije poznat tiraž, ali su se urednici hvalili da je prvi broj „štampan u broju do sad nezapamćenom“²³. U početku su imali problema sa nedostatkom novinskog papira, tako da su molili da im se jave svi oni koji ga posjeduju.²⁴ Od trećeg broja počinju sa izdavanjem oglasa, reklama i osmrtnica²⁵. Što se tiče

¹⁸ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Црна Гора у новој Европи, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 1.

¹⁹ Niko S. Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Beograd 1965, str. 213.

²⁰ 1) 18. мај 1941, 2) 25. мај 1941, 3) 3. јун 1941, 4) 11. јун 1941, 5) 20. јун 1941, 6) 24. јун 1941, 7) 2. јул 1941, 8) 9. јул 1941, 9) 13. јул 1941, 10) 21. јул 1941.

²¹ Prvi, drugi i deveti broj.

²² U broju 9, ova poruka je stajala na trećoj strani.

²³ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Одједи Високе посјете Црној Гори, 25. мај 1941, бр. 2, стр. 1.

²⁴ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, 25. мај 1941, бр. 2, стр. 4.

²⁵ Cijena oglasa 2 dinara za svaki milimetar visine na jednom stupcu za

novinara koji su pisali tekstove, samo dva teksta su potpisana²⁶, dok se ostalima autor ne zna. Najviše se piše o političkim i vojnim vijestima. Privreda i ekonomija su slabo zastupljene, dok kulture gotovo i da nema²⁷. Jedan poseban dio novina, nekada i po cijela strana, je opredijeljen za takozvani „službeni dio“. List se distribuirao u svim krajevima Crne Gore kojima je upravljao Civilni komesarijat.

Slika 2.
Prvi broj *Glasa Crnogorca*
koji je izdat od strane
*Visokog civilnog komesarijata*²⁸

privatne ogase i 4 dinara za svaki milimetar visine na jednom stupcu za trgovačke ogase. *Glas Crnogorca* – *La voce del Montenegro*, 9. jul 1941, br. 8, str. 2.

²⁶ To su tekstovi: *Ekonomске mogućnosti u Crnoj Gori* (24. jun 1941, br. 6, str. 3) i *Amanet kralja Nikole* (9. jul 1941, br. 8, str. 2). Prvi tekst je potpisan sa M. Matović (u italijansku verziju, u srpskohrvatsku je potpisan sa M. M), a drugi inicijalima K. N. Drugi tekst je pisan u trećem licu i pominju se neki događaji poslije smrti Kralja Nikole, tako da se isključuje mogućnost da su K. N. njegovi inicijali. Potpisani tekstovi se odnose samo na autorske tekstove, pa tako nijesu uračunate razne naredbe, oglasi, telegrami, pozdravi i sl, koji su potpisivani od strane italijanskih vlasti ili građana.

²⁷ Prenešena je samo jedna vijest iz kulture, o tome da je ponovo počeo da radi bioskop. *Glas Crnogorca* – *La voce del Montenegro*, *Поновно отварање биоскопа*, 25. maj 1941, br. 2, str. 4.

²⁸ *Glas Crnogorca* – *La voce del Montenegro*, 18. maj 1941, br. 1, str. 1.

Pojedini brojevi su imali i fotografije²⁹, ukupno njih 13. Dominiraju portreti, većinom italijanskih ličnosti. Tako se duče Benito Musolini i kralj Vittorio Emanuel III Savojski pojavljuju po tri puta, kraljica Jelena Savojska dva, a princ Umberto Savojski, grof Galeaco Čano i grof Serafim Macolini³⁰ po jednom. Dva puta su prikazani italijanski vojnici, a samo jednom Crnogorci i to u društvu kralja Vitorija Emanuela III prilikom njegove posjete Cetinju. Od crnogorskih ličnosti, jedino se kralj Nikola pojavljuje i to jednom. Primjetan je izostanak fotografija drugih crnogorskih ličnosti i Crnogoraca, budući da se italijanska vlast izjašnjavala kao oslobodilačka. Ne pojavljuje se ni fotografija Adolfa Hitlera, iako je jedna naslovna strana posvećena sastanku dučea i firera na Brenneru³¹.

Razlozi zbog kojih je pokrenut list objašnjeni su u tekstu *Crna Gora u novoj Evropi*. Cilj je da list „doprinese što tjesnijim vezama između Crne Gore i Italije na svim poljima“. Pozivaju se na prijateljstvo dva naroda, „velikog italijanskog i malog ali hrabrog crnogorskog“, koje je učvršćeno „krvnim vezama između dvije slavne dinastije Savoje i Petrović-Njegoš“. Urednici naglašavaju da Italijani nijesu došli da okupiraju Crnu Goru, već da je oslobode od „morskog režima“ i da je „ponovo uzdignu iz bijede i da je upute napretku i korisnom radu“. Zaključuju da „poštenu narod crnogorski zaslužuje bolju budućnost“ i da *Glas Crnogorca* želi da ima udio u izgradnji boljeg društva.³² U deset brojeva koji su izašli, list je veoma

²⁹ Bez fotografija su brojevi 6, 7, 8 i 10.

³⁰ Grof Macolini se na fotografiji pojavljuje sa kraljem Vitoriom Emanuelom III prilikom njegove posjete Cetinju. *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, 3. jun 1941, br. 3, str. 3.

³¹ *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Мусолини и Хитлер састали се на Бренеру, 3. jun 1941, br. 3, str. 1.

³² *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Црна Гора у новој Европи, 18. maj 1941, br. 1, str. 1.

aktivno pratio ove ciljeve. Naravno, u tekstu nijesu objavljeni „skriveni ciljevi“, ali se čitanjem primjećuje da su, osim promovisanja prijateljstva Crne Gore i Italije, aktivno propagirali slavu italijanskog oružja, Musolinija i fašističke Italije uopšte.

Veliki dio novine, od jedne do dvije strane, pokrivaju rubrike: „Zvanični dio“ i „Vojne operacije talijanskih oružanih snaga“. One nijesu prevedene na italijanski jezik, osim u jednom slučaju kada je italijansku verziju dobila vijest iz rubrike „Zvanični dio“ o optužnici Vojnog suda u Cetinju protiv dvadesetak ljudi koji su prekršili naredbe (o oružju i policijskom času).³³ Ovih rubrika nema samo u dva broja, iz razloga što su ti brojevi bili tematski. Riječ je o broju 5, od 20. juna 1941, kada je list prenio cijeli govor Musolinija povodom prve godine od ulaska Italije u Drugi svjetski rat³⁴ i broj 9, od 13. jula 1941, koji je u potpunosti posvećen vijestima i odlukama sa Petrovdanskog sabora, kada je proglašena „ND Crna Gora“.³⁵ „Zvanični dio“ služi kao neka vrsta službenog glasnika italijanskih vlasti. U njemu se objavljuju naredbe koje donosi Visoki komesar za Crnu Goru, sa ciljem uređivanja života u zemlji. Dok je list izlazio, objavljene su 122 naredbe, koje su se ticale raznih stvari: policijskog časa, prikupljanja oružja, novih kaznenih i prekršajnih mjera, napuštanja mjesta stanovanja, finansija, filatelije, raznih imenovanja na položaje, penzionisanja, uspostavljanja institucija, rezultata suđenja, poljoprivrede i dr. Naredbom 61. je regulisano kako će se objavljivati zakoni i

³³ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Званични дио – Војни суд у Цетињу, 9. јун 1941, бр. 8, стр. 2.

³⁴ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Црна Гора поново добија своју независност и улази у италијанску сферу, 20. јун 1941, бр. 5, стр. 1–4.

³⁵ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Црногорски сабор прогласио је слободну и независну Краљевину Црну Гору, 13. јул 1941, бр. 9, стр. 1–4.

uredbe u *Glasi Crnogorca*.³⁶ Rubrika „Vojne operacije talijanskih oružanih snaga“ donosila je vijesti o borbama italijanskih kopnenih, morskih i vazdušnih snaga. Izvještaji obuhvataju borbe u: sjevernoj i istočnoj Africi, Grčkoj, Egejskom moru, istočnom Sredozemlju, Atlantiku. Prenose se vijesti o gotovo svakodnevnom bombardovanju Malte i povremenom bombardovanju Gibraltara. Informacije u ovim izvještajima su osnovne i tu se obično opisuju sitniji sukobi. Objavljena su 54 izvještaja, a interesantno je da se ni jedan nije ticao borbi na Istočnom frontu. Veće italijanske pobjede ili porazi su prenošeni u posebnim tekstovima. Slavljeno je osvajanje Krita³⁷ i Grčke³⁸, pobjeda kod Soluma³⁹ i uspjesi blickriga na Istočnom frontu⁴⁰, dok su se autori divili hrabrom ali bezuspješnom otporu u Etiopiji.⁴¹

Ekonomске теме су слабо заступљене у листу, ако се изузму чланци о италијанској помоћи у намирницама и храни. У пар текстова који обрађују ову тему, потенцира се да је Црна Гора

³⁶ Naredbe stupaju na snagu od objavljivanja na službenoj tabli Visokog komesara. Od naredbe 61. se navodi da će se osim na službenoj tabli, naredba objavljivati i u *Glasi Crnogorca*. Do tada, ovakvih navoda u naredbi nije bilo, iako su one objavljivane u novinama. *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Наредба број 61 – Цивилни комесар за Црну Гору, 13. јул 1941, бр. 6, стр. 2.

³⁷ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Пobjеда Осовине на Криту, 3. јун 1941, бр. 3, стр. 4.

³⁸ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Рат са Грчком, 20. јун 1941, бр. 5, стр. 1–3.

³⁹ Мјесто на либијско-египатској граници. *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Пораз Енглеза у великој битци код Солума, 24. јун 1941, бр. 6, стр. 1.

⁴⁰ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Оружане Силе Осовине напредују на свим фронтима, 9. јул 1941, бр. 8, стр. 1.

⁴¹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Један велики војник, 25. мај 1941, бр. 2, стр. 3.

bogata prirodnim bogatstvima, ali da jugoslovenska vlada nije to željela da iskoristi. Oni su uspjeli da od „Crne Gore stvore kraj pasivan i zavisan“ iako je „radna sposobnost“ Crnogoraca „poznata na sve četiri strane svijeta.“⁴² Smatraju da Crna Gora ima mogućnost da razvija drvenu industriju, voćarstvo i stočarstvo, kao i da postoji potencijal za bolje iskorišćavanje rudnog bogatstva i mineralnih voda.⁴³ Sve ovo će biti sprovedeno u djelo uz pomoć Italije, budući da su obećali da će sprovoditi akcije za ekonomski razvitak Crne Gore.⁴⁴ To se ogleda i u jednoj naredbi Macolinija, koju prenosi *Glas Crnogorca*, da je svako obavezan da obrađuje i posije svoj posjed bilo kojom kulturom, a ko ne bude u mogućnosti, da to prijavi vlastima i one će se pobrinuti da se posjed obradi.⁴⁵ Vijesti koje u ekonomskom smislu imaju negativne posljedice za Crnu Goru, prikazuju se kao napredak. Tako aneksiju Boke Kotorske, čime je izgubljen ogromni ekonomski potencijal, novinari u listu predstavljaju kao veliki korak u razvitku Crne Gore, jer time Crna Gora dobija direktnu granicu sa Italijom.⁴⁶

Prijateljstvo Crnogoraca i Italijana je česta tema u listu. Na razne načine, preko istorije, vladajućih ličnosti, vojske i humanitarne pomoći, pokušavaju da „objasne“ Crnogorcima da

⁴² *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Економске могућности у Црној Гори, 24. јун 1941, бр. 6, стр. 3.

⁴³ Isto, str. 3.

⁴⁴ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Црна Гора у новој Европи, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 1.

⁴⁵ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Службени дио – Обавеза обрађивања културног земљишта, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 2.

⁴⁶ Aneksiju Kotora i zaliva pisac teksta pravda time da se Kotor 1420. godine dobrovoljno priključio Mletačkoj republici i da je od tada primio trajni italijanski pečat. *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Нова административна организација Задарског, Сплитског и Которског округа, 25. мај 1941, бр. 2, стр. 1.

nijesu neprijatelji. Koristeći istoriju, oni žele da prikažu kako prijateljstvo Crnogoraca i Italijana nije strano za dva naroda, već je prirodno. Potencira se da veze postoje ne samo od vremena kralja Nikole, već da su mnogo starije, još od X vijeka. Veze uspostavljene u X vijeku su se učvrstile tokom XIV, kada „su se Crnogorci i Mlečani zajedno borili protiv Turaka“. Kako bi prikazali duboke korijene saradnje dva naroda, novinari napominju da je Đurađ Crnojević donio prvu štampariju na Balkan iz Italije⁴⁷ i da su Crnogorci za vrijeme vladike Danila 1717. pomogli Mlečanima da pobijede „Turke“ kod Bara⁴⁸. „Nijesu dakle, zaludu dva naroda tako dugo sarađivala na zajedničkim idealima kulture i napretka“ zaključuje novinar na jednom mjestu.⁴⁹ Često se apostrofira vezanost kralja Nikole sa Italijom. Prenose njegovu poslanicu iz 1913. đe kaže da je „Italija jaka i bliska, sa kojom nas veže more, klasična zemlja znanja i mudrosti, vazda, od pamtivijeka uplivila je dobrodeteljno na naš narod i poslijed ostvarivanja sopstvenog ujedinjenja, vazda je sa simpatijama gledala na Crnu Goru“.

⁴⁷ Ovdje su iznijeli i podatak da su Crnogorci iz štamparije uzeli slova i istopili ih kako bi napravili puščana zrna. Iako je priča istinita, ona se ne vezuje za štampariju Crnojevića, već za Njegoševu štampariju čija su slova pretopljena (kao i krov Biljarde) za vrijeme Prvog Omer-pašinosog napada 1852. godine. *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Традиционално пријатељство Италије и Црне Горе, 3. jun 1941, br. 3, str. 1.

⁴⁸ Još jedan nepotpun podatak. Prvo su u tekstu naveli da je Danilo Petrović-Njegoš „knjaz“, što je netačno, budući da je on bio vladika (u nastavku teksta ga oslovljavljaju kao mitropolit crnogorski). Drugo, mletačko-osmanski sukob kod Bara se stvarno desio 1717. godine i Crnogorci su sa Danilom pritekli u pomoć Mlečanima. Međutim, napad nije uspio, Bar je ostao osmanski a Mlečani i Crnogorci su se povukli. Глигор Станојевић, Милан Васић, *Историја Црне Горе 3*, Титоград 1975, str. 273.

⁴⁹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Традиционално пријатељство Италије и Црне Горе, 3. jun 1941, br. 3, str. 1.

Navode da su posmrtni ostaci kralja „preneseni iz Francuske u Italiju, u zemlju naroda poštenog, čije su simpatije za Crnu Goru uvijek bile srdačne i iskrene“. Čak iznose i njegove navodne samrtnje riječi u kojima je „pozvao crnogorski narod da se povjeri dobroti talijanske duše i misiji zaštitnice Italije“.⁵⁰

List detaljno izvještava o svim prijateljskim djelatnostima italijanskih zvaničnika koje se tiču Crne Gore. Posebno su ažurni kada zvaničnici putuju Crnom Gorom. Takvi članci se mogu naći već od prvog broja, budući da je Vittorio Emanuel III posjetio Crnu Goru 17. maja 1941,⁵¹ dan prije početka izlaženja lista. Kralj je u novinskim izvještajima prikazan kao neko ko voli Cetinje i Crnu Goru. Tako se on „zadržavao u razgovoru“ sa Cetinjanima „budući da je mnoge prepoznao još iz 1896. kada se vjerio i 1910. prilikom krunisanja kralja Nikole“. Navode da se „poduže zadržao sa jednim starim Crnogorcem koji je pripadao Vojnoj kući kralja Nikole“.⁵² Posjećuje „oružnicu i pažljivo posmatra slavni barjak sa Vučjeg Dola“, a sa „naročitim uzbuđenjem“ obišao je „spavaću sobu kraljice Imperatorke, kada je bila još Princeza crnogorska“. Zadržao se u dugom razgovoru sa mitropolitom „Joakimom“(sic!)⁵³ i prisustvovao liturgiji u Cetinjskom manastiru, đe se ujedno poklonio grobu vojvode Mirka Petrovića-Njegoša⁵⁴. Kralj je

⁵⁰ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Аманет краља Николе, 9. jul 1941, br. 8, str. 2.

⁵¹ *Žurnal o posjeti Vitorija Emanuela III Cetinju* <https://www.youtube.com/watch?v=ISfL6iyRs-s&t=13s>. Riječ je o jednodnevnom putovanju u kojem je italijanski vladar iz Skadra krenuo za Podgoricu i Cetinje.

⁵² *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Посјета Њ. В. Краља Императора Цетињу – Народ црногорски одушевљено акламира Суверена велике пријатељске Италије, 18. maj 1941, br. 1, str. 1.

⁵³ Mitropolit se zvao Joanikije Lipovac.

⁵⁴ Otac kralja Nikole.

nakon toga napustio Cetinje, ali je, kako list prenosi, „još jedan put pogledao kuće, ulice, narod i Cetinje, kojeg je on vazda volio ali koje ovog puta ostaje nezaboravljeno u Njegovom velikom srcu Kralja i Čovjeka“.⁵⁵ I obilasci crnogorskih gradova visokog komesara Serafima Macolinija su korišćeni kao sredstvo jačanja prijateljstva dva naroda. Njegova tri zabilježena putovanja, dva po Crnogorskom primorju⁵⁶ i jedno po sjeveru zemlje⁵⁷ pomno su ispraćena u *Glasi Crnogorca*. Na putovanjima, komesar je dočekan od velikog broja ljudi, a on sam se upuštao u razgovor sa narodom i djecom⁵⁸. Kao i u slučaju sa italijanskim kraljem, novine su prenosile Macolinijeve susrete sa starim Crnogorcima, nekadašnjim slugama kralja Nikole.⁵⁹ Macolini se, po uzoru na kralja, takođe poklonio grobu vojvode Mirka Petrovića-Njegoša, uz obećanje da će biti posrednik kod italijanske vlade oko vraćanja zemnih ostataka kralja Nikole i kraljice Milene na Cetinje.⁶⁰ Musolini je u nekoliko tekstova prikazan kao prijatelj Crne Gore. On je

⁵⁵ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Посјета Њ. В. Краља Императора Цетињу – Народ црногорски одушевљено акламира Суверена велике пријатељске Италије, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 3.

⁵⁶ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Обилазак Цивилног комесара разних мјеста у Црној Гори, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 3; *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Њ. Е. Високи комесар у Бару и Будви, 20. јун 1941, бр. 5, стр. 4.

⁵⁷ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Посјета Високог комесара Никшићу, Плевљима, Беранама и Подгорици, 24. јун 1941, бр. 6, стр. 1.

⁵⁸ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Обилазак Цивилног комесара разних мјеста у Црној Гори, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 3.

⁵⁹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Посјета Високог комесара Никшићу, Плевљима, Беранама и Подгорици, 24. јун 1941, бр. 6, стр. 1.

⁶⁰ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Цивилни комесар на гробу Великог војводе Мирка, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 3.

svojim angažovanjem doprinio da „Crna Gora ponovo dobije svoju nezavisnost“, Njegov govor u kojem je objavio planove u vezi „obnove nezavisnosti Crne Gore“, list je prenio u potpunosti, iako se ta nezavisnost pominje u samo jednoj rečenici.⁶¹

Stvaran je i kult italijanskog vojnika kao prijatelja Crnogoraca. Već u prvim tekstovima se govori o italijanskom vojniku kao o oslobodiocu od „srbijanskih vlasti“⁶², a taj narativ je nastavljen i u sljedećim brojevima. Tako je vojnik fašističke Italije „nosilac kulture“ koji „znade sebi pribaviti poštovanje od svih naroda“. On je „velikodušan i iskren“, „ima čistu savjest i zdrav razum i poviše svega ima veliko srce.“ Upoređivani su i sa „legionarima starog Rima“ sa kojima dijele jednu zajedničku karakteristiku, da su „vazda, bez ustezanja gotovi na žrtve prema svakome“, jer „oni silne ukroćuju, ali pomažu one kojima je potrebna njihova pomoć“.⁶³ Italijanski vojnici su veliki i u porazu, a čak se i „neprijatelj poklanja pred junaštvom talijanskih boraca“.⁶⁴ Vojna parada organizovana na Cetinju je, prema pisanjima lista, oduševljeno pozdravljena od strane

⁶¹ „Crna Gora ponovo dobija nezavisnost i ulazi u italijansku sferu“. Ovo je ujedno i naslov na prvoj strani. U ostatku govora, koji je održan povodom prve godišnjice od italijanskog ulaska u rat, Crna Gora se uopšte ne pominje. U govoru je pomenut i Kotor, ali samo u smislu nove provincije. *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Судбина црногорског народа, 20. jun 1941, br. 5, str. 4.

⁶² *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Црна гора у новој Европи, 18. мај 1941, br. 1, str. 1; *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Обилазак Цивилног комесара разних мјеста у Црној Гори, 18. мај 1941, br. 1, str. 3.

⁶³ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Италијански војници и црногорски народ, 11. jun 1941, br. 4, str. 3.

⁶⁴ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Један велики војник, 25. мај 1941, br. 2, str. 3.

građanstva, dok je veliki broj Crnogoraca iz okolnih sela došao na paradu obučen u narodnu nošnju.⁶⁵ Prenose i vijest da se svakodnevno vode srdačni razgovori između italijanskih vojnika i Crnogoraca. Tako izvještavaju o slučaju đe se jedan starac zahvaljuje italijanskom vojniku „jer su izliječili Crnu Goru“, koja je „bolovala dvadeset godina“.⁶⁶

Glas Crnogorca je vijesti o italijanskoj pomoći koristio kao dokaze o prijateljstvu dva naroda. Već u prvom broju objavljuju vijest da je kraljica i carica Jelena darivala siromašnom narodu Crne Gore 250.000 lira⁶⁷. Taj gest je, kako navode, „narod crnogorski primio sa oduševljenom zahvalnošću“⁶⁸. Dobrotvorno društvo „Kraljica Jelena“ bilo je zaduženo da se poklonjena suma „pravilno podijeli siromašnima“.⁶⁹ U drugom tekstu prenose da je narod „poslije poraza srbijanskih trupa i bjekstva istih iz Crne Gore (...) ostao skoro bez ikakvih životnih namirnica“. Zato je Visoki komesar, po preuzimanju dužnosti, „obezbijedio snabdijevanje Cetinja i drugih centara“.⁷⁰ Napominju, da „ako količine namirnica izgledaju, na prvi pogled male, ne treba zaboraviti da snabdijevanje dolazi iz zemlje angažovane u jednu tešnju borbu i koja je umjela staviti

⁶⁵ *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Ревн труппа на Цетињу у присуству Високог комесара, 3. јун 1941, бр. 3, стр. 1

⁶⁶ *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Разговор у брдима, 25. мај 1941, бр. 2, стр. 4.

⁶⁷ *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Краљица и царица Јелена дарива 250.000 лира сиромашним Црногорцима, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 4.

⁶⁸ *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Депеша захвалности народа Црне Горе Њ. В. Краљици Јелени, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 4.

⁶⁹ Друштву је митрополит Јоаникије уступио просторије за дјеловање. *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Активности добровољног друштва „Краљица Јелена“, 25. мај 1941, бр. 2, стр. 4.

⁷⁰ *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Влада италијанска брине се да обезбједи исхрану становништва Цр. Горе, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 4.

u pogledu snabdijevanja sebi velike žrtve“.⁷¹ Jer „Italija ne žali da podijeli svoj hleb i da će ga dijeliti sa onima koji se njoj povjere“.⁷² Osim namirnica, vlasti su podijelile i pijaću vodu građanima Cetinja.⁷³ List govori i o puštanju crnogorskih zarobljenika, bivših vojnika Kraljevine Jugoslavije, kao rezultat dogovora Visokog komesara i divizije „Mesina“. Napominju da je Crnogorcima, „zbog njihove narodnosti“ u zarobljeništvu „ukazivanja pažnja“. Oslobođeno je oko 1.000 Crnogoraca, a svi su snabdijevani namirnicama i dovedeni u Podgoricu i Danilovgrad, odakle su pušteni da idu svojim kućama.⁷⁴ Pomoć je nuđena i u vidu stipendija, tako je rektor Univerziteta „Musolini“ u Bariju uputio depešu Visokom komesaru sa idejom da se stvori fond u vrijednosti od 4.000 lira godišnje, koji bi se koristio za školovanje mladih Crnogoraca.⁷⁵

Kulminacija narativa o prijateljstvu može se pročitati u broju 9 od 13. jula 1941.⁷⁶ Tada je cijeli broj posvećen izvještajima sa

⁷¹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Успјешна служба у апровизацију Црне Горе, 25. мај 1941, бр. 2, стр. 3.

⁷² *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Никад Црна Гора неће заборавити помоћ Италије, 24. јун 1941, бр. 6, стр. 3.

⁷³ Razlog nestašici su ljetnje temperature, jer se u cetinjском водоводу smanji nivo vode i onda moraju da rade pumpe, koje nijesu dovoljne da poprave pritisak. Dnevno se može dobiti 260 m³, od kojih je 250 m³ podijeljeno građanima, a deset „u depozitima“. Uvedene su i restrikcije u snabdijevanju vodom preko vodovoda, tako da se ona puštala od 6 do 18 sati. *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Подјела пијаће воде грађанству Цетиња, 11. јун 1941, бр. 4, стр. 2.

⁷⁴ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Црногорски заробљеници слободни у својој домовини, 25. мај 1941, бр. 2, стр. 4.

⁷⁵ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Универзитет у Бари понудио је школовање младим Црногорцима, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 3.

⁷⁶ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Црногорски сабор прогласио је слободну и независну Краљевину Црну Гору, 13. јул 1941, бр. 9, стр. 1–4.

Petrovdanskog sabora, kada je proglašena „Nezavisna država Crna Gora“. U potpunosti su preneseni govori Sekule Drljevića i Serafina Macolinija, kao i deklaracija koja je usvojena na saboru, a kojom su ukinute odluke iz 1918⁷⁷. U kraćim tekstovima je opisana cijela svečanost, a preneseni su i telegrami zahvalnosti „crnogorskog sabora“.⁷⁸ Pisani su hvalospjevi o Italiji i Musoliniju, koji se već dvadeset godina bori da „uništi sramne plodove Versalja“. List zaključuje da je kao rezultat te borbe Crna Gora „vaskrsla“ čime je obnovljena „ostavština“ njenog prvog kralja.⁷⁹

Slika 3.

Naslovnica koja prenosi vijest o stvaranju Nezavisne Države Crne Gore⁸⁰

⁷⁷ *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Deklaracija crnogorskog Sabora, 13. jul 1941, br. 9, str. 1–4.

⁷⁸ Telegrami su poslani: Vladarskom paru, Musoliniju, Čanu i Hitleru, koje je potpisao predsjednik Sabora Ivanović. *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Telegrami zahvalnosti crnogorskog Sabora, 13. jul 1941, br. 9, str. 4.

⁷⁹ *Glas Crnogorca – La voce del Montenegro*, Svечано zasijedaње sabora у Zetском дому, 13. jul 1941, br. 9, str. 1.

⁸⁰ *Isto*, str. 1.

„Neprijatelj“ je česta tema u *Glasi Crnogorca*, budući da su novinu izdavale italijanske okupacione vlasti. Osim u rubrici posvećenoj vojnim izvještajima, o „neprijatelju“ se pišu i cijeli tekstovi koji su propagadnog karaktera. U početku, glavni „neprijatelji“ su bivše jugoslovenske vlasti i Velika Britanija, da bi se kroz početak sukoba na Istočnom frontu taj spisak proširio na Sovjetski Savez. Za bivšu jugoslovensku vlast kažu da je bila „srbijska“ i da su oni „nazovi braća beogradska“⁸¹. „Srbijanska“ vlast je pritiskala crnogorski narod⁸² i od Crne Gore napravila pasivni kraj.⁸³ Bivša uprava je kriva za nestašicu životnih namirnica koja je uslijedila dolasku Italijana.⁸⁴ Navode da su „beogradski hegemoni“ Crnogorcima „zabranili“ da slave Đurđevdan,⁸⁵ a njihovu „slavnu zastavu gazili i zlostavljali“.⁸⁶ Sama Kraljevina Jugoslavija je opisivana kao neprirodna tvorevina⁸⁷, i „treća država koja je silom stvorena u Versalju“⁸⁸. Jedini njen zadatak je bio da bude italofobna, ali se raspala u

⁸¹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Дешеша коју су аргентински Црногорци упутили министру г. Мацолину, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 4.

⁸² *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Црна Гора у новој Европи, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 1.

⁸³ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Економске могућности у Црној Гори, 24. јун, бр. 6, стр. 3.

⁸⁴ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Влада италијанска брине се да обезбиједи исхрану становништва Цр. Горе, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 4.

⁸⁵ Đurđevdan је слава династије Petrović-Његош. *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Празник Ђурђев-дана прослављен први пут послје 22 године на Цетиње, 18. мај 1941, бр. 1, стр. 3.

⁸⁶ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Стара Црногорска застава опет се вије, 13. јул 1941, бр. 9, стр. 4.

⁸⁷ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Италијанско – мађарско пријатељство, 11. јун 1941, бр. 4, стр. 2.

⁸⁸ Претпоставка је да су друге двије Полска и Чехословачка.

„mrvicama pri prvom sudaru“.⁸⁹ Snažna propagadna kampanja usmjerena je protiv Velike Britanije, budući da se Italija u to vrijeme borila protiv nje na više frontova u Evropi i Africi. Njena politika se naziva „nesretnom“ koja ima „ostatke privlačne jevrejštine“.⁹⁰ Na udaru se našla britanska mornarica, koja se, po riječima novinara, nalazi u paničnom strahu⁹¹ od italijansko-njemačke avijacije⁹². Prenose vijest britanske vlade o gubicima u ratu, ali napominju da su ovo nepotpuni podaci, budući da Englezi ne navode koliko je vojnika poginulo u Grčkoj i kolike gubitke im nanosi neprestano njemačko bombardovanje.⁹³ Smatraju da je za poraze kriv Čerčil, koji na sve načine pokušava da skine odgovornost sa sebe,⁹⁴ pa čak i da je uveo cenzuru prilikom iznošenje podataka o žrtvama unutar britanske mornarice.⁹⁵ Osim vojnih poraza, list se bavi i ekonomskom situacijom na ostrvu. Prenose da industriji „nedostaje sirovina“⁹⁶, dok je počela racionalizacija odjeće, što

⁸⁹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Рат морнарице и авијације, 20. јун 1941, бр. 5, стр. 4.

⁹⁰ Ovo je ujedno i prvi put da se negativno piše o Jevrejima u *Гласу Црногорца*. *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Ка новој Европи, 3. јун 1941, бр. 3, стр. 4.

⁹¹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Сумрак Енглеске на Средоземном мору, 11. јун 1941, бр. 4, стр. 4.

⁹² *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Побједа сила Осовине на Криту, 3. јун 1941, бр. 3, стр. 4.

⁹³ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Енглези су изгубили, што мртвих, рањених и заробљених више од 100.000 људи, 11. јун 1941, бр. 4, стр. 4.

⁹⁴ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Черчил скида одговорност са себе због пораза и баца је на команданта ваздушне флоте, 11. јун 1941, бр. 4, стр. 4.

⁹⁵ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Катастрофални губици енглеског Адмиралитета, 21. јул 1941, бр. 10, стр. 4.

⁹⁶ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Британске индустрије

je „proizvelo u narodu najgori utisak“.⁹⁷ „Fatalna ura za Englesku Imperiju samo nije odzvonila“⁹⁸, odzvanja proročki sa stranica *Glasa Crnogorca*.

Sovjetski Savez se do početka operacije „Barbarosa“ pominje samo jednom, kroz informaciju da je prekinuo diplomatske odnose sa grčkom vladom.⁹⁹ Sa početkom rata, broj tekstova se povećava, tako da rat na Istoku postaje glavna tema. Znajući za istorijske veze Crnogoraca i Rusa, novinari su oprezno pristupili izvještavanju sa ovog ratišta. Objašnjavaju da se „rat ne vodi protiv ruskih masa, nego protiv otrovne komunističke klike SSSR-a i protiv one vojske na kojima počiva sovjetska vlast“. Italijani, zajedno sa ostalima članovima Osovine, u Sovjetski Savez dolaze kao oslobodioci jer su njegovi stanovnici „robovi jedne imperijalističke klike“.¹⁰⁰ Vijesti o pobunama Estonaca, Letonaca i Litvanaca protiv boljševika,¹⁰¹ služe im kao dokaz za ove tvrdnje. Njih je, kao i druge narode u SSSR-u „jevrejska internacionala uspjela da uvuče u komunističke mreže, da im oduzme vjeru, običaje, moral, žene, djecu, otadžbinu, i sve ono što pripada zdravom, poštenom i moralnom građaninu jedne zemlje“.¹⁰² Italijani moraju da donesu slobodu ovim narodima i

присиљене да прекину посао због недостатка сировина, 2. јул 1941, бр. 7, стр. 4.

⁹⁷ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Одјећа се у Енглеској рационира, 11. јун 1941, бр. 4, стр. 3.

⁹⁸ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Сумрак Енглеске на Средоземном мору, 11. јун 1941, бр. 4, стр. 4.

⁹⁹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, У. Р. С. С. Укида дипломатске везе са бившом грчком владом, 11. јун 1941, бр. 4, стр. 4.

¹⁰⁰ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Италијански народ против болшевизма, 9. јул 1941, бр. 8, стр. 1.

¹⁰¹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Rat boljševizmu, 2. јул 1941, бр. 7, стр. 1.

¹⁰² *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Италијански народ против болшевизма, 9. јул 1941, бр. 8, стр. 1.

„kao nosioci današnje civilizacije ne mogu dopustiti da boljševizam poruši ono što je 25 vjekova latinske civilizacije izgrađivano“.¹⁰³ Pobjedama Osovine, „masonsko-jevrejska međunarodna klika“ kako je nazivaju, gubi posljednje uporište na Starom kontinentu¹⁰⁴ i najavljuju „brzo nestajanje zastave sa srpom i čekićem“.¹⁰⁵

Slika 4. Novi neprijatelj – boljševizam¹⁰⁶

U posljednjem broju novine, pojavljuje se novi neprijatelj, koji će pokazati da je tromjesečno djelovanje italijanskih vlasti bilo uzaludno. To su crnogorski borci iz Trinaestojulskog ustanka. Oni su proglašeni „izdajnicima crnogorskog naroda“, koje će stići „neizbježna kazna“.¹⁰⁷ Ta „šaka plaćenih odmetnika“, kako ih nazivaju, „sije smrt u redovima oslobodilačkih trupa, napadajući ih kukavički, iz zasjeda“. Ustankom je izvršen čin „oceubistva“ jer u „času kad je Crna Gora stupala ponovo u red nacija“, neko od njenih sinova

¹⁰³ Isto, br. 8, str. 1.

¹⁰⁴ Глас Црногорца – La voce del Montenegro, Напредовање на истоку дуж цијелог фронта, 9. јул 1941, br. 8, str. 1.

¹⁰⁵ Глас Црногорца – La voce del Montenegro, Њемци су сломили руски отпор, 21. јул 1941, br. 10, str. 3.

¹⁰⁶ Глас Црногорца – La voce del Montenegro, 2. јул 1941, br. 7, str. 1.

¹⁰⁷ Глас Црногорца – La voce del Montenegro, Неизбјежна казна издајницима црногорског народа, 21. јул 1941, br. 10, str. 1.

izvršio je „ovaj sramni čin.“¹⁰⁸ Novinari smatraju da je ustanak izveden na „poziv Moskve“, a podstican od strane „beogradskih i londonskih agenata“. Poručuju da „ako volite vašu domovinu znajte da interes vaše zemlje nije u Moskvi,“ jer će „za nekoliko dana od boljševičke Rusije ostati samo tužna uspomena“.¹⁰⁹ „Osveta će biti strašna“ prijetе sa stranica *Glasa Crnogorca*,¹¹⁰ a da je ona krenula, svjedoči izvještaj o dvije smrtnе kazne, protiv Cetinjana koji su krili oružje.¹¹¹

Slika 5. *Glas Crnogorca* o ustanku – posljednji broj u 1941. godinu i poraz italijanske propagande politike¹¹²

Civilni komesarijat je ukinut od strane Musolinija 24. jula. Macolini je odstranjen iz Crne Gore,¹¹³ a narednog dana civilnu i vojnu vlast preuzima general Pircio Biroli.¹¹⁴ Budući da je *Glas Crnogorca* izlazio kao organ komesarijata, njegovim ukidanjem prestaje štampanje lista, čime je broj 10 njegov posljednji. Februara 1942, italijanske okupacione vlasti će

¹⁰⁸ *Isto*, str. 1.

¹⁰⁹ *Isto*, str. 1.

¹¹⁰ *Isto*, str. 4.

¹¹¹ *Isto*, Двије смртне казне, str. 1.

¹¹² *Isto*, str. 1.

¹¹³ Federiko Godi, *Crnogorski front – Italijanska okupacija Crne Gore 1941–1943*, Podgorica 2017, str. 27.

¹¹⁴ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 410.

pokrenuti novi list *Glas Crnogorca*. On neće nastaviti numeraciju ovog, već će krenuti od broja 1. Izlaziće do kapitulacije Italije, septembra 1943, kada mijenja ime u *Cetinjski vjesnik*. Od 14. februara 1942. do 11. septembra 1943. biće štampano 149 brojeva, a isti će objaviti i publikaciju *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori*.¹¹⁵

Pregledajući deset brojeva lista *Glas Crnogorca*, može se doći do zaključka da su Italijani pokušali da iskoriste nezadovoljstvo Crnogoraca. To nezadovoljstvo, prouzrokovano diskriminatorским položajem Crne Gore, počinje da se gomila nakon 1918. Već na izborima za Ustavotvornu skupštinu (1920) Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u Crnoj Gori pobjeđuju partije koje su se zalagale za federativno uređenje. Među njima, kao najjača izlazi Komunistička partija Jugoslavije. Ovo je velika promjena snaga, budući da su samo godinu dana ranije, pristalice bezuslovnog ujedinjenja uspjele da uguše pobunu zelenaša koji su se zalagali za ulazak Crne Gore u novu južnoslovensku zajednicu na ravnopravnim osnovama. Podrškom KPJ, stanovništvo Crne Gore je eksplicitno iskazalo svoje nezadovoljstvo položajem. Vlasti KSHS/KJ su veoma malo radile na popravljanju situacije, tako da se nezadovoljstvo iz godine u godinu samo povećavalo. Zamjerano je to što centralna vlast ne ulaže dovoljno sredstava u obnovu zemlje, da Crna Gora nije dobila svoj dio odštete za Prvi svjetski rat, kao i da nema političara iz Crne Gore u vladama KSHS/KJ¹¹⁶ Ovo nezadovoljstvo je eskaliralo nakon uvođenja Šestojanuarske diktature. Broj uhapšenih, ubijenih, pritvorenih i osuđenih u periodu 1929–1941. u Crnoj Gori bio je daleko veći od bilo kog drugog regiona Kraljevine Jugoslavije sa sličnim brojem

¹¹⁵ *Istorijski leksikon Crne Gore* 3, Glas Crnogorca, Podgorica 2006, str. 642.

¹¹⁶ Za sve vrijeme postojanja KSHS/KJ, samo je bio jedan Crnogorac ministar u nekoj od vlada. Riječ je o Marku Dakoviću, koji je postao ministar tek 1941.

stanovnika.¹¹⁷ Ivan Ribar zapisuje da je: „Crna Gora pretvorena u pravo ratište između naroda, policije i žandarma Korošca ... Crnogorci su podnosili najteže bespravlje i bezakonje i zato su najbrutalnije metode nasilja bile uperene protiv Crnogoraca, no i najjači otpor je bio u Crnoj Gori.“¹¹⁸ Znajući unutrašnju situaciju i odnos vlasti Kraljevine Jugoslavije prema Crnogorcima, Italijani su mislili da će Crnogorci lako progutati činjenicu da postaju njihov protektorat. Osim nezadovoljstva, Italijani koriste i Jelenu Savojsku sa ciljem da privuku što više pristalica. Međutim, potcijenili su, ili bolje reći, nijesu u potpunosti shvatili Crnogorce. Nesporno je da su oni voljeli dinastiju Petrović-Njegoš, ali još više su voljeli slobodu. Italijani su pogrešno shvatili koju slobodu Crnogorci vole. Oni su mislili da je dovoljno samo da proglaše „ND Crnu Goru“, kao što je urađeno u NDH, i da će narod prihvatiti tu slobodu kao pravu. Ali stvaranjem „krnje“ Crne Gore, bez teritorija za koje su istorijski vezani (Boka Kotorska) i koje su oslobodili u oslobodilačkim ratovima protiv Osmanlija (teritorije koje su pripale Velikoj Albaniji), oni su odbili od sebe veliki broj Crnogoraca. Dodatno, napadom na SSSR, komunisti su ubrzali stvaranje udarnih grupa¹¹⁹ i time vršili posljednje pripreme za ustanak. Tako su, dan pošto je proglašena „slobodna i nezavisna Crna Gora“, Crnogorci uzeli puške u svoje ruke i podigli najveći opštenarodni ustanak u porobljenoj Evropi. Veliki šamar za Italijane je i činjenica da su prve puške pukle u okolini Cetinja¹²⁰, za koje su mislili da je bastion njihove podrške. Čak

¹¹⁷ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, str. 403.

¹¹⁸ *Isto*, str. 403.

¹¹⁹ Do početka ustanka bilo je 285 udarnih grupa sa 6.000 vojnika. Зоран Лакић, Радоје Пајовић, Гојко Вукмановић, *Народноослободилачка борба у Црној Гору 1941–1945 – хронологија догађаја*, Титоград 1963, str. 27.

¹²⁰ *Isto*, str. 39

su i neke njihove pristalice, kao što je Savo Čelebić, bivši oficir kralja Nikole koji je podigao crnogorski barjak na Petrovdanskoj skupštini¹²¹, pristupile ustanicima. Italijanska tromjesečna kampanja u *Glasi Crnogorca* je time pala u vodu, a ujedno su skupo platili ideju da mogu kanalisati crnogorsko nezadovoljstvo bivšim vlastima u svoju korist.

Literatura:

Monografije

- Andrijašević, Živko M, Rastoder, Šerbo, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006.
- Godi, Frederiko, *Crnogorski front – Italijanska okupacija Crne Gore 1941–1943*, Podgorica 2017.
- Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore 5*, Podgorica 2006.
- Martinović, Niko S, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Beograd 1965.
- Лакић, Зоран, Пајовић, Радоје, Вукмановић, Гојко, Лакић, Зоран, *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941–1945 – хронологија догађаја*, Титоград 1963.
- Станојевић, Глигор, Васић, Милан, *Историја Црне Горе 3*, Титоград 1975.

Novine

- *Глас Црногорца – орган Привременог црногорског комитета*
- *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*

¹²¹ *Глас Црногорца – La voce del Montenegro*, Стара Црногорска застава опет се вије, 13. jul 1941, br. 9, str. 4.

KO JE IZDAO BRIGADIRA RADOMIRA VEŠOVIĆA

Milan Šćekić

This paper brings back the question as to who among the Montenegrin officers in 1916 betrayed the Montenegrin brigadier and former minister for armed forces Radomir Vešović to the Austro-Hungarians, thus thwarting the preparations for the uprising in Montenegro. We used historical sources kept in the State Archives of Montenegro, materials of the Library of the Historical Institute of Montenegro, press and relevant literature on the mentioned topic. The aim of the work is to point to probable perpetrators and their motives, and contribute to the clarification of this dilemma, although there is no solid evidence as to who betrayed Radomir Vešović in 1916.

Radomir Vešović rođen je 1871. godine u selu Lopate, u Lijevoj Rijeci (Vasojevići), gdje je završio osnovnoškolsko obrazovanje. U crnogorskoj prijestonici (Cetinje) završio je Nižu gimnaziju, a oficirsku školu u Kazerti kod Napulja (Italija). Sredinom 1888. godine proizveden je u desečara, a jula naredne godine u čin poluvodnika. Nakon pohađanja oficirske škole u Italiji, koju je završio sa odličnim uspjehom, dolazi u Crnu Goru 1891. godine. Kao poručnik imenovan je za ađutanta Kolašinske

brigade (1891), dok je od 1895. do 1901. godine obavljao dužnost nastavnika u podoficirskoj školi u Podgorici. Službu u stajaćoj vojsci započeo je 1896. godine kao pješadijski poručnik, dok je od 1898. godine obavljao dužnost ađutanta Dvora. Tri godine kasnije (1901) proizveden je u čin kapetana pješadije. Iste godine postavljen je na dužnost komandira čete Drugog bataljona stajaće vojske. Krajem 1905. godine proizveden je u čin komandira (majora).¹ Za narodnog poslanika izabran je 1905. godine, a poslije toga je imenovan za komandanta Gornjovasojevičke brigade i političko-pograničnog komesara u Andrijevići.² Zbog sumnje da je učestvovao u „bombaškoj aferi“, proveo je nekoliko mjeseci u zatvoru, ali je oslobođen kao nevin. Načelnik Ministarstva vojnog postao je 1908. godine, a nakon toga i šef štaba Druge divizije, čije je sjedište bilo u Podgorici. Na dužnost upravitelja Vasojevičke oblasti je imenovan marta 1911. godine. Iste godine imenovan je i za komandanta Vasojevičke brigade. Za vrijeme Balkanskih ratova bio je komandant Gornjovasojevičke brigade, sa kojom je 1912. zauzeo Plav, Gusinje, Dečane, a sa dijelovima Kolašinske i Drinske divizije II poziva u isto vrijeme ušao je u Đakovicu (prije komandanta Drinske divizije). Nakon ratnih operacija na prostoru Plava, Gusinja i Metohije, sa Gornjovasojevičkom brigadom je učestvovao u borbama oko Skadra 1913. godine. Crnogorski suveren odlikovao ga je medaljom Obilića, a zbog ispoljene hrabrosti u borbama oko Skadra nazivan je „vitezom od Bardanjolta“. Krajem 1913. godine imenovan je za komandanta Šeste (Đakovičke) divizije,

¹ U literaturi se mogu naći podaci da je Vešović čin majora dobio 31. oktobra 1906. godine.

² U istoriografiji postoje neslaganja oko godine imenovanja Vešovića za vršioca dužnosti komandanta Gornjovasojevičke brigade i političko-pograničnog komesara u Andrijevići. Pretežno se navode 1906. i 1907. godina. Takođe postoje oprečni podaci o tome kada je završio školovanje u Italiji, kao i brojnih drugih dužnosti koje je obavljao.

dok je dužnost sudije Divizijskog suda četvrte divizije obavljao do kraja maja 1914. godine. Za vrijeme Prvog svjetskog rata komandovao je Starosrbijanskim odredom, sa kojim je zauzeo Skadar juna 1915. godine. Vojni slom Crne Gore, januara 1916. godine, zatekao ga je na dužnosti ministra vojnog. Kao predstavnik „krnje vlade“, skupa sa ministrima Markom Radulovićem i Ristom Popovićem, ostao je u Crnoj Gori za vrijeme austrougarske okupacije. Došavši u posjed informacija da priprema ustanak u Crnoj Gori, generalni guverner, Viktor Veber fon Vebeau donio je odluku da se U literaturi se mogu naći podaci da je Vešović čin majora dobio 31. oktobra 1906. godine. Radomir Vešović sa osumnjičenim osobama internira. Ubistvom austrougarskog oficira juna 1916. godine izbjegao je internaciju, odmetnuvši se nakon toga u šumu. Austrougarskoj vlasti predao se poslije osamnaest mjeseci odmetništva, početkom 1918. godine. Bio je interniran u Grac i Peštal. U Peštalu je dočekao kapitulaciju Austrougarske. Prilikom povratka za Crnu Goru, lišen je slobode i zadržan u Slavskom Brodu do izglasavanja odluka Podgoričke skupštine. U vojsci Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca imao je čin generala, a bio je raspoređen na dužnost komandanta divizije u Skoplju. Penzionisan je juna 1919. godine. Nekoliko mjeseci kasnije prinudno je bio doveden u Beograd, a potom zatvoren sa sinom u Sremskoj Mitrovici, nakon što je pokušao da pobjegne preko Rumunije u Rusiju. Nakon petnaest mjeseci provedenih u istražnom zatvoru, oslobođen je odgovornosti februara 1921. godine. Poslije puštanja na slobodu, dolazi u Crnu Goru, gdje se politički angažuje kao član Glavnog odbora i kandidat za poslanika Crnogorske stranke. Umro je 1938. godine u Slavskom Šamcu.³

³ *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 5, Podgorica, 2006, 1169–1170; Dušan J. Martinović, *Portreti VII*, Cetinje, 2000, 41–62; Mitar Đurišić, *Denaral Radomir Vešović u ratovima za slobodu*, Andrijevića, 2005, 13–163; Srđa Martinović, *Generali Knjaževine i Kraljevine Crne Gore*, Cetinje, 2016,

Uspostavljanjem vojne uprave (Vojno generalno guvernestvo) marta 1916. godine, i suspendovanjem krnje crnogorske vlade, ozvaničeno je uvođenje okupacione uprave u Crnoj Gori. Iako postoje indicije koje ukazuju da je još krnja vlada (Marko Radulović, Risto Popović, Radomir Vešović) radila na podizanju ustanka u Crnoj Gori, tek nakon njenog raspuštanja počele su da se vrše intenzivne pripreme na njegovom organizovanju. Najviše inicijative u tom smislu pokazao je brigadir Radomir Vešović, koji je u organizaciji „ustanka otišao najdalje“. Ali, činjenica da su Austrougari uz pomoć nekih crnogorskih oficira osujetili njegove planove,⁴ otvara pitanje ko su bili ti oficiri, i iz kojih su pobuda prokazali brigadira Radomira Vešovića.

U crnogorskoj historiografiji postoji dilema ko je izdao brigadira Radomira Vešovića 1916. godine, i tako osujetio pripreme za podizanje ustanka u Crnoj Gori protiv austrougarske vlasti. Nezainteresovanost istraživača za ovu tematiku, doprinijela je da u istorijskoj nauci do danas nije rasvijetljeno ko je počinio ovo izdajstvo, iako postoje ozbiljne indicije i istorijski izvori koji ukazuju na vjerovatne počiniocce. U svakom slučaju, nesporno je da su u Vešovićevom prokazivanju austrougarskim organima vlasti, sudjelovala dva crnogorska oficira.

Jedan od tih oficira nalazio se u austrougarskoj službi za vrijeme okupacije, a konkretne dokaze Austrougarima da brigadir Radomir Vešović priprema ustanak u Crnoj Gori,

249–255; Radomir Vešović, *Memoari*, Podgorica, 2005, 11–32.

⁴ Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Podgorica, 1997, 295–318.

Brigadir Radomir Vešović
1871–1938

dostavio je bivši kapetan crnogorske vojske. Ko je bio taj kapetan, i iz kojih pobuda je izdao brigadira Vešovića, iz relevantne literature ne može se doznati. Naprotiv, izuzev podataka da je po dolasku iz Podgorice u Bukovu Poljanu kod Mateševa, Radomir Vešović organizovao u Vasojevićima i kolašinskom kraju mrežu povjerenika sa namjerom da podigne ustanak, kao i da je civilni komesar kolašinskog okruga, Dr Miloš Ljeskovac, otkrio „konce Vešovićeve organizacije“, ne postoje podaci koji otkrivaju identitet lica koja su odala Austrougarima da brigadir Radomir Vešović priprema ustanak u Crnoj Gori.⁵

Iz telegrama koje je juna 1916. godine Okružna komanda u Kolašinu poslala generalnom guverneru na Cetinju, evidentno je jedino da su od dva oficira koji su prokazali Radomira Vešovića, Austrougarima posebno dragocjene podatke dao jedan bivši aktivni oficir crnogorske vojske. To potvrđuje i izvještaj koji je general Viktor Veber fon Vebenau uputio austrougarskoj Vrhovnoj komandi, u kome se navodi da je „jedan crnogorski

⁵ Isto.

kapetan povjerljivo saopštio“ 10. juna Okružnoj komandi u Kolašinu da se jedan broj visokih crnogorskih oficira sprema da izvede puč u Crnoj Gori.⁶ Kao nagradu za uslugu koju su im učinili, Okružna komanda u Kolašinu predlagala je da se jednom oficiru isplati 2.000 a drugom 8.000 kruna. „Osim toga moli se za dozvolu, da se ovi crnogorski oficiri koji su nam učinili usluge ostave ovdje; osim kad ne bi sami zbog svog glasa htjeli da ne izbjegnu interniranje“,⁷ kaže se u telegramu Okružne komande iz Kolašina.

Telegrami koje je Okružna komanda iz Kolašina slala generalnom guverneru na Cetinje juna 1916. godine, publikovani su krajem tridesetih godina XX vijeka u jednom međuratnom listu koji je izlazio u Crnoj Gori.⁸ Nakon njihovog objavljivanja, penzionisani đeneral Radomir Vešović, potpukovnik Radivoje Milošević, major u penziji Đorđe Marijanović, penzioner Mirko Dedović, kapetan u penziji Batrić M. Zečević, učitelj Janko Tošković, sudija u penziji Milo Delević i pezioner Radosav Joksimović, zahtijevali su da im Miloš Ljeskovac, koji je tada obavljao funkciju potpredsjednika sarajevske opštine, pošalje u prepisu ili originalu izvještaj koji mu je dao bivši crnogorski aktivni oficir, jer su vjerovali da ga i dalje posjeduje. U suprotnom, zahtijevali su da im saopšti ime toga oficira i da im po sjećanju iznese njegovu sadržinu.⁹

U odgovoru Vešoviću i njegovim drugovima, potpredsjednik sarajevske opštine nije otkrio identitet lica koja su odala Vešovića. Naprotiv, kazao je da je za vrijeme službe u Kolašinu, bilo pojedinaca koji su u nastojanju da se dodvore okupacionoj vlasti podnosili razne prijave i optužbe, ali da ih one nijesu ozbiljno razmatrale. Tim prije jer su dostave i prijave koje su

⁶ *Isto*, 312.

⁷ *Slobodna misao*, 27 mart 1938, 2.

⁸ *Slobodna misao*, 13. mart 1938, 4, 6; *Slobodna misao*, 27. mart 1938, 2.

⁹ *Slobodna misao*, 13. mart 1938, 6.

podnošene austrougarskim vlastima bile beznačajne po karakteru, kao i da su se uglavnom odnosile na to „da se pojedinci odmeću od vlasti i da rade protivu interesa monarhije“. Ljeskovac ističe da se dobro sjeća jedne takve dostave, koju su mu tokom juna ili jula 1916. godine iz Andrijevice uputili izvjesni Miraš Vukadinović ili Vukašinović, predsjednik Božičko-seoske opštine, te Novica i Jovan Pejović ili Perović, o tome kako se brigadir Radomir Vešović sa komitima nalazi u Potkovicu ili Petkovicu u pastirskoj kolibi, da ih je austrougarska žandarmerijska patrola opkolila, ali da su oni uspjeli pobjeći u šumu. Nakon toga su od ovih lica dobili spisak svih komita, na čijem se čelu nalazio Radomir Vešović. Ljeskovac kaže, da je do skoro čuvao bilješke o tim dostavama, i da ako je to zločinačko djelo, stoji na raspolaganju Vešoviću i njegovim drugovima. Na kraju je potpredsjednik sarajevske opštine saopštio, da Radomir Vešović kao vinovnik tih događaja može mnogo više da kaže od njega. Posebno, zbog čega je ubio u Planinici „nevinog austrijskog poručnika“ i „stvorio nepodnosno stanje u Crnoj Gori“, koje je dovelo do internacije Crnogoraca. Kada se Vešović o tome izjasni, Ljeskovac je kazao da se „u interesu pravde i istine“ neće ustručavati da nastavi javnu polemiku sa njim.¹⁰

Iako je nakon toga u jednom sarajevskom listu Miloš Ljeskovac navodno demantovao da se upuštao u polemiku sa đeneralom Radomirom Vešovićem,¹¹ Vešović mu je odgovorio u štampi, da je izbjegao da pošalje prepis ili original izvješataja koje mu je dostavio 7. juna 1916. godine crnogorski oficir, te da je etiketiranjem Miraša Vukašinovića, Novice i Jovana Perovića, prikrivio prave i označio kao dostavljače „neku ondašnju momčad“. Kako nije bio zadovoljan Ljeskovčevim odgovorom, koji ga je označio kao glavnog krivca za internaciju

¹⁰ *Slobodna misao*, 27. mart 1938, 2

¹¹ *Slobodna misao*, 1. maj 1938, 2.

i uvrijedio Crnogorce „da većito misle na kavgu“, Vešović mu je saopštio da će mu pružiti priliku da na sudu objasni optužbe iznijete na njegov, kao i račun Crnogoraca.¹² Ali, kako je nekoliko mjeseci nakon toga umro u Slavonskom Šamcu, ostalo je nepoznato da li je đeneral u penziji, Radomir Vešović, zaista okončao život ne saznajući ko ga je izdao Austrougarcima, ili je, pak, samo želio da primora Ljeskovca da imenuje svoje dostavljače, čime bi ih javno diskreditovao, ili eventualno potkrijepio svoje sumnje i saznanja. Iako je teško povjerovati da Vešović nije znao ko ga je izdao 1916. godine, budući da su pojedini žitelji Vasojevića u to bili dobro upućeni, očigledno da je đeneral tu tajnu odnio u grob.

Ko su bili ti oficiri, i iz kojih su pobuda odali Vešovića, pokušala je da dozna i osmočlana crnogorska komitska grupa, koja je boravila na području vasojevićkih sela maja 1918. godine. Jedan od članova te grupe, inače poznati crnogorski komita, tvrdio je nekoliko decenija kasnije, da su od pojedinih žitelja iz Vasojevića doznali, da su Vešovića najvjerojatnije izdali kapetan Šćepan Marnić i poručnik Miloš Dujović. Svoje sumnje potkrepljivali su činjenicom da Marnić i Dujović nijesu bili internirani sa drugim crnogorskim oficirima, da su im austrougarske vlasti u Kolašinu izdale dozvole za slobodnu trgovinu i neograničeno kretanje, te da je na tavanu kuće Šćepana Marnića pronađen ranjeni austrougarski dezertar, profesor Milan Radić (priključio se nakon bjekstva iz vojske komitskoj grupi Rakočevića), koga su nakon toga austrougarski žandarmi odveli i strijeljali. Marnić, naravno, zbog toga nije snosio nikakve konsekvence, jer je bio prijatelj Miloša Ljeskovca. Štaviše, postoji osnovana sumnja da je Marnić izdao i profesora Milana Radića.¹³ Imajući u vidu da nijedna vojska

¹² *Slobodna misao*, 23. april 1938, 10.

¹³ Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore (u daljem tekstu BIICG), f-328, Borbe crnogorskih komita za vrijeme Prvog svjetskog rata, 1916–1918,

svijeta ne bi olako progledala kroz prste dezerterskom jataku, sumnja da je kapetan Šćepan Marnić izdao Vešovića, dobija još više na značaju. Tim prije, jer je u izvještaju austrougarskoj Vrhovnoj komandi general Viktor Veber fon Vebenau istakao da je pouzdane dokaze o Vešovićevom puču u Crnoj Gori, Okružnoj komandi u Kolašinu dostavio jedan crnogorski kapetan. Budući da je Šćepan Marnić imao čin kapetana, da je bio Vešovićev plemenik, da su austrougarske okupacione vlasti prema njemu i poručniku Milošu Dujoviću pokazivale naklonost, dozvolivši im da se u godinama kada su Crnom Gorom harale nemaština i glad dobro obogate, sumnja u to da su oni izdali Radomira Vešovića nije bila bez osnova.¹⁴

Iako komitska grupa koja je namjeravala da ispita ovaj slučaj nije znala ništa o Veberovoj prepisci sa Vrhovnom komandom, da bi doznala istinu o ovom slučaju, uputila se u selo Ptič da pronade kapetana Šćepana Marnića i poručnika Miloša Dujovića. Po dolasku u selo, komiti su doznali da se Dujović nalazi u kući, gdje je toga dana dotjerao volove s namjerom da ih proda u Podgoricu. Nakon što su u večernjim satima crnogorski komiti došli u Dujovićevu kuću, gdje su ga zatekli sa porodicom, dvoje komita otišli su da dovedu i Šćepana Marnića, namjeravajući da ih obojicu saslušaju. Ali, kako se Marnić nije nalazio te večeri kući (komiti su ga čekali do ponoći), opazivši dolazak komita, rođaci Miloša Dujovića pozvali su u pomoć austrougarsku vojsku iz Hana Garančića, Lijeve Rijeke i Kolašina, koja je nakon ponoći opsadila selo. Iako su komiti uspjeli na vrijeme da umaknu, kazavši prethodno Dujoviću da sjutra spremi ručak, jer će doći da mu „čestitaju Uskrs“ (toga dana je bio je Uskrs), zbog velike koncentracije austrougarske

17; Mile Kordić, Mihailo Ašanin, *Komitski pokret u Crnoj Gori 1916–1918*, Beograd, 1985, 312.

¹⁴ BIICG, *Borbe crnogorskih komita za vrijeme Prvog svjetskog rata, 1916–1918*, 17.

vojske (bataljon vojnika) nijesu više navraćili u selo.¹⁵ Tako je propao pokušaj da se rasvijetli ovaj slučaj.

No, to ne umanje sumnju da su upravo Marnić i Dujović izdali Radomira Vešovića. Naprotiv, toliko je indicija koje ukazuju da su ga odali njih dvojica, da ih je teško podvesti kao slučajnost. Posebno ako se zna da je Miloš Ljeskovac bio prijatelj sa Šćepanom Marnićem, kod koga je povremeno navraćao.¹⁶ Što je moglo toliko da zbliži civilnog komesara kolašinskog okruga Miloša Ljeskovca, inače sina pravoslavnog sveštenika iz Sarajeva, i crnogorskog oficira iz Vasojevića, ako ne Vešović. Pritom, na spisku Vasojevića koji su se pismeno obavezli austrougarskim vlastima, da će iskreno saradivati i pomagati im da uguše ustanički pokret Radomira Vešovića, nalaze se imena Miloša Dujovića i Šćepana Marnića.¹⁷ Iako to nije dokaz da su

¹⁵ BIICG, Borbe crnogorskih komita za vrijeme Prvog svjetskog rata, 1916–1918, 17.

¹⁶ M. Kordić, M. Ašanin, *Komitski pokret u Crnoj Gori 1916–1918*, 312.

¹⁷ Milisav – Miša Mišović, *General Radomir Vešović i Vasojevići pod Austro-Ugarskom okupacijom 1916–1918*, Ivangrad, 1979, 32–33. Miloš Ljeskovac je 1929. godine tvrdio da su se sa području andrijevičkog srezu Austrougarima pismeno obavezli: Bonić Vojvodić, Miro Đukanović, Gavro Novović, Jevto Ivanović, Arso Vukić, Milić Ivanović, Novica Perović, Jovan Vukić, Jovan Perović, Luka Vukić, Stana Čukić, Zako Vuković, Ivan Čukić, Velimir Jojić, Miloš Dujović, Šćepan Marnić, Vojin Orović, Milovan Milošević, Simo Mijović, Arso Arsenijević, Dmtar Vukićević, Radule Bojović, Ljubomir Labović, Ljubo Bakić, Vukašin Bojović, Milosav Vasović, Stojan Vulević, Đoko Fatić, Zarija Marijanović, Gavro Marijanović, Bogdan Marijanović, Miloš Martinović, Luka Martinović, Pavle Marsenić, Radule Vukić, Milenko Gojković, Pavle Račić, Miraš Vukašinović, Radomir Laban, Marko Čulafić, Velimir Šoškić, Novica Kenjić, Đuro Arsenijević, Milivoje Novičić, Ilija Zekić, Tomica Ivanović, Miloš Perović, Leka Lekić, Tomica Jojić, Veljko Vulević, Vukman Laban, Obrad Radunović, Aleksa Popović, Milić Vukasnović; u beranskom srezu obavezli su se: Arso Pajković, Milovan Saičić, Milisav Bojičić,

Dujović i Marnić izdali Vešovića, budući da se nemali broj Vasojevića pismeno obavezao da će pomagati Austrougarima, Šćepan Marnić je nesumnjivo imao snažan motiv da se osveti plahovitom crnogorskom brigadiru.

Naime, istražujući prošlost Crne Gore s početka 20. vijeka, pronašli smo dokument koji svjedoči da je za vrijeme Prvog balkanskog rata, 6. januara 1913. godine (stari kalendar), na putu između Kastrata i Gruda, brigadir Radomir Vešović udario pred Vasojevićkom brigadom po ranjenoj ruci, tada pješadijskog poručnika, Šćepana Marnića, kome je od siline udarca ruka trnula „čitavi sat“. Iako je Marnić od Vrhovne komande tražio zadovoljenje,¹⁸ koje vjerovatno nije dobio, tri godine kasnije, Marniću se pružila idealna prilika da se osveti Vešoviću. Tako je, po svemu sudeći, zahvaljujući violentnoj prirodi brigadira Radomira Vešovića i povrijeđenoj časti kapetana Šćepana Marnića, Vešovićev pokušaj da podigne ustanak u Crnoj Gori 1916. godine doživio neslavan kraj.

Interesantno, Radomir Vešović u svojim memoarima ne pominje Šćepana Marnića kao čovjeka koji ga je prokazao Austrougarima, što govori da vjerovatno nije imao čvrste argumente da ga optuži za izdaju. Ali, to ne znači da Vešović nije znao da je Marnić za vrijeme okupacije bio austrougarski špijun. Štaviše, ističe da mu je Jevto Krdžić kazao, da je Šćepan Marnić još dok se crnogorska vojska nalazila na položajima na Drini, govorio „da će biti vođa austrijskoj vojsci ako odstupi od

Miličko Delević, Radomir Joskimović, Novo Joksimović, Milonja Mićović, Vučko Čeran, Marijan Vuković, Radosav Joksimović, Veličko Nedić, Leko Šćekić, Vuksan Šćekić, Milonja Raković, Rajo Šekularac, Gorda Đukić, Joka Đukić, Miloš Popović, Milo Delević i dr. (Isto)

¹⁸ DACG, MV 1913, Vrhovna komanda (u daljem tekstu VK), Akta bez broja i datuma (u daljem tekstu ABBiD), f-2, bez broja, pješadijski poručnik Š. Marnić – brigadiru serdaru J. Vukotiću, šefu štaba Vrhovne komande, 6. januar.

Drine“. Činjenica da je te navode Radomir Vešović prokomentarisao riječima: „To je sada svojim ponašanjem i posvjedočio“,¹⁹ govori da je Vešović vjerovatno znao za Marnićevu ulogu i saradnju sa Ljeskovcem, ali da nije imao čvrste argumente da ga za to optuži. Nažalost, zbog nezainteresovanosti istoričara da istraže ulogu Marnića i Dujovića, ovaj događaj u historiografiji nije odmakao dalje od tvrdnji, da su nepobitne dokaze o Vešovićevim namjerama da podigne ustanak Austrougarima dostavila dvojica crnogorskih oficira.

Za razliku od istoričara koji su pokazali odsustvo interesovanja za ovaj događaj, književnik Mihailo Lalić bavio se ovim događajem u jednom od svojih romana. Iako nije ulazio u motive izdaje, saznanja do kojih je došao Lalić, takođe ozbiljno sumnjiče Šćepana Marnića i Miloša Dujovića kao austrougarske špijune koji su izdali Vešovića. Istina, Lalić sumnja i u kapetana Miloša Vujisića iz Tare, Blaža Anđelića, u čijoj je kući održan „jedan od posljednjih oficirskih sastanaka s Radomirom Vešovićem“, ali i još neke Crnogorce. Ipak, u romanu „Gledajući dolje na drumove“ kaže: „Najteža je sjenka sumnje za izdaju organizacije pala i ostala na imenima kapetana Šćepana Marnića i poručnika Miloša Dujovića... Pare ne muče no buče; bogatstvo im je omogućilo da podmićuju, čine usluge i stiču prijateljstva, no s druge strane je izazvalo zavist i mržnju okoline, može biti i klevete i krive optužbe.“²⁰ Dok se sumnje ne potkrijepe čvrstim dokazima, osumnjičeni za izdaju Vešovića nevine su pred istorijom.

¹⁹ R. Vešović, *Memoari*, 196.

²⁰ Mihailo Lalić, *Gledajući dolje na drumove*, Podgorica, 2014, 114–121.

CRKVE U SVAČU KAO PRIMJER ISKRIVLJENJA CRNOGORSKOG SAKRALNOG NASLJEĐA

Vukota Vukotić

History of Montenegro (Volume II, Book 1) gives scientific analysis and data on the two largest churches in Svač. The aim of this paper is to show the inadequacy and maliciousness of the methodological approach taken by the author Dr Vojislav Korać. The attitude towards the sacred heritage of Montenegro, established on the basis of his writing, is an example of politicization and distortion of facts for the purpose of achieving certain nationalistic goals. Rejecting all previous literature on the sacral objects of Svač, the author builds a narrative that is taken as the theoretical basis of the customisation of the entire cultural and sacral heritage of Montenegro.

Već (pre)dugi niz godina kontinuirano traju pokušaji da se raskrčmi crnogorsko kulturno nasljeđe za potrebe prisvajanja i utapanja u sušedne, često megalomanske kulturne projekte.¹ Ovakve, programske i vrlo tendenciozne pojave dovedene su do nivoa „škole“ i vođene su od strane institucija i najvećih naučnih imena okolnih naroda. Tokom XX vijeka ove namjere, zatiranja svakog pomena crnogorskog imena u kulturi ovog podneblja, pravdane su uklapanjem u opšti jugoslovenski kontekst i na taj način dobijale pristalice i sljedbenike u samoj Crnoj Gori. Ovi

¹ Ovom prilikom zahvaljujem se gospodinu Srđanu Pejoviću, kolegi i prijatelju, na dobronamjernim sugestijama, koji mi je skrenuo pažnju na ovo pitanje.

postupci, planski vođeni i potekli iz pera mnogih uglednih stručnjaka za određene oblasti, imali su cilj da uspostave nekoliko ključnih teza, koje bi se nametnule kao „naučne“ činjenice. Kao prvo, trebalo je precrtati i obrisati svaki pomen crnogorskog imena unutar kulturnog nasljeđa ovog prostora kako bi se lakše prisvojilo i postalo dio nečijeg drugog kulturnog miljea. Zatim, predstaviti kao kvazinaučnu hipotezu da su ovdje tragovi kulture oskudni i fragmentarni i da kao takvi ne mogu poslužiti za stvaranje konzistentne i utemeljene priče o kontinuitetu civilizacije na ovom prostoru. Konačno, operacionalom upotrebom ovakvih „naučnih“ saznanja odreći crnogorskom narodu dugo istorijsko trajanje i ukorijenjenost na sadašnjem podneblju, što dovodi, u krajnjem slučaju, do samog negiranja njegovog postojanja.

Brojni su primjeri prekrajanja crnogorske istorije i traju od pojave naučne historiografije na južnoslovenskom području. Nekako, idealan poligon za takve tendencije predstavlja srednjovjekovni period našeg istorijskog razvitka. Zapravo, tek će krajem XIX stoljeća Fran Milobar i još par drugih autora utvrditi da je srednjovjekovna Duklja, zasebna cjelina i država koja zaslužuje da joj se, kao takvoj, posveti pažnja i da se proučava odvojeno od bilo koje druge oblasti na Balkanu.² Upravo ovim radom želja nam je skrenuti pažnju naučne i svake druge javnosti na takav jedan primjer kvazinaučnog i tendencioznog pokušaja prekrajanja crnogorske istorije i brisanja našeg kulturnog nasljeđa. Naime, u njemu imamo namjeru da ukažemo na primjer iz *Istorije Crne Gore, knj. 2, tom 1, Crna Gora u doba Nemanjića*, koji se odnosi na utvrđivanje ktitora za dvije najveće crkve u Svaču. Upravo na ovom primjeru najbolje se može uočiti način kako se, zarad tendencioznih ambicija, autor svjesno odriče naučnog metoda i pokušava „spakovati“ svoje poluistine i zaključke unutar naučnog djela. Kršeći

² Srđan Pejović, „Zametnuta istorija Duklje: protiv konfundiranja dukljanskog nasljeđa u hrvatsko i srpsko“, *Arhivski zapisi*, br. 1–2, Cetinje, 2001, str. 105–110.

metodologiju izrade naučnog rada, proizvoljno koristeći ili odbijajući istorijska vrela o temi, autor, dr Vojislav Korać, svojski se upinje izgraditi sliku o crnogorskoj prošlosti primjerenu sopstvenim svjetonazorima, a posebno što je njegov rad dio edicije koja se smatra fundamentalnom u istraživanju najranije, ali i ukupne crnogorske prošlosti.

Vuk na ovcu svoje pravo ima...

Prostor koji danas obuhvata država Crna Gora oduvijek je bio privlačan za okolne narode, ali i velike sile koje su nastupale u svojim pohodima preko Balkanskog poluostrva, na istok i na zapad. Kako to često biva, po logici okupatora, nije dovoljno samo fizički ili vojnom silom držati neku teritoriju, već je potrebno iznaći razloge i opravdanja za sam čin okupacije. U tu svrhu obično se pokušava prekrajati prošlost i fabrikovati pseudonaučni dokazi kako bi se iznijela teza o pravu koje okupator polaže na tu teritoriju. Sa druge strane, vid otpora okupatoru je i razobličavanje takvih kvazinaučnih pokušaja prekrajanja istorije i dokazivanja autentičnosti i prava domicilnog naroda na svoje porijeklo i nasljeđe. Konačno, svako falsifikovanje i okretanje prošlih vremena zarad dnevnih ili kratkoročnih ciljeva, uvijek se završava i obija o prave činjenice i znanja utemeljena na evidentnim izvorima i dokazima.

Kolonijalne i romantičarske fikcije raznih imperija koje su marširale ovim prostorom tokom XIX vijeka, najbolje je opisao vladika Rade svojim stihovima *Vuk na ovcu svoje pravo ima, k'a tirjanin na slaba čo'eka!* Ipak sve to nije zaustavilo dalje pokušaje prisvajanja crnogorske prošlosti i negiranja kulturnog nasljeđa njenom narodu. Osim imperijalnih pretenzija na prostor Crne Gore, već vijek i po traju i pokušaji da se crnogorska prošlost proglašuje dijelom istorije sušednih naroda. U tom poduhvatu poništavanja crnogorske istorije najviše se upinjalo i najdalje stiglo sa

periodom kasne antike i ranog srednjeg vijeka. U tom smislu, postavljen je cilj da se zametnu tragovi i odrekne postojanje civilizacijskog kontinuiteta dugog skoro dva milenijuma. Crnogorska istoriografija u ovom periodu svedena je na dva izvora domaće provinijencije, *Andreacijeva povelja* iz 809. godine i *Ljetopis popa Dukljanina* iz XII stoljeća, kao i par izvora nastalih u Vizantiji, poglavito *De administrando imperii* cara Konstantina Porfirogenita iz sredine X vijeka.³ Uz ovakvu konstelaciju istorijskih vrela, njihovim interpretacijama i logičkom gimnastikom, uporno su tekli pokušaji da se nađe model po kojem bi se istorija ovog podneblja prekomponovala i podredila nekim velikodržavnim projektima susjednih naroda. Zajedno sa istorijskim izvorima i materijalni dokazi i arheološki nalazi na tlu Crne Gore pretrpjeli su svojevrсну reviziju i pokušaje da se sa njima špekuliše, u svrhu građenja netačne slike o našoj prošlosti. Temeljeći se na takvim „sitnim“ greškama, obično su se izvodili manipulativni i pogrešni zaključci bez ikakvog uporišta u istraživanju i naučnom metodu.⁴ Ono što se dá primijetiti u brojnim primjerima, takvog pogrešnog zaključivanja je činjenica da te pogreške prave najkvalifikovaniji naučni radnici. Upravo zbog toga, teško se otrgnuti utisku da je po srijedi, ne slučajna omaška ili preskočena metodologija, već da se radi o namjernim pokušajima prekvalifikovanja podataka. Plastičan primjer ovakvog ponašanja je crkva sv. Luke u Kotoru. Naime ovu crkvu je, prema natpisu na ktitorskoj ploči, podigao Mavro Kazafranka sa svojom ženom Bonom, 1195. godine. Tu ne bi bilo ništa sporno, da nakon katastrofalnog zemljotresa 1979. godine, nijesu preduzeti konzervatorski i restauratorski radovi u okviru kampanje zaštite kulturno-istorijskih spomenika Crne Gore. Na osnovu tih radova, glavni realizator projekta, dr Milka

³ V. Vukotić, O najstarijoj pismenosti na tlu Crne Gore, *Zbornik Cetinjski filološki dani II*, Cetinje, 2019.

⁴ Srđan Pejović, Kako su utvrđeni ktitori dvije crkve u Svaču u Istoriji Crne Gore, tom I, knj. 2, *Arhivski zapisi*, br. 1/2011, Cetinje, 2011, str. 34.

Čanak-Medić, izvela je zaključak da je čitava crkva, u sadašnjem obliku, nastala krajem XII vijeka, zajedno sa prelomljenim lukovima naosa.⁵ Vodeći se, više analogijama nego naučnim metodom, došlo se do zaključka da su gotički elementi koji se nalaze u crkvi takođe nastali krajem XII vijeka, što bi ukazivalo da je u pitanju najstariji primjer ovog stila u Evropi. Manipulativno interpretiranje činjenica i nalaza na terenu odvelo je autore u iskrivljenu sliku po kojoj je gotika smišljena u Kotoru, što bi se po njima dalo pripisati srpskoj kulturi. Ovakvom zaključivanju odmah se suprostavio akademik Pavle Mijović, ali se njegova riječ nije uvažila. Konačno dileme oko nastanka gotičkih elemenata na crkvi sv. Luke razriješio je Branislav Borozan i utvrdio da se radi o kasnijoj nadogradnji vjerovatno sredinom XIV stoljeća.⁶

Posebno je pitanje uvrštavanje sakralnog nasljeđa Crne Gore u kulturnu zaostavštinu susjedne države, čime se direktno nanosi šteta našoj kulturi i odriču joj se korijeni. Eklatantan primjer ovakvog manira je i crkveni kompleks u Doljanima blizu Podgorice. Dosadašnja „istraživanja“ srpskih arheologa i istoričara umjetnosti, dovela su do zaključka da su dvije crkve građene u V vijeku i da je sedište Dukljanske episkopije prebačeno iz grada Duklje u taj kompleks pred opasnošću od varvarskih najezdi.⁷ Ovim metodom interpretiranja činjenica stvoren je nakaradan sistem po kom se postojanje Dukljanske episkopije skraćuje za čitavo stoljeće.⁸ Isto tako, autori nas pokušavaju uvjeriti da je episkopska odluka

⁵ M.Čanak-Medić, Sveti Luka u Kotoru, *Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka*, Beograd, 1989, str. 118–144.

⁶ Branislav Borozan, Problemi restitucije crkve sv. Luke u Kotoru, *Arhivski zapisi*, 1/2009, Cetinje, 2009, str. 8–9.

⁷ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, tom I, knj. I, Titograd, 1969, str. 314. Pored toga danas je evidentna namjera Crkve Srbije da na ovom lokalitetu podigne svoj manastir.

⁸ Vukota Vukotić, Litteratura Praevalitana, *Glasnik Narodnog muzeja*, br. XIV, Cetinje, 2019, str. 58.

bila da, pred opasnošću od pljačkaških naleta raznih varvarskih naroda, koji su tokom Velike seobe naroda pohodili ove prostore, izađu iz sigurnosti branjenih zidina grada Duklje i da se presele u otvoreno polje u današnjim Doljanima. Ovakvi zaključci dugo su važili i prolazili bez ikakvog protivljenja u crnogorskoj historiografiji, dok realna istraživanja ovog lokaliteta krajem XX vijeka nije su jasno pokazala njihovu manjkavost. Očigledna nelogičnost, da neko spas od ratnih pustošenja traži na otvorenom polju, konačno je ispravljena i na osnovu terenskog istraživanja i novog datiranja građevina i ostataka dobili smo da je kompleks u Doljanima iz sredine IV vijeka, a da se kasnije sedište episkopije seli u okrilje bedema antičke Duklje.⁹

U ovakve primjere, namjernog gaženja osnovnih postulata nauke i metodologije, zarad postizanja prvenstveno političkih, ali i kulturoških ciljeva, spada i tema našega rada o crkvama u Svaču. U *Istoriji Crne Gore*, tom 2, autor Vojislav Korać, iako magnat jugoslovenske istorije umjetnosti, trudi se da mimo sva-kog pravila umetne svoje zaključke. Da se radi o namjernoj grešci i pokušaju da se iskrivi istina, jasno je iz samog metoda kojeg dr Korać upotrebljava, kada za jedini izvor o priči o Svaču koristi svoju disertaciju¹⁰ dok javno izjavljuje da je pogledao svu tada raspoloživu literaturu.¹¹ Ovakva zloupotreba naučnog metoda, trebalo je da posluži da se još jednom potre crnogorsko kulturno nasljeđe i da se ono pripiše nekom drugom. Namjerno ubacujući u priču, bez ikakve osnove, članove dinastije Nemanjića, autor se trudi da dokaže aspiracije svojatanja sakralne baštine Crne Gore od strane Srbije. Na taj način, ostvaruje dalekosežne posljedice po izučavanje crnogorske prošlosti.

⁹ Branislav Borozan, u Zborniku o Podgorici, pogledati i Slobodan Čukić, *Podgorički brevijar*, Podgorica, 2016.

¹⁰ Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Posebna izdanja SANU, Beograd, 1965, str. 78–82.

¹¹ S. Pejović, *Kako su utvrđeni ktitori dvije crkve u Svaču*, op. cit.

Dalekosežne posljedice

Pored pisanja o crnogorskom kulturnom nasljeđu i uopšte istoriji Crne Gore, kolokvijalnim metodom „bez majke“, do nas su stigle i neke provjerene i naučno utemeljene informacije i znanja. Državotvornu i civilizacijsku nit na ovom prostoru možemo pratiti od III vijeka prije nove ere, kada ilirska plemena počinju da nadograđuju svoje plemenske saveze u čvršće političke organizacije. Najsnažnija takva ilirska tekovina, koja je najduže pružala otpor nadolazećem Rimskom carstvu, bila je protodržava kojom je vladala kraljica Teuta iz svoje prijestonice Risinijuma. Njena vlast obuhvatila je čitavu teritoriju današnje Crne Gore i nešto šire, a posljednji otpor rimskom osvajanju pružen je u okolini Skadra.¹² Od sredine I stoljeća i konačnog umirivanja ilirskih plemena, rimska uprava uzima korijena, što ima izraz u osnivanju antičkog grada Dokleje oko 25. i 50. godine naše ere. Tokom perioda rimskog upravljanja još više jačaju i imaju polet i bivše grčke kolonije, poput Budve i drugih gradova. Ipak, najsnažniji pečat ovom prostoru daće odluka cara Dioklecijana, 285. godine, da osnuje zasebnu provinciju Prevalitanu sa šedištem u Dokleji.¹³ Upravo ova odluka, imaće dalekosežne posljedice za razvoj cijelog areala današnje Crne Gore i na osnovu nje se može izvoditi i pratiti kontinuitet civilizacijskih tekovina u okviru crnogorske prošlosti. Za neprekinuti niz razvoja kulture ovog prostora, od kasnoantičkih vremena, veliku ulogu ima i istorija Crkve. Naime, počevši od apostolskih vremena na teritoriji koju danas zauzima Crna Gora, uočavaju se tragovi hrišćanskih zajednica.¹⁴ U IV vijeku kada Hristova religija postaje, prvo tolerisana, a onda i jedina vjera Carstva, Dokleja kao središte provincije postaje jedna

¹² S.Čukić, *Podgorički brevijar*, op. cit.

¹³ V. Vukotić, *Litteratura Praevalitana*, op. cit.

¹⁴ *Ibidem*.

od episkopija i prvi njen episkop je Basos. Od tada hrišćanstvo na tlu Crne Gore postaje institucionalno i dijeli sudbinu njenog daljeg razvitka. Crkveni život ostaje intenzivan u narednim stoljećima, dukljanski episkopi su redovni učesnici Vaseljenskih sabora i drugih regionalnih skupova, o čemu svjedoče njihovi potpisi na donešenim aktima i kanonima.¹⁵ Od samog početka svog djelovanja, dukljanska episkopija i njoj područne crkve, po svojoj provincijalnosti, izrazito su latinske i vezane su za Rimsku stolicu, mada ostaju vjerne i carevima u Konstantinopolju. Takvim će ostati do dolaska Slovena i Avara krajem VI vijeka.

Trajno naseljavanje slovenskih plemena na područje Prevalitane uzima se kao prelomni događaj u istoriji ovih krajeva, kao i na Balkanu uopšte. I u ovom periodu Crkva nastavlja da bude značajan faktor i njen rad na spajanju i prevazilaženju puke kohabitacije dvije suprotstavljene grupacije, romanskog stanovništva sa jedne i slovenskog, sa druge strane, vrlo brzo daje rezultate. Za razliku od drugih krajeva Balkana, gdje slovenski element preovladava nad domicilnim, romanskim ili grčkim, na prostoru Prevalitane drugačiji je odnos snaga.¹⁶ Koliko su snažne bile tradicije kasnoantičke Dokleje i konzistentan rad i misija Crkve, vidimo i po činjenici da slovenskim plemenima koja su naselila ovaj prostor je nametnuto ime rimskog grada. Na taj način, slovenski živalj biva uvučen u kulturološki i civilizacijski smislu, u održavanje kontinuiteta rimske provincije na prelazu iz kasne antike u rani srednji vijek. Iako nijesu nametnuli svoja plemenska obilježja, Sloveni nase-

¹⁵ Tako je učesnik IV Vaseljenskog sabora 451. godine, episkop Evander, kojeg je dosadašnja crnogorska historiografija smatrala za prvog episkopa Duklje; pogledati u V. Vukotić, O najstarijoj pismenosti na tlu Crne Gore, op. cit; *Istorija Crne Gore*, tom I, knj. 1, Titograd, 1967; Vojislav D. Nikčević, *Monumenta Montenegrina*, tom I–III.

¹⁶ V. Vukotić, Sveti Sava Sedmočisljenik – zaboravljeni crnogorski lult, *Lingua Montenegrina*, br. 25, Cetinje, 2020.

ljeni na ovom podneblju, vrlo brzo iskazuju svoje aspiracije za samostalnošću. Formiranjem sklavinija, kao prvih političkih nadplemenskih zajednica, dovodi do društvenog raslojavanja i izdvajanja protofeudalnog sloja vlastele, koja nosi misao o odvajanju od čvrste carske uprave. Ove težnje ne bi bile moguće bez podrške i crkvene organizacije.

Skoro od samog doseljavanja Slovena u ove krajeve, teče crkvena misija njihovog pokrštavanja i uvlačenja u sfere hrišćanske zajednice. Prihvatanje vjere istovremeno znači i ulazak u domen carske politike, kao i pripadništvo istom kulturnom krugu. Carske reforme pokrenute početkom V vijeka, donose veliku ulogu episkopa u lokalnoj zajednici, čime se rastaču uhdane tradicije antičke komune i postavlja teren za budući feudalni sistem.¹⁷ U takav milje društvenih okolnosti pada dolazak Slovena, koji donose svoju plemensku hijerarhiju. Zato, i kada nestane velikih gradskih cjelina, poput antičke Dokleje, crkvena organizacija se vrlo brzo uspostavlja i radi na svojoj misiji. Upravo na prostoru Crne Gore vidimo da nema jasno povučene linije između slovenskog i romanskog stanovništva, kao u drugim oblastima Dalmacije. Na taj zaključak nas upućuje pomen đakonise Auzonije u Duklji u VII vijeku, kao i veliko širenje svetačkih kultova duboko u unutrašnjosti, a ne samo u uskom priobalnom pojasu.¹⁸ Ovu misiju nastavili su monasi benediktinskog reda od VIII stoljeća, kada se pojavljuju na ovom dijelu istočnojadranske obale. Važnost njihovog prisustva i dalekosežne posljedice njihovog bavljenja na ovom prostoru nijesu promakle ni anonimnom piscu Barskog ljetopisa.¹⁹ Mreža manastira i crkava koje su benediktinci ostavili iza sebe, svjedoči o istrajnoj misiji ovog reda na evangelizaciji slovenskog živilja u

¹⁷ S. Čukić, *Podgorički brevijar*, op. cit.

¹⁸ V. Vukotić, Sv. Martin Turski, *Lingua Montenegrina*, br. 27, Cetinje, 2021.

¹⁹ Danilo Radojević, *Ljetopis popa Dukljanina*, Podgorica, 2019.

ovim krajevima. Ipak, od druge polovine IX vijeka i vladavine vizantijskog cara Mihaila VIII, carska vlast u Konstantinopolju se konsoliduje nakon stoljeća i po ikonoklastičkih borbi. Dolazak novog i, prije svega sposobnog, patrijarha Fotija, označava početak nove carske politike prema Slovenima u čemu će Crkva imati vodeću ulogu. Oživljavajući stare tradicije i politike Carigradske patrijaršije, lansirana je misija sv. Ćirila i Metodija u Moravsku, čiji će učenici početkom X vijeka donijeti pismenost i slovenskim plemenima na Iliriku.²⁰ Ponovo će prostor Duklje odigrati važnu ulogu u širenju te pismenosti, kao spona između Makedonije i Donje Dalmacije. Djelovanjem svih ovih faktora, na ovom podneblju, stvara se jedan specifičan amalgam crkvenih uticaja i kulturnih preplitanja. Kao izraz te isprepletenosti različitih kultura nastaje prva samostalna slovenska država na ovim prostorima, Duklja. Njeni vladari imaju za cilj da svojom politikom održavaju taj balans na sudaru crkvenih uticaja i jurisdikcija, izvlačeći iz tog stanja najveću korist za sopstveni narod. Vjerska tolerancija uspostavljena pod dinastijom Vojislavljevića, našla je priznanje i u poveljama rimskih papa, koji u svojim poslanicama i bulama upućenim dukljanskim vladarima i nadbiskupima Bara, jednako ponavljaju da se njihovih odluka moraju pridržavati Latini, Sloveni i Grci. Ovakve crkvene prilike u Duklji odražavaju se i kroz tadašnju sakralnu arhitekturu.

Sakralne tradicije Crne Gore u ranom srednjem vijeku

Proučavanje ukupnih graditeljskih, pa time i sakralnih, tradicija u Crnoj Gori tokom ranog srednjeg vijeka, nikada nije bilo na zadovoljavajućem nivou. Tek nekoliko autora zaista se bavilo ovim pitanjem, a većina se zadovoljila i prepisivanjem i kalem-ljenjem naučnih rezultata koji su važili za druge krajeve. U tom

²⁰ V. Vukotić, *Sveti Sava Sedmočislenik*, op. cit.

smislu, prostor Crne Gore tretiran je kao dio Dalmacije, pa sve do čega se došlo u proučavanju Salone, Zadra i drugih gradova, nekritički je pripisivano i ovdašnjim gradovima.²¹ Prateći manir da se crnogorska istorija ovog perioda svede na dva izvora domaće provinijencije, Andreacija i Dukljanina, historiografija nije ni ulazila u bilo kakve elaboracije, niti se zanimala njenim specifičnostima.²² Najbolji primjer ovog trenda imamo upravo u *Istoriji Crne Gore*, u prvom njenom tomu. U njemu autor, Jovan Kovačević, kao prvo, namjerno odvajaju Duklju i „Južno primorje“, tačnije priobalne gradove Crne Gore, kao da se radi o različitim tradicijama. U takvoj konstelaciji podataka, on konstatuje: „Arhitektura većine crkvenih građevina IX vijeka na Južnom primorju i u Duklji nije sačuvana, a njihov izgled je teško rekonstruisati, ma i u najsumarnijem obliku.“²³ Iz toga izvodi zaključak, da se sakralna arhitektura na tlu Crne Gore mora izučavati kroz paralele i u usporedbi sa drugim primjerima Dalmacije i Dubrovnika. I za naredni period, od X do XII stoljeća, ili Dukljanske države, nastavlja se u istom ritmu, pa se uzimaju primjeri iz Travunije i Stona. Jedini pomenuti sakralni

²¹ Vrlo dobar primjer toga je djelo Jacques Zeiller *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris: Librairie Honoré Champion, Éditeur, 1906, u kome se detaljno bavi Crkvom antičke Salone, dok se Duklja jedva pominje.

²² Tek ponekad, ovlaš i uzgred, provijavalo bi pitanje dukljanskog kulturnog nasljeđa, kako kasnoantičkog, tako i ranosrednjovjekovnog. Tako, Jovan Kovačević u članku „Na tragu rane književnosti Južnog Primorja i Duklje, *Spomenik SANU*, CV, Beograd, 1956, god, naslučuje postojanje jake kulturne tradicije dukljanske države i njenog uticaja na primorske gradove. Uočavajući podatak u Andreacijevoj povelji, 809. godine, da se pominje sudija u Duklji, iznosi pretpostavku da se radi o preživjeloj tradiciji pismenosti iz kasnoantičkog perioda i postavlja pitanje dubine te tradicije. Ipak, radi se sporadičnom slučaju koji se brzo utopio u moru drugih, protivrječnih, radova.

²³ *Istorija Crne Gore*, tom I, knj. 1, Titograd, 1967, str. 374.

objekat sa teritorije Crne Gore je crkva sv. Đorđa u Podgorici, za koju kaže da je toliko prepravljana, da se samo mogu naslutiti elementi predromanike na njoj.²⁴ Ističući crkvu sv. Mihaila na Stonu kao zadužbinu Vojislavljevića, autor kao da se trudi da pokaže njihovu vezu sa Travunijom i Humom, kako bi indirektno naveo čitaoce na zaključak da se radi o tamošnjoj dinastiji. Time se prekidaju veze sa Dukljom i osporava autohtonost Vojislavljevića na prostoru današnje Crne Gore. Iz takvog manira izlazi da su u *Istoriji Crne Gore* preskočeni svi manastiri na Skadarskom jezeru i brojne druge crkve u okolini Bara, Ulcinja, Skadra, Svača i drugih gradova, kao zadužbine vladara dinastije Vojislavljević. Kompletna ova djela sakralne arhitekture prekomponovana su u period XII vijeka kako bi bila bliža vladavini Nemanjića.²⁵ Uspostavljajući ove nevidljive, ali i neshvatljive, veze, Vojislav Korać izlazi sa tezom: „Izgleda, na primjer, da je izgradnja sv. Tripuna (u Kotoru, prim. aut.) imala neposrednijeg uticaja na jedan značajan graditeljski poduhvat koji je baš u to vrijeme započet u Raškoj, na podizanje Đurđevih stupova kod Novog Pazara. Čak je moguće da su majstori koji su gradili kotorsku katedralu učestvovali u zidanju Nemanjine zadužbine.“²⁶

U okviru ovih intencija, autori pokušavaju u svoje interpretacije uvući i čitavu ostavštinu benediktinaca na ovom tlu. Preskačući više manastira ovog monaškog reda, koji nastaju njegovim širenjem, zadržavaju se samo na sv. Mariji Ratačkoj, koju smještaju u kraj XII ili početak XIII vijeka.²⁷ Što se ostalih spomenika sakralne arhitekture u Duklji tiče, Korać uzima u razmatranje samo dva, manastir sv. Mihaila na Prevlaci i crkvu Bogorodice u Stonskom polju. Jedini kriterijum, što baš ovi objekti ulaze kao primjeri romaničke gradnje u Crnoj Gori je

²⁴ *Isto*, str. 434.

²⁵ *Istorija Crne Gore*, tom II, op. cit.

²⁶ *Isto*, str. 127

²⁷ *Isto*, str. 134

mogućnost da se povežu sa djelovanjem Rastka-Save Nemanjića. Jednako, spominje i crkvu sv. Save u Starom gradu Budve, za koju konstatuje da pripada zreloj romanici. Prečutkujući da se ne radi o raškom princu, već o sv. Savi, učniku svete braće Ćirila i Metodija, ponovo navodi čitaoce na pogrešan trag. Naime, kako je ta mala jednobrodna crkva posvećena jednom od Sedmočislenika, znači da je datum njenog nastanka približan prvoj polovini X vijeka. Iz toga slijedi da nikako ne može biti prepoznata ni uvrštena u stil zrele romanike, koja se veže za period od druge polovine XII i početka XIII vijeka. Ovakvo zaobilaženje činjenica u kapitalnim djelima, kakvo je *Istorija Crne Gore* ima dalekosežne posljedice. Konkretno, ova budvanska crkva uporno se, u daljoj literaturi, pripisuje Rastku Nemanjiću i na osnovu toga gradi se njegov kult na tom arealu.²⁸ Ovim manirom zaključivanja, Vojislav Korać, dolazi do novog perioda u razvoju sakralnog graditeljstva u Crnoj Gori, kojeg on naziva „prelazni, romansko-gotski stil“. U taj okvir stavlja i dvije najvažnije crkve u gradu Svaču, koje su predmet ovog rada.

Grad Svač kroz istoriju

Iako je jedan od najslavnijih gradova na crnogorskom primorju, o Svaču se vrlo malo zna. Ni do danas nema neke posebne studije koja bi se bavila ovim srednjovjekovnim naseljem. Svi podaci o njemu su fragmentarni i potrebno ih je skupljati u izvorima koji se prevashodno odnose na druge gradove, što je doprinijelo da ga brojni autori zaobiđu kao temu svog rada. Na taj način, Svač ostaje prepoznat jedino kao sjedište biskupa, sufragana Barske nadbiskupije u kome ima crkava koliko dana u

²⁸ V. Vukotić, *Sveti Sava Sedmočislenik*, op. cit. sa daljom elaboracijom posljedica ovakvog prekrjanja podataka.

godini.²⁹ Jedan od prvih istraživača Svača, Teodor Ippen, zabilježio je da lokalno stanovništvo govori da se grad sastojao jedino od crkava. To zbog toga, što „je svaka od sačuvanih do danas zidina s pročeljne strane izbočena u obliku apside.³⁰ Određene odgovore na istoriju i postanak Svača pokušala je dati arheologija.³¹ Mada su na lokalitetu pronađeni dokazi o postojanju naseobina još od neolita, najstariji iskopani slojevi upućuju da je grad osnovan u VI stoljeću i da se vjerovatno može vezati za graditeljsku obnovu cara Justinijana.³² Prema postojećim nalazima, romansko stanovništvo je naseljavalo grad sve do IX vijeka. Novi uspon Svač je doživio kroz jačanje srednjovjekovne Dukljanske države, kada vjerovatno postaje i biskupsko središte. Ova faza razvoja grada trajaće sve do osvajačkog pohoda Stefana Nemanje 1186. godine. Od tog doba, Svačka episkopija ili biskupija redovno se navodi među crkvama podložnim barskom nadbiskupu. Upravo Farlati u svom djelu *Illyricum sacrum*, donosi spisak biskupa Svača kojeg započinje sa 1030. godinom i nepoznatim biskupom.³³ Međutim, početkom XVIII vijeka u svom izvještaju Rimskoj kuriji o sprovedenoj vizitaciji barske nadbiskupije, tadašnji njen nadbiskup Vicko Zmajević navodi postojanje, iste godine, biskupa Petra Bona. Naime, obilazeći crkvena sjedišta svoje dijaceze, nadbiskup Zmajević, za

²⁹ Savo Marković, *Prošlost Svača u životopisima njegovih crkvenih dostojanstvenika i žitelja*, preuzeto sa: www.montenegrina.net

³⁰ Teodor Ippen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji*, *Glasnik zemaljskog muzeja*, knj. 11, br. 1, Sarajevo 1899, str. 18

³¹ Prva iskopavanja na lokalitetu Svač započela su 1985. godine, pogledati u Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Antički i srednjovjekovni grad Svač*, preuzeto sa www.montenegrina.net; i P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Ulcinj, 1975.

³² M. Dž. Hadžibrahimović, *Antički i srednjovjekovni grad Svač*, op. cit.

³³ Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, tom VI, preuzeto sa: www.archive.org

Svač kaže „Za drugu (crkvu prim. aut.), Sv. Ivana Krstitelja, pretpostavljamo da je bila katedrala, budući da je na najljepšem mjestu u gradu. U njoj postoji natpis koji pokazuje da ju je sagradio neki biskup Petar Bono 1030. godine.“³⁴ Kombinacijom ova dva izvora možemo zaključiti da se Svač u izvorima, kao biskupsko sjedište pominje već u prvoj polovini XI vijeka i da je biskup Petar Bono prvi crkveni dostojanstvenik zabilježen na toj katedri. Dvije decenije kasnije, kako je zabilježio Toma Arhidakon u svojoj *Hronici*, pominje se svački biskup među stradalima u brodolomu. Delegacija biskupa Gornje Dalmacije išla je na crkveni sabor u Saloni, ali su doživjeli nesreću i stradali u oluji. To je bio jedan od ključnih razloga pred rimskim pontifeksom da se opravda uvođenje Barske nadbiskupije, jer daljina i opasnost puta do Splitske metropole su bile velike prepreke.³⁵ Naredni pomen Svača i njegove biskupije nalazimo u drugoj polovini XI stoljeća, tačnije sredinom aprila mjeseca 1060. godine, kada se u poslanici pape Aleksandra II, barskom nadbiskupu Petru, navodi „ecclesia Suatinensem“, kao jedan od sufragana Barske nadbiskupije.³⁶ Pored Svača kao sufragani Bara navode se još i crkve Skadra, Ulcinja, Pilata, Kotora, Drivasta, Budve, ali i velikih oblasti poput Travunije, Zahumlja, Bosne i Srbije.³⁷ Na osnovu toga, možemo zaključiti da se jurisdikcija Barske nadbiskupije, ne samo nominalno, protezala daleko u unutrašnjost. Jer za razliku od Dalmacije, vlast Vizantije, a ujedno i biskupa, svedena je na praktično gradske zidine, o čemu i papa Lav VI govori potvrđu-

³⁴ Mr Ivan Jovović, Župe barske nadbiskupije u izvještaju Vicka Zmajevića 1703. godine, *Arhivski zapisi*, br. 2/2011, Cetinje, 2012, str. 134.

³⁵ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana Mayor* (HSM), on line izdanje.

³⁶ Vojislav D. Nikčević, *Monumenta Montenegrina*, knj. IV, tom 1, Podgorica, 2001., str. 43-44

³⁷ Vojislav D. Nikčević, *Monumenta Montenegrina*, knj. IV, tom 1, Podgorica, 2001., str. 28

jući zaključke sabora u Saloni 928. godine i kaže da se to ne može tolerisati, da im se ne može svesti „parochia inter muros cuititatis“.³⁸ Nemogućnost da se ova papska odluka sprovede u gradovima Donje Dalmacije, ne znači da ona nije važila i u Gornjoj. Nadbiskup barski, svakako u obavezi da poštuje ove odluke, ima puno pravo da širi svoju jurisdikciju u unutrašnjost. Da je to zaista bio slučaj pokazuje spisak njegovih sufragana, ali i drugi materijalni dokazi. Tako, arheološki nalazi potvrđuju postojanje romaničkog stila sakralne arhitekture ne samo u priobalnim gradovima, već i u basenu Skadarskog jezera, na području Podgorice i kroz šever Albanije. Takođe, značajna stavka u dokazivanju crkvene jurisdikcije na cijelom području koje će zauzeti srednjovjekovna dukljanska država, je raširenost kultova hrišćanskih svetitelja. Upravo su hagionimi koji se vezuju za određenog sveca dobar, ponekad i jedini pokazatelj, dosega procesa evangelizacije. Najbolji primjer za to je kult sv. Martina Turskog, koji se u Donjoj Dalmaciji srijeće samo u uskom priobalnom pojasu, dok ga na prostoru Crne Gore nalazimo i u Kućima, u Pivi, a dalje i na Kosovu, pa i okolini Niša.³⁹

Jurisdikcija Barske nadbiskupije nije se smanjivala ni u doba Nemanjića pa se odatle šalju prelati za crkve u novim naseljima kao što su Brskovo ili Novo Brdo. Za sve to vrijeme biskupija u Svaču, od kraja IX vijeka, ostaje čvrsto u vezi i podložna nadbiskupu Bara. Štaviše, vidimo, iz dostupnih izvora o Svaču, da je njegov biskup bio vjeran saveznik i pratilac barskom nadbiskupu u borbi za ostvarenje prava i samostalnost Nadbiskupije. U djelu *Illyricum sacrum* Danijele Farlati i Koleti, njegov nastavljač, nabrajaju ukupno 23 biskupa Svača u periodu od 1030. do 1571. godine i pada Bara pod tursku vlast.⁴⁰ Osim njihovih

³⁸ Ivica Puljić, *Biskupije Gornje Dalmacije na splitskim saborima 925 i 928*, Hercegovina, 2018, preuzeto sa www.hrčak.srce.hr

³⁹ V. Vukotić, *Sv. Martin Turski*, op. cit.

⁴⁰ Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, tom VI, op. cit.

imena i godina vladanja, ponekad ni to, slabo su nam poznati neki dalji podaci o njima. Ipak, postoje slučajevi kada je sačuvano nešto više informacija u dokumentima. Tako, vidimo iz dva pisma pape Inoćentija III, koja su datirana u 1199. godinu, da je Dominik, biskup Svački, optužen za ubistvo.⁴¹ U njima papa naređuje nadbiskupu barskom Petru, da kazni Dominika, slanjem u manastir, a da na njegovu katedru postavi biskupa G.⁴²

Osvajanjem dukljanske države od strane Stefana Nemanje, krajem XII stoljeća, Svač se našao na udaru. Zajedno sa drugim gradovima, prema žitijama samog Nemanje, biva spaljen i srušen do temelja. Prema tome, ovaj ratni pohod može se uzeti jednako kao uzrok uništenja njegovih crkava kao i tatarska razaranja iz 1242. godine. Ipak, znamo da se Svač dosta brzo oporavio od ovih nesreća koje su ga zadesile, jer pratimo neprekinuti niz biskupa koji zauzimaju svačku katedru. Novi polet i čvršće veze sa Rimom daće mu dolazak monaha Franjevaca početkom XIV vijeka. Dolazak propovjedničkih ili prosjačkih redova na ove prostore znači prekid sa tradicionalnim ekskluzivitetom benediktinaca, uspostavljenim još od VIII stoljeća. Najteži udar Svač je pretrpio sredinom XIV vijeka kada je njegovo stanovništvo desetkovano pod pandemijom kuge. Od toga se grad nikada nije oporavio, a masovno stradanje žitelja grada potvrđuju današnji arheološki nalazi. Biskupska katedra u Svaču je nastavila da postoji i nakon toga, ali ne u starom sjaju, jer se tokom XV vijeka naselje svelo na seosko. Gradska komuna sa svim svojim vlastima i ingerencijama je prestala da postoji, a biskup je, od 1406. godine, vodio računa o preostaloj zajednici. Od tog vremena, Svač se u izvorima pominje kao selo, a njegovi biskupi samo su nominalno birani na svačku katedru. Konačno Svač prestaje da

⁴¹ Vojislav D. Nikčević, *Monumenta Montenegrina*, knj. IV, tom 1, Podgorica, 2001, str. 90–92.

⁴² *Isto*.

postoji pod turskim osvajanjima u XVI vijeku.⁴³ Nekada slavan i moćan grad polako je podlegao istorijskim okolnostima i zubu vremena. Katoličko stanovništvo Svača svelo se na, prema izvještajima sa vizitacija barskih nadbiskupa tokom XVII stoljeća, 50 kuća u okolnim selima, koje tolerišu osmanske vlasti. Sjedište poznate biskupije, jedne od najvažnijih u Dukljanskoj državi i kasnijoj Zeti, svelo se na nominalna postavljenja i svački biskupi su bili razbacani od Italije do Južne Ugarske.⁴⁴ Ostaci grada i njegova monumentalna sakralna arhitektura ostavljena je i prepuštena zubu vremena. Od grada Svača ostale su samo legende koje su se raspedale među lokalnim stanovništvom.

Problem utvrđivanja sakralnog nasljeđa Svača

Crkva svetog Jovana Krstitelja

Od grada koji je po legendi, pred mongolska razaranja, imao crkava koliko dana u godini, danas su kao ostaci preostale dvije.⁴⁵ Prva je, katedralna crkva sv. Jovana Krstitelja u citadeli Svača, a druga je crkva u podgrađu, za koju se tvrdilo da je posvećena Bogorodici. Proučavanje sakralnog nasljeđa Svača, kao i drugih gradova Crne Gore, jedan je od permanentnih zadataka savremene historiografije i istorije umjetnosti. Međutim, već danas vidimo da su rezultati istraživanja i „naučna“ interpretacija raspoloživih podataka u najbolju ruku problematične. Kao što smo istakli, tendenciozno tumačenje činjenica u djelu *Istorija Crne Gore*, knjiga 2, tom I, od strane autora dr Vojislava Koraća, dovelo je do preoblikovanja prošlosti i zatiranja crnogorskog sakralnog nasljeđa. Upravo su dvije crkve u Svaču najbolji pri-

⁴³ Savo Marković, *Prošlost Svača u životopisima njegovih crkvenih dostojanstvenika i žitelja*, preuzeto sa: www.montenegrina.net

⁴⁴ *Isto.*

⁴⁵ Marin Bici, *Iskušenja na putu*, Budva, 1985, str. 36.

mjer ovog pokušaja nasrtaja na istinu i želje da se sve pripiše kulturnoj baštini susjednih zemalja i naroda. Da se zaista radi o namjernom i perfidnom pokušaju brisanja crnogorskog imena iz kulturnog i arhitektonskog nasljeđa nastalog na prostoru srednjovjekovne dukljanske države, vidimo po upotrebi naziva Pomorje za ove oblasti. Kako to sam Korać piše: „Zapadne oblasti srednjovjekovne Srbije, za koje se počevši od XIII vijeka u ćirilskim ispravama upotrebljava i skupni naziv ‘pomorska zemlja’ a kasnije i riječ Pomorje, osnovno su područje uopšte među srpskim zemljama na kome nastaje i traje sakralna arhitektura zapadnog obreda.“⁴⁶ Nametanjem okupatorskog naziva Nemanjića dinastije za prostor dukljanske države, dobija se manir rastakanja i guranja dukljanskog nasljeđa u kulturne obrasce drugih naroda.⁴⁷ U ovakvom odnosu prema baštini crnogorskog naroda, kojeg treba poništiti i prepraviti za nečije drugo potrebe, nastaje interpretacija sakralne i arhitektonske podloge za dvije crkve u Svaču.

Govoreći o katedralnoj crkvi u Svaču, Korać pretpostavlja da je posvećena sv. Jovanu Krstitelju, na osnovu toga što se lik ovog sveca pojavljuje na svačkom novcu.⁴⁸ Osim pravilnog zaključivanja da se radi o katedri svačkih biskupa, autor ovog odjeljka *Istorije Crne Gore*, što se tiče ostalih podataka o crkvi, kreće sa svojim tendencioznim domišljanjima. Počevši od utvrđivanja

⁴⁶ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom I Titograd, 1969, str. 161

⁴⁷ Dobar primjer za ovo nam pruža analiza manastira sv. Sergija i Vakha na Bojani u *Istoriji Crne Gore*, knj. 2, tom I. U njemu autor, dr Korać, svojski se trudi da izbjegne činjenicu da je manastirski kompleks služio kao mauzolej dinastije Vojislavljevića, navodeći samo da je tu sahranjeno nekoliko zetskih vladara i to po pričanju popa Dukljanina. Benediktinsku opatiju, nastalu početkom IX vijeka, Korać pokušava da pripiše vizantijskom caru Justinijanu, pozivajući se „na jedno predanje“. Sa druge strane, ne propušta da istakne ktitorstvo kraljice Jelene i sina joj Milutina, iz 1290. i 1318. godine.

⁴⁸ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom I Titograd, 1969, str. 175.

patrona za dvije velike crkve u Svaču, od čega pravi problem, jer prema autoru odjeljka iz *Istorije Crne Gore*, ne može se sa sigurnošću reći ko su sveci zaštitnici svačkih crkava. Za katedralnu crkvu, osim novca Svača, Korać koristi kao argument „narodno“ sjećanje i usmeno predanje.⁴⁹ Iako sam autor, svojom metodom citiranja samog sebe, pompezno izjavljuje da je pregledao kompletnu dotadašnju literaturu o Svaču, ipak drži da nije moguće sa preciznošću utvrditi patrone ovih crkava. Govori o otučenim pločama, u katedralnoj crkvi se zadržala samo godina 1300, na osnovu koje smatra da je u pitanju donatorski natpis. Tako, iznosi hipotezu, na osnovu „prilično mutnog narodnog sećanja“, da je ovaj i još jedan natpis na zapadnom zidu crkve sv. Marije, otučen iz političkih razloga.⁵⁰ Po tome sjećanju, kako kaže Korać, u Svač je stiglo neko lice, iz Skadra, pretpostavlja tokom Prvog svjetskog rata i slomilo natpise u dvije crkve, jer su mu smetali pomeni dvoje Nemanjića, kraljice Jelene i kralja Uroša, na njima. Ovo mišljenje ni sam Korać ne potvrđuje u svojoj disertaciji „Graditeljska škola Pomorja“. U njoj autor govori o natpisu koji stoji lijevo od ulaza u katedralu i za koga samo kaže da je namjerno oštećen. Detaljnije opisuje ploču na kojoj je natpis urezan i još dva kamena fragmenta na kojima su uklesani krst i neki predmet u obliku čaše. Za njih smatra da su tu donešeni sa neke starije građevine.⁵¹ Prema položaju natpisa u samoj crkvi Korać zaključuje da je u pitanju ktitorski zapis, međutim shodno činjenici da se nalazi okružen sa dva elementa koja su starija, pitanje je da li se ovo može pretpostaviti.

Ovakva argumentacija i zaključivanje u crnogorskoj istoriografiji više od pedeset godina nije pobudila nikakve sumnje. Štaviše, Koraćev tekst prihvatana je bezuslovno i smatran za uzor i pored očiglednog pokušaja da se ispolitizuju događaji i unese

⁴⁹ *Isto*, str. 176.

⁵⁰ *Isto*, fusnota 77.

⁵¹ Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 64.

zbrka i proizvoljnost. Konačno, utvrđivanje ktitora za dvije crkve u Svaču problematizovao je S. Pejović u svom radu iz 2011. godine. Polazeći od logične pretpostavke da u slučaju da su natpisi fizički oštećeni, nije otučena literatura o njima, utvrđuje kako ktitorski natpis na crkvi sv. Jovana ne pominju svi drugi istraživači Svača.⁵² Posebno se čini intrigantnim, da natpis ne spominje austrijski istraživač Theodor Ippen koji je temeljno opisao čitavu okolinu Skadra. Takođe, za razliku od Koraća, Ippen nema potrebu da išta politizuje, niti mu smetaju pomeni vladara iz loze Nemanjića. U svom radu austrougarski istraživač uredno donosi ktitorske natpise sa crkve sv. Petke u Širdžiju u blizini Skadra na kojima se pominju kraljica Jelena i kralj Uroš.⁵³ Sa druge strane, Vojislav Korać, u oba svoja djela, pri pomenu svačkih crkava skroz zaobilazi Ippenovo djelo. O crkvi sv. Jovana, Ippen kaže sljedeće:

„Od svih građevina na vrhu brijega najbolje je očuvana jedna crkva, što leži u blizini kapije, koja vodi u selo. Crkva leži na mjestu, gdje se gorska kosa uvaljuje; to je sredina grada, pa se otud grad uspinjao i na lijevo i na desno. Crkva ima dug četvrouglast brod, a nad apsidom uzdiže se zvonik. Takav položaj zvonika nije običan, jer se kod crkava uvijek tornjevi nalaze u pročelju. Od crkve sačuvana su samo četiri zida, a unutrašnjost puna je odronjenog kamenja i zarasla je šikarom. Ipak se može raspoznati, da je crkveni brod bio razdijeljen u dva odjela, prepratu (nartex) i unutrašnjost.“⁵⁴

⁵² Prije Vojislava Koraća, gradom Svačom su se bavili Ivan Jastrebov, *O pravoslavnim srpskim starim i novim crkvama u staroj Zeti, sadašnjem Skadarskom okrugu*, Glasnik SUD, 1880; Theodor Ippen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1899; Alexandre J. Degrand, *Souvenirs de la haute – Albanie*, 1901; Aleksandar Deroko, U Bodinovoj prestonici, *Starinar za 1928, 1929 i 1930*.

⁵³ Theodor Ippen, *Stare crkvene ruševine u Albaniji*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, knj. 11, 1899, str. 15.

⁵⁴ *Isto*, str. 18

U odjeljku „Arhitektura prelaznog, romansko-gotskog stila“ u *Istoriji Crne Gore* tom II, Vojislav Korać kaže za crkvu sv. Jovana da se na njoj „jedva zapaža prisustvo gotike.“⁵⁵ Uvodeći u priču natpis, za koga tvrdi da je ktitorski, bilježi godinu 1300, iz čega izvlači zaključak da je to datum gradnje. Slično tome, piše i u svojoj disertaciji, navodeći da se na „crkvi sv. Jovana ne opažaju prepravke, izuzev na lineti zapadnih vrata. Natpis pored vrata odnosio se, najverovatnije, na podizanje građevine. Iako je grubo, rustično, građenje sadrži elemente romanike, kao što su zapadna vrata, nadvišeno čelo polukalote apside, način konstruiranja prozora. Koncepcija i razmere osnovnog prostora crkve uključuju mogućnost uticaja arhitekture prvih građevina franjevacica i dominikanaca kod nas, što bi odgovaralo kraju XIII veka (1300. godina).⁵⁶ Naizgled, ovako koncipiranim zaključcima teško se može naći mana. Međutim, malo pažljivijim pogledom na stvari, isplivavaju određene nelogičnosti. Naime, autor uporno pokušava da smjesti sadašnji izgled crkve u početak XIV vijeka kako bi njenu izgradnju mogao pripisati kralju Urošu Nemanjiću ili njegovoj ženi, kraljici Jeleni kao podršku tom stavu, Korać uvodi mogućnost postojanja starije katedrale na istom mjestu, koja bi, po njemu, trebala stradati u mongolskom pohodu 1242. godine.⁵⁷ Kao što vidimo iz priloženih podataka, to mu baš i ne polazi za rukom, jer crkva sv. Jovana Krstitelja, sadrži jedino elemente romaničkog stila. Konkretno, zapadna vrata, za koja i sam kaže da su nastala u stilu romanike, ostatak su pređašnje katedrale zajedno sa zvonikom. Prema tome, u ovom slučaju mogu biti samo dva rješenja ove situacije. Ili je ploča sa natpisom, zajedno sa cijelim zapadnim dijelom crkve ostatak starije građevine, ili je dio naknadno ubačenih elemenata, kao što su i

⁵⁵ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, tom II, knj. 1, Titograd, 1969, str. 185.

⁵⁶ Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 64.

⁵⁷ Isto, str. 65, kao i u Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, tom II, knj. 1 Titograd, 1969, str. 177.

druga dva koja je uokviruju (krst i predmet u obliku čaše). Ma kako bilo, u oba slučaja, godina 1300. sa natpisa kojeg je iščitao Korać, ne može biti datum izgradnje postojeće crkve sv. Jovana. U prvom slučaju, 1300. godina ne znači ništa jer bi natpis trebao biti mnogo stariji, a u drugom, vjerovatnijem slučaju, radi se o epitafu ili nekom drugom elementu, koji u crkvama počinju da se postavljaju upravo od početka XIV vijeka.

Takođe, na ovom mjestu valja uočiti, da ukoliko prihvatimo Koraćevu argumentaciju o nastanku sadašnjeg izgleda crkve 1300. godine, postaje nemoguće da na njoj nema elemenata gotskog stila u to doba dominantnog u katoličkoj sakralnoj arhitekturi. Njegovim pogodbenim stavom, da postoji mogućnost uticaja propovjedačkih monaških redova na gradnju i izgled crkve, ne dobijamo ništa, jer baš sa djelovanjem franjevaca i dominikanaca je povezana gotika kao stil sakralne gradnje. U sklopu obuhvatnih reformi na svim nivoima unutar Katoličke crkve, u drugoj polovini XIII stoljeća dolazi do uspostavljanja dominantnog uticaja dva monaška reda, dominikanskog i franjevačkog. Na to prevashodno utiču događaji u Provansi na jugu Francuske, odlučna borba protiv katarske jeresi koja se završava krstaškim pohodom i osvajanjem tvrđave Monsegur. Ujedno sa tim, dominikanci osnivaju crkvene sudove iz kojih će se razviti inkvizicija, dok franjevački red, oslonjen na rad sv. Franje Asiškog, širi svoje djelovanje zamašnom akcijom propovijedanja. Sve ovo za prilike među katolicima na prostoru Duklje, znači smjenjivanje duge tradicije i supremacije benediktinaca koji su se ustalili na ovom podneblju još od IX vijeka. Iako nemamo svjedočenja za crnogorski dio istočnojadranske obale, na primjerima iz Italije i Dalmacije vidimo da je ta promjena išla prilično glatko i da su franjevci rado primani u benediktinskim sredinama.⁵⁸ Svojim djelovanjem oni donose novi izgled sakralne arhitekture upodobljen njihovim

⁵⁸ Ivan Ostojić, *Dodiri između Benediktinske i Franjevačke ustanove u Hrvatskoj*, preuzeto sa www.hrčak.srce.hr

potrebama.⁵⁹ Naslanjajući se na ove činjenice, evidentno se dolazi do zaključka da je nastanak obije velike crkve u Svaču vezan za djelovanje propovjedačkih redova i reformu Katoličke crkve. Međutim, u uvodnom izlaganju o crkvama u Svaču, Korać govori o tradiciji gradnje jednobrodnih crkava u Zeti.⁶⁰ Shodno ovome, mada su jednobrodne crkve u Zeti manjih gabarita od sv. Jovana, jednostavno dolazimo do zaključka da je ova svačka crkva dio iste sakralne tradicije. Kako je sasvim neupitno da jedno biskupsko sjedište mora imati katedru, crkva sv. Jovana sa svojim položajem unutar gradske citadele u potpunosti odgovara ovoj namjeni. Samim tim, ona je građena u gabaritima koji odgovaraju položaju jednog biskupskog sjedišta i sigurno mora biti veća od ostalih crkava ovog tipa. Takođe, prema stilu gradnje, crkva sv. Jovana Krstitelja u potpunosti pripada romanici što dokazuju i nađeni elementi i grublja obrada kamena koji je u nju ugrađen. I pored, djelovanja franjevac na ovom prostoru od sredine XIII vijeka, od kada grade svoje samostane i crkve, biskupsko sjedište svakako da je odražavalo i naglašavalo starinu svačke katedre, osim toga skučenost gradske citadele uslovljavala je građenje u tačno zadatim gabaritima i koncepcija crkve morala se prilagoditi lokaciji. Zbog toga, na katedralnoj crkvi sv. Jovana u Svaču imamo zvonik koji nije na uobičajenom mjestu.

Iz svega ovoga nedvosmisleno proizlazi, da datum nastanka katedrale Svača nikako nije mogao biti 1300. godine, kako to pokušava da predstavi Korać. Pozivanje na mongolsko pustošenje grada, samo je naknadna pamet, jer crkva sv. Jovana se nalazi u citadeli i zaštićenija je od svih drugih u gradu. Ponovno podizanje kompletne crkve pola vijeka nakon 1242. godine, nije potkrijepljeno nijednim valjanim dokazom za tu pretpostavku.⁶¹

⁵⁹ S. Pejović, *Kako su utvrđeni ktitori dvije crkve u Svaču*, op. cit.

⁶⁰ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, tom II, knj. 1, Titograd, 1969, str. 175.

⁶¹ Sam Vojislav Korać u svojoj disretaciji kaže da „Možda je svačka katedrala stradala u najezi Mongola...” Vojislav Korać, *Graditeljska škola*

Samim tim, ktitori crkve nijesu nikako mogli biti vladari iz loze Nemanjića i pored očigledne tendencije Koraća da nas ubijedi u tako nešto. Svačka katedrala morala je biti manje oštećena od strane Mongola, jer danas ne nalazimo tragove njene obnove a kada bi oni i postojali, morali bi biti gotički u skladu sa franjevačkim uticajem i dominaciji gotike u sakralnoj arhitekturi toga doba. Isto tako, nedvosmisleno je da je crkva sv. Jovana stradala u prošlosti i da su današnji ostaci podignuti na temeljima starijeg zdanja. Međutim, ukoliko isključimo mongolsko razaranje grada, jedini plauzibilni istorijski događaj koji nam preostaje je propast Duklje, kao države i Nemanjina osvajanja krajem XII vijeka.⁶² Uzevši ovo u obzir, katedrala u Svaču je obnavljana, od strane svojih biskupa, tokom XIII vijeka i dalje slijedeći sakralni stil romanike. Ktitori te obnove su lokalni mještani, a ne Uroš i Jelena, pa nema razloga da se fizička oštećenja natpisa tumače u „političkom ključu“. Bez pozivanja na „mutno narodno sećanje“, lako je, na osnovu dostupnih podataka i činjenica, kao i postojeće literature, ustanoviti da ni kralj Uroš, ni njegova žena Jelena Anžijska, nijesu mogli smetati nikome, jer ih tamo nikad nije ni bilo.

Za razliku od tendencioznih istupa Vojislava Koraća, o crkvi sv. Jovana Krstitelja u Svaču mogu se naći mnogo plauzibilniji podaci. Stanje samoga grada i njegovih sakralnih objekata opisuju, mnogo prije Koraća, u svojim izvještajima papi, barski nadbiskupi, Marin Bici (1610. godine) i Vicko Zmajević (1703. godine).⁶³ Prvi od njih, Bici, u svom izvještaju rimskoj kuriji, samo fragmentarno spominje Svač i tamošnju katoličku župu. Kratko

Pomorja, Beograd, 1965, str. 64

⁶² U žitijima Stefana Nemanje Svač se uredno pominje kao jedan od gradova koje je raški župan savnio sa zemljom.

⁶³ Njihove opise podložne im dijaceze pogledati u: Marin Bici, *Iskušenja na putu*, Budva, 1985., i Ivan Jovović, *Župe Barske nadbiskupije u izvještaju Vicka Zmajevića 1703. godine*, *Arhivski zapisi*, br. 2/2011, Cetinje, 2011.

opisuje grad i njegov geografski položaj, a kaže da se u njemu nalazi „velika i prostrana crkva sv. Ivana Krstitelja, pored mnogih koje su otkrivene (bez krova, prim. aut). U crkvi vlada veliki nered. Poviše oltara nema pale već samo jedan drevni križ. Na zidu ispod propovjedaonice vise slike svetaca. Nema ni krstionice ni svetišta, kao i u ostalim crkvama u Albaniji, pod izgovorom da je opasno držati krstionicu da vodu ne bi onečistili Turci.“⁶⁴ Takođe, Bici navodi da je pri posjeti Svaču zaredio župnika Lorenca Mezilija, koji od prije na tom mjestu vrši službu. Ovo je važan opis stanja i položaja Katoličke crkve u Osmanskoj carevini. I pored velikog pritiska od strane otomanskih vlasti, lokalno stanovništvo uspjelo se održati u svojoj vjeri i sačuvati tradiciju. Od nekadašnjeg biskupskog sjedišta, Svač se sveo na par okolnih sela, ali vidimo iz Bicijevog svjedočanstva, da je za njihove potrebe katedralna crkva sv. Jovana bila u funkciji.

Sljedeći koji opisuje Svač i njegovu sakralnu arhitekturu je nadbiskup Vicko Zmajević 1703. godine. U njegovom izvještaju papi Klementu XI, spominje župu Svač i u njemu nalazi crkve: sv. Spasa, sv. Ivana Krstitelja, sv. Nikole, sv. Venerande (Petke, prim. aut.), sv. Stjepana, Presvetog Trojstva, sv. Đorđa i sv. Marka.⁶⁵ Za njih kaže da imaju dobro očuvane zidine, ali da su znatno oštećene u zemljotresu, sem „prve dvije, koje po načinu gradnje i veličini nadmašuju ostale.“⁶⁶ Za crkvu sv. Jovana Krstitelja, Zmajević konkretno kaže: „pretpostavljamo da je bila katedrala, budući da je na najljepšem mjestu u gradu. U njoj postoji natpis koji pokazuje da ju je sagradio neki biskup Petar Bono 1030. godine.“⁶⁷ Ovdje se teško oteti utisku, da je to ista ona ploča sa natpisom sa zapadnog zida o kojoj govori Korać.

⁶⁴ Marin Bici, *Iskušenja na putu*, Budva, 1985, str. 36.

⁶⁵ Ivan Jovović, *Župe Barske nadbiskupije u izvještaju Vicka Zmajevića 1703. godine*, *Arhivski zapisi*, br. 2/2011, Cetinje, 2011, str. 134

⁶⁶ *Isto.*

⁶⁷ *Isto.*

Iako drugi istraživači Svača, kao Jastrebov ili Ipen, ne donose podatke o natpisu u crkvi sv. Jovana, ne može se preći preko izvještaja nadbiskupa Zmajevića. Kako je don Vicko bio na Svaču dva vijeka prije njih, svakako da je bio u najboljoj poziciji da očita konkretan natpis. Podaci koje donosi o izgradnji katedrale sv. Jovana Krstitelja, godina gradnje i biskup koji ju je gradio, poklapaju se sa drugim izvorima o Svaču. Tako se u djelu *Illyricum Sacrum* svački biskup prvi put pominje baš 1030. godine, mada bez imena.⁶⁸ Pošto znamo da učeni isusovci, D. Farlati i Koletti, koji su autori ovog djela, nijesu posjetili Svač, jasno je da im nije mogla biti poznata ploča sa natpisom u katedralnoj crkvi. No, nadbiskup Zmajević jeste bio tamo, pa nemamo nikakav argument zašto bi smo odbacili njegovo svjedočenje.

Problem rekognosciranja patrona katedralne crkve u Svaču postavio je Vojislav Korać u svojoj disertaciji.⁶⁹ Taj problem preoblikuje u odjeljku o Svaču u *Istoriji Crne Gore*, tom II, pokušavajući da ga riješi pozivanjem na narodno pričanje i tradiciju lokalnog stanovništva.⁷⁰ Sa druge strane, i pored pompeznih objava da je pregledao svu literaturu, Korać se poziva na Šufrlaja i njegovu tvrdnju da „u pisanim izvorima nije pomenuta ni jedna jedina crkva u Svaču. Nije čak zabeleženo ni kome je bila posvećena katedrala.“⁷¹ Sa tom tvrdnjom, odbacuje i stavove Degrana i I. Markovića, koji se pozivaju na Marina Bicija, pri utvrđivanju patrona katedralne crkve i izjavljuje kako Bici u svom djelu uopšte ne pominje katedralu u Svaču. Kao što smo

⁶⁸ Vidi gore.

⁶⁹ Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 60.

⁷⁰ „Stanovništvo iz okoline Svača sačuvalo je tradiciju o patronima dveju većih crkava.“ Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 64; „...i najzad, to što je ova crkva prema lokalnom usmenom predanju bila posvećena sv. Jovanu...“ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom I Titograd, 1969, str. 175.

⁷¹ Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 60.

gore citirali Bicijevo kazivanje o crkvama u Svaču izričito ne navodi katedralno zdanje. Međutim, nadbiskup barski izričito kaže da se u gradu, tačnije u citadeli, unutar zidina, nalazi velika i prostrana crkva sv. Jovana Krstitelja u kojoj služi lokalni župnik. Uz ove podatke o položaju, kao i činjenicu da na crkvi postoji zvonik, lako se može zaključiti da se radi o katedrali. Uostalom, kako je nekadašnja katedra biskupa Svača, najvažnija i centralna sakralna građevina u mjestu, jasno je da se upravo u njoj najduže i zadržalo obavljanje službe. U prilog tome da je crkva sv. Jovana bila svačka katedrala ide i pisanje nadiskupa Vicka Zmajevića. Shodno toj činjenici, za izvođenje zaključka o postojanju katedralne crkve u Svaču, nijesu nam potrebni ni numizmatički primjerci, ni narodno sjećanje. Svjedočanstvo nadbiskupa Zmajevića s početka XVIII vijeka jednostavno se može uzeti kao neoboriv dokaz za njeno ubiciranje. Što se tiče Šufflajeve izjave kako se nijedna svačka crkva ne spominje u izvorima, najbolje se pozvati na djelo *Acta Albanie*, kojem je on jedan od autora, u kojem je objavljeno mnogo dokumenata o Svaču.⁷²

Crkva sv. Marije ili sv. Spasa

Za najveću crkvu u Svaču, jednodušno je u dosadašnjoj literaturi vladalo mišljenje da je posvećena Bogorodici. Ovo gotičko zdanje sa pravougaonom apsidom izgrađeno je tokom XIV vijeka. Prva arheološka istraživanja na Svaču, utvrdila su, prema nalazima plastike, postojanje ranovizantijske bazilike iz VI stoljeća na istom mjestu.⁷³ Danas vidljivi ostaci crkve potiču iz XIV vijeka i građeni su za potrebe franjevačkog reda. U *Istoriji Crne Gore*, tom II, Vojislav Korać vrlo malo pažnje posvećuje

⁷² L. Thalloczy – C. Jireček – E. Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia L–II*, Vindobonae 1913–1918, 18–19.

⁷³ M. Dž. Hadžiibrahimović, *Antički i srednjovjekovni grad Svač*, op. cit.

ovoj crkvi. Mada i sam kaže da je jedna od najočuvanijih jednobrodnih crkava gotskog stila u Zeti, svi podaci o njoj su dati u pogodbenoj formi, a čitalac se upućuje na njegovu disertaciju.⁷⁴ Tumačeći njen položaj u gradu, u sjevernom dijelu podgrađa Svača, Korać donosi pretpostavku da se radi o manastirskoj crkvi u sklopu franjevačkog manastira. Iz toga izvlači zaključak da je ova crkva po nastanku mlađa od katedralne sv. Jovana Krstitelja i da njenu izgradnju treba smjestiti u prvu polovinu XIV vijeka, tačnije nakon 1300. godine. U svom maniru, Korać i ovdje pokušava da izbjegne činjenice, kako bi gradio svoje (ne)logične konstrukte. Naime, ponovo zaobilazi rad Teodora Ipena, ali i A. Degranda, iako ih i sam navodi u svojoj disertaciji.⁷⁵ Stoga, u svom odjeljku u *Istoriji Crne Gore*, tom II, kaže sljedeće: „Čitanje i tumačenje tri latinska natpisa koji su postojali u zapadnom zidu crkve, a od kojih se nije očuvalo praktično ništa, ne pruža o crkvi nijedan pouzdaniji podatak.“⁷⁶ Ovo je u suprotnosti i sa stavovima iznešenim u *Graditeljskoj školi Pomorja*, gdje se Korać poziva na nalaze i tumačenja Degranda i Ipena. Za razliku od njegove konstatacije da u natpisima nema potadaka o crkvi, čitajući Ipena vidimo da:

„Lijevo od ulaza umetnuta su tri mala, obična tesana kamena sa usječenim natpisima, koji se vrlo teško čitaju. Ponajbliži ulazu kamen pokazuje ove, lako vidljive znakove: ... (Hic re)quiesc (it in pace Episcopo Mar)cus bone memorie A(nno) D(omini) Mile(simo) CCLXII.“⁷⁷ Iz navedenog proističe, a

⁷⁴ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom I Titograd, 1969, str. 185, zaista, u *Graditeljskoj školi Pomorja*, Korać daje detaljniji opis crkve na nekoliko stranica. Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 94–98.

⁷⁵ Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 94–98.

⁷⁶ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom I Titograd, 1969, str. 185.

⁷⁷ Theodor Ippen, Stare crkvene ruševine u Albaniji, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1899, str. 20.

navodi to i Korać, da su ugrađeni elementi epitafne ploče. Na prvoj od njih čita se podatak da je natpis episkopa Marka, koji je preminuo 1262. godine, a za koga Dergrand misli da se radi o nepoznatom episkopu sa Koletijevog spiska koji je pomenut 1250. Na drugom natpisu imamo spomen na Petra za kog Ipen vjeruje da je monah, ali bez nekog poblizjeg datuma. Jedino treća ploča ne može da se očita. Ono što upada u oči je, da ako uzmemo da je episkop Marko umro 1262, to znači da je i crkva morala nastati prije tog datuma, a ne iza 1300. godine, kako to pokušava da pokaže Korać. I raniji istraživači došli su do ovog zaključka, ali ga autor *Graditeljske škole Pomorja* odbija, jer se ne uklapa u njegove koncepcije i umjesto očitanih podataka pokušava se osloniti na stil gradnje i lokalna predanja.⁷⁸ Sljedstveno tome, Korać nas vraća na njegovu famoznu fusnotu 77 iz *Istorije Crne Gore*, tom II, gdje govori o nekom licu koje je otuklo natpise. Na tom mjestu spominje samo jednu ploču sa natpisom, dok vidimo da ih je na tom mjestu zapravo tri.⁷⁹ Isto tako, dok shodno svom maniru natpis na crkvi sv. Jovana Krstitelja, proglašava za ktitorski, epitafi koji se u crkvi sv. Marije nalaze na istom mjestu, zapadno od ulaza, nijesu donatorski. U nemogućnosti da preko nađenih natpisa i u crkvu sv. Marije „useli“ još nekog Nemanjića, Korać u potpunosti zaobilazi podatke koje oni donose. Umjesto toga uvodi u priču podatke iz izvještaja katoličkog misionara Leonardija, koje donosi Radonić u svom djelu.⁸⁰ Po tome pričanju iz 1642. godine, opet pozivanjem na lokalnu usmenu tradiciju, kaže se da je „kralj Uroš za katolike u Svaču sagradio Bogorodičinu crkvu.“⁸¹

⁷⁸ Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 97.

⁷⁹ Što Korać i sam ponavlja u poglavlju o crkvi sv. Marije u Svaču.

⁸⁰ Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje*, Posebna izdanja SANU, 155, Beograd, 1950, str. 168.

⁸¹ Doduše nije posve jasno, koji su pravoslavni žitelji Svača. Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, tom II, knj. 1 Titograd, 1969, str. 185.

Ovim čudnim premetanjem fakata i logičkom gimnastikom, Korać ponovo uspijeva da pobije samog sebe. Naime, čak iako se uzme u obzir podatak da je kralj Uroš I (1243–1276) gradio Bogorodičnu crkvu u Svaču, što teško može biti tačno, onda otpada teza da je crkva sv. Marije građena u prvoj polovini XIV vijeka. Ovaj logički konstrukt koga nameće Korać nije održiv i zbog činjenice da se radi o epitafima, a ne o ktitorskim natpisima, pa se ne može dovesti u vezu nijedan vladar. Naprotiv, natpisi izričito pominju episkopa Marka i monaha Petra, članove lokalne zajednice. Stoga, nema mjesta ni Koraćevoj politizaciji događaja, jer niko nije došao iz Skadra da otuče natpise iz prostog razloga što ti natpisi nikada nijesu sadržali imena bilo kog Nemañjica. U svijetlu svih ovih činjenica, vidimo da je svojim tendencioznim postupkom Korać pokušao nametnuti jedan iskrivljeni pogled na stvarnost i time dovesti u pitanje crnogorsko sakralno i duhovno nasljeđe. Izgleda, i sam uviđajući ove protivrječnosti, donekle se pokušava „pokriti“ pa navodi kako Leonardi u svom izvještaju brka kralja Uroša I i sina mu kralja Milutina.⁸² Ipak, iz ovog djela se jasno vidi da nema greške, jer se pominje i kraljica Jelena koja je sa svojim mužem posjetila grad Bari u Apuliji i obdarila crkvu sv. Nikole.⁸³ Zato, sasvim se izvjesno može zaključiti, kao i u slučaju katedrale sv. Jovana, da je crkva sagrađena znatno ranije, vjerovatno tokom XIII vijeka.

Istim metodom kojim pokušava da utvrdi ktitore svačkih crkava, Korać govori i o njihovim patronima. Dok stavlja pod sumnju da je katedralna crkva u Svaču bila posvećena sv. Jovanu Krstitelju, Korać nema sumnje da je gotička crkva u podgrađu za patrona imala Bogorodicu. Na ovo ga upućuje već pominjano pričanje barskog nadbiskupa Leonardija. Iako se u djelu J. Radonića ni na jednom drugom mjestu ne spominje Svač i njegove

⁸² Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 98.

⁸³ Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje*, Posebna izdanja SANU, 155, Beograd, 1950, str. 142.

crkve, sem baš taj da je kralj Uroš podigao za katolike u Svaču Bogorodičinu crkvu, Korać ga zbog svojih potreba uzima za vjerodostojan.⁸⁴ Uz to, sem ponovnog uvođenja usmenog predanja, kaže da je u lineti zapadnog portala bila oslikana Bogorodica. Kako je ova pozicija predviđena za predstavljanje patrona crkve, smatra da je crkva posvećena Bogorodici.⁸⁵ Međutim, ni u jednom prethodnom radu o svačkim crkvama ne nalazimo potvrdu da se radi o Bogorodičinoj crkvi. Marin Bici, vidjeli smo, u svom Izvještaju ne pominje nijednu drugu crkvu, poimenično, osim katedralne. Isto tako, Ipen, Deroko, Degrand, u svojim radovima ne pokušavaju da uđu u određivanje patrona crkve. Sa druge strane, ono što nije bilo poznato Koraću, i pored njegovih izjava da je isčitao cijelu poznatu literaturu, je izvještaj nadbiskupa Vicka Zmajevića. U njemu, papški misionar, govoreći o stanju koje je zatekao u Svaču kaže sljedeće:

„Brojio je više crkava, sagrađenih jedna do druge, sada srušenih usljed nevremena ili razrušenih od Turaka. U njemu (Svaču, prim. aut.) su crkve: sv. Spasa, sv. Ivana Krstitelja, sv. Nikole, sv. Venerande, sv. Stjepana, Presvetog Trojstva, sv. Đorđa i sv. Marka, sa dobro očuvanim zidinama, ali znatno oštećenim u zemljotresu, izuzimajući prve dvije, koje po načinu gradnje i veličini nadmašuju ostale.“⁸⁶

Kako smo pokazali, katedralna crkva u Svaču je bila svetog Jovana Krstitelja i ona je ovdje navedena kao druga, što tvrdi i sam Zmajević. To nas navodi da je druga dobro očuvana svačka crkva posvećena sv. Spasu, dok se nikakva Bogorodičina crkva u gradu ne spominje. Da nadbiskupu barskom možemo pokloniti puno povjerenje i ne sumnjati u njegov iskaz, navodi nas i

⁸⁴ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, op. cit, str. 185.

⁸⁵ Isto, kao i u: Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 96.

⁸⁶ Ivan Jovović, Župe Barske nadbiskupije u izvještaju Vicka Zmajevića 1703. godine, *Arhivski zapisi*, br. 2/2011, Cetinje, 2011, str. 134.

činjenica da je u Svaču bio 300 godina prije Koraća, da je svešteno lice koje zna o čemu govori i ne manje vrijedno, da se o svemu mogao raspitati kod lokalnog župnika koga je zatekao u gradu.⁸⁷

Dalje, o crkvi sv. Spasa monsinjer Zmajević kaže da ima „raznih natpisa u zidinama, ali su istrošeni od vremena, pa se ne mogu pročitati.“ Ovdje barski nadbiskup očigledno misli na tri natpisa, možda i još koji, koje je dva vijeka kasnije vidio i Ipen. I ovim se pokazuje potpuno promašena i pogrešna, vjerovatno i zlonamjerna, Koraćeva teza o „nekom licu iz Skadra“ i politički motivisanom uništavanju natpisa u svačkim crkvama. Što se tiče Koraćevog navoda kako je u lineti portala, na mjestu gdje se obično crta patron crkve, prepoznao Bogorodicu, taj podatak zapravo ništa ne govori o ovoj dilemi. Naime, prema kanonizovanim pravilima crkvenog freskopisanja, slika sv. Spasa se prikazuje sa likom Bogorodice. Štaviše, na ovim freskama ili ikonama, sv. Marija je centralna figura kompozicije i prikazana je sa raširenim rukama. Lijevo od nje prikazuje se lik sv. Jovana Krstitelja, a u gornjem dijelu slike sam Hrist koji se uznosi na nebo. Naravno, freska može sadržati još elemenata, ali najbitnije je da su jedini obavezni detalji Bogorodica i Hrist iznad nje. Shodno tome, moguće je da je Korać vidio Bogorodičin lik na lineti svačke crkve, ali je ipak došao do pogrešnog zaključka. Kao centralni lik u kompoziciji na freskama svetog Spasa ili Vaznesenja Gospodnjeg je sv. Marija, svakako da bi bila i najočuvanija i najmanje podložna zubu vremena. Zato, povedeni izvještajem nadbiskupa Vicka Zmajevića, moramo zaključiti da

⁸⁷ Zmajević ističe da u tom trenutku svačkom župom upravlja don Marin Đini, koji je „rođen od roditelja koji bijahu prevjerili, (konvertirali na islam, prim. aut.), mada je kršten kao dijete. Odgojen je kao dječak kod mons. Bogdanija, skadarskog biskupa, i poslat na studije u zavod u Fermiju.“ Ivan Jovović, *Župe Barske nadbiskupije u izvještaju Vicka Zmajevića 1703. godine*, *Arhivski zapisi*, br. 2/2011, Cetinje, 2011, str. 135.

je najveća crkva u Svaču bila posvećena sv. Spasu, a ne Bogorodici.

Inače, u svojoj disertaciji Korać pominje još neke primjere umjetnosti, pod uticajem ranijih istraživača, ali ih preskače u *Istoriji Crne Gore*, tom II. Tako kaže, da je na istočnom zidu apside Degran uočio četiri figure svetaca u prirodnoj veličini. Međutim, ne dajući nikakvo objašnjenje, Korać navodi da je on na istom zidu zatekao ostatke dvije figure, ali arhijereja, jer ih je prepoznao prema sačuvanim djelovima omoforma.⁸⁸ Ostajemo zbunjeni ovom tvrdnjom, da li su u pitanju posebne ili iste figure. U svakom slučaju, što god da je zatekao od skulptura na istočnom zidu apside, predstavlja umjetničko i sakralno blago Crne Gore, pa je bio u dužnosti da ih spomene u odjeljku *Istorije Crne Gore*, kako bi dalji istraživači i istoričari umjetnosti dobili priliku da ih proučavaju i daju sud o tome. U skladu s time se može uzeti i njegov podatak o nađenim ostacima dijela kropionice u obliku školjke. Uzimajući u obzir način kako je Vojislav Korać riješio i objasnio postojanje krstionice na Martiničkoj Gradini, sa velikom rezervom možemo uzeti njegove nalaze.⁸⁹

⁸⁸ Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965, str. 96.

⁸⁹ O cijelom problemu utvrđivanja arheoloških slojeva na Martiničkoj Gradini i svemu onome što je tamo „utvrdio“ Vojislav Korać, postoji dosta velika literatura. Pogledati: Branislav Borozan, *Nauka, ideologija, kulturni identitet*, *Arhivski zapisi*, br. 1/2016, Cetinje, 2017; Isti, *Martinička Gradina – Civita Diocletiana*, www.montenegrina.net; Slobodan Čukić, *Podgorički brevijar*, Podgorica, 2017.

Zaključak

Da je Vojislav Korać pogrešno utvrdio ktitore dviju crkava u Svaču, naučnoj javnosti u Crnoj Gori je odavno stavljeno na znanje.⁹⁰ Vodeći se tim tragom, došli smo na ideju da preispitamo i druge njegove navode koje iznosi u *Istoriji Crne Gore*, tom II, u odjeljku o svačkim crkvama. Upoređujući njegove iznešene stavove sa dostupnom literaturom utvrdili smo veliki niz pogrešnih zaključaka, tendenciozno interpretiranih činjenica, brkanja pojmova i zlonamjernih stavova. Konstruišući svoj narativ o sakralnom nasljeđu grada Svača, Korać se uporno trudi da prikaže njegovu vezanost za donatorske i graditeljske ambicije dinastije Nemanjića. Sve to u svrhu dokazivanja teze da se ovo značajno kulturno i istorijsko nasljeđe otrgne iz okrilja crnogorske kulture i pripíše tradiciji susjednih naroda. Otuda i njegove formulacije da je „kralj Uroš podigao u Svaču za katolike Bogorodičinu crkvu“⁹¹ iako je sasvim dobro poznata i nesporna činjenica da u Svaču u XIII vijeku nema drugog stanovništva sem katoličkog. U ovakvim tendencioznim stavovima najbolje se vidi sva zla namjera dr Koraća da prekroji istorijsku stvarnost i uvede pogrešan narativ. Zarad održavanja svojih logičkih konstrukata Korać se, kao što smo vidjeli, poziva na „mutno narodno sjećanje“, pritom odbacujući dostupnu literaturu o istoj temi. Kao što smo naglasili, kvazinaučnom metodom prepisivanja sa samog sebe, želi uspostaviti jedan manir politizacije i prevrednovanja crnogorskog sakralnog nasljeđa. Tako se dešava da „nepoznato lice“ otuče natpise sa crkve sv. Spasa i sv. Jovana, jer mu navodno smetaju pomeni Uroša i Jelene.⁹² Na taj način, vještački se stvara jedan narativ o ugroženosti ovog sakralnog nasljeđa i potrebe njegove „odbrane“ tako što će se pripisati drugim narodima. Efektivno zaobilazeći

⁹⁰ S. Pejović, op. cit.

⁹¹ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom I Titograd, 1969, str. 185.

⁹² *Isto*, fusnota 77.

postojeću literaturu o sakralnom blagu Svača, Korać gradi falsifikovanu sliku o starini, namjeni i funkciji njegovih crkava. Kao što smo pokazali, obje crkve se mogu smatrati starijim od onoga što je on utvrdio. Uključujući podatke koje smo pronašli u izvještaju Rimskoj kuriji barskog nadbiskupa Vicka Zmajevića iz 1703. godine, nastojali smo dokazati da su informacije iznešene u *Istoriji Crne Gore*, tom II, u potpunosti pogrešne. Katedralna crkva sv. Jovana Krstitelja u Svaču nastala je u XI vijeku, a ne oko 1300. godine, kako se tamo tvrdi. Dok Korać sumnja da li je crkva sv. Jovana bila katedrala, izvodeći svoje zaključke samo iz njene lokacije, nedvosmisleno smo utvrdili da jeste i to na osnovu dostupnih izvora. Natpis koji je na njoj pročitao nadbiskup Zmajević, jasno pokazuje datum njene izgradnje i ktitora crkve. U tom smislu, pošto je nastala početkom ili sredinom XI stoljeća, po svojim stilskim karakteristikama nikako ne može odgovarati Koraćevom izmišljenom prelaznom stilu, već očigledno romaničnom. Na ovo upućuju i svi nađeni elementi na njoj. Prema istom principu, vidimo da je i druga crkva u Svaču pogrešno „interpretirana“. Pored nemušto utvrđenih ktitora, pokazali smo da je na isti kvazinaučan način pogrešno utvrđen i patron crkve. Iako se niko od prethodnih istraživača nije usudio odrediti patrona najveće i najočuvanije svačke crkve, Korać samohvalno je proglašava sv. Marije. Pozivajući se na podatak nadbiskupa Leonardija koji pogrešno prenosi narodno predanje o kralju Urošu i Bogorodičinoj crkvi, utvrđuje patrona crkve, jer mu se najbolje uklapa u opšti cilj djela. Međutim, uvidom u izvještaj Zmajevića, imamo priliku da saznamo da je najveća gotička crkva bila posvećena sv. Spasu. Takođe, Korać se poziva da je vidio lik Bogorodice u luneti crkve, iako niko od drugih istraživača to ne bilježi. Pokazali smo da je moguće nazreti lik sv. Marije, jer je centralna figura u kompoziciji freske svetog Vaznesenja Gospodnjeg, pa stoga i to nije u koliziji sa Zmajevićevim podatkom da se radi o crkvi sv. Spasa.

Određeno raspravljanje sa autorom odjeljka o crkvama u Svaču u *Istoriji Crne Gore*, tom II, može se činiti sitničavim i prevelikom ulaskom u detalje. To bi možda i bilo tačno da iz njegovog pisanja ne proističu krupne posljedice koje se tiču sakralne i kulturne istorije Crne Gore. Naime, u dosadašnjoj crnogorskoj istoriografiji djelo *Istorija Crne Gore* doživljavano je kao kapitalno i sve ono što je u njemu kao nesporna istina. Dosadašnji napori da se ukaže na sve mane i manjkavosti ovog djela ostale su skrajnute i malo poznate javnosti. Slijedeći taj manir uspostavljen u *Istoriji Crne Gore*, ali i u nekim prethodnim djelima, čemu kumuju autori poput Vojislava Koraća i Đurđa Boškovića, uspostavlja se skroz pogrešna stratigrafija kulturnih slojeva u Crnoj Gori. Promovišući takve logičke konstrukte, ispostavlja se da je crnogorska nacija, bez ikakvih prethodnih korijena „isplivala“ na istorijsku scenu krajem XV vijeka. Iz toga se izvlači zaključak da nikakva zaostavština nastala prije tog datuma ne pripada crnogorskom kulturnom nasljeđu, već da je treba pripisati drugim narodima.⁹³ Postavlja se pitanje, da li je uopšte potrebno ukazivati na štetnost i zlu namjeru ovakvih stavova. Ipak, crnogorska istoriografija, uglavnom nije reagovala na ove teze i slijepo je prihvatila navedene zaključke. Sve to, stvorilo je dalekosežne posljedice po stanje kulturne baštine u Crnoj Gori i našoj svijesti o njenoj veličini i značaju. Time su brojni autori, kvazinaučnih i krajnje ideološki nacionalno obojenih shvatanja, dobili priliku da prema svojim potrebama i interesima prekreje crnogorsko nacionalno nasljeđe i otuđe ga od matičnog naroda. Ovaj rad ukazuje na jedan manir takvog ponašanja, iz kojeg proističu metodološke i teorijske osnove za proces utapanja crnogorskog kulturnog i sakralnog nasljeđa u neke druge forme i obrasce. Na žalost, svjesni smo da unazad par godina logički konstrukti na koje smo ukazali u ovom radu

⁹³ Branislav Borozan, *Nauka, ideologija, kulturni identitet*, *Arhivski zapisi*, br. 1/2016, Cetinje, 2017, str. 38.

dobijaju i svoju praktičnu primjenu. Stoga je cilj ovog rada da pokaže očiglednu proizvoljnost i paušalnost „metoda“ kojim se opisuju dvije crkve u Svaču i time ukaže na sve pogrešno što je o njima iznešeno.

Literatura:

- Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, tom I, knj. 1, Titograd, 1967.
- Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, tom II, knj. 1, Titograd, 1969.
- Vojislav Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd, 1965.
- Vojislav D. Nikčević, *Monumenta Montenegrina*, tom IV, Podgorica, 2001.
- Marin Bici, *Iskušenja na putu*, Budva, 1985.
- Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Ulcinj, 1975.
- Slobodan Čukić, *Podgorički brevijar*, Podgorica, 2016.
- Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje*, Posebna izdanja SANU, Beograd, 1950.
- Danilo Radojević, *Ljetopis popa Dukljanina*, Podgorica, 2019.
- Theodor Ippen, Stare crkvene ruševine u Albaniji, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1899–1902.
- Alexandre J. Degrand, Souvenirs de la Haute – Albanie, 1901.
- Aleksandar Deroko, U Bodinovoj prestonici, *Starinar*, 1928/29/30, Beograd, 1930.

- Srđan Pejović, Zametnuta istorija Duklje: protiv konfundiranja dukljanskog nasljeđa u hrvatsko i srpsko, *Arhivski zapisi*, br.1-2, Cetinje, 2001, str. 105–110.

- Isti, Kako su utvrđeni ktitori dvije crkve u Svaču, *Arhivski zapisi*, 1/2011, Cetinje, 2011, str. 31–45.

- Ivan Jovović, Župe Barske nadbiskupije u izvještaju Vicka Zmajevića 1703. godine, *Arhivski zapisi*, 2/2011, Cetinje, 2012, str. 107–141.

- Branislav Borozan, Nauka, ideologija, kulturni identitet, *Arhivski zapisi*, 1/2016, Cetinje, 2017, str. 7–43.

- Isti, Problemi restitucije crkve sv. Luke u Kotoru, *Arhivski zapisi*, 1/2009, Cetinje, 2009.

- Milka Čanak-Medić, Sveti Luka u Kotoru, *Spomenici srpske arhitekture u srednjem veku*, Beograd, 1969.

- Vukota Vukotić, Litteratura Praevalitana, *Glasnik NMCG*, br. XIV, Cetinje, 2016, str. 58.

- Isti, Sveti Sava Sedmočislenik – zaboravljeni crnogorski kult, *Lingua Montenegrina*, br. 25, Cetinje, 2020.

- Isti, O najstarijoj pimenosti na tlu Crne Gore, *Zbornik Cetinjski filološki dani II*, Cetinje, 2019.

- Isti, Sveti Martin Turski, *Lingua Montenegrina*, br. 27, Cetinje, 2020.

- D. Farlati, J. Colleti, *Illyricum Sacrum*, tom VI preuzeto sa: www.archive.org

- Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana Mayor (HSM)*, on line izdanje

- Ivica Puljić, Biskupije Gornje Dalmacije na splitskim saborima 925 i 928, Hercegovina, 2018, preuzeto sa: www.hrčak-srce.hr

- M. Dž. Hadžibrahimović, Antički i srednjovjekovni Svač, preuzeto sa www.montenegrina.net

- Ivan Ostojić, Dodiri između Benediktinske i Franjevačke ustanove u Hrvatskoj, preuzeto sa: www.hrčak-srce.hr

- Branislav Borozan, Martinićka Gradina – Civita Diocletiana, preuzeto sa: www.montenegrina.net

- Savo Marković, Prošlost Svača u životopisima njegovih crkvenih dostojanstvenika i žitelja, preuzeto sa: www.montenegrina.net

ISKUSTVO UMA I BIĆA U PJESNIŠTVU MIRKA BANJEVIĆA

Slobodan R. Vukićević

Banjević's combination of the experience of the mind and the experience of being, affirms the subjectivity of man and his community, while at the same time preserving the universality of the human race. That is why experience is always relevant, and today, in the sense of the rebellion of conscience and ethics of responsibility against the state in which we have brought human nature, it is more relevant than ever. The artistic dimension of the relationship between human nature and Mother Nature, with its involvement, raises reality to a higher level and invites a man to strive for the impossible (secret), in order to achieve the possible. Thus, Banjević's poetic word never descends to the level of reality, but raises reality to the level of the artistic, moral and, finally, human. Banjević's poetry is a "new reality".

Pjesnik Vasiona

Pjesništvo Mirka Banjevića je jedinstveni spoj iskustva uma i iskustva bića. Ono neprestano lebdi između „živog života“ i umskog kultivisanja u kontekstu kosmičkog logosa. Ni jednu riječ Banjevićevog pjesništva ne možemo, ni estetički ni etički, razumijevati bez ovog konteksta. Banjević se pojavio iz Vasiona. Banjević je proizvod kosmičkog logosa. Banjević je „poslat“ od kosmičkog logosa da uzvisi čovjekova „osjećanja

gola“ i da svojom „pobunom uma“ ironično pozove čovjeka da odbaci lažnu predstavu da je „ljepše živjeti u obliku vola“! Teret kosmičkog logosa Banjević je nosio čitavog života, pa i da pri svoji kosmičku slobodu kao svoju slobodu sudbinskog raskida sa životom: „Mir noćima mojim dako budu drobne i slobodne od vaše zaštite zlobne“ (Banjević, 2003: 464 – napisao 21 dan prije samovoljnog oslobađanja od iskustva života i leta u umsku legendu – 6. septembra 1968). Time je slobodom „opteretio sebe“ i, hajdegerovski rečeno, bio i ostao slobodan čovjek.

Za svoju pjesničku (umjetničku) slobodu ne traži priznanje od bilo koga. On ima kosmičkim logosom diktiran intencionalni stav da ljudsko iskustvo, dobro ili zlo, drži u besporetku „pobune uma“ i tako ga neprestano održava kao umsko iskustvo. Banjević dubinom svoje duše i duha, osjeća da je jedina njegova moć da ljudskom rodu ponudi estesko i etičko traganje za smislom života. Banjevićevo „iskustvo uma“ vječito traži svoje mjesto u Vasioni, sanja o Vasioni, o svom mjestu u Vasioni, ali i u čovjekovoj nemogućnosti da sam sebi do kraja objasni sve čari odnosa iskustva i uma, i tako „poleće bez traga put vjekova sanih“ (Banjević, 2003: 52).

Pjesničko iskustvo uma prati svu složenost i diferenciranost čovjekovog – društvenog vremena u domenu ljudskog, čovjekovog i čovječanskog vremena (Vukićević, 2021). Čovjekom vlada kosmički logos koji se ovlađuje u ljudskom, čovjekovom i vremenu čovjekove zajednice. U toj trilogiji vremena, čovjek neprestano traži svoje mjesto i smisao svog života. Čovjekovo iskustvo bez kosmičkog logosa, ostalo bi besmisleno, bez generičnosti ljudskog roda koja ga diferencira od svih drugih vrsta. Kosmički logos je i u svijesti i u podsvijesti čovjeka. Kosmički logos je matica kulturne evolucije čovjeka i čovjekove zajednice. Sve drugo i svi drugi vremenski dotoci čovjekovog vremena imaju svoje ponornice, pojave i nestajanja, sem kosmički logos. Čovjek je jedino sa Društvenom vasionom u

neprekidnoj vezi. Kroz Društvenu vasinu je u iskustvu sa drugima, živim i mrtvim, a kad „ostane samac, lualica nova“ i kao nova lualica „digne se sa zvijezdom u tamu vjekova, i sa njima videh neko vječno šalje.....odlutih širom nebesima tavnim“ sa jedinom nadom „a hoću l' dolećet đe se zvijezde smiješe“ (Banjević, 2003: 52).

Banjević pretežno boravi u Vasioni. U život „silazi“ povremeno, toliko koliko mu je potrebno momenata iskustva bića, za njegovo estetsko i etičko uzvišenje. Tako se, uzajamno, obogaćuju iskustvo i um, i dobijamo *jedinstveno banjevićevsko iskustvo uma*. Banjevićevo iskustvo uma opija jedinstvenim izrazom logosne cjeline čovjekovog bića i bivstvovanja. U njemu dolazi do izražaja logosna valentnost racionalnog, iracionalnog, imaginativnog, svjesnog i nesvjesnog (arhetipskog) u cjelini umskog doživljaja svijeta i čovjekovog mjesta u svijetu. U toj cjelini postoji nada: „jedne bijele tice umakle su dalje, digle se sa zvijezdom u tamu vjekova, a sa njima videh neko vječno šalje.....jedan trak životasanjiv a pun duha.“ (Banjević, 2003: 52).

U Banjevićevom pjesničkom izrazu um i iskustvo su istovremeno *izazvani i izazivači*, i jedno i drugo. Ljudska priroda dobija u njima cjelinu ljudske energije, čovjekovog vremena antropološkog i iskustvenog) i vremena čovjekove zajednice (povijesno konstituisanog). Sve se to odvija na kosmičkom principu univerzalno – konkretno, pri čemu ljudska energija svoju univerzalnu zatvorenost, otvara prema iskustvu čovjeka i čovjekove zajednice i time se povijesno ostvaruje. Time i jedno i drugo, ljudsko i čovjekovo, otklanjaju svoju zatvorenost i dogmatičnost. I zato im nije potreban nikakav istinski posrednik sem konteksta kosmičkog logosa. Svaki drugi posrednik neminovno vodi otuđenju ljudske prirode.

Pobuna uma protiv i raskrinkavanje čarolije

Svojom „pobunom uma“ u Tužbi Svetom Vasiliju Ostroškom: „Počuj velki Vasilije zlatni, tvoja je moć i sila! Suvi skorčani, crni i patni, dajemo i poslednju krv iz žila..... I ništa bolje ne okrenu na to, Ti ne pomažeš nama golima. Pomoga onima što ti daju zlato i k tebi gospodskim dođu kolima..... Pomažeš im sveti Vasilije blagi, nek su ti prosti i naši skutu, Ti tvoji siti naslednici dragi, ko bikovi su postali silni i kruti“ (Banjević, 2003: 120/1). Banjević daje dubinski snimak otuđenosti svetosti od ljudske prirode, „prelaska“ bogova u vlast: „Podigoše međe kao bedeme, oko tvoje svete gore i paše, nađu li nam živo, ko vražje sjeme, prebijaju ga na oči naše“. Sadržana je ovdje neprekinuta nit, kvintesencija, angažovanog umjetničkog izraza koje crpi ljudsku energiju iz Banjevićevog umskog iskustva. Date su ovdje sve protivrječnosti razvoja ljudskog uma u neminovnoj vezi sa iskustvom: „dajemo i poslednju krv iz žila..... i ništa bolje“, ali čovjek i čovjekova zajednica opet vjeruju u bogove. Ima nešto snažnije od ljudskog uma što proizvodi povjerenje i pouzdanje u bogove. Bogovi su nedostupni, u dubinama su kosmičkog logosa, ostaje nam samo mogućnost uzročnog i posljedičnog razumijevanja vjerovanja u bogove. „Ugodniče božji, i nama oprost, što ne vjerujemo tvrdo više, u gnjle i lažne tvoje milosti, zbog kojih, vjekovima krv nam piše“ (Banjević, 2003: 121). Čovjek ostaje u dilemi, vjerovati ili ne, bez obzira što se vjekovima potvrđuje da su božje milosti „gnjile i lažne“. Čovjekovo vjerovanje je pod uticajem mnoštva okolnosti koje su izvan i iznad čovjeka i zato čovjek prihvata inferiorni položaj u odnosu na nevidljivog Boga. Jedina je nada u kulturnoj evoluciji ljudske prirode u pozitivnoj korelaciji ljudskog, čovjekovog i čovječanskog vremena, koja afirmiše subjektivitet čovjeka i čovjekove zajednice. To je jedini put da čovjek postaje subjekt

Mirko Banjević
(1905–1968)

vjerovanja u vjerovanje. Banjević tješi ćuka (zlosluta) i čovjeka: „i on ne može sa moje grane cijeli svijet obletom okružiti..... i opet mogao bi mrakom lice mi ružiti, kad ne bi i on podložan bio istom koncu i kraju što zadrhti mu listom, đe ćuće i gori naseljenoj il' pustoj sa mnom srušio se ili sa mnom pao“ (Banjević, 2003: 302). I jednog i drugog upućuje na prirodu, njeno dobro i zlo, u kojoj vlada kosmički logos uz poštovanje specifičnosti svih svjetova (Denet, 2015).

Priroda u iskustvu uma

U Banjevićevom iskustvu uma susret čovjeka i prirode ima jedinstven susret estetskog i etičkog sadržaja i fome. Dubinom osjećaja čula Banjević pravi sliku čistote naivnog umjetnika. Međutim, Banjevićeva slika susreta čovjeka i prirode nosi punu smislenu, unutrašnju i spoljnu, istinu uzajamnog razgovora čovjeka i prirode. To je razgovor punog estetskog i etičkog naboja, sa značenjem, značajem i smislom propitivanja: šta je, ko, kome, dužan?

Banjevićeva slika susreta sa prirodom rađa uvijek promjenu, bez obzira na to što je okolina ista. Naš doživljaj je uvijek nov,

svaki put susret je nov, jer je to naša životna putanja u estetskom i etičkom smislu. Svaki kamen i svaka drača znače novi susret iskustva i uma, jer se svaki put doživljavaju kao promjena i čovjeka i prirode. Svaki susret je to naše novo vrijeme koje nosi i svjesno i podsvesno u našem društvenom biću. U tom susretu čovjek prati svoju prošlost, sadašnjost i budućnost. Svaki susret čovjeka i prirode ima karakter iskustva uma i znači, istovremeno kraj i novi početak. Ni kraj ni početak ne možemo sami sebi da objasnimo. Kako to da sve oko nas, andrićevski govoreći – vazduh, voda, oblak, grmljavina, suša, kiša, šuma, kamen, drača, kazuju jedno, a mi mislimo drugo. Tu je naša nemoć u odnosu na silinu kosmičkog logosa.

Banjevićeva „pobuna uma“ daje odgovore. Istina, nijesu konačni, ali jesu odgovori. U svim susretima čovjeka i prirode iskustvo uma nalazi smisao i ljepotu: svaki kamen u međi zna zašto je tu, svaki kamen o koji smo se ranjavali i nosi dio naše krvi, zna zašto je tu, i za nas i za druge ima svoj smisao i svoju ljepotu i dobrotu i tegobu. Priroda tako govori o nama i o sebi, i sve dobija zasluženo ime u iskustvu uma, koje se finalizuje u iskustvu bića.

Banjevićevo iskustvo uma odnosa čovjeka i prirode je ne samo slikovito nego i veoma slojevito. Ono u sebi nosi apriorni strah čovjekove bezobzirne sile nad prirodom. „Ah, moje šume nesretnje! što nije smrvljeno od živog plama, što vas ne oprži sunce ljetnje, to će pasti pod sjekirama“ (Banjević, 2003: 91). Osjećao je, otprilike, Banjević da nastupa sve bezobzirniji odnos čovjeka prema prirodi, kakav se očituje u savremenim ekološkim katastrofama. Banjevićeva briga za prirodu izvire iz kosmičkog karaktera njegovog uma u kojem se neprestano susreću svijest i savjest, time, i otpor prema sili i nepravdi. Taj iskonski strah diferencira se na one koji iz prirode crpu elementarne potrebe svoje egzistencije: „Hiljade međa dižu – da zaustave šaku zemlje, izdubili ublove da se učeka glibulje – kiše, sa

svoje se baštine ni pola godine na mlje.“ (Banjević, 2003: 117). Na drugoj strani su oni koji: „siti pjevaju pjesme stijenju golom – uzgred prolaze da se gorštaku dive, koji je junački upregnut s volom“ (Banjević, 2003: 117).

U dubini svoje duše i duha Banjević osjeća i misli istinu protivrječnosti ljudskog života, sve nepravde, zablude i otpore. Banjević ne nudi bilo kakvu utopiju, već upućuje na neminovno dijeljenje čovjekove nužnosti postojanja i slobode sa „Majkom prirodom“. „Ipak, o vječna majko, dali smo ti i daćemo, najslađe poštovanje. Iako nam je bol razvijen kroz prašinu svijeta, iako naše biće kao sleđeno granje, žalosno vazduhom šeta, ipak, i poluumrlim usnama, šaptaćemo ti uvijek svoje olovne sanje“ (Banjević, 2003: 67/8). Nužnost je čovjeka da živi u skladu sa Majkom prirodom i ljudskom prirodom i otkriva smisao života kao svoju slobodu.

Kontinuitet iskustva bića

U tom odnosu nastaje povijesni identitet samog čovjeka i njegove zajednice. Prekid kontinuiteta u tom procesu pravi duboki rascjep u duhu i duši svakog čovjeka. U pjesmi *Brijest*, Banjević, na samo njemu svojstven način, opisuje diskontinuitet u crnogorskoj istoriji. Brijest na Cetinju, pod kojim se stvarala crnogorska istorija, i odatle razilazila po čitavoj Cenoj Gori: „I svako tvrdo jutro, kad grane veselo sunce žuto, ponosnom kitom, pokretom širokih grana, krikom – stubova njijom glasio se visoki dzin, nad gradom, nad selom, nad radom, nad kolibom, umornom rukom, nad suvom pojatom opukom“ (Banjević 2003: 96). Brijest je držao na okupu crnogorsku zajednicu u pravdi i nepravdi, junaštvu i čojstvu, rađanju velikih misli, moralu i otporu nemoralu, siromaštvu i nemaštini, pušci i knjizi, grlio crnogorsko dostojanstvo i istoriju od svojih žila „da stigne vrhom do neba, da se razruni u beskraj“ (Banjević, 2003: 95).

Nakon „duge stravične noći“, nastaje stravični, kameni osjećaj kad: „Noć pogana podmukla, pritisla prigušen krik – spžila Brijest – snagu, povijest..... Nalik na kamen stao je putnik – u srcu je gorio plamen – gleda sumorno čovjek u modri prostor prazni, što vapi, i đe poznaka nema, od drveta našeg putničkog. O, ko će da rashladi dugi i teški put?“ (Banjević, 2003: 191). Banjević ima nadu, ali ne neku utopijsku nadu u mitove, zablude i više sile, tuđe žile, već u „žile Brijesta“, tj. u iskonsku snagu cnogorske zajednice i njene istorije: „O, kako bi bilo to, planinski dive, ako ostade ide u dubini zemljine vlage tvoje ije-dne žile, ukopane žive da silinom sirove snage iskonske i poslednje, jače silovito opet izbije rasprši crni kam – da brijest išiklja mlad!“ (Banjević, 2003: 192).

Utopija i antiutopija-distopija iskustva uma

Banjevićevo iskustvo uma obuhvata, ne samo racionalne, nego i iracionalne, emotivne, afektivne i tradicionalne elemente života. Ali, realizam njegovog iskustva uma je u stvaranju idealno-tipskog jedinstva tih elemenata u kojem se sublimiraju estetski i etički sadržaji „živog života“, iskustva bića. „Onaj koji dava tajne zem-nih tema, dao nam je to što drugi nema, rukama objema... i smiješnu bit: sanjaj... sanjaj – pa ćeš sniti“ (Banjević, 2003: 30). Maticu idealno-tipskog Banjevićevog iskustva uma čine moralne supstan-ce (sanjaj, sanjaj – pa ćeš sniti). Banjevićevo iskustvo uma ne širi nerealne utopije moralnosti, već jasno opominje čovjeka na kritičko preispitivanje vlastitih granica u iskustvu bića. Ono predstavlja sokratovsku pouku mjere svojih granica sa drugima. Banjević, jednostavno, „voli“ moral kao dimenziju ljudske prirode, ali mu to ne smeta da u tome ima jasan kritički stav.

Banjevićevi ljudi iskustva uma su ljudi razuma koji kritički prihvataju i pozive svojih emocija i strasti. Banjevićev čovjek iskustva uma uvijek je u situaciji da donosi moralnu odluku,

imajući odgovoran odnos prema ljudima i prema prirodi. Moral je konačna granica Banjevićevog iskustva uma, znači i iskustva i uma, a to znači – iskustva bića.

Banjevićev moral nije utopističko negiranje nejednakosti među ljudima. Naprotiv, on afirmiše nejednakost kao izraz identiteta zasnovanog na generičkoj suštini čovjeka i čovjekove zajednice. Banjević samo traga za modelom moralnog prevladavanja generičke – prirodne nejednakosti među ljudima. U tom pogledu kod Banjevića postoji visoki nivo skeptičnosti. Suština ljudske odgovornosti nalazi se u moralnom načinu proizvodnje društvenog života koji ima za cilj prevladavanje siromaštva i nejednakosti. Tako, moralna odgovornost utemeljuje humanost u društvu, zasnovanu na realnim pretpostavkama čovjeka i čovjekove zajednice i njihovom odnosu prema prirodi.

To je humanizam koji povezuje kauzalnost (uzročnost) i teleologičnost (ciljnost) u razvoju čovjeka i čovječanstva. Temelj tog humanizma je afirmacija ljudske prirode u njenom jedinstvu ljudskog, čovjekovog i vremena čovjekove zajednice, odnosno čovječanstva. To je humanizam koji se izvorno reflektuje iz iskustva čovjeka i čovjekove zajednice. On ima karakter utopije, ali Banjevićevo iskustvo uma svojom egzaktnošću više upozorava čovjeka i čovjekovu zajednicu na opasnost od antiutopijskog pogleda na svijet koji širi lažne nade u svevišnje sile („tuđe žile“), prevare i zablude u pogledu oslobađanja od nepravdi, siromaštva i neljudskosti.

Banjevićevo iskustvo uma vjerno pokazuje utopiju i antiutopiju koju čovjek i čovjekova zajednica nose u sebi kao nadu za bolje sutra. To je složeni društveni proces kako Manhajm „uvjerava kako je utopija zbroj svih energija koje rade na promjenama u društvu, Utopije ne ovise isključivo o prostoru koji obuhvataju, već o vremenu koji ih udaljava od njihovih začetaka: uglavnom se odvijaju u dalekoj prošlosti ili dalekoj budućnosti“ (Malenica, Matek-šmit, 2018: 333).

Svojom visokom umjetničkom imaginacijom, Banjević upravo otkriva dubinu tog odnosa utopije i antiutopije u životnom putu (iskustvu bića) čovjeka i njegove zajednice. Zato, Banjevićevo iskustvo uma nije „bijeg od stvarnosti“, već ljudski susret uma i stvarnosti. Banjević je *homoduplex*, istovremeno u prostoru i u cjelini svog iskustva, „I odsutan od tijela ostanem na tren, u šipkovine me sjećanju nosi brzina, i razglobi se praizvor pust i vatren, kao pod suncem na kori mekoća vrzina“ (Banjević, 2003: 358). Nevjerovatno je kako u Banjevićevom iskustvu uma svaki detalj tegobnog života dobija svoju ljepotu. Sve, od prve trave na baštinama, glasovi proljeća, kotarine sa gnojivom, mravi i gliste što zemljom vrve, šipkovine, kamen svaki mramoru sličan, sve raste od vrhova do ponora ispod krševih žila, padovi na krševitom putu, na šiljkovima, tvrda kolijevka do noge čobanske ispucale. Sve to nosi „ljubav za to različje rodno“, njive dah, smokve mliječnost, vitkost višnjje, vrisak djetinjstva, golema tužaljka predškolska, uzaludni vapaj, molitve – Ostrogu i svevišnjem, strahovanje omrcanja i tmina jamska i udolska, nečiji doziv s praga, prolaz nekih sjena preko kamena, pokajnice ili gosti. Il' procvat drijena. Banjević ostaje „pripojen u dvostrukosti“ bez nade da je možemo prevazlazi u dohledno vrijeme: „I ja sam isti onaj koji je bio – samo povećan bolom i duše i tijela pod bjelosvjetskim kalom, i niko meni više ništa ne može da obeća, ovoj zagubljenoj udvojenosti će sve se zbralo“ (Banjević, 2003: 360). Ostaje Banjević u pobuni uma protiv neljudske stvarnosti.

Dvojstvo iskustva uma i iskustva bića

U Banjevićevom iskustvu uma lako se prepoznaje sloj koji se odnosi na logosnu valentnost subjektiviziranosti onto-antropoloških i iskustvenih komponenti svakog čovjeka. Međutim, Banjevićevo iskustvo uma pretpostavlja otvorenu

moгуćnost samosvojnosti subjektiviziranosti u iskustvu bića svakog čovjeka. „Popunjam prostor da nije prazan, da s tobom se povežem mojim duhom, a u životu nikad neću nać izraza da ispunim ovo vrijeme gluho“ (Banjević, 2003: 462). Banjevićeva istinska potreba je da uspostavlja duhovnu vezu s prostorom (iskustvo uma), ali gubi nadu u to da će u izrazu života (iskustvu bića) to ostvariti. „Dvojna iskra mođe da plamne u meni, i razgara se i bije u dvojstvu, I tako nikada ti živi plameni, ne istule se u dovoljstvu“ (Banjević, 2003: 463). Banjević razumije protivrjećnu poziciju da svoju slobodu (generićku slobodu) mođe ostvarivati jedino preko ostvarivanja generićke nuđnosti. A, tu nema kraja nema konaćnog „dovoljstva“. Svaki pojedinac je neprestano specifićan *homoduplex* u svojoj operacionalnosti generićnosti i svom iskustvu. Čovjekovo (*homoduplexa*) vrijeme se nalazi neprestano u protivrjećnostima sa ljudskim (generićkim) i ćovjećanskim vremenom (povijesno istorijskim vremenom ćovjekove zajednice) (Vukićević, 2019).

Banjevićevo iskustvo uma i iskustvo bića nose u sebi neobjašnjivu kosmićku snagu strujanja vremena u svim oblicima, fazama i prostorima postojanja ćovjeka. Tu je vrijeme: kamenitog kraja, glase se ćelićni popci, vrijeme uspomena po duđnici asvaltnoj, i dionici sivoj, vrijeme putnika prašljivog trotoara, jednolićan cvrk što ga pritiska dim kao pelin opor i grk, huka vozila i guđva ljudi, stooka svijetla radnji, lopte neona ko komete. Sve to nije „kameni rast“ – okamenjeno vrijeme, već vremenska energija koja neprestano struji „ko da mi upijanja davna crpe“ (Banjević, 2003: 438). Banjević daje umjetnićki izvajanu sliku vremena koje djeluje u iskustvu bića ćovjeka, bez obzira na to da li je ruralni ili urbani prostor. Ali, to nije apstraktna umska slika, već slika pobune uma: „i u sebe zatvara zuku – taj sjet ćovjeka“.

Ćovjek mođe otkrivati smisao svog života samo u savladavanju tih protivrjećnosti u svom pogledu na svijet, znaći,

pogledu na svijet koji nalazi adekvatnu mjeru u *granicama trilogije ljudskog, čovjekovog i čovječanskog vremena*. Svaki pogled na svijet koji u čovjekovom vremenu ukida ove granice, predstavlja antiutopiju i zabludu. Banjevićeva svijest, pogotovo savjest, mu ne dozvoljavaju da se time bavi. Jasno saopštava: „Bitno je da izvedem na vidjelo ambisno i tamno... Ni od kog oslonac kad panem u vijeku, a spas tražim u čovjeku i lijeku“ (Banjević, 2003: 455, 465). Jedini spas, realna utopija, je čovjek i ljudska priroda kao jedinstvo ljudskog roda, čovjeka i čovjekove zajednice (iskustvo bića).

Pobuna uma – neugasivi izraz moralne odgovornosti

Pobuna uma vlada u Banjevićevom iskustvu bića, koja poziva **sve** na odgovornost za neljudsko stanje duha. Na tapetu su svi: čovjek, čovjekova zajednica, ljudski rod. Svi su odgovorni za otuđenost ljudske prirode, koja je dovedena u stanje „ravnodušja“. Često djelujemo kao da nijesmo pripadnici ljudskog roda, i bez osjećaja pripadništva čovjekovoj zajednici kao neotuđivoj svojini. U tom slučaju Banjević nije tragičar u shvatanju čovjeka, već izazvani izazivač, pobunjenik, protiv tragičnog stanja u kojem se nalaze čovjek i čovjekova zajednica, naravno i ljudski rod u cjelini. Banjevićeva pobuna uma ne poriče značaj utopijskog (religijskog ili dr) u iskustvu bića. Međutim, supstancijalnost Banjevićeve pobune uma jeste, ljudska potreba neprestanog, uzročnog i posljedičnog, preispitivanja svih oblika utopijskog, koji lebde iznad čovjeka i čovjekove zajednice kao opasne čarolije. „Svačem je mukli došao red, pa više mora da umre i Bog“ (Banjević, 2003: 19). Kraj pozicije Apsoluta – Boga, predviđa pobuna uma, jer on tu poziciju ne može da dokaže, ni uzročno ni posljedično. „Postasmo ljuti, zli umorni, naša se teška ne čuje tužba... što god mogasmo i mi ti dasmo, – al’ pomoći nam nije bilo“ (Banjević,

2003: 119/20). Banjević smješta Boga u vjerovanje ljudi, i poziva na preispitivanje, uzročno i posljedično, tog vjerovanja u iskustvu bića. Banjević ne poriče ulogu vjerovanja u Boga, kao „spasioca“, ali mu ne daje moć Apsoluta, jer da ima moć Apsoluta, spasio bi čovjeka u cjelini – uzročno i posljedično. Povijesno se, uzročno i posljedično, potvrđuje, da nema spasa čovjeku bez čovjekove zajednice i ljudskog roda u cjelini. Bez moći čovjeka nema ni moći Boga (Denet, 2015).

Banjevićevska simfonija vremena

To je banjevićevska simfonija vremena koja proističe iz energije pobune uma i istinskog iskustva bića. „A huka vozila i gužva ljudi i stoka svijetla radnji i lopte neona kao komete: sve je svijet stvari i poslovnosti, sve je svijet ravnodušja, i niko ne opaža i ne sluša, ovaj drugi monotoni ton, ovaj pištavi ko duša kad procvili, do dna negđe davnog sjećanja prodire i čini mi se, rodni travni zavičaj, i pjesma zrikavaca niz kamenosudnji kraj“ (Banjević, 2003, 438). Kud će jače i prodornije upozorenja, pogotovo, savremenom čovjeku, da je svijet stupio u „ravnodušje“, i da niko ne „opaža i ne sluša“ „cviljenje“ ljudske prirode i njen iskonski poziv za spas čovjeka i čovjekove zajednice, za spas ljudskog roda.

Teško je naći primjera da je u jednom djelu, kao što je u Banjevićevom, svaki kutak vremena u direktnoj i neraskidivoj cjelini sa prostorom (rodni travni zavičaj, pjesma zrikavaca, kamenosudni kraj). To je takva simfonija vremena u kojoj sva vremena imaju svoje autonomije, s obzirom na logosnu valentnost (značaj, značenje i smisao) u nastajanju i postojanju čovjeka i čovjekove zajednice. Nije bitno samo to što se nalaze na okupu svi tipovi, sve vrste i svi sadržaji vremena, već to što svi u sebi nose logosnu valentnost i njenu afirmaciju u dubini kosmičkog logosa. U dinamici iskustva uma i iskustva bića

nalaze se elementi svjesnog i nesvjesnog, efektivnog, emotivnog, infatilnog, jedan pored drugog, ali i u neprestanoj potrazi jednog za drugim. „A đe je jedinjenje nad jazom, ili je noći dubina, ili je divljina, đe nema glasa, đe ljubav je savjena smjena? ...jedva isplovih u nedogled taman, sa otišlim vrenjem i u njedrima s grudom“ (Banjević, 2003, 225/6). Fizička vidljivost elemenata, dobija smisao u estetskom smislu, noseći u sebi snagu estetske ljepote i dostojanstva. Svaki element dobija umjetničku i moralnu energiju. Probijaju duh i dušu čitaoca Banjevićeve poezije. Čitaš Mirkovu poeziju i osjećaš kako i sam duboko osjećaš vlastite korake kroz kaldrmu vlastitog iskustva uma i iskustva bića, kako vas ogrebe drača, kamen stade na sred puta, kako peče sunce. Kako god, osjećaš da si stekao neko novo iskustvo i neki novi pogled na svijet i smisao života.

Banjevićev pogled na svijet je dubinski pogled na stvarni svijet, a ne samo neka apstraktna umjetnička vizija. U njemu se ne isključuje ni Dobro ni Zlo, samo se insistira na njihovom moralnom ovlapoćenju u kojem se susreću i „zrna punorodna“ i „bičevi magle“, i da se zna „da je to premudrost stara, da se na svom plamenu sam sagara i sagori, ne kao svijeća ili gorivo suvo, no živa rastuća mudra tvar, što sebe do kraja svijeta ćera ... (Banjević, 2003: 260/61). Jedina nada čovjekova je da sagori na vlastitoj vatri u logosu generičke suštine ljudskog roda.

Pjesništvo Mirka Banjevića ne trpi nikakvo parcijalno svrstavanje tipa: optimističko, pesimističko, emocionalno, romantično, realističko, apstraktno i sl. Njegovo pjesništvo, dosljedno prati cjelinu iskustva uma i iskustva bića. Ono je neiscrpna energija čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda u ostvarivanju generičke slobode na principima generičke nužnosti. Tako Banjevićeva poezija prati trilogiju čovjekovog, čovječanskog i ljudskog vremena u kojoj ona neprestano „uzlijeću“ ka cjelini (dobro i zlo) ljudske prirode. Ko to sve, može da vidi, sem Mirko Banjević, posmatrajući iskustvo bića

svojom pobunom uma. Ko može tako izraziti umjetničku ljepotu kada se vrhovi planina „biju s oblacima“ (Banjević, 2003: 339). Banjevićeva slika borbe vrhova planina i oblaka, „đe magle brdom prolijeću“, predstavlja veličanstveno susretanje čovjeka i prirode, koje kod svakog neprestano proizvodi novi osjećaj ljepote u novim oblicima, sadržajima i time ima univerzalno značenje, značaj i smisao.

Banjevićev susret iskustva uma i iskustva bića, afirmiše subjektivitet čovjeka i čovjekove zajednice, istovremeno čuvajući univerzalnost ljudskog roda. Zbog toga je ono uvijek aktuelno, a danas, u značenju pobune savjesti i etike odgovornosti protiv stanja u koje smo doveli ljudsku prirodu, aktuelnije nego ikad. Umjetnička dimenzija odnosa ljudske prirode i Majke prirode, svojom angažovanošću podiže stvarnost na viši nivo i poziva čovjeka da teži nemogućem (tajnom), da bi mogao postići moguće (Weber). Tako se pjesnička riječ Banjevićeve poezije, nikad ne zaustavlja na nivou stvarnosti, već uzdiže stvarnost na nivo umjetničkog, moralnog i konačno, ljudskog.

Banjevićevo pjesništvo je „nova stvarnost“.

Literatura:

- Banjević, Mirko (2003) *Pobune uma*, Podgorica, M&B
- Mirko Banjević – pjesnik vremena, Podgorica, *Matica* (broj 73, Godina XIX)
- Vukićević, S. (2018) Goranovićevo obraćanje vremenu, Cetinje, *ARS* (br. 4, godina XV)
- Vukićević, S. (2018) Logos opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru, Podgorica, *Matica*, br. 75, jesen 2018 (str. 212–150)

- Vukićević, S. (2019) *Kosmički logos društva – sociološke inovacije*, Nikšić, Medijska kultura
- Vukićević, S. (2019) *Nacionalizam i globalizam u kvalitetivnom posredovanju*, Zagreb, Revija za sociologiju, Svezak 49, br. 3, (str. 399–417)
- Vukićević R. S (2019) *Sociologija dosade*, Podgorica, Zavod za školstvo
- Andrić I. (2017) Sever, Beograd, Kritičko izdanje dela Iva Andrića: Zadužbina Iva Andrića (*Politika Kulturni dodatak*, 2022, str. 5)
- Arendt, H. (1991), *O revoluciji – odbrana javne slobode*, Beograd: Filip Višnjić.
- Blumenberg, H. (2006), *Beschreibung des Menschen*, Frankfurt am Main: ShrkampVerlag.
- Fabijan, J. (2001), *Vrijeme i drugi*, Nikšić: Jasen.
- Crnobrnja S. (2022) Pogled iz stratosphere, Beograd, *Politika – kulturni dodatak*, str. 2
- Denet K. Danijel (2015) *Razbijanje čarolije*, Beograd, Mc Millan
- Evangelos O, Panatanasiju (2022) Muzika je navažnija sila univerzuma, Beograd, *Politika 21. maj*, str. 7.
- Habermas, J., Rancier, J. (2006), *Dijalektika sekularizacije*, Beograd: Dosije.
- Hefe, O. (2016), *Da li je demokratija sposobna za budućnost?* Novi Sad: Akademaska knjiga.
- Heidegger, M. (1985), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed.
- Herbert, M. (1986), *Natur als Kultur aufgabe*, Stuttgarda: Deutsche Verlags, Astalt.
- Hiršman, A. (1999), *Strasti i interesi*, Beograd: Filip Višnjić.
- Hollitscher, W. (1985), *Natur und Mensch im Weltbild der Wissenschaft – lebenweswn Mensch*. Berlin: Akademie Verlag.
- Irena Malenica, Zdenka Matek-Šmit (2018) Distopijsko tematiziranje budućnosti: od Zamjatina do Mlakaća i Popovića, Zagreb, Književnost časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu, Filozofskog fakulteta (str. 332–348)
- Jerofejev V. (2022) Dostojevski – patolog žive ljudske duše,

Beograd, Politika, kulturni dodatak, (str. 1–2)

- Jokić, V. (1983), *Marksovo viđenje umjetnosti*, Nikšić: Centar za marksističko obrazovanje.

- Konstatinović, R. (2010), *Filozofija palanke*, Beograd: Otkrovenje.

- Lefebvre, H. (1988), *Kritika svakidašnjeg života*, Zagreb: Naprijed.

- Leković, D. (1984), *Pojam pogleda na svijet*, Titograd: CANU.

- Marković, M. (1999), *Društvena misao na granici milenijuma*, Beograd: Službeni list SRJ.

- Mišel, F. (1998), *Treba braniti društvo*, Novi Sad: Svetovi.

- Petar II Petrović Njegoš, (1995), *Gorski vijenac*, Podgorica: CID.

- Petar II Petrović Njegoš, (1995), *Luča Mikrokozma*, Podgorica: CID.

- Petrović, G. (1978), *Mišljenje revolucije*, Zagreb: Naprijed.

- Pijaže, Ž. (1979), *Epistemologija nauka o čovjeku*, Beograd: Nolit.

- Pogled na svijet (1984), Titograd: CANU.

- Poper, K. (1993), *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji / T. 1. Čar Platona*, Beograd: BIGZ.

- Ralston, Dž. S. (2011), *Propast globalizacije i preoblikovanje sveta*, Beograd: Arhipelag.

- Ranković, M. (1998), *Sociologija i futurologija*. Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta.

- Safranski, R. (2017), *Zeit – was sie mit uns macht und was wir aus ihr machen, Erscheinen bei FISCHER*, Taschenbuh: Frankfurt an Main.

- Stamenić B. (2022) Mjera ljudskosti u danima budućim (Podgorica, *Pobjeda*, Objektiv (str. 22–23)

- Vukićević, S. (2013), *Anthropocentrism: Existence against Essence. Global Journal of Human Social Science, History Archaeology & Anthropology, Global Journals Inc. (USA): Cambridge, Volume XIII, Issue 1, pp. 5–13.*

- Vukićević S. (2015), *Generic sublimate of gender communication. Коммуникология*, Томе 3, № 6 (ноябрь-декабрь), страницы 118–128.

- Vukićević, S. (1990), *Homoprivatus*, Beograd – Nikšić: Nučna knjiga / NIP Univerzitetska riječ.

- Vukićević, S. (1994), *Manihejstvo i nauka. Sociološki pregled*, No. 3, str. 321–327.

- Vukićević, S. (1998), *Mit o nauci i obrazovanju*, Nikšić: Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta, Cetinje: Obod.

- Vukićević, S. (2000), *Futurološka sociologija u saradnji sa filozofijom i istorijom*. Vukićević, S. (ured.) (2000), *Komunikacija sociologije sa filozofijom i istorijom* (str. 46–51), Podgorica –Nikšić: Univerzitet Crne Gore / Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta.

- Vukićević, S. (2000), *Progres u kontekstu sociološkog značenja vremena*, *Sociologija*, Vol. 42, br. 1, str. 55–68.

- Vukićević, S. (2001), *Etničko i vjersko kao građansko*, U: Đorđević, D. (ured.) (2001), *Vere manjina i manjinske vere* (str. 130–136), Niš: JUNIR VII.

- Vukićević, S. (2004), *Filozofske pretpostavke sociološkog značenja roda*, *Filozofija i rod*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

- Vukićević, S. (2005), *Sociologija / filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi*, Beograd: Plato / Nikšić: Filozofski fakultet.

- Vukićević, S. (2011), *Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta*, Nikšić: Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta.

- Vukićević, S. (2012), *Antropocentrizam: egzistencija protiv esencije*, *Sociologija*, vol. 24, br. 1. str 21–36.

- Vukićević, S. (2012), *Globaliyation, human nature and the nature of societs / An ispring reflectiveness of sociological analiyisis of profesor Dobrenjkov*. New Delhi (the international institute of sociology, the 40th is world congress)

- Vukićević, S. (04. 2013), *Kultura je večita čovekova utopija*, *Politika-umjetnost, nauka, kultura*.

- Vukićević, S. (2015), „Društvo znanja“ kao kulturološka konstanta globalizacije, U zborniku radova „Globalizacija i kultura“ (str. 64–70), Beograd: Institut društvenih nauka.

- Vukićević, S. (2016). *Njegašu su zahvalni: I Bog i čovjek*, Cetinje: Centralna narodna biblioteka Đurđe Crnojević.

- Zamjatin, J. *Mi* (prev. R. Božić Šejčić), Breza, Zagreb 2003.

- Zerzan, J.: *Future primitive*.[www.primitivism.com/future – primitive.htm](http://www.primitivism.com/future-primitive.htm).

- Zimbardo, F. (2017), *Paradigma vremenskih perspektiva*, Beograd: Politika.

- Županov, J. (1983), *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus.

BIBLIOGRAFIJA KAO PODSTICAJ ZA IZUČAVANJE KNJIŽEVNOG OPUSA KRALJA NIKOLE

Marijana Terić

In the paper, the author highlights the importance of the literary creativity of the last Montenegrin ruler King Nikola in the bibliographic edition prepared by Ljiljana Đorđević.

The bibliography brings progress in the interdisciplinary scientific illumination and evaluation of the complex personality of King Nikola and obliges future researchers of his literary work to engage in more studious analysis, to activate their creative forces and to think about the literary role of Nikola I in the social development of Montenegro and its overall past in a more methodologically and scientifically modern way.

S obzirom na to da se o istorijskoj, književnoj, kulturnoj i cjelokupnoj društvenoj ulozi posljednjeg crnogorskog kralja Nikole I raspravljalo sa više naučnih aspekata, sve do danas nije postojala sveobuhvatna građa o njegovom književnom stvaralaštvu. U tom smislu, bibliografija naslovljena *Književni opus Nikole I Petrovića Njegoša* autorke Ljiljane Đorđević predstavlja prvo cjelovito izdanje koje tretira književno djelo Nikole I. Bibliografija sadrži 3.370 bibliografskih jedinica strukturiranih u četiri semantičke oblasti, od kojih svaka sadrži

posebne cjeline, i tri registra u cilju što preglednijeg sagledavanja literanog profila našeg crnogorskog vladara – kralja Nikole. To su: *Književni rad Nikole I, Literatura o djelu Nikole I, Nikola I Petrović u književnom stvaralaštvu drugih autora (književni radovi posvećeni Nikoli I)* i *Elektronski izvori o književnom radu Nikole I*. Na kraju bibliografije nalaze se: *Registar imena, Registar serijskih publikacija i Registar monografskih publikacija*.

Pored popisa bibliografske građe Liljana Đorđević se pobrinula da u predgovoru svog izdanja izdvoji najznačajnije pojedinosti iz vladavine knjaza i kralja Nikole, ukaže na vrijednost i značaj dosadašnjih istraživačkih rezultata, podsjeti na postojeća književna djela, bogatu arhivsku građu i najznačajnije proučavaoce stvaralaštva Nikole I što potvrđuje serioznost u izradi ovako kompleksne bibliografske djelatnosti. Autorka tako naglašava da je bibliografska građa o Nikoli I objavljujvana u više navrata, „ali selektivno i u omeđenom vremenskom periodu, i uglavnom uz neka od priređenih izdanja“ (Đorđević, 2021: 7). Ipak, kako dalje navodi, najcjelovitiji popis književnog rada Nikole I objavljen je u sklopu monografije Radomira Ivanovića *Dar i nadahnuće: književno djelo Nikole I Petrovića Njegoša*, koja sadrže 800 bibliografskih jedinica koje je prikupila Marija Adžić.

O Nikoli I Petroviću postoji ogromna istorijska građa i raznovrsna literatura. Tu su, pored ostalog, novinski članci i polemike, izjave stranih državnika, političara i književnika; monografija o Crnoj Gori njegovog vremena; njegova pisma vladarima, političarima, književnicima, njegovi govori i proklamacije; njegovi memoari i pjesnička djela; pjesme, pripovijetke i romani o Crnoj Gori i njemu – jugoslovenskih i stranih književnika; crnogorske narodne pjesme i anegdote i dr. (Vidi: Kustudija, 1998: 285).

Pjesnik, dramski pisac, putopisac, Nikola I Petrović bio je žanrovski raznovrstan i plodan autor koji se ogledao u svim književnim rodovima. Uz sačuvani dio kraljeve autobiografije Dušan Vuksan zapisuje da je rijetko koji vladar radio i uradio koliko je kralj Nikola. Od dolaska na presto, pa do smrti, on nije ispuštao pero iz ruke. Pisao je lirsku, lirsko-epsku i epsku poeziju, zastupljenu u pojedinim antologijskim izborima, dok njegove rane ljubavne i rodoljubive pjesme nijesu imale snažan poetski kvalitet. Veliki pjesnički uzor Nikole I bio je Jovan Jovanović Zmaj, dok je u slikanju društvene stvarnosti i istorijskih događaja ostao dosljedan svojim precima.

Za razliku od lirskih pjesama u kojima pronalazimo nagomilane romantičarske uzdahe i uzlete, pjesme istinske emocije posvećene uglavnom članovima porodice i najuže dvorske okoline, lirsko-epske i epske pjesme inspirisane su junaštvom slavni predaka, pa je Nikola I opjevao mnogo žrtava u borbi za slobodu svoje zemlje, izrazio epski duh naroda sa čijim se bićem identifikovao. Poznata su njegova epsko-lirska djela: *Ženidba bega Ljubovića* (1868), *Selim begova kula* (1879), *Na ponoći* (1903), *Pjesma sv. Savi* (1912), tri obimna epska spjeva: *Potonji Abenseraž* (1888), *Hajdana* (1889) i *Pjesnik i vila* (1892).

Najveći umjetnički domet Nikola I ostvario je u istorijskoj dramu u stihu *Balkanska carica* koja je doživjela veliku popularnost ne samo u zemlji, nego i u inostranstvu. Godina u kojoj je prikazano ovo dramsko djelo (1884) označava se kao godina pozorišta, godina izgradnje prve pozorišne zgrade Zetskog doma i godina kad počinje kontinuirani pozorišni život u Crnoj Gori. *Balkanska carica* prevedena je na deset svjetskih jezika i zastupljena u evropskoj periodici. U *Bilješkama jednog pisca* Simo Matavulj je zapisao: „Ni o *Gorskom vijencu*, ni o Smail-agi ni o Mickijevićevim spjevovima, ni o Puškinovim i

Ljermontovim besmrtnim djelima nije se (...) toliko pisalo koliko o Knjaževoj drami...“ (Matavulj, 1939: 246).

Pisana u duhu antičkih tragedija *Balkanska carica* posvećena je Crnogorkama kroz lik hrabre i plemenite Danice, koju je autor gradio po uzoru na kraljicu Milenu, izuzetnu ličnost, za koju Dušan Mihailović tvrdi da je najljepši, gotovo nadzemaljski lik u cjelokupnoj našoj istorijskoj drami (Vidi: Mihailović, 1998: 206).

Drama *Knjaz Arvanit* zauzima posebno mjesto u istoriji crnogorskoga pozorišta, jer je izvedbom ovog komada otvorena tek dovršena zgrada Zetskoga doma 1896. godine. Komedija *Kako se ko rodi* ostaje upamćena po liku propalog đaka Janka, koji se odaje politici, pa Dušan Mihajlović navodi kako je Nikola I jedan od prvih naših dramatičara koji je jednog socijalistu izveo na pozornicu. Autor je još dva dramska fragmenta, *Vukašin* i *Husein-beg Gardašević* i jednoga izgubljenog pozorišnog komada za djecu. Napisao je i istorijski roman *Despa* koji je dugo vremena bio nepoznat javnosti. „Nadovezujući se romantičarskim prosedeom na Ljubišine pripovijesti, a slijedeći model romana kakve su pisali Valter Skot, Puškin ili Šenoa, *Despa* se određuje kao istorijski roman s temom iz crnogorske povijesti s početka XV vijeka“ (Nikčević, 2012: 175). Roman je posvećen Jeleni Balšić.

Nikola I besjedio je u veoma važnim i izuzetnim okolnostima, a svojim pojavom i riječju ostavljao je snažan utisak na slušaoce. Najuspjelije besjede nastale su u neposrednom obraćanju narodu, glavarima i vojsci. Njegovi besjednički prilozi objavljeni su pod naslovom *Govori*, a priredio ih je Sava Vukmanović, koji navodi neke odlike Kraljeve govorničke vještine:

Nikola je bio (...) fizički ugledan, impozantan i dostojanstvenog držanja, on je svojom pojavom i riječju

osvajao i oduševljavao slušaoce. (...) On je (besede) izgovarao sugestivno, toplo i neposredno, sa zvonkim i moduliranim glasom, bez patosa, ali sa mnogo zanosa i akcenta, popraćene još ponekad i lakim gestom. Za njega je izgledalo kao da improvizuje svoje govore i da poslije svake izgovorene rečenice traži nove misli sa novim nadahnućem (Vukmanović prema Popović, 1998: 55/56).

Nikola I pisao je epistolarne forme, političke spise, ali i druge diskurzivne žanrove, poput meomoara, putopisa, autobiografije. Sva ova djela imaju važan književno-istorijski i kulturološki značaj za Crnu Goru.

Krupan je doprinos Nikole I u svestranom kulturno-prosvjetnom napretku zemlje. Za vrijeme njegove vladavine došlo je kulturnog preporoda u Crnoj Gori, jer je inicirao, duhovno, moralno i novčano pomagao konstituisanje nacionalnih ustanova: Cetinjske čitaonice, Pozorišta „Zetski dom“, Narodnog muzeja, Državne biblioteke, Državnog arhiva, doprinio pokretanju serijskih publikacija i razvoju štamparskog umijeća i štamparsko-izdavačke produkcije. Krajem 1860. godine obnovio je štampariju koju je knjaz Danilo nabavio 1858. godine, pa je crnogorska državna štamparija obogaćena novim štamparskim i knjigovezačkim mašinama, te je bila u mogućnosti da pruža kompletne grafičke usluge u Crnoj Gori.

Posebne zasluge Nikoli I pripadaju za pojavu *Crnogorca*, prvijenca crnogorske žurnalistike i jednog od prvih uzornih listova u istoriji jugoslovenskog novinarstva. U istoriji crnogorske žurnalistike *Crnogorac* svojom pionirskom ulogom zauzima istaknuto mjesto i predstavlja jedan od najznačajnijih izvora za proučavanje crnogorske političke, kulturne i ekonomske istorije (Vidi: Martinović, 1998: 227). Na Cetinju je osnovano Društvo „Gorski vijenac“ (1894) koje je pokrenulo

mjesečni časopis *Luča* (1895–1990), a nakon toga, ujedinjena asocijacija pokrenula je novi časopis *Književni list* koji je izlazio dvije godine (1902–1904). Njegovo objavljivanje pomagao je knjaz Nikola koji je podržao osnivanje i rad Akcionarske štamparije u Nikšiću (1898–1915). Sve to jasno potvrđuje nemjerljiv doprinos razvoju književnog i kulturnog stvaralaštva o kojem je brinuo crnogorski vladar.

Imajući u vidu bogatu literaturu o Nikoli I: istoriografsku, književno-istorijsku, publicističku, literarnu, domaću i stranu, bibliografski rad Ljiljane Đorđević na selekciji njegove književne građe bio je neopodan i veoma dragocjen poduhvat o što sveobuhvatnijem sagledavanju literarnog profila Nikole I. Bibliografija donosi napredak u interdisciplinarnom naučnom osvjetljavanju i vrednovanju kompleksne ličnosti kralja Nikole i obavezuje buduće proučavaoce njegovog književnog djela da se upuste u studioznija istraživanja, pokrenu svoje kreativne snage i da na jedan teorijsko-metodološki savremeniji i naučno moderniji način razmišljaju o književnoj ulozi Nikole I u društvenom razvoju Crne Gore i njenoj ukupnoj prošlosti. Iako djelo Nikole I u literarnom okviru ne posjeduje veliku umjetničku vrijednost, značaj njegovog rada ima duboke tragove u svim oblastima života u istoriji crnogorskog naroda. Taj kulturološki važan segment mora biti naučno osvjetljen i ispitan iz recentnog kritičkog ugla.

Stoga treba odati poštovanje i priznanje autorki Ljiljani Đorđević koja se upustila u nimalo jednostavan projekat na klasifikaciji nepregledne literature, njenoj sistematičnosti, preglednosti, kako bi kasnijim istraživačima na jednom mjestu obezbijedila neophodnu bibliografsku građu. Ova publikacija u tehničkom, vizuelnom i sadržajnom smislu zaslužuje pohvale.

Za očekivati je da će ovakva izdanja pokrenuti produktivniji dijalog, te različitim pogledima i tumačenjima reaktualizovati ličnost i djelo Nikole I Petrovića Njegoša.

Literatura:

- Đorđević, Ljiljana. *Književni opus Nikole I Petrovića Njegoša* (bibliografija). Cetinje: Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“.

- Kustudija, Ivan. 1998. „Nikola I Petrović Njegoš“. U: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, tom I (Radovi sa međunarodnog naučnog skupa, Podgorica, 1–3. oktobar 1997). Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. 285–298.

- Martinović, Dušan J. 1998. „Uloga knjaza-kralja Nikole I u nastanku i radu kulturnih institucija“. U: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, tom II (Radovi sa međunarodnog naučnog skupa, Podgorica, 1–3. oktobar 1997). Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. 211–233.

- Matavulj, Simo. 1939. *Bilješke jednog pisca* (u redakciji i s predgovorom Marka Cara). Beograd: Srpska književna zadruga.

- Mihailović, Dušan. 1998. „*Balkanska carica* između romantične i idejne drame“. U: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, tom II (Radovi sa međunarodnog naučnog skupa, Podgorica, 1–3. oktobar 1997). Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. 203–210.

- Nikčević, Milorad. 2012. *Crnogorska književnost od 1852. do 1918*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.

- Popović, Branko. 1998. „Kralj Nikola kao besednik“. U: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, tom II (Radovi sa međunarodnog naučnog skupa, Podgorica, 1–3. oktobar 1997). Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. 55–67.

HAJDEGEROVA REFERIRANJA NA SKOLASTIKU (1922–1933)

Safer Grbić

One of the reasons for Heidegger's contemporary topicality in philosophy is his bequest of posthumous works: when and which interview will be published and when and which work will be printed – even in modern times we are witnessing the publication of new works by Heidegger that are challenging his previous judgments. In this sense, this work has two goals: firstly, to point to the scholastic origins of his announced life project in the relatively recently discovered early works, and accordingly, to show the way of thinking, the use of proof methods, judgments and conclusions of Heidegger's Neo-Scholasticism in his later works (1922–1933).

Polazeći od ponešto nepreciznijeg određenja skolastike kao sveukupnosti filozofijske, teologijske i znanstvene misli srednjega vijeka¹ u ovom radu imamo za izložiti Heideggerove misaone veze sa srednjovjekovljem u njegovim ranim radovima dovodeći iste u vezu s djelima njegova prvoga perioda mišljenja (1922–1933) kao slijedećeg perioda ranim radovima.

Naznake realizacije interesa za skolastiku najavljene u ranim radovima isporučuju se kao Heideggerov neoskolasticizam

¹ Usp. Filipović, V. (1989), *Filozofski rječnik*. Zagreb: NZMH, str. 303.

prvoga perioda mišljenja. A, unutar ovoga konteksta neskolasticizam jeste shvaćen kao izravno ili neizravno referiranje na srednjovjekovna učenja nakon perioda srednjeg vijeka: naravno, takvo što obuhvata i odgovor 16. stoljeća na reformaciju kao i odgovor 19. stoljeća na pozitivizam, ali u ovom konkretnom slučaju podrazumijeva isključivo izravna ili neizravna referiranja na srednjovjekovna učenja u Heideggerovom prvome periodu mišljenja. I, kako bi se dokazala uspostavljena hipoteza, vođeni Heideggerovom eksplicitnom skolastifikacijom u ranome periodu autorstva ovaj rad ima za obvezu izložiti Heideggerova učenja iz prvoga perioda mišljenja koja u sebi sadrže izravno ili neizravno referiranje na učenja srednjeg vijeka – u konačnici vođeni i time što je upravo neoskolasticizam uz fenomenologiju bio dominantna reakcija na neokantijanstvo tadavremenih njemačkih univerziteta.²

Heideggerove veze sa skolastikom u ranim radovima

Autobiografska najava životnog djela

Heideggerova autobiografija iz 1913. godine pisana za potrebe njegova doktoriranja i obrane doktorskoga rada odveć u prvoj rečenici sadrži ono što možemo odrediti neodmjerenim ukazivanjem na osobno članstvo u katoličkoj crkvi.³

Nadalje, u prvome pasusu autobiografije za potrebe habilitacije i obrane habilitacijskoga rada iz 1915. godine Heidegger se izričito zahvaljuje Conradu Gröberu⁴ – pročelniku manjega sjemeništa i župniku u Constanci – za presudan intelektualni utje-

² Richardson, W. J. S. J. (2003), *Through Phenomenology to Thought*, New York: Fordham University Press, str. 27.

³ Usp. Heidegger, M. (2009), *Becoming Heidegger: On the Trail of His Early Occasional Writings, 1910–1927*. [ed. Burt C. Hopkins, Theodore J. Kisiel, John J. Drummond] Seattle: Noesis Press, str. 13.

⁴ Conrad Gröber (1. travnja 1872–14. veljače 1948).

Martin Heidegger
(1889–1976)

caj. U tomu pravcu je usmjeren i ostatak potonje autobiografije: naime, Heidegger navodi kako kao student prve godine studija teologije nije bio osobito zadovoljen predavanjima iz filozofije, pa je bio u obvezi samostalno proučavati djela iz skolastike, a što ga je uvelo u osnovna učenja formalne logike, dočim, ne i u povijest filozofije zbog čega je naposljetku počeo proučavati apologetska djela Hermana Schella⁵ – katoličkog teologa i profesora katoličke apologetike na Univerzitetu u Würzburgu. Na tragu toga daje se vidljivim kako je Heidegger zapravo poistovjećivao filozofiju i skolastiku, da je formalnu logiku učio iz skolastičkih djela, a nedostatak učenja o povijesti filozofije našao u apologetici. Ipak, osim djela *Summa* od Akvinskog i nekih djela Bonaventure upravo ono što je bilo odlučujuće za daljnji tijek Heideggerovoga mišljenja jeste djelo *Logička istraživanja* od Edmunda Husserla.⁶ No, u jednome momentu autobiografije Heidegger pravi dramsku pauzu u odnosu na pređašnje izlaganje: zbog zdravstvenih problema sa srcem nje-

⁵ Jakob Herman Schell (28. veljače 1850–31. svibnja 1906).

⁶ O tomu više: Heidegger, M. (1998), *Moj put u fenomenologiju*, U: *O stvari mišljenja*, Beograd: Plato, str. 79.

gova služba crkvi u budućnosti jeste dovedena u pitanje nakon čega biva prinuđen preći na Odsjek za prirodoslovlje i matematiku! A, potom, Heidegger se odmah vraća na pređašnji diskurs: njegovo zanimanje za filozofiju nije smanjeno prelaskom na drugi odsjek, naprotiv. Heidegger je kao student prirodoslovlja prisustvovao seminaru filozofije kod neokantijskog profesora Heinricha Rickerta⁷ gdje se predavala postkantova filozofija što je Heidegger smatrao kao potrebitu nadopunu svojih znanja zbog pređašnje upoznatosti samo sa pretkantijanskim mišljenjem skolastike. Dakle, Heidegger iznosi tvrdnju kako je imao namjeru službovati crkvi, ali je zbog zdravstvenih problema sa srcem prešao na prirodoslovlje gdje i dalje ne odustaje od filozofije negoli pohađa seminare kod profesora Rickerta nadopunjujući svoja znanja filozofije u postskolasticizmu. Ono što je ovdje značajno spomenuti jeste da Heidegger na jednom mjestu izričito naglašava kako su njegova osnovna filozofska uvjerenja i dalje ostala u aristotelovsko-skolastičkoj filozofiji!⁸ Ipak, u ovom kontekstu, najznačajnija su posljednja dva pasusa predmetne autobiografije gdje Heidegger piše kako mu je interesiranje za povijest filozofije omogućilo intenzivniju angažiranost u skolastici koju je prepoznao kao mišljenje koje je neophodno proširiti sredstvima suvremene filozofije na način interpretativnoga razumijevanja teorijskoga sadržaja skolastičkih učenja što je pobudilo plan opsežnoga prikaza srednjovjekovne logike i psihologije u obzoru suvremene fenomenologije.⁹ Drugim riječima: Heidegger nedvosmisleno u posljednja dva pasusa predmetne autobiografije ukazuje na intencije angažiranosti u skolastici. I, inicirana angažiranost prema Heideggerovoj zamisli trebala bi se ogledati

⁷ Heinrich John Rickert (25. svibnja 1863–25. srpnja 1936).

⁸ Usp. Heidegger, M. (2009). *Becoming Heidegger: On the Trail of His Early Occasional Writings, 1910–1927*. [ed. Burt C. Hopkins, Theodore J. Kisiel, John J. Drummond] Seattle: Noesis Press, str. 9

⁹ Ibidem, str. 9.

u proširivanju skolastike sredstvima suvremene filozofije i to prije svega putem fenomenologije. Upravo, takva samoinicirana angažiranost, a prema osobnome svjedočanstvu, podrazumijeva interpretiranja teorije skolastičkih učenja opsežnim ponovljenim prikazivanjem logike i psihologije sadržane u skolastičkim učenjima srednjega vijeka.

Konačno, Heidegger predmetnu autobiografiju iz 1915. godine završava iskazom kojega treba posebno izdvojiti: „ukoliko mi bude dopušteno preuzeti dužnosti znanstvenog istraživanja i poučavanja moje će životno djelo biti posvećeno ostvarenju navedenoga plana.“¹⁰

Der Akademiker kao rani studentski radovi

No, Heidegger svoju opsjednutost skolastikom – na koju je detaljnije ukazao u autobiografijama iz 1913. i 1915. godine za doktorat iz filozofije i potonju habilitaciju – eksplicirao je zapravo izvorno mnogo ranije.

Naime, kao student teologije, Heidegger se nakon prvoga semestra aktivno uključio u rad *Katoličke sveučilišne organizacije* pišući autorske priloge za tada novoosnovani časopis *Der Akademiker*¹¹ s ciljem promocije anti-modernističkih stavova utemeljenih na enciklici pape Pia X oslovljene kao *Pascendi dominici gregis* u kojoj se modernizam naziva herezom svih hereza.¹² Dakle, promičući samoga sebe kao predanoga

¹⁰ Heidegger, M. (2009). *Becoming Heidegger: On the Trail of His Early Occasional Writings, 1910 – 1927* [ed. Burt C. Hopkins, Theodore J. Kisiel, John J. Drummond] Seattle: Noesis Press., str. 9.

¹¹ Usp. Heidegger, M. (1991), Contributions to Der Akademiker. *Graduate Faculty Political Journal*, no 2/1, vol 14/15.

¹² Usp. Vjera i kultura (2010), *Vjera i kultura: antologija tekstova papinskog učiteljstva od Lava XIII. do Ivana Pavla II*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, str. 55.

katoličkog studenta, Heidegger u svojim radovima za spomenuti katolički časopis piše o odnosu filozofijskog mišljenja od Descartesa do Nietzschea spram modernizma i usklađenostima njihovih rješenja spram učenja crkvenih autoriteta, eksplicira savršenstvo ideje vječite istine Katoličke crkve koja se daje kao protuotrov modernističkome idealizmu, objašnjenja sopstvena razumijevanja fenomenologije kao hermeneutike nasuprot Husserlu, te u konačnici izlaže ideju religijskoga pogleda na svijet.¹³ Drugim riječima: i, prije pisanja autobiografija iz 1913. i 1915. godine Heidegger eksplicitno ukazuje na svoje intencije od usklađenosti svojih ideja spram učenja Katoličke crkve, preko oživljavanja pojma istine, pa sve do razumijevanja fenomenologije kao hermeneutike, a sa zaključnim religijskim pogledom na životni svijet. Ili, kraće rečeno: mladi Heidegger u ranim radovima isporučuje svoje krajnje privatne svjetonazore kao životni projekt koji bi trebao biti uobličen suvremenim filozofijskim metodama, a kako bi se mogao kao takav isporučiti onima koji takvu isporuku odbijaju u obličju skolastike ili enciklika rimskoga biskupa. I, kako bismo u konačnici stekli dojam o čemu je ovdje riječ, možemo navesti ilustrativan primjer sedmog broja druge godine izdavanja predmetnog časopisa kojega Heidegger potpisuje na sljedeći način: „Heidegger, teolog!“¹⁴ Na tragu toga – primjerice u članku o filozofskoj orijentaciji akademskoga građanstva objavljenoga u petom broju treće godine predmetnoga časopisa – Heidegger komentira kako filozofija kao ogledalo onoga vječitoga tijekom vremena jeste postala rezultanta subjektivnih mišljenja, osobnih želja i raspoloženja. Dakle, iz pozicije studenta teologije ili u konačnici iz pozicije teologa kako je samoga sebe oslovio na kraju jednoga

¹³ Ott, H. (1993) *The early Works of the Theology Student*, U: *Martin Heidegger: a political life*. London: Hammer Smith.

¹⁴ Brainard, M. (1991), *Contributions to Der Akademiker 1910–1913*, *Graduate Faculty Philosophy Journal*, vol 14 no2/vol 15 no1. str. 486–519.

članka, Heidegger filozofiju razumijeva kao onu koja je ogledalo onoga vječitoga što nije ništa drugo negoli skolastičko shvatanje filozofije kao onoga što je *ancilla* slijedom toga što upotrebljava metaforu ogledala i samim time ono što nije u službi teologije Heidegger razumijeva kao rezultantu subjektivnih mišljenja, osobnih želja i raspoloženja.¹⁵

Konačno, Heideggerov mladalački stav spram filozofije dolazi do eksplikacije kada na jednome mjestu piše da jedini koji se ozbiljno zanimaju za filozofiju jesu značajni filozofi i teolozi od kojih su potonji prinuđeni baviti se filozofijom ukoliko ne bi željeli odreći se čvrste osnove svojih teologijskih učenja.¹⁶

Disertacije iz područja skolastike

U konačnici, njegova opsesija skolastikom koju je pokazivao kroz studentske radove i potvrdio sadržajem svojih autobiografija iz 1913. i 1915. godine, eksplicirana je njegovim dvjema disertacijama: *Doktrina suda u psihologizmu* i *Doktrina kategorija i značenja u djelu Duns Scotusa*. Upravo, na tomu tragu, Heidegger se u svojoj doktorskoj disertaciji nastojao suočiti s modernom logikom i aristotelovsko-skolastičkim premisama tendirajući iznalazak osnova za rješenja nekih temeljnih problema logike i epistemologije. Ili, čak, svoju habilitacijsku radnju u potpunosti usmjerio k Scotusu – osnivaču zasebnoga pravca unutar skolastike. No, obje disertacije iz skolastičke filozofije pisane su na temelju planiranoga životnog projekta najavljenoga odveć u predmetnim autobiografijama.¹⁷

¹⁵ *lat.* Philosophia Ancilla Theologiae

¹⁶ Heidegger, M. (2009), *Becoming Heidegger: On the Trail of His Early Occasional Writings, 1910–1927* [ed. Burt C. Hopkins, Theodore J. Kisiel, John J. Drummond] Seattle: Noesis Press, str. 16–18.

¹⁷ O tomu više: Caputo, J. D. (1993), *Heidegger and theology*, U: *Cambridge Companion to Heidegger*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 271.

*Pretresanje Heideggerovih temeljnih učenja
u prvome periodu mišljenja (1922–1933)*

Bitak i vrijeme (1927)

Drugi dio djela *Bitak i vrijeme (Sein und Zeit)* nikada nije napisan, ali u prvome odsječku prvoga dijela Heidegger postavlja pitanje o bitku, smislu bitka i bitku bića gdje dolazi do toga da se biće koje pita o svojem bitku treba terminološki zahvatiti kao tubitak pri tomu imajući u vidu da putem egzistencijalne analitike zapravo tubitak ima temeljno ustrojstvo određeno kao bitak-u-svijetu slijedom toga se biće koje pita o svojem bitku uvijek pita iz svijeta kao bića prema kojemu se ponajprije odnosi što biva očitovano kroz strukture tubitka terminološki zahvaćene kao subitak i samobitak čiji formalni egzistencijalni izraz u konačnici jeste u-bitak iskazivan različitim načinima određenim kao brigovanje. Slijedom ovako izloženih struktura tubitka Heidegger eksplicitno izlaže brigu kao objedinjavajući pojam struktura tubitka. Nadalje, Heidegger potvrdu egzistencijalne interpretacije tubitka kao brige u ontologijskim istraživanjima traži u ontičkom samoizlaganju tubitka: jer, u prethodnim interpretacijama – koje su prethodne predontologijskom utemeljenju ontologijskih istraživanja – Heidegger dolazi do brige kao bitka tubitka. I, u tomu kontekstu, Heidegger rezultantu svojih ontologijskih istraživanja nastoji utemeljiti i potvrditi u predontologijskome naslijeđu kako bi dokazao da ono do čega se došlo u ontologijskim istraživanjima nije neka puka izmišljotina i proizvoljnost, pa stoga kao primjer potvrde svojih navoda izlaže jednu bajku.

Bajka pripovijeda kako je nekoć Briga (*Cura*) vidjevši polje prelijepo gline zahvatila jedan komad oblikovavši neki oblik nakon čega joj je prišao Jupiter (*Jovis*) da bi ga ona zamolila da njenoj oblikovanoj glini udahne dušu što je Jupiter i učinio, ali

kada je Briga htjela nadjenuti ime oblikovanoj glini tada se Jupiter pobunio slijedom toga što je osobno oblikovanoj glini udahnuo dušu – nadalje, na što se podiže Zemlja (*Tellus*) zaželjevši da oblikovana glina dobije njezino ime slijedom toga što je upravo ona pružila komad svojega tijela kako bi se glina mogla oblikovati. Konačno, zavađeni pozvahu Saturna (*Saturnum*) kao suca koji im izrekne naoko pravednu presudu koja se ogledala u tomu da će Jupiter primiti dušu natrag kada oblikovanu glinu zahvati smrt kao što će i Zemlja naposljetku primiti natrag tijelo, ali je Briga prva oblikovala glinu i stoga dokle god to biće živi ono posjeduje i Brigu. Konačno, stoga što oko imena postoji spor, Saturn imenuje oblikovanu glinu kao *homo* tragom toga što je napravljena od *humusa* tj. Zemlje.¹⁸

Parafraziranu bajku kao predontologijsko utemeljenje ontologijskoga ispostavljanja brige kao bitka tubitka Heidegger interpretira sukladno poznatom određenju čovjeka kao kompozituma od tijela i duha, a Briga u ovomu kontekstu jeste ono što predontologijsko svjedočanstvo potvrđuje kao bitak tubitka – i, ime *homo* nije nadjevono biću stoga što je njegov bitak Zemlja negoli upravo stoga što je sačinjeno od zemlje tj. *humusa*. Heidegger predmetnu bajku interpretira na način da bi bitak toga bića valjalo gledati sukladno Saturnovome sudu: vrijeme – i, Heidegger za takvu tvrdnju upućuje na jednu Herderovu pjesmu¹⁹ – jer u vremenu je Briga prva oblikovala glinu i bez Brige glina ne bi bila biće. U tomu smislu, Heidegger traži podrijetlo pojma Brige (*Cura*) pozivajući se na Burdacha koji ukazuje na dva značenja pojma Brige – kao *tjeskobnoga stanja* i *predanosti* što upućuje na nepravu i pravu egzistenciju²⁰ – zbog čega traži raniji izvor toga

¹⁸ Usp. Heidegger, M. (1988), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed, str. 225.

¹⁹ Usp. Herder, J. G. (1990), *Das Kind der Sorge*, *Werke*, *Bollacher M. et al.*, *Deutscher Klassiker Verlag*, str. 743–744.

²⁰ O tomu više: Burdach, K. (1923), *Faust und die Sorge*. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft Und Geistesgeschichte* 1 (1): 1–60.

pojma konačno navodeći Senekina pisma gdje se u posljednjem pismu pravi razlika između četiri egzistirajuće prirode koje su biljka, životinja, čovjek, bog – i, posljednje dvije prirode se razlikuju po tomu što su obdarene umom pri čemu „dobro“ usavršuje prirodu boga, s jedne strane, i s druge strane, „briga“ usavršuje prirodu čovjeka²¹ – što Heideggeru potvrđuje uspješnost njegovih ontologijskih istraživanja i ispostavu brige kao bitka tubitka. Heidegger zaključuje kako se egzistencijalno-ontologijska interpretacija ne daje suprotstavljenom ontičkom svjedočanstvu razložno k tomu što tek ono ontologijsko omogućava ono predontologijsko kao ontičko – u ovomu primjeru ontička prošlost oslovljena kao Briga (*Cura*) u egzistencijalno-ontologijskoj interpretaciji jeste izložena kao briga (*Sorge*) i u tomu smislu ontologijska analiza svela je predontologijski pojam Brige (*Cura*) u konačnici na egzistencijalni pojam brige (*Sorge*).^{22 23}

²¹ Usp. Seneka, A. L. (2016), *Moralna pisma Luciliju*, Zagreb: Demetra, pismo 124.

²² O tomu više: Dye, E. (2009), *Sorge in Heidegger and Goethe's Faust*, *Goethe Yearbook*, vol. 16 no. 1, str. 207–218.

²³ Zapravo, riječ je o dijelu iz drugoga sveska Goetheovog djela *Faust* – ali, uz bitnu opasku da Heidegger potvrdu svojih ontologijskih istraživanja sukladno osobnome svjedočanstvu u jednoj fusnoti upravo temelji na članku Carl Ernst Konrad Burdacha oslovljenome kao *Faust i briga*. Naime, u predmetnome članku se tvrdi kako je Goethe *Bajku o brizi* preuzeo od Herdera samo adaptirajući i prilagođavajući sadržaj bajke svojem Faustu. I, takvu tvrdnju Heidegger slijedi konačno pripisujući predmetno predontologijsko svjedočanstvo Herderu prije negoli samome Goetheu. Konačno, zašto Heidegger konsultira Herdera posredstvom Burdacha radije negoli neposredno Goetheovog *Fausta* govori o Heideggerovom odnosu spram Goethea koji je značajnije izložen u Heideggerovoj drugoj spisateljskoj fazi, ali već i u njegovu glavnome djelu *Bitak i vrijeme (Sein und Zeit)* kroz primjer *Bajke o brizi* možemo naslutiti korijene takvoga odnosa.

Pa, ipak, Heidegger usmjerujući svoje interpretiranje predontologijskoga svjedočanstva kako bi bilo usklađeno sa ontologijskim istraživanjima, previđa da se upravo prije Zemlje oblikovateljici gline kao Brizi obratio Jupiter na način da je biću udahnuo dušu, pa sukladno predmetnoj *Bajci o brizi* ukoliko je Saturn presudio na osnovu vremena, onda se isporučuje da je duša starija od tijela što temeljno urušava Heideggerovu polazišnu tezu o primatu egzistencije nad esencijom i cjelokupni projekt filozofije egzistencije ili egzistencijalne filozofije. Kao, suprotan argument moglo bi se navesti to da je Briga prije dolaska Jupitera zahvatila glinu uzevši je od Zemlje što pridaje primat egzistenciji nad esencijom, ali Briga nije uzela od Zemlje zapravo Zemlju negoli glinu kao što niti od Jupitera nije uzela Jupitera negoli dušu, jednako kao što niti od Saturna nije uzela Saturna negoli suđenje. Također, daje se očitim da se Zemlja ne javlja iako se o njoj samoj prvotno radi sve dok se ne javi Jupiter i udahne dušu što ponovno navještava prednost esencije nad egzistencijom – a, na tragu metode Saturnovog suđenja koji se određuje vremenom. Stoga, uopće i ne čudi Heideggerovo neprimjetno upozorenje o Saturnovoj presudi na kraju parafrazirane Bajke: „naoko pravedna presuda“!²⁴

Zašto ovakva metoda dokazivanja neodoljivo podsjeća na srednji vijek kada bi se uspostavljala hipoteza, a potom se tražio bilo kakav dokaz za opravdanje odveć postulirane hipoteze – i to, svejedno da li takozvani dokazi bili iz svetoga teksta, povijesti, tradicije, poezije, nadnaravnih događaja? Upravo zato što Heidegger, uz osobno priznanje, smjer gledanja na brigu temelji u svojim interpretacijama Augustinove kršćanskojevrejske antropologije zasnovane na Aristotelovoj ontologiji, a kojemu takav način interpretiranja nije bio stran. I, ovakva ispovijest u jednoj fusnoti ukazuje kako se kršćanskojevrejska antropologija temelji na Aristotelovoj ontologiji, s jedne strane, i još indikativnije, kako

²⁴ Heidegger, M. (1988), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed, str. 225.

se, s druge strane, Heideggerov smjer gledanja na brigu zapravo temelji na Augustinovome djelu.²⁵ Ovakvo stanje stvari omogućava nam postaviti legitimno pitanje da li je bitak tubitka određen kao briga rezultat Heideggerove egzistencijalne analitike ili su egzistencijalna analitika i ontologijska istraživanja ili istraživanja ontologije rezultat Heideggerovih pokušaja jedne interpretacije Augustinovoga djela!? Odgovor na ovo pitanje daje Heidegger osobno: „smjer gledanja na brigu što ga slijedi ova egzistencijalna analitika formirao se autoru u vezi s njegovim pokušajem jedne interpretacije Augustinove – to jest grčkokršćanske – antropologije ...“²⁶ Dakle, egzistencijalna analitika slijedi Heideggerov smjer gledanja na brigu koji se ogleda u interpretiranju Augustinovoga djela i ovdje nije riječ o uvriježenom utjecaju predašnjih učenja na sadavremene mislioce – svejedno željeli oni biti pod predmetnim utjecajima ili ne – negoli je zapravo riječ o doslovnom preuzimanju Augustinovoga učenja o brizi u Heideggerovoj interpretaciji i doslovnom inkorporiranju istoga u temeljnu, glavnu, krovnu tačku Heideggerovoga sustava. Heidegger doslovno piše: „Ali s obzirom na vodeće pitanje o smislu bitka i na njegovu obradu istraživanje mora izričito postati sigurno u do sada stečeno“²⁷ – što jasno daje do znanja da naknadna istraživanja smisla bitka imaju se temeljiti na Heideggerovim istraživanjima bitka tubitka utemeljenih na jednoj interpretaciji Augustinovoga učenja. Na tragu svega navedenoga daje se zaključiti kako ne samo da je egzistencijalna analitika temeljena na Heideggerovim interpretiranjima predskolastičke, skolastičke i novovjekovne filozofijske literature, negoli Heidegger najavljuje kako i docnija istraživanja treba temeljiti na rezultatima prethodnih istraživanja.

²⁵ Usp. Heidegger, M. (1988), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed, str. 226.

²⁶ Ibidem, str. 226.

²⁷ Ibidem, str. 227.

Kant i problem metafizike (1929)

Drugi dio djela *Bitak i vrijeme (Sein und Zeit)* koji nikada nije napisan zapravo jeste izložen u četverosatnom predavanju 1925/1926. godine oslovljenom kao „Kant i problem metafizike“ (*Kant und das problem der metaphysik*) gdje se nastavlja tamo gdje se stalo u pogledu rezultata istraživanja u prvome dijelu Heideggerovog glavnog djela, a nakon postavljanja pitanja o bitku, smislu bitka i bitku bića.

Naime, nakon što je u nepravoj egzistenciji isporučio bitak tubitka kao brigu, a smisao bitka tražio u vremenosti, Heidegger navodi kako upravo u predmetnom četverosatnom predavanju ima namjeru provesti mogućnost transcendiranja k bitku. U tomu smislu, u prvoj rečenici četverosatnog predavanja „Kant i problem metafizike“ (*Kant und das problem der metaphysik*) Heidegger izriče: „istraživanje koje slijedi ima zadatak da Kantovu Kritiku čistoga uma (*Kritik der reinen Vernunft*) izloži kao zasnivanje metafizike i time problem metafizike predoči kao problem fundamentalne ontologije.“²⁸ Ili, drugim riječima: gotovo stotinu i pedeset godina od objavljivanja Kantovog glavnog djela Heidegger iskazuje namjeru sprovesti istraživanje koje će problem fundamentalne ontologije kao problem istraživanja glavnog Heideggerovog djela predočiti problemom metafizike u glavnom Kantovom djelu – a, koje se ima namjeru izložiti kao djelo zasnivanja metafizike.

I, Heidegger interpretiranje Kantovog glavnog djela otpočinje njegovim prvim izdanjem izričito kritizirajući Kantova revidiranja u drugom izdanju i nazvavši tako što ustuknućem pred rezultatima istraživanja.²⁹ Dakle, iako Kant u drugom izdanju svojega glavnog djela navodi kako su samo dva stabla saznanja od

²⁸ Heidegger, M. (1979), *Kant i problem metafizike*, Beograd: Mladost, str. 11.

²⁹ Usp. Ibidem, str. 103.

kojih je jedan čulnost, dočim je drugi razum, Heidegger navodi kao se trebamo vratiti prvome izdanju Kantovog glavnog djela i uvidjeti kako se transcendentalna uobrazilja nameće kao treći izvor saznanja – i to, ne kao treće stablo saznanja negoli zapravo kao korijen iz kojega izrastaju čulnost i razum. I, na temelju Kantovog iskaza kako je uobrazilja moć opažanja također i bez prisustva predmeta³⁰ Heidegger transcendentalnu uobrazilju isporučuje kao mogućnost transcendiranja od bića k bitku razložno k tomu što uobrazilja uživa osobitu nezavisnost u pogledu bića.³¹ No, svekolika interpretacija Kantovog glavnog djela daje se kao uvodna i kao pretpostavka za potonje pitanje vremena kao pitanja smisla bitka što Heidegger opet dovodi u vezu s transcendentalnom uobraziljom na način da uobrazilja prije iskustva bića zapravo obrazuje horizont moguće predmetnosti putem slika vremena što se isporučuje kao pitanje transcendentalnoga shematizma, a što se u konačnici vraća na postulirano pitanje sinteze transcendentalne uobrazilje.

Na taj način Heidegger dolazi do ovakvih rezultata interpretacije usprkos tomu što Kant primjerice na jednom mjestu razdjeljuje tri stava: sinteza aprehenzije u opažaju, sinteza reprodukcije u uobrazilji i sinteza rekognicije u pojmu.³² No, Heidegger sintezi pristupa na takav način da za njega čista sinteza kao čista aprehenzija označava ono „sada“ na tragu toga što naš „duh“ uvijek razlikuje sada – sada – sada nizove kako bi se postiglo da utisci protječu, nadolaze, tvore određene veze međusobno itd. U tomu smislu: „čista aprehenzivna sinteza ne vrši se tek u horizontu vremena nego je prvenstveno obrazuje samo ‘sada’ kao i sukcesiju ‘sada’“³³

³⁰ Kant, I. (2000), *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, str. 61.

³¹ Usp. Heidegger, M. (1979), *Kant i problem metafizike*, Beograd: Mladost, str. 88.

³² Kant, I. (1984), *Kritika čistoga uma*, Zagreb: NZMH, str. 72–73.

³³ Heidegger, M. (1979), *Kant i problem metafizike*, Beograd: Mladost, str.

– na taj način čista aprehenzija obrazuje vrijeme i takvo što nastaje u uobrazilji što čini aprehenzivnu sintezu upravo modusom transcendentalne uobrazilje iz čega proizlazi da transcendentalna uobrazilja ima karakter vremena.³⁴ Čista sinteza kao čista reprodukcija za Heideggera označava ono „bilo“ stoga što Kant navodi kako „duh“ može sebi predstaviti predmet ranijeg opažaja bez njegovog prisustva što hoće reći kako čista sinteza kao čista reprodukcija ima mogućnost ranije predstavljen predmet učiniti ponovno prisutnim što čini reprodukciju aktom ponovnog dovođenja u „sada“. Transcendentalna uobrazilja otvara horizont za ono što je bilo da bi moglo biti osadašnjavano stoga što je svaka „bilost“ jednom bila u „sada“ i slijedom toga što je proteklo „sada“ reprodukcijom, „duh“ ga ima mogućnost ponovno učiniti prisutnim u sada bez obzira na njegovo odsustvo – takvo što transcendentalnu uobrazilju čini izvorom vremena kao jedinstva onoga što je „bilost“ i onoga što je „sada“.³⁵ Čista sinteza kao čista rekognicija za Heideggera označava ono „buduće“ kao prvo u odnosu na aprehenziju kao ono „sada“ i reprodukciju kao onu „bilost“, stoga što rekognicija kao ono „buduće“ nosi i aprehenziju i reprodukciju koja ih najavljuje i koja pregleda ono što tek treba biti predmetom aprehenzije i reprodukcije. I, u tomu smislu Heidegger element saznanja koji je opažaj vezuje za ono „sada“ stoga što je empirijski opažaj upravljen spram bića prisutnoga u „sada“ i na taj način se aprehenzivna sinteza odnosi na „sada“, element saznanja koji je sinteza vezuje za „bilost“ stoga što je riječ o dovođenju u „sada“ predmeta koji je ranije opažen i na taj način se reproduktivna sinteza odnosi na „bilost“ ujedinjavajući ga sa „sada“, te element saznanja koji je razum vezuje za „budućnost“ stoga što rekognicija u pojmu jeste prethodna aprehenziji i reprodukciji i na taj način se

116.

³⁴ Usp. Ibidem, str. 116–117.

³⁵ Usp. Ibidem, str. 117–118.

rekognicija odnosi na „budućnost“.³⁶ I, treći modus sinteze Heidegger razumijeva kao vremenotvoran na tragu čega zaključuje: „Ne treba li reći da iz Kantove analize čiste sinteze pojma, na izgled nezavisne od vremena, izvorno prosijava upravo suština vremena: vrijeme vremenuje iz budućnosti!“³⁷

Tako, izloženo u ovomu kontekstu samo u grubim crtama, Heideggerovo četverosatno predavanje o zasnivanju Kantovoga glavnog djela kao metafizike pri čemu bi se problem metafizike trebao izložiti problemom fundamentalne ontologije – bez upuštanja u temeljitu analizu svake teze i pojedinačnoga stavka – isporučuje namjeru da se nakon gotovo stotinu pedeset godina upravo Kantovo glavno djelo dovede u vezu s Heideggerovim glavnim djelom – i to, ne samo u kontekstu opće hipoteze, negoli i partikularno. U tomu smislu idući od partikularnoga k općoj hipotezi – u ovomu kratkom izlaganju predmetnoga četverosatnog predavanja – Heidegger postavlja kao pitanje problem vremena. Naime, Heidegger ono što je predočio u svojemu glavnome djelu *Bitak i vrijeme (Sein und Zeit)* kao distinkciju vulgarnog i pravog razumijevanja vremena – isporučujući ekstaze vremena kao ono što je „bilo“, ono što je „sada“ i ono što je „budućnost“ na način da su ekstaze vremena različite od vulgarnog razumijevanja vremena kao prošlosti, sadašnjosti i budućnosti³⁸ – egzemplarno učitava u Kantovu transcendentálnu analitiku usprkos Kantovom drugačijem poimanju vremena i odsustvu učenja o vulgarnom vremenu kao i samim Heideggerovim ekstazama. Drugim riječima: na primjeru pitanja vremena u predmetnom četverosatnom predavanju na konkretnom pojedinačnom primjeru može se uočiti Heideggerovo učitavanje sopstvenih istraživanja u Kantova istraživanja. I, stoga što ne možemo u Kantovome djelu niti jednom riječju pronaći Heideggerove ekstaze vremena

³⁶ Ibidem, str. 118–121.

³⁷ Ibidem, str. 120.

³⁸ Usp. Heidegger, M. (1988), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed, str. 478.

upravo u jednom ovakvom partikularnom primjeru izloženom ovdje uočavamo Heideggerove intencije upravljanja drugoga djela spram osobnoga – i, kada je k tomu takav slučaj u jednom partikularnome primjeru postavlja se pitanje legitimiteta Heideggerove postulirane glavne hipoteze ili barem intencija njezinoga postuliranja. Najnezgrapniji primjeri srednjovjekovnih metoda interpretiranja ogledaju se upravo u tomu – učitavanje značenja kao polazište interpretiranja teksta i njegova glavna metoda, pa tako ne čude interpretiranja simbola primjerice jabuke kao grijeha, vode kao života, ribe kao kršćanstva ili karikaturno navodeći srednjem vijeku nisu strane interpretacije da se stavak kako pada kiša tumači kao suze Gospodnje. No, u ovom slučaju slijedeći dostignuća suvremene znanosti mnogo je lakše propitati vjerodostojnost dokaza za određenu postuliranu hipotezu negoli ranije, stoga što se u ovom slučaju ne radi o metafizičkoj hipotezi prije negoli hipotezi o metafizici. Ili, jednostavnije: Heidegger se stavlja u poziciju da bolje poznaje intencije Kantovoga glavnog djela od samoga Kanta kojemu predmetno glavno djelo nije bilo posljednje i koji ukoliko je u svojem djelu zapravo tendirao zasnivanju metafizike imao je priliku takvo što i za izložiti, ali naprotiv Kant je objavio objašnjavajuće djelo svojega glavnoga djela držeći se stavova o metafizici koje je u svojem glavnome djelu u konačnici i izložio.³⁹ Ovakva metoda dokazivanja za kojom Heidegger poseže u svojem četverosatnom predavanju ispostavlja se istom onom metodom koja je korištena u djelima autora bliskih najredundantnijim oblicima skolastike: jer, ovakvim načinom dokazivanja moglo bi se dokazati naposljetku i da je Kantovo glavno djelo zapravo djelo zasnivanja primjerice znanosti ili epistemologije ili modernizma. I, na tragu svega do sada izloženoga daje se očitim kako Heidegger osim što je u svojem glavnome djelu upriličio oživljavanje učenja o brizi (*Sorge*)

³⁹ Usp. Kant, I. (1953), *Prolegomena za svaku buduću metafiziku* koja će moći da se pojavi kao nauka, U: *Dvije rasprave*, Zagreb: Matica Hrvatska.

Augustina koji je uopće pretpostavka za mogućnost skolastike Heidegger je u predmetnome predavanju upriličio i oživljavanje metode nekih od najredundantnijih primjera dokazivanja svojstvenih osobito periodu skolastike.

Predavanja (1919–1932)

Da za Heideggera metoda dokazivanja nije nebitna također pokazuje i njegovo predavanje iz 1927. godine oslovljeno kao „Filozofija i teologija“ (*Philosophie und Theologie*) kada teologiju proglašava znanost: „Vulgarno shvatanje odnosa između filozofije i teologije orijentira se rado na formama opreke vjere i znanja, objave i uma... Mi uzimamo problem ovog odnosa od početka drugačije i to kao pitanje o odnosu dvije znanosti.“⁴⁰ U tom smislu Heidegger deklarativno metodu dokazivanja teologije proglašava znanstvenom slijedom toga što kao predmet istraživanja teologija ima biće i na tom tragu se teologija isporučuje kao pozitivna znanost okrenuta ontičkom i samim time bliže hemiji i fizici negoli filozofiji koja kao predmet istraživanja ima bitak. Naime, Heidegger u preduvjete pozitivnosti neke znanosti ubraja da je predmet njezinoga istraživanja uopće moguće nalazljiv, da je kao biće unaprijed već na neki način otkriveno, te naposljetku da predznanstveno odnošenje spram bića kao predmeta istraživanja jeste vođeno nekim razumijevanje bitka.⁴¹ I, upravo sve pobrojano Heidegger priznaje teologiji uz opasku kako je ipak riječ o pozitivnosti teologije koja je specifična i sa specifičnim znanstvenim karakterom kao i specifičnom znanstvenostu. Drugim riječima: naime, nakon Kantove transcendentne dijalektike i kritike racionalne teologije (*metaphysica specialis*) razložno nemogućnosti teologije da egzaktno dokaže

⁴⁰ Heidegger, M. (1972), *Filozofija i teologija*, U: *Uvod u Heideggera*, Zagreb: RK SOH, str. 69.

⁴¹ Usp. *Ibidem*, str. 71–72.

egzistenciju predmeta svojega istraživanja u iskustvu,⁴² te docnije Fichteove podjele saznanja na nauku s jedne strane i znanost na drugu,⁴³ Heidegger ne traži dokaz za egzistenciju predmeta istraživanja teologije ili bilo koje pozitivne znanosti u iskustvu, negoli kao preduvjet znanosti postavlja imanje pretpostavljenog predmeta istraživanja kao otkritog i to prije znanstvenoga zahva-
tanja i docnijeg istraživanja. No, takvo razumijevanje teologije od strane Heideggera u konačnici i ne iznenađuje sukladno k tomu što koncepciju u kojoj je neiskustveni svijet gotovo jednak iskustvenom možemo iznaći u nizu primjera unutar njegova djela od kojih možemo navesti primjerice onaj iz 1928. godine kada Heidegger u predavanju „Iz posljednjih marburških predavanja“ (*Aus den letzten Marburger Vorlesung*) piše: „priča se da je on (Hermolaus Barbarus) našavši se u nevolji zbog filozofskog značenja termina ἐντελέχεια prizivao Đavola da mu pomogne.“⁴⁴ U tomu smislu, Heideggerov pogled unatrag kao destrukcija povijesti ontologije očito podrazumijeva nastojanje oživljavanja najredundantnijih primjera skolastičkog načina interpretiranja jednako kao i najproblematičnijih skolastičkih metoda dokazivanja. Na tragu toga možda najznačajnije mjesto u Heideggerovim predavanjima koje bismo mogli uzeti pretpostavkom ozbiljenju najavljenog životnog projekta i oživotvorenja skolasticizma jeste predavanje iz 1929. godine oslovljeno kao „O suštini istine“ (*Vom Wesen der Wahrheit*) održano iste one godine kada je Heidegger održao i predavanje „Što je metafizika?“ (*Was ist Metaphysik?*) u kojemu se zapravo izlaže onto-teologijski ustroj metafizike na način da je metafizika s jedne strane zapravo ontologija

⁴² O tomu više: Kant, I. (1976), *Ideal čistoga uma*, U: *Kritika čistoga uma*, Beograd: BIGZ, str. 352–385.

⁴³ O tomu više: Fichte, J. G. (2007), *Učenje o nauci*, Beograd: Službeni glasnik.

⁴⁴ Heidegger, M. (2003), *Iz posljednjih marbuških predavanja*, U: *Putni znakovi*, Beograd: Plato, str. 79.

i teologija, ali i da s druge strane ontologija ima teologijski karakter slijedom toga što je kasnija crkvena teologija preuzela grčku metafiziku.⁴⁵ Drugim riječima: Heidegger daje primat teologiji u odnosu na ontologiju stoga što ontologija ima teologijski karakter kojeg je zadobila slijedom povijesnog crkvenog preuzimanja antičkog ontologijskog učenja, pa je tako i metafizika ne samo ontologija negoli teologija razložno čemu se metafizici pripisuje onto-teologijski karakter. I, ovakvim načinom zaključivanja mogli bismo kazati kako Heideggerov pojam „ništa“ koji se javlja u fenomenu tjeskobe pri nepravoj egzistenciji ima kjotoiziran karakter slijedom toga što filozofi ništavila Kyoto škole raspravljaju ovaj pojam na temelju Heideggerovih istraživanja⁴⁶ – pa, ipak, takvo što sukladno principima suvremene znanosti ne bismo bili u prilici kazati negoli bi prije rekli da Kyoto škola u okviru filozofije ništavila polazi od Heideggerovog pojma ništa kao pretpostavke. No, u slučaju Heideggera gotovo sve se daje drugačije: on osim teologizacije metafizike u predmetnom predavanju – značajnije u odnosu na njegovo glavno djelo *Bitak i vrijeme (Sein und Zeit)* – uvodi i pojam istine usprkos tendencijama moderne koja pojam istine zapravo raspolučuje na pojmove poput vjerodostojnosti, visokog stupnja vjerojatnosti ili opravdanog vjerovanja.⁴⁷ I, da za Heideggera pojam istine nije uzgredan pokazuje i predavanje iz 1931–1932. godine oslovljeno kao „Platonovo učenje o istini“ (*Platons Lehre von der Wahrheit*) gdje već u trećem pasusu upozorava: „ono što ostaje nekazano u Platonovom mišljenju jeste napomena o određenju suštine istine“⁴⁸

⁴⁵ Usp. Heidegger, M. (1972), *Filozofija i teologija*, U: *Uvod u Heideggera*, Zagreb: RK SOH, str. 39.

⁴⁶ O tomu više: Stanley, M. A. (2018), *A Conversation with Heidegger and the Kyoto School on Nothingness*, *Dianoia* (5), str. 17–31.

⁴⁷ Veljak, L. (2012), *S onu stranu dogmatizma i relativizma*, *Filozofska istraživanja* 32 (3–4), str. 446.

⁴⁸ Heidegger, M. (2003), *Platonovo učenje o istini*, U: *Putni znakovi*,

– dakle, ono što je Platon izostavio ili ostavio nedorečenim naravno reći će nam Heidegger kako ne bismo ostali uskraćeni kazivanja. Upravo, dakle, u predavanju iz 1929. godine oslovljenom kao „O suštini istine“ (*Vom Wesen der Wahrheit*) Heidegger konačno već na samome početku pod uobičajenim pojmom istine drži teologijski pojam istine⁴⁹ – zbog čega ne čude Heideggerove krajnje opaske kada piše: „presudno pitanje (u *Bitku i vremenu*, 1927) o smislu, to jest o oblasti projekta, to jest o otvorenosti, to jest o istini bitka, a ne samo bića, namjerno ostaje nerazvijeno.“⁵⁰ I, zapravo u Heideggerovome djelu gotovo ništa nije nenamjerno, pa čak i ono što se čini uzgrednim s namjerom ostavlja dojam uzgrednosti, a sve u cilju rada na najavljenom životnom projektu.

Heideggerov neoskolasticizam

Zaključni govor

Zaključno govoreći: prvotno smo pokazali kako Heidegger nedvosmisleno u posljednja dva pasusa predmetne autobiografije iz 1915. godine ukazuje na intencije angažiranosti u skolastici koja bi se trebala ogledati u proširivanju skolastike sredstvima suvremene filozofije i to prije svega putem fenomenologije. Pa, ipak, kao punu potvrdu takve teze naveli smo i primjere skolastikofilije prije pisanja predmetnih autobiografija u kojima se ozbiljuje Heideggerova posvećenost skolastičkom načinu mišljenja – primjerice u ranijim studentskim radovima kada Heidegger iznosi usklađenost svojih ideja spram učenja katoličke crkve, oživljavanja pojma istine usprkos moderninom raspolučenju toga pojma,

Beograd: Plato, str. 183.

⁴⁹ Heidegger, M. (2003), *O suštini istine*, U: *Putni znakovi*, Beograd: Plato, str. 163.

⁵⁰ *Ibidem*, str. 182.

pa sve do razumijevanja fenomenologije kao hermeneutike sa zaključnim religijskim pogledom na životni svijet. Na tomu tragu, kao krajnja potvrda Heideggerovog životnog projekta angažiranosti u skolastici daju se i dvije disertacije iz područja skolastike: *Doktrina suda u psihologizmu* i *Doktrina kategorija i značenja u djelu Duns Scotusa*. Upravo, takav kontekst omogućio je postuliranje glavne hipoteze koja se ogledala u dokazivanju realizacije ranonajavljenoga životnog projekta u docnijim djelima prvoga perioda mišljenja (1922–1933) – što se u konačnici isporučuje kao Heideggerov neoskolasticizam.

Tragom toga je izloženo kako je Heidegger u svojem glavnome djelu iz 1927. godine *Bitak i vrijeme (Sein und Zeit)* jeste pokazao da glavni pojam njegova glavnoga djela kao „briga“ zapravo se isporučuje rezultantom osobnih interpretacija Augustinove kršćansko-jevrejske antropologije zasnovane na Aristotelovoj ontologiji. Drugim riječima: iako je sukladno učenjima Heideggerovog glavnoga djela ontologijsko preduvjet ontičkog, ipak ovdje nije riječ o stavljanju ontičke brige (*Cura*) prije ontologijske brige (*Sorge*) negoli Heideggerovoj ispovijesti kako je zapravo smjer njegova gledanja na brigu rezultanta interpretacije Augustinovog djela. Na tragu toga je pokazano kako se bitak tubitka određen kao briga zapravo ne daje rezultantom Heideggerove egzistencijalne analitike negoli temeljni pojam egzistencijalne analitike i ontologijskih istraživanja ili istraživanja ontologije zapravo se daje kao rezultanta Heideggerovih pokušaja interpretiranja Augustinovoga djela.

Zatim je pokazano kako Heidegger u djelu iz 1929. godine *Kant i problem metafizike (Kant und das problem der Metaphysik)* na jednom partikularnom primjeru zapravo učitava sopstvena istraživanja u rezultate Kantova istraživanja, a što je izloženo u pogledu pitanja sinteze koju Heidegger razdjeljuje na „bilost“, na „sada“ i na „budućnost“ dočim u cjelokupnom Kantovome opusu ne možemo pronaći takvo razumijevanje vremena na kojemu

Heidegger insistira. I, sasvim legitimno je postavljeno pitanje: stoga što Heidegger u ovako partikularnim primjerima egzemplarno učitava sopstvena značenja, šta je onda u slučaju Heideggerove glavne hipoteze u ovomu djelu putem koje se nastojalo izložiti Kantovo glavno djelo kao zasnivanje metafizike i time problem metafizike isporučiti problemom fundamentalne ontologije!?! Dakle, iako naočigled nema direktnoga učitavanja određenog i pojedinačnog skolastičkog učenja u Kantovo mišljenje, ipak se Heidegger odnosi spram Kantovog mišljenja jednako odnošajima najspornijih srednjovjekovnih mislilaca spram filozofije – kako bi učitavao značenja čije intencije možemo samo pretpostavljati.

Napose, kada je riječ o pitanju metode dokazivanja važno je naglasiti kako Heideggeru pitanje metode dokazivanja nije uzgredno i takvo što smo pokazali primjerom predavanja iz 1927. godine oslovljenog kao „Filozofija i teologija“ (*Philosophie und Theologie*) gdje Heidegger teologiju proglašava znanostu stoga što njezin predmet istraživanja jeste biće jednako kao i u drugim znanostima poput hemije ili fizike, a za razliku od filozofije koja kao predmet svojega istraživanja ima bitak. U tomu smislu Heidegger teologiju i njezin metod dokazivanja proglašava znanostu što možemo razumjeti kao povratak unatrag od novovjekovnoga mišljenja.⁵¹ Heidegger ide do te mjere u teologizaciji filozofijskih učenja da u predavanju iz 1929. godine oslovljenim kao „Što je metafizika?“ (*Was ist Metaphysik?*) i samu metafiziku proglašava teologijom – i to prvotno onto-teologijom, a potom posredno putem ontologije koja je preuzeta od strane kršćanstva i samom teologijom. Pa, ipak, ono što zaključno odaje Heideggerove intencije skolastizacije sopstvenih učenja i učenja drugim misliocima tijekom prvoga perioda njegova mišljenja jeste insistiranje na pojmu istine

⁵¹ O tomu više: Fichte, g. J. (1974), *Osnova cjelokupne nauke o znanosti*, Zagreb: Naprijed.

suprotno tendencijama moderne: i to, uzgredno (§40) u njegovu glavnome djelu iz 1927. godine *Bitak i vrijeme (Sein und Zeit)*, a potom upravo i u predavanju iz 1929. godine „Što je metafizika?“ (*Was ist Metaphysik*), ali i predavanjima iz 1930. godine „O suštini istine“ (*Vom Wesen der Wahrheit*) i iz 1931/1932. godine „Platonovo učenje o istini“ (*Platons Lehre von der Wahrheit*).

Konačno, tragom svega izloženoga, ali i zbog općepoznatoga Heideggerovog „malo negativnog“⁵² odnosa spram filozofijske tradicije i povijesti filozofije pobuđeno je i postuliranje hipoteze koja se ogledala u dokazivanju naznaka realizacije onoga što je u ranim radovima najavljeno kao oživljavanje skolastike sredstvima suvremene filozofije i znanosti u djelima prvoga perioda mišljenja kao slijedećeg perioda mišljenja ranim radovima. Tako, dokazana je i postulirana hipoteza koja se ogledala u dokazivanju naznaka realizacije ranonajavljenoga životnog projekta u docnijim djelima prvoga perioda mišljenja, a što se u konačnici isporučuje kao Heideggerov neoskolasticizam ukoliko neoskolasticizam razumijevamo kao izravno ili neizravno referiranje na srednjovjekovna učenja u bilo kojem obličju: naravno, takvo što obuhvata i odgovor 16. stoljeća na reformaciju kao i odgovor 19. stoljeća na pozitivizam, ali u ovom konkretnom slučaju misli se isključivo na izravna ili neizravna dogmatska referiranja na srednjovjekovna učenja u Heideggerovom prvome periodu mišljenja.

⁵² Heidegger, M. (1988) *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed, str. 24.

Literatura:

- Burdach, K. (1923), Faust und die Sorge. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft Und Geistesgeschichte* 1 (1):1–60.
- Brainard, M. (1991), Contributions to Der Akademiker 1910–1913, *Graduate Faculty Philosophy Journal*, vol 14 no2/vol 15 no1.
- Caputo, J. D. (1993), Heidegger and theology, U: *Cambridge Companion to Heidegger*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dye, E. (2009), Sorge in Heidegger and Goethe's Faust, *Goethe Yearbook*, vol. 16 no. 1.
- Fichte, J. G. (2007), *Učenje o nauci*, Beograd: Službeni Glasnik.
- Fichte, J. G. (1974), *Osnova cjelokupne nauke o znanosti*, Zagreb: Naprijed.
- Filipović, V. (1989), *Filozofski rječnik*, Zagreb: NZMH.
- Günter, F, Forgetfulness of God: Concerning the Center of Heidegger's Contributions to Philosophy, U: *Companion to Heidegger's Contributions to Philosophy*. Bloomington: Indiana University Press.
- Heidegger, M. (2009), *Becoming Heidegger: On the Trail of His Early Occasional Writings, 1910–1927* [ed. Burt C. Hopkins, Theodore J. Kisiel, John J. Drummond] Seattle: Noesis Press.
- Heidegger, M. (1998), Moj put u fenomenologiju, U: *O stvari mišljenja*, Beograd: Plato.
- Heidegger, M. (1991), Contributions to Der Akademiker, *Graduate Faculty Political Journal*, no 2/1, vol 14/15.
- Heidegger, M. (1979), *Kant i problem metafizike*, Beograd: Mladost.
- Heidegger, M. (2003), Iz posljednjih marbuških predavanja, U: *Putni znakovi*, Beograd: Plato.
- Heidegger, M. (2003), Napomene o Jaspersovoj 'Psihologiji pogleda na svijet', U: *Putni znakovi*, Beograd: Plato.

-
- Heidegger, M. (2003), Platonovo učenje o istini, U: *Putni znakovi*, Beograd: Plato.
 - Heidegger, M. (2003), O suštini istine, U: *Putni znakovi*, Beograd: Plato.
 - Heidegger, M. (1988), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed.
 - Heidegger, M. (1972), Filozofija i teologija, U: *Uvod u Heideggera*, Zagreb: RK SOH.
 - Herder, J. G. (1990), Das Kind der Sorge, *Werke, Bollacher M. et al, Deutscher Klassiker Verlag*.
 - Kant, I. (2000), *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, Hamburg: Felix Meiner Verlag.
 - Kant, I. (1984), *Kritika čistoga uma*, Zagreb: NZMH.
 - Kant, I. (1953), Prolegomena za svaku buduću metafiziku koja će moći da se pojavi kao nauka, U: *Dvije rasprave*, Zagreb: Matica Hrvatska.
 - Ott, H. (1993), The early Works of the Theology Student, U: *Martin Heidegger: a political life*, London: Hammer Smith.
 - Richardson, W. J. S. J. (2003), *Through Phenomenology to Thought*, New York: Fordham University Press.
 - Seneka, A. L. (2016), *Moralna pisma Luciliju*, Zagreb: Demetra.
 - Stanley, M. A. (2018), A Conversation with Heidegger and the Kyoto School on Nothingness, *Dianoia* (5).
 - Veljak, L. (2012), S onu stranu dogmatizma i relativizma, *Filozofska istraživanja* 32 (3–4).
 - Vjera i kultura (2010), *Vjera i kultura: antologija tekstova papinskog učiteljstva od Lava XIII. do Ivana Pavla II*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

NOSTALGIJA U KINEMATOGRAFIJI

Žarko Martinović

The representation of nostalgia in cinematography is illustrated through the analyses of several auteur films, namely Andrei Tarkovsky's *Nostalghia*, Bernard Tavernier's *Daddy Nostalgie* and a trilogy of Patricio Guzmán (*Nostalgia for the Light*, *Pearl Button*, and *The Cordillera of Dreams*). The new age of global nostalgia epidemic has found its expression in many forms of retro art, including digital movies with retro-references, remakes, various cinematic adaptations of video games and graphic novels. Though the majority of these new nostalgia films are valuable only as a useful commercial strategy, some of them attain artistic self-reflexive intertextuality and trans-mediation.

Naziv nostalgija potiče od grčkih riječi *nostos* – povratak kući i *álgos* – čežnja ili bol, plural *álgia*. Prvobitno medicinski termin, nostalgija je bila jedna vrsta „teške i smrtonosne čežnje za domom“ koju je 1688. godine opisao Johanes Hofer u svojoj medicinskoj tezi. On je za tu bolest, koja se manifestovala stalnim razmišljanjem o domu, nesanicom, melanholijom, lupanjem srca, osjećajem gušenja i anoreksijom, najčešće kod švajcarskih vojnika-plaćenika i studenata koji su nevoljno otišli iz domovine, skovao latinski naziv *philopatridomania*. Nostalgija je sve do XX vijeka bila ozbiljna, ponekad i neizlječiva bolest;

pokušavana je terapija raznim sredstvima – pijavicama, inhalacijama tople uspavljujuće pare, banjским liječenjem, opijumom i povratkom u zavičaj (Boym, 2001: 27; Cervellon *et al*, 2018: 23).

Koncept nostalgije se vremenom mijenjao. Prvo je prestalo vezivanje nostalgije samo za jednu naciju. U XIX vijeku, novi koncept nostalgije označavao je sentimentalnu i nepatološku žudnju za nekim idealizovanim vremenskim razdobljem u prošlosti, posebno djetinjstvom ili mladošću. Međutim, patologizovanje osjećanja nostalgije se dugo zadržalo. Psihoanalitičarka Melanija Klajn smatrala je nostalgične težnje vidom regresije koja seže duboko, sve do vraćanja na simbiozu sa majkom, uz neprihvatanje gubitka i usamljenost (Klein, 1980: 64). Savremeni psihoanalitičari su stekli uvid da je pacijentu potrebna pomoć kako bi „želju za izgubljenom prošlošću preobrazio u želju za budućnošću koju tek-treba-stvoriti“ (Novak, 2016).

Sociolozi su u drugoj polovini XX vijeka počeli koncipirati nostalgiju kao „pozitivno obojenu evokaciju proživljene prošlosti“ (Davis, 1979: 18). Prema nizu empirijskih dokaza, nostalgija ne pojačava samo negativna, već i pozitivna afektivna stanja. Stoga danas koncept nostalgije obuhvata sveprisutno, složeno, ambivalentno, slatko-gorko osjećanje koje nije samo individualno i egoistično, već je i kolektivno emocionalno iskustvo. Talasi nostalgije u raznim razdobljima preplavljuju veliki dio stanovništva određenih geografskih i socio-političkih regiona, povremeno kao „kulturno imaginarno“ koje je često nacionalno specifično. U Njemačkoj se u periodu podijeljenosti na dvije države razvila čežnja za Zapadnom Njemačkom (*Westalgia*) da bi poslije ujedinjenja nastala *Ostalgia*, kao žudnja za suvenirima iz Njemačke Demokratske Republike (Berdahl, 1999).

Veliki doprinos izučavanju nostalgije pruža Svetlana Bojm koja podvlači da je XX vijek, započet futurističkom utopijom završen globalnom epidemijom nostalgije (Boym, 2001: xiv).

Posebno je značajna njena podjela na dva tipa nostalgije: restaurativnu (obnavljačku) i refleksivnu. *Obnavljačka nostalgija*, pokrenuta kao „mehanizam odbrane od ubrzanog ritma života i historijskih potresa“ (Boym, 2001: xiv), fokusirana je na *nostos*, tj. na želju za povratkom izgubljenog i za „obnovom nekog prošlog historijskog perioda, uz vjerovanje da će to omogućiti ideologija povezana s njim“ (Cervellon, *et al*, 2018: 22).¹ Obnavljačka nostalgija, često zlo/upotrebljavana za oživljavanje nacionalizma i religije, navodno teži ka ponovnoj izgradnji izgubljene kuće, a u stvari sa sobom nosi opasnost da stvarnu kuću zamijeni imaginarnom (Boym, 2001: xvi, 41). *Refleksivna nostalgija* je „primarno lični odgovor na izmijenjenu egzistencijalnu situaciju koja se i dalje mijenja; karakterišu je sanjarenje, ruminacija i bolećivo radovanje“ koje napaja „mutna udaljenost prošlost“ (Reynolds, 2011, p xxviii). Za razliku od obnavljačke nostalgije kod koje simbolični objekti imaju opšte značenje za kolektivno pamćenje velikih grupa ljudi ili čitavih nacija, simbolične slike kod refleksivne nostalgije su privatne odnosno individualne i autobiografski specifične (Boym, 2001: xvii). Premda je individualna, refleksivna nostalgija ima višestruko značenje. Individualna nostalgija u većine ljudi se završava samo kao osjećanje koje vodi u fantaziranje i sanjarenje. Za razliku od njih, umjetnici u toku stvaralačkog procesa preoblikuju svoju ličnu nostalgiju tako da stvore djelo u kome individualno poprima opšte značenje.

Višestruke dimenzije nostalgije se izučavaju u okviru raznih disciplina – psihologije, psihijatrije, istorije, sociologije, antropologije, filozofije, kritike i teorije umjetnosti, studija filma i

¹ Takva nacionalistička osjećanja prisutna su u desničarskom populizmu u Evropi (partije Nacionalni front, sada Nacionalni savjet u Francuskoj, Alternativa za Njemačku, Slobodarska Partija u Austriji, Grčka Zlatna Zora, Sjeverna Liga u Italiji, itd.) Te partije imaju elemente fašizma i predstavljaju povratak na nazadan, konzervativan pogled na svijet.

televizije. Najnovija proučavanja u oblasti socijalne psihologije utvrdila su da nostalgična sjećanja i sanjarenja nijesu usredsređena samo na sopstvo, već i na važne društvene veze i na značajne životne događaje svake osobe, kao što su završavanje škole, diplomiranje na fakultetu i slično (Fiorito i Routledge, 2020). Kao način opažanja koji uokviruje naše afekte, nostalgija utiče na individualnu, društvenu i političku djelatnost (Sielke, 2017). Nostalgična sjećanja pokreću posebno stanje svjesnosti da se izgubljeni trenuci nikad više neće ponoviti i da se jednog dana sve mora završiti (Sperb 2015). Pri suočavanju sa takvim ličnim i kolektivnim fantazijama, estetske konfiguracije u kojima se pri gledanju filmova virtuelno ili imaginarno oživljava neka prošlost mogu djelovati kao sintetičko iskustvo koje će podstaći kreativne refleksije o sadašnjici i budućnosti pojedinaca, grupa i cjelokupnog čovječanstva.

Kinematografsko prikazivanje nostalgije

Ovdje ćemo složena značenja nostalgije ispitati analizom dva igrana filma – *Nostalgija* (1983) i *Nostalgija za tatom* (1990) i dokumentarnih filmova Patrisija Gusmana u kojima su nostalgična osjećanja pokretač refleksija koje vezuju prošlost sa sadašnjicom na širokom kolektivnom nivou.² U drugom dijelu ovog oglada, razmotrićemo raznovrsne trendove upotrebe nostalgije u savremenoj kinematografiji.

² Naravno, složena značenja nostalgije oslikana su u velikom broju filmova koji nemaju tu riječ u svom naslovu. Od velikog broja takvih umjetničkih filmova pominjemo: *Dugo putovanje u noć / Long Day's Journey Into Night*, Trifoov *Žil i Džim*, *Lisijen Lakomb* Luja Mala kao nostalgiju za slobodom izgubljene mladosti, *Odisejev pogled* i *Bioskop Paradizo / Cinema Paradiso*. Kinematografija zasnovana na nacionalnoj nostalgičnoj tradiciji razlikuje se od jedne do druge zemlje: u Japanu imamo filmove o samurajima, u Njemačkoj o domovini, u Engleskoj o kulturnom nasljeđu, itd.

Nostalgija Andreja Tarkovskog

Nostalgija je interkulturalni film sniman u Italiji; taj pretposljednji film Andreja Tarkovskog (1932–1986) je prvi režiran van njegove domovine, Sovjetskog Saveza. Fabula *Nostalgije* je jednostavna: glavni protagonist filma je Andrej Gorčakov (Oleg Jankovski), ruski pjesnik koji traži građu za pisanje knjige o Pavelu Sosnovskom, nedovoljno poznatom kompozitoru iz XVIII vijeka. Gorčakov u Italiji obilazi mjesta u kojima je Sosnovski boravio, u društvu sa Euđenijom (Domiziana Giordano), svojim prevodiocem. U razgovoru sa njom, Gorčakov kazuje da je po povratku u Rusiju Sosnovski „počeo da pije i izvršio suicid vješanjem“. Kao i Sosnovski, Gorčakov je duhovno istrošen i pati od nostalgije. Teme *Nostalgije* su i problemi transkulturalnog prevođenja, lične slobode, uloge žene, čovjekovog unutrašnjeg svijeta i komunikacije među ljudima.³ Filmom dominira vizuelna naracija sa oskudnim dijalozima koji se najčešće odvijaju u ljudskim dijadama (Euđenija i sveštenik, Euđenija i Gorčakov, Gorčakov i Domeniko) i rijetkim trijadama, a jedino Domeniko drži svoj završni govor *ad coram publico*. Štoviše, bezmalo svi dijalozi ukazuju na nemogućnost međusobnog razumijevanja. Izmučen nostalgijom, Gorčakov se sukobljava sa Euđenijom oko problema prevođenja poezije smatrajući da pjesnikova djela u prevodu gube autorski potpis.⁴

³ Vidjeti: *Tarkovsky's nostalgia* – Part 2: Main Themes. <https://www.youtube.com/watch?v=jLacU801swg> pristupljeno 19. 4. 2022.

⁴ Problem prevođenja je posebno važan i za Tarkovskog lično, počev od naziva filma, u originalnoj ortografiji *Nostalghia*, kako bi transliteracija izbjegla italijanski izgovor „nostaldia“ i odgovarala ruskom izgovoru te riječi. Tarkovski (1999) smatra nostalgiju karakteristično ruskim emocionalnim stanjem. Težinu života u emigraciji je izrazio u jednom svom intervjuu: „Kako neko može da živi normalno, celovito, ako prekine svoje korene?“ (Brezna, 2006: 119).

Njegovu čežnju za rodnom grudom prikazuju flešbekovi monohromnih oniričnih sjećanja, sanjarenja i snova u kojima je njegova porodica snimljena sa distance ispred dače, blizu jezera, u vidu idiličnih scena nalik fotografijama. Takve scene doprinose melanholičnom osjećanju podsjećanjem na razdoblje nekadašnjeg celuloidnog („nitratnog“) filma; isti učinak imaju tamne nijanse boja romanske crkve bez krova, hotelskih soba i Domenikove polurazrušene kuće.

Obuzet ličnom introspekcijom, Gorčakov ostaje ravnodušan prema Euđenijinom zavodničkom ponašanju. Njegov odnos prema ženama prikazuju scene njegovog sna u kojima su spojene sadašnjica i prošlost. U prvom kadru te scene, Andrej leži u krevetu dok kamera u krupnom planu prikazuje njegovu glavu. Poslije reza, u trenucima u kojima se čuje zvuk vode, vidimo Euđenijino lice sa raspletenom kosom, „kao vodopad“ (Powel-Jones, 2015). Naredna scena prikazuje dvije žene u krupnom planu: uplakanu Euđeniju i smirenu Gorčakovljevu suprugu Mariju. One su zagrljene i izgleda da Marija, kao neki materinski lik, tješi Euđeniju. Tada Gorčakov ustaje a Marija u odmakloj trudnoći leži na krevetu. Nakon zatamnjenja slike, u sobi je samo krevet odignut od podloge što podsjeća na fenomen levitacije prikazan u filmu *Ogledalo* (Tarkovski, 1975). Onirična, višeznačna scena udvajanja dvije žene asocira na jednu slavnu sekvencu iz Bergmanove *Persone*. Međutim, za razliku od Bergmanovog filma, san u *Nostalgiji* odvija se bez riječi. Ujedno, scena sna oslikava čežnju Gorčakova za suprugom koja bi kao njegov dvojniki pružila Euđeniji utjehu i razumijevanje. Isto tako, prizor u snu uplakane tužne Euđenije udvaja lik melanholičnog Andreja Gorčakova. Za razliku od sna, na javi je oslikan oštar kontrast između Euđenije, slobodne i nereligiozne, i Marije, prototipa tradicionalne, skromne i tihe žene-majke koja rađa djecu i čuva porodični dom (Powel-Jones, 2015).

Svoje konzervativno shvatanje životne uloge žene Tarkovski je izrazio sljedećim riječima: „smisao žene čine ljubav i samožrtvovanje [...] Za mene ništa nije neprijatnije od žene sa velikom karijerom“ (Brezna 2006: 104–24).

Euđenija napušta Gorčakova pošto ga u banji Vinjoni upozna sa Domenikom (Erland Josephson), čovjekom koji je bio hospitalizovan u duševnoj bolnici pošto je sedam godina držao u zatočeništvu svoju porodicu umislivši, kako svi smatraju, dolazak apokalipse u svojoj psihotičnoj sumanutosti. Jedino Gorčakov ne vjeruje da je Domenico ludak. U razgovorima sa Domenikom, Gorčakov uviđa da je glavni problem u čovjekovoj duši a nostalgija dobija novo, šire i više značenje.

Tarkovski u *Nostalgiji* nastavlja da razvija temu jurodiva koju je započeo sa *Stalkerom* (1979) i završio sa filmom *Žrtvovanje* (1986). Domenico je oličenje svete lude, odnosno jurodiva portretisanog u slikarstvu i dobro poznatog iz književnih djela. On želi da spasi svijet svojim žrtvovanjem – u činu autodafea. Režiser koristi takav lik za svoju kritiku savremenog društva izražavajući svoje uvjerenje da vjera zahtijeva samožrtvovanje. Ubijeđen u spasiteljski učinak samospaljivanja, uprkos priznavanja apsurdnosti tog čina, Tarkovski je u svojim filmovima spojio lik svete lude odnosno jurodiva sa eshatološkom idejom spasenja (Birzache, 2016: 102, 105).⁵ U *Nostalgiji*, Domenico samožrtvovanjem želi da spasi svijet od duhovne smrti i od apokalipse.⁶

⁵ Tarkovski se za stvaranje svojih filmskih likova jurodiva oslanjao na hrišćanski egzistencijalizam, nadahnut djelima duhovno srodnih mislilaca, prije svih Kjerkegora i Šestova, kao i Dostojevskog koji prikazuje lik svete lude u liku kneza Miškina u *Idiotu* (Birzache, 2016: 101).

⁶ Apokalipsa nije isključena ni u današnje vrijeme. Tek što je ublažena globalna katastrofa prouzrokovana pandemijom COVIDA19, vrhovnici Ruske federacije, koji sa svojom ogromnom armijom vode krvavi osvajački rat protiv Ukrajine, prijete čovečanstvu upotrebom nuklearnog oružja i trećim svjetskim ratom.

On u svom završnom govoru, stojeći pored skulpture Marka Aurelija cara-filozofa, poziva ljude na dijalog i međusobno uvažavanje i ukazivanjem na savremenu egzistencijalnu krizu teži da demantuje ludilo.

U završnim sekvencama *Nostalgije*, Gorčakov u banji ispunjava obećanje dato Domeniku tako što u odijelu hoda kroz bazen sa toplom vodom, sve vrijeme noseći upaljenu svijeću i ne dopustivši da je vjetar ugasi. On taj besmisleni zadatak izvršava kao neku vrstu pokore koja mu poslije velikog napora donosi veliko olakšanje. Izgleda nam da Gorčakov u besmislenom činu nepohodnom za sticanje vjere, slijedi Paskalov argument: *Credo cuius absurdum*.⁷

Žižek (2013) sa psihoanalitičkog gledišta razmatra filmove *Nostalgija* i *Žrtvovanje* i temu „čistog i besmislenog čina“, iracionalne žrtve kojom bi bio obnovljen ovozemni život. On u oba filma raskriva psihopatološku motivaciju likova jurodiva kojima upravlja strogi superego naređujući im žrtvovanje zbog snažnog nesvjesnog osjećanja krivice. Nezadrživa unutrašnja prisila koja ih pokreće na žrtvovanje u osnovi je infantilne prirode. Iza nje se krije moralno, mazohističko uživanje, predstavljeno u vidu tog „katastrofalnog X od čijeg izbijanja strahujemo“ (Žižek, 2013: 207).

Najveća vrijednost *Nostalgije* je njena umjetnička forma. U nekoliko sekvenci tog filma, Tarkovski je upotrijebio narativnu strukturu poznatu kao umetanje jedne slike u drugu, „priču u priči“, koja je prvobitno korišćena u slikarstvu radi prikazivanja raznih slojeva stvarnosti u istoj slici, kao na Velaskezovoj slici *Infantkinje*.⁸ Kruna takve samorefleksivne sinematične strategije je slavna završna scena *Nostalgije* u kojoj pjesnikova dača biva smještena u ruševine opatije San Galgano. Taj višeznačni pokušaj interkulturalne sinteze ogleda se i u muzici koja prati tu

⁷ „Verujem jer je besmisleno“. Paskal, Blez. *Misli*. Kultura, Brograd, 1965.

⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Mise_en_abyme pristupljeno 28. 4. 2022

scenu – Verdijevom horskom djelu *Messa da Requiem* koje se povremeno preklapa sa „pogrebnom pjesmom ruskih seoskih žena“ (Turovskaya, 1989: 119). Ta scena vizuelno-auditivnog udvajanja više slojeva stvarnosti, perfektan primjer delezovske slike-kristal (Deleuze, 1985),⁹ podstakla je razna tumačenja. Neki kritičari su istakli da ona simbolizuje razrješenje unutrašnjeg sukoba glavnog junaka i pomirenje njegove naklonosti prema Italiji sa nostalgичnim čežnjama za domovinom (Powell-Jones, 2015). Međutim, takvo optimistično viđenje ne odgovara intenciji režisera *Nostalgije*. Naime, Tarkovski je u svojoj knjizi *Vajanje u vremenu* izrazio sasvim drugačije mišljenje: „Gorčakov umire nesposoban da preživi sopstvenu duhovnu krizu, da ‘stavi na pravo mesto’ ovo vreme koje je – tako očigledno za njega – sasvim ‘isteklo’“ (Tarkovski, 1999: 202). Bernz (Burns, 2011: 2) je duševno stanje junaka *Nostalgije* opisao kao „napuklinu“, oslikanu prizorima „arhitektonskog propadanja (katedrale i zapuštene Domenikovove kuće), tako da unutrašnji prostori postanu porozni i otvoreni prema prirodnim elementima“. Odista, Tarkovski je završnom scenom spajanja nepomirljivog pokušao da transcendiru svoju akutnu nostalgiju. Međutim, kako je lično priznao, taj lični cilj nije ostvario:

„videvši prvi put svu snimljenu filmsku građu bio sam zaprepašćen otkrićem da je to jednoličan prizor melanholiije“ jer se kamera „na prvom mestu i najistaknutije povinovala mom unutrašnjem stanju u toku snimanja“ (Tarkovski, 1999: 202).

Nostalgичna osjećanja, primjetna i u filmovima koje je Tarkovski režirao u SSSR-u, najsnažniji izraz su našla u *Nostalgiji*. Vjerovatno je kao jedno od najmračnijih ostvarenja velikog pjesnika filma *Nostalgija* ostala potcijenjeno remek-djelo.

⁹ Slike-kristali uključuju slike sjećanja, snova i sanjarenja u kojima se ogleda i estetika Tarkovskog, zasnovana na trajanju u kome se preklapaju scene realnog vremena i vremena-pamćenja (Totaro, 1992: 26–27).

Tarkovski je uprkos nostalgiji odbio da se vrati u Sovjetski Savez, najviše radi očuvanja stvaralačkog i ličnog integriteta koji mu je u domovini bio ugrožen zbog stalne kontrole cenzora. Sovjetski režim mu nije oprostio ostanak u inostranstvu; filmovi Tarkovskog nijesu više prikazivani u SSSR-u, a njegovo ime je bilo izbrisano iz knjiga o kinematografiji. Tarkovski je u svim svojim filmovima težio ka savršenstvu umjetničkog izraza i stvorio nekoliko remek-djela, te će u istoriji kinematografije biti zapamćen kao jedan od najvećih režisera svih vremena.

Tavernijeova *Nostalgija za tatom* (1990)

Značenje nostalgije u filmu reditelja Bertrana Tavernijea (Bertrand Tavernier, 1941–2021) je i složeno i suptilno. Prikazujući jedan posebno značajan dan u životu jedne tročlane porodice, film istovremeno oslikava nostalgiju ćerke za ocem i očevu nostalgiju za ljepotom života. *Nostalgija za tatom*, Tavernijeov najličniji film, ponikao je iz režiserovog sećanja na svog nedavno preminulog oca kome se uvijek iskreno divio. U filmu su snažno prisutni i drugi autobiografski elementi koje je unijela scenaristkinja filma Klodin (Kolo) Tavernije O'Hagen, rediteljeva prva supruga i majka dvoje njihove djece. Ona je lik oca modelovala i prema svom ocu. Genealogija O'Hagenove, britanske državljanke, ćerke Irkinje i oca francusko-španskog porijekla, omogućila joj je da gradi likove koji glatko prelaze između raznih kultura i s jednog na drugi jezik (Hill, 2021).

Glavne uloge u *Nostalgiji za tatom* igraju Dirk Bogard¹⁰

¹⁰ Dirk Bogard (1921–1999) je ikonična figura čuvenih filmova *Sluga / The Servant* (Joseph Losey, 1964), *Smrt u Veneciji / Morte a Venezia* (Luchino Visconti, 1971), *Noćni portir / The Night Porter* (Liliana Cavani, 1974) i *Proviđenje / Providence* (Alen Rene, 1977). Sa vremenske distance i sa gledišta istorije filma, *Nostalgija za tatom* je dvostruko nostalgična, kao meditacija velikog režisera o kraju života i kao posljednja filmska rola velikog glumca.

(otac), Džejn Birkin (ćerka) i Odet Lor (Odette Laure) kao majka. Ćerka Karolina je mlada scenaristkinja, preduzimljiva i simpatična. Otac Toni je Britanac, poslovan čovjek, koji je mnogo putovao po svijetu, savremeni hipernomad. Majka Miš je Francuskinja, odana, tiha i pobožna žena. Film prikazuje porodicu koja je zajedno, poslije dugo vremena. Razlog za okupljanje je izuzetan: ćerka će hitno doputovati u posjetu roditeljima jer je njenom ocu upravo izvršena operacija srca. Sporo odvijanje kadrova karakteriše skoro čitav film, naročito sekvenca u bolnici koja u središte filma stavlja očevu bolest i uvodi gledaoce u složenost porodičnih odnosa.

Ćerka je zbog nesmotrenosti jedne medicinske sestre već u bolnici saznala da će joj otac uskoro umrijeti ali tu istinu krije od roditelja. Poslije otpuštanja oca iz bolnice, ona pokušava da poveže roditelje; nagovara majku da oraspoloži Tonija razgovorom o zajedničkoj porodičnoj prošlosti. Tada ispod fasade majke, naizgled otvrdle od patnji, probija ranjivost; ona ćerkin predlog odbija riječima: „to bi mi nanijelo bol“. Uplašena, majka se osamljuje tražeći utjehu u svojim molitvama, a ćerka mora da se lično suoči s ocem.

Iako je u djetinjstvu otac često zanemarivao (što je prikazano u flešbek scenama), ćerka sada pokušava da ostvari bliskost sa njim. Na putu „pomirenja“ između njih se uspostavlja saučesništvo i prolazno opuštanje. Međutim, iako povremeno izgleda da će ćerka obnoviti davno izgubljenu prisnost s ocem, odnos remeti očeva egocentričnost. Tako ćerka puno ulaže, a zauzvrat dobija malo. Njena raspoloženja se često i brzo mijenjaju kad otac njene prijatne emocije remeti svojim sjećanjima na svoj život van porodice.

U većini sekvenci, dominira blistava svjetlina Azurne obale u maloj porodičnoj vili pored mora. Otac, okarakterisan kao „džentlemen koji malo žali za izgubljenim mogućnostima, sentimentaln i smireno hrabar“ (Ebert, 2021), koristi svoj šarm,

kako bi prikrio svoj fizički bol i svoj strah od smrti. Iako je samodovoljan i sebičan, taj narcisoidni bonvivan je svojevrsni umjetnik življenja. U sceni koja oslikava sjajnu vedrinu Mediterana, on kaže ćerki: „Treba gledati ljepotu, kao da je gledaš posljednji put“.

Tavernije, u ulozi režisera i naratora, vješto izbjegava da od svog filma napravi melodramu koja bi se bavila sentimentalnim i konvencionalnim prikazivanjem porodičnih odnosa. Iako se u filmu ne prikazuje ništa značajno, svi likovi čine da vrijeme, koje bi inače bilo mrtvo, bude ispunjeno nizom pojedinosti u kojima se prepliću sjećanja i izražavaju suptilne emocije, ispod kojih je patnja duboko potisnuta. Rijetka upotreba gro plana lica glumaca onemogućava prekomjerno raznježivanje. Fizička bliskost se vrlo rijetko prikazuje tako da samo u jednoj sceni Toni poljubi svoju ćerku u obraz a suprugu samo ovlaš pogladi po ruci ili po ramenu.

Suptilna osjećanja izražavaju ono što u porodičnim odnosima ostaje neizrečeno. Tavernije je važnost prikazivanja osjećanja u filmu izrazio ovim riječima:

„Zanima me sve što dramatižuje emociju i izobličava realnost. To se možda podudara i sa načinom na koji volim da režiram: režiranje zasnovano na emociji koja, nadam se, nikad nije artefijalno izražena.“¹¹

Posebnu važnost u izražavanju kompleksnosti osjećanja, što je po Tavernijeu važnije i od montaže (Peletz, 1992), imaju bilingvalni dijalozi sa upotrebom francuskog i engleskog jezika. Na značaj bilngvalnosti ukazuje originalan naslov filma *Daddy Nostalgie* koji kombinuje englesku riječ tata sa riječju „nostalgija“ u francuskoj ortografiji. Tri glavna lika mijenjaju upotrebu ta dva jezika, zavisno od promjena svojih osjećanja. U kafeu, ćerka razgovara s ocem na njihovom zajedničkom jeziku,

¹¹ Citirano prema: <https://www.cineclubdecaen.com/realisateur/tavernier/tavernier.htm> pristupljeno 28. 4. 2022

engleskom. Majka u filmu govori francuski, a progovara engleski samo u jednoj sceni, kad ostane sama sa mužem. On tada nastupa kao udvarać i uz zvuke pjesme *Te lude stvari / These foolish things*, prisjeća se svoje i suprugine mladosti. Tada Miš prvi put progovara na engleskom: „Idi u krevet, Toni, idi u krevet.“ Penjući se uz stepenice, on šeretski kaže: „Nekada si govorila, dođi u krevet.“

Pjesma *Te lude stvari*, koju slušamo još dva puta u filmu, toliko je dopadljiva i toliko diegetski značajna da je film pod tim naslovom prikazivan u anglofonim zemljama. Filmski kritičar Rodžer Ebert daje kratak i pohvalan prikaz filma smatrajući da je „filmska priča divna“ i da bi naziv *Te lude stvari* bio adekvatniji.¹² Po njegovom mišljenju, ton te pjesme dominira filmom određujući ga kao elegijsko sećanje. Takvo mišljenje argumentuje prikazom lika majke koja, tiha i povučena, u sebe upija svu gorčinu situacije. S druge strane, divna džez pjesma *Te lude stvari*, koju je prvi put izvela Doroti Dikson 1932 godine,¹³ priziva sjećanje na Bili Holidej, Elu Ficdžerald i Net King Kola i druge velike umjetnice i umjetnike koji su interpretirali tu pjesmu, budeći osjećanja blage i slatke nostalgije, važne za doživljaj ljepote filma *Nostalgija za tatom*.

Iako ćerka dugo kontroliše svoje ponašanje, snažne emocije zbog predstojećeg gubitka, prevladaju je kad ostane sama na plaži. Ona tada brizne u plač, a kamera pravi rez prateći očev pogled od vrta vile do morske pučine. Ćerka se brzo pribira znajući da svu pažnju mora posvetiti svojoj majci. Scena u kojoj je ćerka opet sama, iste večeri, na željezničkoj stanici pustoj zbog

¹² Takav naziv bi zbunio sadašnje filmsko gledalaštvo jer je 2006. godine dat sasvim različitim engleskom filmu sa narativom o o ljubavnom trouglu i radnjom smještenom u 1930-te godine. Vidjeti [https://en.wikipedia.org/wiki/These_Foolish_Things_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/These_Foolish_Things_(film)) pristupljeno 28. 4. 2022.

¹³ Vidjeti: <https://www.jazzstandards.com/compositions-0/these-foolish-things.htm> 3. 5. 2022 pristupljeno 28. 4. 2022.

štrajka, anticipira njen gubitak i neminovnost rastanka; moraće sjutra dan da prvim avionom otputuje kući gdje je ostavila samog svog maloljetnog sina. Posljednju sekvencu filma koja nesentimentalno zaključuje porodične odnose opservirane u filmu ponovo prati pjesma *Te lude stvari* (u interpretaciji Džejn Birkin). Po ulasku u svoj stan, ćerka na mašini za preslušavanje poruka čuje očeve riječi: „Zovem te samo da ti kažem ... volim te.“

Dubina bola zbog gubitka ostaje neiskazana. Nosioći glavnih uloga u potpunosti ostvaruju Tavernijeovu ideju da „bol prikažu tako lagano“, tiho i bez prekomjernih gestova. Film *Nostalgija za tatom* je „suptilan, sinematičan i osjećajan“ (Paletz, 1992), „emocionalno topao i dirljiv, mudar pa čak i gorak“ (Ebert, 2021). Suština Tavernijeovog filma je u sitnim detaljima koji „kao u Čehovljevim komadima, poprimaju posebnu emocionalnu važnost“ (Paletz, 1992). U svojoj minucioznoj studiji, Paletz uočava da sve scene filma čine jedan neprekidni niz u kome se svaka jasno „izdvaja od prethodnih i od onih poslije nje [...] *Nostalgija za tatom* liči na nagomilavanje slika iz jednog fotoalbuma, slika koje su oživjele“ (Paletz, 1992).

U svom ekspresionističkom stilu, Tavernije postiže efekat neprimjetnog proticanja vremena tehnikom kompozicije kadrova i montažom. Upotreba širokog ekrana ističe usamljenost likova koji su često nepomični i izgledaju sićušni u velikom prostoru prirodnog i društvenog okruženja. S obzirom na takav kinematografski stil, Čemberlen (Chambarlain, 2003) upoređuje Tavernijea sa velikim japanskim rediteljem Ičikavom koji takođe obožava sinemaskop i srednje planove u kojima prikazuje sve aktere scene istovremeno.

Film *Nostalgija za tatom* na nezaboravan način prikazuje neminovni rastanak djece od roditelja. Kako naglašava Hil (2021), veliko postignuće tog filma je „uranjanje u dragocjenost (koju sadrže) naizgled svakodnevne aktivnosti“ i prikazivanje ljepote jedinstvenih trenutaka sadašnjice.

Osjećanja individualne nostalgije u dva prethodno analizirana filma se bitno razlikuju. U *Nostalgiji* Tarkovskog, odvajanje od domovine prikazano je kao traumatično iskustvo koje čini da nostalgična osjećanja iz stanja tuge pređu u sliku gorke i teške melanholje. Tavernijeov film po mnogim važnim elementima stiče obilježja elegije ali osjećanje nostalgije pred neminovnim gubitkom, kako izgleda na kraju filma, djeluje iscjeliteljski i omogućava lakše prihvatanje realnosti.

Za razliku od igranih filmova, dokumentarni filmovi svojom poetikom mogu raznovrsnije i šire prikazati iskustvo nostalgije, kako refleksivne, tako i obnavljačke, što ćemo pokazati analizom najnovije trilogije slavnog čileanskog režisera i scenariste Patrisija Gusmana.

Gusmanova nostalgična trilogija

Dvije vrste nostalgije – individualna i kolektivna zajedno – poprimaju važno značenje u Južnoj Americi. Ako je uzrok tome geografska izolovanost, onda bi Čile, sa zapadne strane ograničen Tihim Okeanom, a sa istočne planinskim vijencem Kordiljera odvojen i od kontinenta kome pripada, mogao biti zemlja najpodložnija nostalgiji. Međutim, razni oblici nostalgije rašireni su i među stanovnicima drugih južnoameričkih zemalja. U Brazilu je nostalgija prodrla u portugalski jezik na kome je dobila poseban naziv i svoj praznik *Saudade* koji se svake godine proslavlja 30. januara. Portugalska riječ *saudade* označava „pamćenje nečeg što želimo“ i čežnju za tim objektom ili osobom. U onom smislu u kojem oživljava slušanje muzike, *saudade* je slično sevdahu. U Urugvaju se noć nostalgije slavi svakog 24. avgusta slušanjem ‘nostalgичne muzike’ u svim dansing klubovima i na svim radio stanicama.¹⁴

¹⁴ Vidjeti: <https://en.wikipedia.org/wiki/Saudade> https://es.wikipedia.org/wiki/Noche_de_la_nostalgia pristupljeno 7. 4. 2022.

Patrisio Gusman ima mnogo razloga za ličnu nostalgiju pošto već decenijama živi i stvara daleko od svoje domovine. U vrijeme Pinočeovog državnog udara je bio uhapšen i skoro 15 dana, zajedno sa protivnicima fašističkog režima, zatvoren na nacionalnom stadionu u Santjagu; odatle ga je spasio njegov rođak koji mu je preko luke Valparaizo pomogao u bjekstvu do Kube i konačno do Evrope. Živeći u Parizu, Gusman je čitavo svoje stvaralaštvo posvetio svojoj domovini. U dokumentarnim filmovima *Čile, uporno pamćenje / Chile, la memoria obstinada* (1997), *Slučaj Pinoče / El Caso Pinochet* (2001) i *Salvador Aljende / Allende* (2004) osvjetlio je prelomne događaje u novijoj istoriji svoje domovine. Svoj umjetnički *credo* Gusman je izrazio sljedećim rečima: „Zemlja bez dokumenatrnog filma je kao porodica bez fotografskog albuma.“¹⁵

Gusmanovi poetski kinematografski eseji su ujedno i kolektivna nostalgija, svjedočanstvo i meditacija o prošlosti Čilea, zasnovani na pamćenju raznih generacija. Takav pristup razumijevanju prošlosti koja treba da bude polazište za izgradnju budućnosti dosegao je vrhunac u trilogiji dokumentarnih filmova *Nostalgija svjetlosti (Nostalgia de la luz, 2010)*, *Sedefno dugme (El Botón de Nácar, 2017)* i *Kordiljeri snova (Cordillera de los sueños, 2019)*. Sva tri filma ovjenčana su najznačajnijim međunarodnim priznanjima.

Gusmanov naslov *Nostalgija svjetlosti* sadrži dvojako značenje: nostalgiju svjetlosti koja nam uvijek prenosi prošlost do sadašnjeg trenutka i nostalgiju za svjetlošću koja našu individualnu i kolektivnu prošlost povezuje sa sadašnjicom. Film počinje kadrovima pustinje Atakama na sjeveru Čilea, na nadmorskoj visini od preko 3.000 metara, gdje prozirno nebo omogućava da teleskopima vidimo najudaljenije galaksije. Idealno mjesto za astronome koji otkrivaju najraniju prošlost svemira,

¹⁵ “Un país sin cine documental es como una familia sin álbum de fotografías”. Vidjeti: <https://www.patricioguzman.com/es/>. pristupljeno 18. 4. 2022.

Atakama je važna i za geologe, arheologe, antropologe, etnografe i historičare jer vrelina Sunca u tlu pustinje, najsvuljem mjestu na Zemlji, milenijumima čuva kosti mumija iz pred-kolumbovske ere, istraživača i rudara XIX vijeka, kao i ostatke tijela i lične predmete političkih zatvorenika stradalih od terora Čileanske vojne hunte nakon Pinočeovog državnog udara 11. septembra 1973. godine.¹⁶

Poslije prikaza zvjezdanog neba i crno-bijele slike Mjeseca, kamera prelazi na prisniju temu, na snimanje jedne kuće u kojoj gledamo svakodnevne predmete – salvetu savijenu na tanjiru, stari radio aparat, stolicu, staru šivaću mašinu. Spori, nostalglični ritam odvijanja tog kadra ukazuje na režiserovu želju za povratkom u doba svog djetinjstva. No, ubrzo postaje jasno da je Gusmanov cilj prelaz na kolektivnu nostalgiju koja pokreće široko područje naracije o odnosu prošlosti i sadašnjice njegove domovine. Kao narator, on smirenim i očaravajućim glasom kazuje:

„Čile je bio raj mira, izolovan od svijeta. Santjago je spavao na obroncima Kordiljera, odvojen od ostatka svijeta [...] Nikad se ništa nije dešavalo. Predsjednici Republike su šetali ulicama bez pratnje. Postojao je samo sadašnji trenutak.“

Sjećanje na takav idelan život anticipira dubok jaz između srećne prošlosti i nevesele sadašnjice njegove domovine, Čilea. Stalnom sinhronizacijom veze između sadašnjice i prošlosti, Gusman uz pomoć nauke zalazi u sagledavanje daleke prošlosti. Pritom, nostalgija poprima kosmičke dimenzije u kadrovima galaksije, u odnosu na koju cijela pustinja Atakama izgleda samo kao jedna jedva vidljiva mrlja.

U toku Gusmanovog intervjuja sa mladim astronomom Gasparom Galasom (Galaz), prikaz noćnog neba sa kojeg nas gledaju sjajne zvijezde je filmski kontraplan pustinjskom tlu. Od

¹⁶ Čileanska vlast nastoji da potisne u zaborav datum početka Pinočeove sramne diktature, dok je teroristički napad izvršen 11. septembra 2002. na Njujork u SAD-u postao praznik (Patriot Day) i pamte ga mnogi narodi svijeta.

elokventnog Galasa saznajemo da astronomija traži odgovor na vječito pitanje: „Odakle dolazimo, gdje smo, kuda idemo?“ On ukazuje da je „u prirodi nauke“ neprestano izostajanje definitivnog zaključka. Smiješeci se, Galas govori: „Pokušavate da odgovorite na dva pitanja a pojavljuju se četiri nova ... Sve što opažamo je u prošlosti, čak i kad je to jedan milioniti deo sekunde“. Na Gusmanovo pitanje: „Da li je sadašnjost jedna tanana crta?“ Gaspar metaforično odgovara: „Razorio bi je i dašak vjetra“. Podvlačenje kratkotrajnosti sadašnjice je argument u prilog važnosti prošlosti pod čijim uticajem protiču naši životi, uvijek ispunjeni prošlošću i zavisni od nje.

Arheolog Lautaro Nunjez Atensio (Núñez Atencio) govori o duborezima u kamenu pustinje, urođencima i nomadima koji su nekad nastanjivali Čile, o mumijama i kolumbijskim pastirima. On govori o marginalizaciji Indijanaca dok niz kadrova prikazuje tragove stradanja ljudi od daleke do nedavne bolne prošlosti Čilea čiji su nijemi svjedoci velika grobnica sa drvenim krstovima i kovčezima punih starih, polomljenih kostiju i ostacima odjeće izumrlih nomadskih porodica, kao i koncentracioni logor u kome su u vrijeme kolonizacije Čilea bili zarobljeni Indijanci i koji je kasnije, uz dodatak bodljikave žice, poslužio Pinočeovoj hunti da izvrši represiju nad preostalim domorocima. Gusman poetično sažima srž intervjua: „Pustinja je velika knjiga pamćenja.“ On dodaje: „I pored toga, ova zemlja nije razmotrila svoju prošlost“ čime otvara problem nestalih i kolektivne krivice.

Gusman snima svjedočanstva direktnih učesnika događaja. Luis Henrikez, jedan od zatvorenika koji je preživio strahote Pinočevog logora, govori o ćelijama, diktaturi, teleskopu. On pominje imena svih svojih drugova, među kojima su i oni čija su imena nestala sa trošne spomen ploče. Time on, po Gusmanovim riječima, „postaje prenosilac izbrisanih istorijskih tragova“. Svjedok je i arhitekta Migel Launer (Miguel Lawner) koji pouzdano pamti i rekonstruiše dimenzije koncentracionog logora u kome je bio zat-

voren. Kako piše Šaret, ti trenuci „vraćaju sjećanje na žrtve nacističkog genocida, ljudi koji su raspravljali o matematičkim formulama na putu do gasnih komora“ (Sharrett, 2012).

U narednim kadrovima, Gusman prikazuje majke nestalih koje kopaju po pustinji tražeći kosti i lične stvari svojih voljenih, po kojima bi ih bilo moguće identifikovati. Najupornije od njih osnovale su udruženje, čvrstu zajednicu istravnih. U srednjem planu vidimo neke od njih a panoramski rez na plan nepregledne pustinje pokazuje svu težinu njihovih napora. One traga ju po masovnoj grobnici, uprkos čudnim pogledima i nepoštovanju drugih, uprkos pokušajima vlasti da ih izopšte iz zajednice nazivajući ih „guba Čilea“.

U jednoj sceni impresivne ljepote, Gusman u istom kadru spaja slike tih nesrećnih žena sa astronomima. Podsjećajući da su i antički narodi imali znanje o zvijezdama, uz tvrdnju da je svekolika prošlost jedna cjelina, on pokreće pitanje: „da li su naši životi beznačajni u poređenju sa zvijezdama u kosmičkom beskraju?“ (Sharrett, 2012). U završnoj sceni, prikazan je Santjago noću, velegrad pun visokih zgrada i svjetlećih reklama, u kome ubrzani tempo života čini da se sve lako zaboravlja. Takav snažan kontrast u odnosu na ranije prikazane scene pustinje, pravi je trenutak za Gusmanov zaključak: „Sjećanja nas stalno privlače. Oni koji pamte mogu živjeti u krhkom sadašnjem vremenu. Oni koji ne pamte, ne žive nigdje.“

Sedefno dugme, drugi dio trilogije je audivizuelna poetska naracija o obali Čilea dugoj skoro 4,300 kilometara, obali koja Gusmanovu zemlju sa zapada otvara prema Tihom okeanu. Geografija Čilea je duhovito izložena, uz pomoć umjetnice Eme Malig, autorke džinovske mape koju na podu studija dugo odmotava ilustrujući ogromnu dužinu i malu širinu zemlje koju je teško pojmiti kao jednu cjelinu.

U prvom dijelu filma, Gusman kao narator govori o prirodi vode, izvora života:

„Kažu da voda ima pamćenje. Vjerujem da voda ima i glas. Ako ima pamćenje, onda se voda sjeća i onog dijela istorije koji je povezuje sa brutalnošću – smrću, masakrima i genocidom. Ono što se desilo u Čileu, bilo je tako brutalno.“ Prirodno, nameće se etičko pitanje: „Da li se desilo isto na drugim planetama? Da li je najjači narod svuda dominirao?“

U drugom dijelu filma, uz prikaz Marijanske brazde, najdublje tačke Tihog okeana, Gusman ponire u kolonijalnu istoriju Čilea pripovjedajući o starosjediocima najjužnijeg dijela Čilea, naroda iz plemena Kaueskar, Jagan i Selkman. Ti drevni, „vodeni narodi“ („the pueblos del agua“) nastanjivali su veliki arhipelag Patagonije; vjerovali su da je voda živa i da ima svoj duh. Evropski kolonizatori su u toku 50 godina od dolaska u Patagoniju praveći „lov na Indijance“ i dodjeljujući razne nagrade za pojedine djelove njihovih tijela skoro potpuno istrijebili domoroce i njihovu kulturu. U naraciji o uništavanju tih naroda, sedefno dugme je simbol tragične životne istorije Orundelika, čovjeka iz naroda Jagan. On je bio dječak kad ga je kapetan broda Robert Ficroj (FitzRoy) 1830. godine za jedno sedefno dugme kupio i odveo iz njegovog zavičaja, Ognjene Zemlje, u Englesku. Prema načinu na koji je kupljen, Orundeliko je nazvan Džemi Dugme. U Engleskoj je živio obučen u evropsku odjeću i naučen engleskim manirima postavši slavni građanin druge klase. Po povratku kući u Čile, skinuo je inostranu odjeću ali nikad nije mogao da povрати svoj izvorni identitet niti je uspostavio kontakt sa svojim narodom. Prateći cijenu bisera iz voda Čilea, Gusman podvlači ništavnu vrijednost čovjekovog života u dobu razornog kolonijalizma (Mullen, 2016).

Arhivske fotografije prikazuju domoroce – muškarce, žene i djecu – pripadnike pomorskih naroda koji su u malim čamcima prelazili velike razdaljine, orijentišući se prema zvijezdama. U jednoj sceni, posmatramo fotografije pripadnika naroda Selknam čija tijela, ukrašena bijelim tačkama i trakama, asociiraju na slike

noćnog neba sa kometama i zvijezdama. Selknami su vjerovali da će poslije smrti postati zvijezde; na taj način, njihova kultura je u svojoj kosmologiji spajala ovozemni život pored mora sa zagrobnim životom na nebesima (Romney, 2015).

Gusman prikazuje portrete članova plemena, djelo čuvene fotografkinje Pas Erasuris (Paz Errázuriz) i intervjuiše troje od dvadesetak preživjelih iz plemena Kavueskar. Jedan od njih, Martin Calderon (Calderón), koji se sjeća kako je sa svojih dvanaest godina sa svojim ocem oplovio oko rta Horn, žali se da im čileanska mornarica sada sprečava pristup do mora. U jednoj upečatljivoj sceni, starosjedoci prevode španske riječi „voda“, „otac“ i „majka“ na jezik kavueskar. Gro plan njihovih lica ukazuje na njihove snažne emocije dok vaskrsavaju riječi svog jezika. Činjenica da na jeziku kavueskar ne postoji riječ „policija“ jasno ilustruje razliku životne filozofije drevnih nenasilnih plemena i današnjih naroda obuzetih pitanjem moći i nasilnog osvajanja i uništavanja drugih. Gledaoci filma mogu, zajedno sa empatičnim Gusmanom, izvući gorak zaključak da je uništenje domorodačkih zajednica i razaranje njihovih kultura razlog zbog kojeg je Patagonija ostala pusti, nenastanjeni prirodni resurs.

U posljednjoj trećini filma, nasilje u toku kolonizacije biva povezano sa novijom traumatičnom istorijom Čilea u kojoj je okean postao masovna grobnica za preko hiljadu ljudi, protivnika Pinočeovog režima, bačenih u more kako bi bili sakriveni tragovi njihovog mučenja. Te činjenice su objelodanjene mnogo kasnije, tek pošto su tijela potopljenih ljudi, živih i mrtvih počela da isplivavaju na površinu.¹⁷ Jedna crno-bijela fotografija navodi preživjele na svjedočenje o vremenu Pinočeovog režima kada je na ostrvu Doson (Dawson), bazi za misionare u kojoj su

¹⁷ U filmu je taj događaj insceniran kao da se ponovo odigrava tako što su, poslije kadra koji prikazuje let vojnog helikoptera, u vodu bačene figure nalik ljudskim tijelima. Pisac i novinar Havijer Revoljedo (Javier Rebolledo) forenzički je rekreirao proces uništavanja tijela nestalih (Delgado, 2016).

u XIX i XX vijeku pomrle stotine domorodaca, bio smješten jedan od najozloglašanih koncentracionih logora u kome je zatočeno i mučeno sedam stotina Aljendeovih pristalica.

Film *Sedefno dugme* spaja istoriju i svjedočanstva o stradanju naroda Čilea i Gusmanove lirske meditacije o Patagoniji, iznijete iz raznih perspektiva. Voda sa svojim zvucima proticanja, kapanja, padanja – porijeklom od mora, rijeka i glečera – postala je „protagonist filma“ (Melgarejo, 2020: 148), simbol otpornosti i pamćenja, i po riječima muzičara i antropologa Klaudija Merkada (Claudio Mercado), djeluje kao „muzički izvor“, zvučni zapis koji olakšava praćenje potresne filmske priče (Mullen, 2016; Delgado, 2016).

Kordiljeri snova (2019), treći dio Gusmanove trilogije, prikazuje istočnu granicu Čilea, ogromni planinski vijenac Kordiljeri (Andi) koji se sa dužinom od 7.150 kilometara proteže od sjevera do juga Južne Amerike. Svoj motiv za snimanje *Kordiljera snova*, Gusman je poetski razvio u sinopsisu filma:

„U Čileu, tamo gdje Sunce izlazi, ono je moralo da dosegne brda, zidove i vrhove prije nego što je obasjalo posljednju stijenu Kordiljera. U mojoj zemlji, Kordiljeri su svuda. Međutim, za Čileance, to je nepoznata teritorija. Nakon što sam bio na sjeveru zbog *Nostalgije za svjetlošću* i na jugu zbog *Sedefnog dugmeta*, osjećam se spremnim da snimim ovu beskrajnu kičmu Čilea ne bih li istražio njene tajne, moćne istine iz davne i savremene istorije Čilea.“¹⁸

Za razliku od drugog dijela trilogije u kojem je često koristio poetske trope etnografskog tugovanja za nestajanjem drevnih naroda i jezika, Gusman se u *Kordiljerima snova* mnogo više bavio odnosom između pamćenja političke traume u skorašnjoj istoriji Čilea i geografije svoje rodne zemlje. Snimci sniježnobijelih vrhova, oblaka i neba nad njima, napravljeni iz aviona i

¹⁸ Vidjeti: <https://www.rts.rs/page/tv/sr/story/21/rts-2/4017783/kordiljeri-snova.html> pristupljeno 18. 4. 2022.

helikoptera, mogu se po ljepoti kadrova uporediti sa *Vrskom kamena* (1991) Venera Hercoga. Kordiljeri, veličanstveni i ravnodušni u isto vrijeme, kako ukazuje Gusman, i štite i izoluju Čile, geografski i figurativno.

Gusman intervjuiše umjetnike, pisce i filmske stvaraocce koji iznose svoja ambivalentna, pa čak i konfliktna osjećanja prema Kordiljerima u odnosu na istoriju i čileanski nacionalni identitet. Glas savjesti predstavlja Pablo Salas, veteran dokumentarnog filma i arhivar. On nikad nije napustio Čile i u toku nekoliko decenija redovno je dokumentovao činove državnog nasilja. Izlažući se riziku da i sam strada, snimao je demonstracije protiv Pinočeovog režima i na raznim formatima video kasete sačuvao ogroman materijal koji svjedoči o brutalnoj represiji nad disidentima. Kako nam kazuje, vodeni topovi i električni šokovi koriste se i dalje protiv demonstranata koji protestuju na ulicama Santjaga tražeći da se objelodani istina o žrtvama Pinočeovog režima i smanji ogromna obespravljenost radnika. Salasov obimni arhivski materijal čiji je mali dio prikazan u filmu, po Gusmanovim riječima, predstavlja bedem protiv zaborava i nepriznavanja prošlosti.

Kordiljeri snova su, uz svjedočanstvo o sadašnjem Čileu i njegovoj nedavnoj istoriji, ujedno i autorov duboko lični film. Vizuelna naracija filma pokazuje režiserovu ličnu notu tugovanja u sceni u kojoj je iz ptičje perspektive prikazana kuća u kojoj se rodio, sada ruševina prekrivena grafitima. I pored osjećanja izolacije i usamljenosti koje povećavaju kadrovi pustih Kordiljera, Gusman ne zapada u očajanje. Njegova autorska nostalgija nije samo individualna, već poprima i anticipatorni kvalitet, ispoljen u vidu zabrinutosti za budućnost Čilea.¹⁹

¹⁹ Anticipatorna nostalgija, primjetna u cijeloj Gusmanovoj trilogiji, povećava vjerovatnoću da će poruke iz njegovih tužnih priča biti urezane u pamćenje gledalaca. Autorov intuitivan uvid u značaj anticipatorne nostalgije u skladu je sa dokazima empirijskih istraživanja (Batcho, 2020).

Sjećanja koja iznose Gusman i njegovi sagovornici osmišljena su tako da ukažu na svrhoviti pristup budućnosti koja bi sigurno bila vedrija ukoliko bi došlo do političkih promjena koje bi ukinule historijsku amneziju i smanjile društvenu nejednakost. U posljednjoj sceni filma, Gusman na jednom komadu meteorita izražava želju „da Čile ponovo otkrije svoje djetinjstvo i svoje radovanje“. U narednom snimku iz vazduha, kao ispunjenje te želje, ponovo vidimo Gusmanovu rodnu kuću, ovog puta opranu kako bi obnovila svoju izvornu ljepotu.

Na osnovu prethodne analize, možemo zaključiti da Gusman pruža nov i autentičan način refleksije ugrađene u dokumentarni žanr i „lično i političko putovanje kroz historiju i psihu naroda u toku kojeg se stalno prave veze između ljudi, neba, pustinje, mora i planina“ (Delgado, 2016).

Upotreba nostalgije u kinematografiji

Globalna epidemija nostalgije, nastala krajem XX vijeka, nastavlja se i pojačava. Proširivši se na cjelokupnu popularnu kulturu, nostalgija je nedavno dominirala i u medijima i u procesima političkog odlučivanja, kao u Bregzitu i u Trampovoj političkoj kampanji sa sloganom „Neka Amerika opet bude velika“. Uz to, vjekovna temporalizacija nostalgije u značenju žudnje za prošlim vremenom ponovo je aktuelizovana zbog porasta migracija stanovništva iz mnogih ekonomski i ratom ugroženih zemalja. Oskora, individualnu i kolektivnu nostalgiju manje podstiče brzo nestajanje prošlosti, a mnogo više nespokojsvo izazvano prijetnjom opasne budućnosti koja je postala realnost za vrijeme pandemije SARS-2 COVID-19.

Danas je nostalglično vraćanje u prošlost potencirano kao posebna vrsta eskapizma i manifestno u marketingu raznih proizvoda, od regionalne hrane do namještaja i bezbjedne budućnosti. Pojedinci i grupe pripadnika iste kulture povremeno

nalaze utočište usredsređujući se na trenutke prošlosti, kako bi našli kompenzaciju za ono što je izgubljeno u realnom svijetu. Stoga raširenost nostalgije u savremenom svijetu nalazi sve širu upotrebu u umjetnosti, naročito u trendu retroestetike. Riječ *retro*, skraćenica pridjeva retrospektivan, čini prvi dio raznih složenica koje označavaju ono što je u vezi sa prošlošću. Ta riječ je višeznačna, skoro koliko i nostalgija. *Retro* se odnosi na doživljenu prošlost, ne samo na osjećanja i na obnovu ranijih prijatnih pamćenja, već i na obnavljanje starih stvari kao nostalgичnih podsjetnika na vrijeme u kojem su njihovi potrošači bili „bezbjedni, zdravi i voljeni“ (Cervellon & Brown, 2018: 26). U tom drugom smislu, postoje retro-moda, ne samo odjevanja, već i mnogih drugih stvari, retrotopija povratka na stare brendove s prelaskom u retromaniju, retrotipovi s novom tehnologijom u stilu stare estetike, retrobrendiranje u cilju revitalizacija brenda, retrojojo kao naziv za neomedijevalizam u Francuskoj (Cervellon & Brown, 2018: 31–34).

Filmofili žude za gledanjem starih filmova radi obnove prijatnih sjećanja i osjećanja. Njihove potrebe ispunjavaju nove obrade i prepravke, tj. *rimejk* (engl. *remake*) filmova. Ekranizacijom ili adaptacijom raznih romana nastaju filmovi koji postižu uspjeh ponovnim odigravanjem stvarnih ili imaginarnih zadovoljstava povezanih sa činom čitanja ili gledanja pozorišnih komada, uspješno obnavljanim sa svakom novom generacijom gledalaca. Tako je Ficdžeraldov *Veliki Getsbi*, kvintesencijalni američki roman, objavljen 1925, doživio pet ekranizacija, od 1926. do 2013. godine. Nostalgичnom oživljavanju urnebesne treće decenije prošlog vijeka – vremena džeza, prohibicije i art deko stila – u četiri igrana filma *Veliki Getsbi* (1949, 1974, 2000. i 2013. godine) doprinosila je i ikoničnost glavnog lika romana koju su potvrdili najpoznatiji glumci tih epoha: Alan Lad, Robert Redford, Tobi Stevens, Leonardo di Kaprio.

Citati iz književnih djela i druge retro-reference takođe mogu pokrenuti nostalgična sjećanja. Scenaristi novih blokbastera u nastavcima ranijih verzija nekog filma ispisuju čuvene replike iz starih filmova. Štoviše, povremeno se u novoj tehnologiji reprodukuju čitave scene koje su gledaoci voljeli u ranijim verzijama. *Istjerivači duhova / Ghostbusters* (1989), naučno fantastična komedija, u svoja tri nastavka (1994, 2016, 2021), kao i *Ratovi zvijezda / Star Wars* sa najnovijom trilogijom (nastalom od 2015. do 2019. godine) mogu se uvrstiti u „metonimijski nostalgične filmove“ koji ponovo nastoje da pobude isti osjećaj prošlosti doživljen gledanjem originalne trilogije (Jameson, 1983: 116). Nove verzije tih filmova teže da pojačaju želju za virtuelnim pustolovinama i u mlađim generacijama. Međutim, rezultat često izostaje ukoliko su nove verzije samo replike istih scena i epizoda, bez ikakvih inovacija koje bi na gledaoce djelovale kao osvježenje ili iznenađenje. Filmovi koji u novim verzijama otvoreno flertuju s publikom jedino u svrhu profita ne mogu se ubrojati u postmoderna djela.

Svaki film, bez obzira na žanrovsku pripadnost, može pobuditi nostalgiju gledalaca, posebno onda kad nudi identifikaciju sa likovima heroja – kao vestern ili istorijski filmovi, ili podstiče sjećanja na neko ranije razdoblje, djetinjstvo, dom, mizanscen „autentičnih objekata“. Filmovi o herojima oslanjaju se na aktiviranje kolektivne nostalgije u određenim populacijama istog etničkog porijekla ili istog uzrasta. Filmovi pravljeni prema stripovima su u toku posljednjih decenija stekli ogromnu popularnost, naročito kad obnavljaju podvige pozitivnih junaka kao što su Supermen i Betmen čije se pustolovine nastavljaju u serijalima. Nedavno su ekranizovani i drugi stripovi iz kolekcije *Marvel*, poput Spajdermena, takođe prikazani u nekoliko igranih filmova.²⁰ Popularnost takvih nostalgičnih filmova prerasta

²⁰ Vidjeti: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_films_based_on_Marvel_Comics_publications.

u neku vrstu retromanije kod publike čije su zajedničke osobine motivacija i crte ličnosti koje pogoduju velikom stepenu identifikacije sa filmskim herojima. Tokom posljednjih decenija, novi oblici takve nostalgije ispoljavaju se kao žudnja za starim video igrama, kao u *Igraču broj 1 / Ready Player One* (Steven Spielberg 2018) i u nizu drugih, najčešće akcionih filmova koji producentima donose veliku zaradu.²¹

Obnova osjećanja i iskustva nostalgije u XXI vijeku ima hedonistički kvalitet. Individualna narcistična nostalgija poprima kolektivne razmjere u recikliranju ranijih verzija čuvenih trilera, akcionih i naučno-fantastičnih filmova koji kod publike stvaraju iluziju ovladavanja prošlošću. Tako je nastao novi (sub)žanr nazvan film-nostalgija.²² Sličan trend je zahvatio i televiziju u vidu „reimaginacije“ prethodnih TV-filmskih idioma u brojnim TV serijama. Međutim, u TV industriji nostalgije, na ekranima se često vrte neumjetnički filmovi B kategorije.

Retro-proizvodi, posebno muzika, fotografije i filmovi pravljeni analognom tehnologijom, dio su retro kulture koja postaje opsoletna i zahtijeva posebno čuvanje i skladištenje ili, još bolje konzervaciju putem digitalne tehnologije. „Tehno-nostalgija“ (engl. *techno-nostalgia*) je naziv za upotrebu digitalnih sredstava koja nastoje da restauracijom očuvaju analogna umjetnička djela koja nas vezuju za našu kolektivnu prošlost. Tu vrstu nostalgije pokreću novi digitalni filmovi koji u svom narativu oslikavaju staru analognu tehnologiju i/ili ranija historijska razdoblja. Takvi filmovi stiču kvalitet inovativnosti ukoliko nas ne vraćaju samo na obnavljačku nostalgiju, već imaju i dimenziju

²¹ Wikipedija je napravila listu takvih profitabilnih filmova: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_highest-grossing_films_based_on_video_games pristupljeno 6. 8. 2022.

²² Nostalgia Films: A New Breed of Film. Defining the nostalgia film as a sub-genre. <http://jbuchbinder.com/2016/07/21/nostalgia-films-a-new-breed-of-film/> pristupljeno 30. 3. 2022.

refleksivne nostalgije. Od takvih filmova, posebno se izdvajaju tri filma premijerno prikazana 2011. godine – *Ponoć u Parizu / Midnight at Paris*, *Hugo* i *Umjetnik / The Artist*. Zajedničko obilježje filmova *Ponoć u Parizu* i *Hugo* je intertekstualnost koja budi nostalglična osjećanja. Vudi Alen u *Ponoć u Parizu* podstiče podstiče nostalgiju gledalaca pomoću mnoštva referenci na razne vrste umjetnosti, prije svega slikarstvo i književnost, ali i na filozofiju, psihoanalizu, pozorište, film i slavne ličnosti (Feyerabend, 2009: 42).

Hugo Martina Skorsizea (Scorcese) je adaptacija hibridne grafičke novele *Izum Huga Kabrea / The Invention of Hugo Cabret* Brajana Selznika (Brian Selznick, 2007) u kojoj transmedijalni svijet nastaje kombinacijom raznovrsnih žanrova kao što su knjige slikovnice, stripovi, film i fotografija, ali je pritom zadržana narativna tradicija grafičkog romana (Bromley, 2014: 2).

Još od svoje mladosti zadivljen djelima prvih velikana kinematografije, Skorsize je u svojoj nostalgličnoj viziji spojio svoju ljubav prema danima nijemog filma i svoju posvećenost konzervaciji i obnovi ranih djela filmske umjetnosti (Sperb, 2015). *Hugo* je sniman u 3D tehnologiji, ne samo radi finansijskog efekta, već i zbog narativnog utiska koji filmu daje dubinu, humor i intenzitet. Takva tehnologija je autorima filma omogućila da u koloru ponovo ožive prvobitni dramatični efekat čuvene scene iz slavnog kratkog filma braće Limijer *Ulazak voza u stanicu* (1897). Još više prostora zauzimaju intertekstualne reference na čuvenog reditelja Žorža Melijesa koji se pojavljuje kao filmski lik iluzioniste i kao istorijska figura, režiser i pionir žanra fantastike i naučne fantastike sa čuvenim filmom *Putovanje na Mjesec* (1902). Slaveći rađanje filmske umjetnosti, Skorsizeov *Hugo* preoblikuje i „prerađuje stare, tradicionalne medije stvarajući nove medije i nove korisnike medija“ (Bromley, 2014: iii). *Hugo* izaziva divljenje filmofila i istoričara filmske umjetnosti i podvlači važnost remedijacije na dvojadi

način – očuvanjem vrhunskih djela umjetnosti za buduće generacije i ulogom nove digitalne tehnologije.

Retro-stil sa retro-referencama na filmove pravljene analognom tehnologijom radi izazivanja nostalgije našao je vrhunski izraz u muzičkom filmu *La La Land* režisera Demijena Šazela (Damien Chazelle), nagrađenim sa pet Oskara 2016. godine, uključujući tu i nagradu za najbolji film. Neobičan naziv *La La Land*, doslovce *Zemlja la la*, odavno je nadjenut Holivudu zbog lažne stvarnosti koju proizvodi svojim filmovima. Glavni afektivni modus Šazelovog filma postaje nostalgija za velikim mjuziklima Holivuda, posebno za *Pjevanjem na kiši / Singin' in the Rain* (1952), ali i za nizom drugih sličnih filmova od kojih su najpoznatiji *Brodvejska melodija / Broadway Melody* (1936), *Amerikanac u Parizu / An American in Paris* (1951), *Priča sa zapadne strane / West Side Story* (1961). Pored toga, više scena koje prikazuju slučajne susrete, sekvence igre i snova aludiraju na Bolivud (Sielke, 2017) koji je, kao i Holivud, dio globalne filmske industrije.

U Šazelovoj odi prošlosti glavni likovi su djevojka Mia (Ema Stoun/ Emma Stone) koja ima aspiracije da postane glumica i borbeni džez pijanista Sebastijan – Seb (Rajan Gosling / Ryan Gosling). Oba glavna lika često obuzima nostalgija, naročito Seba koji želi da u Pasadeni gleda film *Buntovnik bez razloga / Rebel Without a Cause* u slavnom bioskopu *Rialto* sa sjedištima obloženim crvenim somotom. U toku tog filma, projektor u jednoj sceni zastaje, što je „retro-intertekstualni podsjetnik“ (Voeltz, 2018) na prekid u filmu Ingmara Bergmana *Persona* (1966). Otkrivanjem velikog broja retro-referenci u Šazelovom filmu, uključujući i retro-muziku posebno se bavio Velc (Voeltz, 2018). On navodi da se u Šazelovom filmu *retro* više odnosi na sadašnjicu nego na pojavno oživljavanje prošlosti. Uistinu, filmski autori upotrebljavaju prošlost kao arhivski materijal da bi pomoću recikliranja i rekombinacije

sažeto oslikali prijestonicu filma tehnikom brikolaža. „Retro-šik“ nostalgija u *La La Land* nije sama sebi svrha niti je solipsistička. Ona odražava napeti odnos između sadašnjice i prošlosti u narativu o prelomnim godinama dvoje mladih i zaljubljenih koji tragaju za svojim ličnim i profesionalnim identitetom i smislom života u umjetnosti. Dok čekaju za nalaženjem svoje budućnosti u igri i muzici, oni su upućeni na učenje iz velikih mjuzikla, kako bi našli svoj originalni stvaralački izraz i postigli uspjeh. *La la Land* je veoma složeni rimejk, arhiv u kome je vješto korišćena kombinacija parodija i omaža; novo se ostvaruje i osporavanjem standarda starih formi i narativa (Voeltz, 2018). Ukratko, Šazel pravi retro-lavirint u kome je nostalgija korišćena samorefleksivno i ironično.

Filmski autori krše konvencije holivudskog narativa o mjuziklu sa ljubavnom romansom koja se završava hepiendom. Naracija o glavnim junacima se naglo prekida poslije Mijine uspješne audicije. Priča se nastavlja izostavljanjem petogodišnjeg perioda u toku kojeg je Mia postala slavna sa svojim muzičkim hitom, napravila karijeru i zasnovala porodicu, a Sebastijan ostao sâm, odan svom vjerovanju u povratak „pravog džeza“. U posljednjoj sceni, Mia i njen suprug, sklanjajući se od kiše, slučajno ulaze u jedan džez klub. Tamo Mia prepoznaje logo koji je dizajnirala za Seba. Seb je primjećuje među slušaocima i svira njihovu ljubavnu temu. Naredna onirična sekvenca izražava nostalgiju za čarobnim životom kakav su Mia i Seb mogli imati da se nijesu rastali. Po takvom kraju i drugim scenama, Šazelov film podsjeća na čuveni francuski mjuzikl *Šerburški kišobrani / Les parapluies de Cherbourg* Žaka Demija (1964). Demijev film je Šazelu poslužio i za zaplet i za završetak. Međutim, Demi je rastanak dvoje zaljubljenih na kraju svog filma obrazložio „višim silama“: mladi automehaničar (Nino Castelnuovo) je dobio poziv za služenje vojske, a rat u Alžiru i ranjavanje trajno će ga odvojiti od Ženevjev (Catherine

Deneuve) koja je zatrudnila s njim, ali je pronašla „spas u udaji za dobronamjernog bogataša“.²³

Većina savremenih filmova koji uz pomoć tehničkih inovacija bude u gledaocu iskustva nostalgije mogu se kritikovati zato što u svom narativu prihvataju ideološku logiku kapitalizma (Sperb, 2015). Skorsizov *Hugo* ostaje na bezbjednoj ideološkoj distanci. Ekonomska kriza 1929. u *Umjetniku* izgleda kao nasumična, nepredvidljiva katastrofa; nema uvida da je kriza proistekla zbog jagme za profitom i neodgovornog poslovanja. Glavni lik Azanavisijusovog filma je prikazan kao žrtva nesrećnih okolnosti pošto su tehnološke i kulturološke promjene oslikane kao neizbježnost kojoj se nemoguće suprotstaviti. Rješavanje problema angažovanjem društvenih institucija i kolektivnim djelovanjem nigdje nijesu ni nagovještene. Umjesto toga, uspjeh se ostvaruje individualno, zahvaljujući ličnom talentu i/ili uz pomoć bliskih osoba.

Možemo zaključiti da je fenomen nostalgije, prisutan u svim kulturama, individualno jedinstven i kolektivno raznovrsan, oslikan u filmskoj umjetnosti tako da pobuđuje estetske emocije koje poprimaju veoma složena značenja. Kako svaki film slika prošlost, i onda kad govori o sadašnjici i kad je imaginacija budućnosti, u njegovoj je prirodi da pobuđuje nostalgiju koja je u digitalnoj kinematografskoj tehnologiji današnjeg potrošačkog društva često upotrebljavana kao komercijalna strategija, a rjeđe i na način samorefleksivne transmedijacije.

²³ https://sh.wikipedia.org/wiki/Les_Parapluies_de_Cherbourg pristupljeno 8. 6. 2022.

Literatura:

- Batcho KI. (2020) When Nostalgia Tilts to Sad: Anticipatory and Personal Nostalgia. *Front Psychol.* 29(11):1186. doi: 10.3389/fpsyg.2020.01186. PMID: 32547466; PMCID: PMC7274075. Pristupljeno 21. 4. 2022.

- Berdahl, Daphne. (1999) *Journal of Anthropology* ‘(N)Ostalgie’ for the present: Memory, longing, and East German things. 64(2): 192–211.

- Boym, S. (2001). *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.

- Birzache, Alina G. (2016). *The Holy Fool in European Cinema*. Routledge: New York and London.

- Brezna, Irene. (2006) ‘An enemy of symbolism’. In *Andrei Tarkovsky: Interviews*. Edited by John Gianvito. Mississippi: University Press of Mississippi. pp. 104–124.

- Bromley, Chelsea Marie. (2014) “Brave new forms: Adaptation, remediation, and intertextuality in the multimodal world of Hugo Cabret” *Master’s Theses and Doctoral Dissertations*. 568.

<http://commons.emich.edu/theses/568> pristupljeno 4. 6. 2022.

- Burns, C. L. (2011). Tarkovsky’s Nostalgia: Refusing Modernity, Re-Envisioning Beauty, *Cinema Journal*, 50, issue 2, Winter. pp.104–122.

- Cervellon, Marie-Cécile and Brown, Stephen. (2018) *Revolutionary Nostalgia: Retromania, Neo-Burlesque, and Consumer Culture*. Emerald Group Publishing, Bingley.

- Chamberlain, Carlos James. Tavernier, Great Directors. Issue 28. http://www.sensesofcinema.com/2003/great-directors/tavernier/_pristupljeno 21. 4. 2022

- Davis, F. (1979) *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press.

- Delgado, Maria. (2016). Film of the week: The Pearl Button. *Sight and Sound* <https://www2.bfi.org.uk/news-opinion/sight-sound-maga>

zine/reviews-recommendations/film-week-pearl-button pristupljeno 17. 5. 2022.

- Ebert, Roger. (1991) <https://www.rogerebert.com/reviews/daddy-nostalgia-1991> pristupljeno 5. 4. 2022.

- Feyerabend, B. (2009) *Seems like old times. Postmodern nostalgia in Woody Allen's Work*. Heidelberg; Universitaetsverlag.

- FioRito, Taylor A., Routledge, Clay. (2020) Is Nostalgia a Past or Future-Oriented Experience? Affective, Behavioral, Social, Cognitive, and Neuroscientific Evidence. *Frontiers in Psychology*, 11: 1133. doi: 10.3389/fpsyg.2020.01133

- Hill, Lee. (2021) *Daddy Nostalgie* (Bertrand Tavernier, 1990) CTEQ Annotations on film. Issue 98.

<https://www.sensesofcinema.com/2021/cteq/daddy-nostalgie-bertrand-tavernier-1990/> pristupljeno 2. 4. 2022.

- Hofer, J. ([1688] 1934). *Dissertatio Medica de Nostalgia, oder Heimwehe*, *The Bulletin of the Institute of the History of Medicine* 7, 379–91.

- Jameson, F. (1983) Postmodernism and Consumer Society. In *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Edited by Hal Foster. Port Townsend: Bay Press, pp. 111–25.

- Klein, M. (1980) *Envy and gratitude*. In *The Collected Writings of Melanie Klein*. Hogarth Press, London. (Klein, M. *Zavist i zahvalnost*. Prevela Anita Sujoldžić, Naprijed, Zagreb 1983).

- Melgarejo, María del Pilar. (2015) A Poetic of Beauty: Nature, Memory and Resilience in *El Botón de Nacar/The Pearl Button*. Catedral Tomada: Revista de crítica literaria latinoamericana, 8(14):143–163.

- Mullen, Pat. Review: 'The Pearl Button' Human Rights Watch Film Fest. April 7, 2016. December 26, <https://povmagazine.com/review-the-pearl-button/> pristupljeno 2. 5. 2022.

- Novak, Stacey (2016) The Politics of Nostalgia. The Psychoanalysis of Longing for Politics Past. <https://publicseminar.org/2016/11/the-politics-of-nostalgia/> pristupljeno 21. 5. 2022.

-
- Paletz, Gabriel M. (1992) *Daddy Nostalgia*. *Film Quarterly* 45(3): 45–49. <https://www.jstor.org/stable/1213223> pristupljeno 12. 4. 2022.
- Powell-Jones, Lindsay. *Deleuze and Tarkovsky: the Time-Image and Post-War Soviet Cinema History*. Dissertation submitted towards the award of Doctor of Philosophy Cardiff University, November 2015.
- Reynolds, Simon. (2011) *Retromania: Pop Culture's Addiction to Its Own Past*, New York: Faber & Faber.
- Romney, Johnatan (2015). Film of the Week: The Pearl Button. <https://www.filmcomment.com/blog/patricio-guzman-the-pearl-button/> pristupljeno 18. 5. 2022.
- Sharrett, Christopher. (2012) Nostalgia for the Light. *Senses of Cinema*, Issue 65 dec 2012 <https://www.sensesofcinema.com/2012/cteq/nostalgia-for-the-light/> pristupljeno 7. 4. 2022.
- Sielke, Sabine. (2017) *Retro Aesthetics, Affect, and Nostalgia Effects in Recent US-American Cinema: The Cases of La La Land (2016) and The Shape of Water Arts 2019*, 8, 87. <https://www.mdpi.com/2076-0752/8/3/87> pristupljeno 21. 5. 2022.
- Sperb, Jason. (2015). *Specters of film: new nostalgia movies and Hollywood's digital transition*. <https://www.ejumpcut.org/archive/jc56.2014-2015/SperbDigital-nostalgia/index.html> pristupljeno 8. 5. 2022.
- Tarkovski, , Andrej. (1999) *Vajanje u vremenu*. Umetnička družina Anonim, Beograd
- Turovskaya, Maya. (1989) *Tarkovsky: Cinema as Poetry*. New York: Faber & Faber
- Voeltz, Richard A. (2018) "The Joke's on History": Retro-Reality, Twee, and Mediated Nostalgia in *La La Land* (2016) <https://brightlightsfilm.com/the-jokes-on-history-retro-reality-twee-and-mediated-nostalgia-in-la-la-land-2016/#.YpT13ihBxPY> pristupljeno 30. 5. 2022.

KULTNO UBICIRANJE CRNOGORSKIH SANKTOREMA

Petar Lekić

Traces of saint cults in the Montenegrin toponymy provide a more realistic overview of medieval history, particularly in locations where worshipping of those cults is still present. On the foundations of old temples connected with certain cults, we recognise the architecture of more recent periods. Sanktorems with their overall meaning represent the continuity of the location, toponym and the time of their creation.

Sanktoremi predstavljaju toponime, koji su izvorno nastali na latinskom jeziku, a označavaju naziv mjesta nastao prema svetačkom kultu. Istraživanje tragova hrišćanskih toponima bilo je započeto još u vrijeme istraživanja češkog historičara Konstantina Jirečeka, „Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja“, urednika Mihaila Dinića u Zborniku Konstantina Jirečeka I, Beograd, 1959. Ovim pitanjem se kasnije bavio lingvista Valentin Putanec (Valentin Putanec, „Refleksi starodalmatoromanskoga pridjeva *sanctus* u onomastici obalne Hrvatske“, *Slovo*, br. 13, Zagreb, 1963). Tematika je dobila široko istraživanje u jednoj drugoj publikaciji (Petar Šimunović, „Istočnojadranska toponimija“, Logos, Split, 1986). Na teritoriji Crne Gore Branislav Borozan je dao objašnjenje o porijeklu naziva srednjovjekovnog grada Svača, koje potiče od sv. Astiusa (Vijesti, 10. avgust 2009). Toponimi su nastali od VII do XII vijeka, a rijetko i do XV vijeka. Na albanskom jeziku na

crnogorskoj teritoriji su ostali toponimi Špjetr (sv. Petar), Šinlji (sv. Ilija), Šimehil (sv. Mihajlo) i Štodra (sv. Teodor).

Sutjel. Sutjel predstavlja naziv za naselje uz rijeku Bojanu. Naselje je dobilo ime po brdašcu na kojem se nalazila crkva sv. Ilije. Tok rijeke Bojane pratili su crkveni kompleksi koji su činili hramovi sv. Nikole, sv. Đorđa, sv. Teodora i sv. Srđa i Vakha.¹ Međutim, lokalitet je imao svoju istoriju u značajno različitim hidrografskim uslovima. Kroz Svačko polje je tekla rijeka, koja se ulivala u blizini sv. Teodora. Po njoj, naselje je dobilo naziv Štodra, skraćenica od albanskog Shen Thoder. Iz pravca Mrkojevića prema Svačkom jezeru, gdje se ulivao, počinjao je rječni tok, da bi završavao kod sv. Đorđa. Južno od sv. Nikole, od Ulcinja do Bojane bila su primjetna dva ostrva, ali su sticajem okolnosti nestala.

Sutulija. Sutulija je naziv vrha u grbaljskom naselju Zagora, nastao prema crkvi. Župa Grbalj se u XII vijeku pominje pod imenom „Grispuli“, što pokazuje da je ovdje u grčko-rimskom periodu starog vijeka bila urbana naseobina (*puli – polis* grč. – grad). Na vrhu se nalazi crkva sv. Ilije, sagrađena na temelju starije hrišćanske bogomolje posvećene istom svecu. Ovaj lokalitet se vidi na topografskoj mapi „Topografia del canale di Cattaro“ u grbaljskoj župi, gdje se ističe crkva „S. Elia“.² Pored ovog toponima nacrtana je rijeka koja se uliva u more.

Hram posvećen sv. Iliji na brdu Sutulija ima jednobrodni oblik, čiji završni dio čini apsida, a gornji dio predstavlja zvonik

¹ Vidjeti Katarina Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije (9. Stoljeće – 1571)*, Ministarstvo kulture Crne Gore; Kulturni centar „Nikola Đurković“, Cetinje; Kotor, 2015; Šime Ljubić, „Skadarski zemljišnik od god. 1416“, *Starine*, XIV, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1882.

² Jevto Milović, *Istorijsko-geografski atlas Crne Gore XVI–XX vijek*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990, str. 43.

Crkva Sv. Ilije – Sutulija (Grbalj – Kotor)

sa preslicom. Crkva je dugačka 13,05 m i široka 7,20 m. Iznad vrata se nalaze dva ćirilična natpisa.

Na gornjoj ploči stoji tekst:

„ЗА ПОДИЗАЊЕ ОВОГ СВ. ХРА
МА. У СЛАВУ
СВ. ПРОРОКА ИЛИЈЕ
ПРИЛОЖИ МОНАХ ХРИСАНТИ
ЈЕ КОСТОВИЋ САВ НОВАЦ ЗА
ИСПЛАТУ МАЈСТОРА СЕЉАН
И ЗАГОРСКИ САВ МАТЕРИЈА
Л ЗА ГРАДЊУ И ХРАНУ ЗА МАЈ
СТОРЕ ХРАМ ЈЕ ОСВЕЋЕН.
ПРАВОСЛАВНИМ ЕПИСКО
ПОМ СТЕФАНОМ КНЕЖЕВИЋ
20. МАЈА 1865 ГОДИНЕ“

Na donjoj ploči stoji tekst:

„Црква Св. пророка Илије срушена
у земљотресу 1979. г. поново
је изграђена ангажовањем мјештана и
прилозима добротвора
Освештана је 07. јуна 2015. г. од
Митрополита црногорско-приморског
Амфилохија“

Sutulija. Granična pijeka u Župi Pivskoj je rijeka Sutulija. Ona sa rijekama Orašnicom i Zukvom gradi rijeku Vrbnicu, koja se dalje nastavlja u Pivu.³ Župa Pivska se pominje još u djelu *Kraljevstvo Slovena* za događaje u X vijeku, gdje se prema teritorijalnom ustrojstvu crkve, nužno nalazio hrišćanski hram.

U Župi pivskoj se nalazi crkva sv. Save i sv. Ilije. Prema zvaničnoj dokumentaciji, objekat se vodi pod imenom prvog pomenutog svetitelja, dok hram stanovništvo ovog kraja takođe prepoznaje prema drugom navedenom kultu. Crkva sv. Save, arhiepiskopa srpskog, kako se pominje u spisku crkava na teritoriji Knjaževine Crne Gore 1890. godine, gdje je urednik izdanja bio Lazar Tomanović.⁴ Kako se saznaje iz usmene tradicije, radi se o najstarijem vjerskom objektu u Pivi, čiji su djelovi ugrađeni u Pivski manastir prilikom njegove izgradnje u periodu od 1573. do 1586. godine.⁵ Crkva je jednobrodna gređevinska konstrukcija sa apsidom i nivom 1,00 m ispod površine zemlje. Objekat ima dužinu 9,75 m, širinu 5,80 m, dok dužina apside iznosi 1,82 m. Na ulazu u crkvu ugrađena su dva stećka.

³ Svetozar Tomić, *Piva i Pivljani*, Naselja i poreklo stanovništva, Odeljenje društvenih nauka, Srpski etnografski zbornik, LIX, 31, Beograd, 1949, str. 397.

⁴ *Grlica, kalendar sa šematizmom crnogorskim 1890*, priredio Lazar Tomanović, Knjaževska crnogorska državna štamparija, Cetinje, 1890, str. 43.

⁵ Obren Blagojević, *Piva, priroda, istorija, etnografija, revolucija*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1971, str. 524.

Stoliv. U južnom dijelu kotorske opštine nalazi se naselje Stoliv. Na gornjem dijelu mjesta nalazi se crkva sv. Ilije. Hrišćanska sakralna građevina se sastoji iz dva dijela, glavnog crkvenog zdanja i tornja. Glavni dio ima jednostavnu, četvorougaoonu formu. Toranj sadrži časovnik i ulazni dio.

Vrijeme gradnje crkve saznaje se na osnovu latinskog natpisa na nadvratniku:

„D. O. M.

TEMPLUM HOC

IN HONOREM S. ELIE PROPHETE

REEDIFICATUM A.D.MDLIII – RESTAURATUM VERO A.D.MDCCCXLVI“

Objekat je obnovljen 1553. godine⁶, što znači da je prije tog vremena postojao u drugačijem građevinskom obliku. Toranj je dograđen 1833. godine.⁷ Crkva je ponovo rekonstruisana 1846. godine.

Sušćepan. Lokalitet Sušćepan u Grblju, koji je zabilježio Mladen Crnogorčević, u okviru svojih granica ima crkvu sv. arhiđakona Stefana. Prema usmenom predanju, crkva je starija od manastira sv. Mihaila na Prevlaci.⁸ Svečani praznici, kada se služi liturgija su Stefandan (9. januar) i Vidovdan (28. jun).⁹ Prema zabilješci Mladena Crnogorčevića saznaje se da „nigdje u Grblju nije nađeno tako interesnih arhitektonskih ulomaka kao kod ove crkve... Ima ovećih i omanjih nadstupnina (kapitela), koji služe danas kao svijetnjaci, predmeta od piramide i pojedinih ulomaka ukrašenih vijugalicama, zubicama i palmeta; čak za prag na ulaznim vratima je upotrebljen kamen sa

⁶ Sava Nakićenović, *Boka*, Srpski etnografski zbornik, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1913, str. 218.

⁷ *Isto.*

⁸ Mladen Crnogorčević, *Crkve u Grblju*, Društvo za obnovu manastira Podlastva, Grbalj, 1998, str. 48.

⁹ *Isto.*

krasno izrađenim krstom“.¹⁰ Crkva sv. Stefana je jednobrodni objekat, sa ulazni dijelom, bez krova, na početku i polukružnom apsidom na kraju. Prvi dio je dugačak 7,80 m, dok je hram ukupno širok 4,85 m. Dužina, glavnog, zatvorenog dijela crkve iznosi 6,90 m. Oko crkve nije primjetan ostatak groblja. Hram je prilično izolovan od ostalog dijela naselja, jer u njegovom neposrednom okruženju nema kuća.

Sušćepan. Mjesto Sušćepan u Herceg Novom je dobilo prema crkvi na uzvišenju. Ostaci preromaničke crkve ogledaju se u arheološkim tragovima, koje čine parapetna ploča, grede i kapitel.¹¹ Dva glavna motiva parapetne ploče čine grifon u pokretu i ljljan. Okolo njih, sa lijeve, desne i gornje strane uklesan je spiralni preromanički preplet. Kapitel je isklesan sa tipičnim linearnim tročlanim formama u donjem dijelu, dok se u gornjem dijelu, uslijed oštećenja, naslućuju fragmenatrne cjeline.

Crkva sv. Stefana je jednobrodna, jednoapsidalna građevina sa zvonikom na preslicu. Dužina objekta je 8,50 m, dok širina iznosi 5,15 m. Na prednjem dijelu građevine, nalaze se dva ćirilična natpisa, jedan ispod drugog.

Donji natpis, predstavljen na ploči, prati uklesanu figuru sv. Stefana, koji stoji između dva stuba sa floralnim motivima, povezana voltom. U polukružnom obliku u visini glave i gornjeg dijela tijela, ispisan je tekst: Sveti Stefan (s desne strane) Arhiđakon (s lijeve strane). Ispod desnog stuba stoji natpis „ПОЖЕЉИ“. U sredini ispod svetitelja je uklesano lično ime „ЈЕСА“. Do ovog segmenta se nalazi ispisan prezime „АНТУНОВИЋ“. U redu ispod centralnog dijela upisana je godina 1939. Donji dio ove predstave čini tekst „ПРИЛОЗИ ЖЕНА АНЂЕ И СЕСТРА КРИСТИНА“.

¹⁰ *Isto.*

¹¹ Ilija Pušić, *Preromanička umjetnost na tlu Crne Gore*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2006, str. 109.

Na ploči se nalazi gornji natpis:

„СТАРАЊЕМ И НАСТОЈАЊЕМ
ИЛИЈЕ М. АТЕЉЕВИЋА
И РОДОЉУБИВИЈЕХ СУШЋЕПЉАНА
ПОНОВИ СЕ ОВАЈ ЗБОНИК
ГОД 1898“

Sušćepan. Poluostrvo sv. Stefan se nekada zvalo Sušćepan. Ova činjenica se spoznaje uvidom u austrougarsku kartografsku građu iz XIX vijeka.¹² Lokalitet se spominje u istorijskoj dokumentaciji 1442. godine.¹³ Prema postojećim podacima, uviđa se činjenica da je kaštel u više navrata bio dograđivan.¹⁴ Ostrvo je bilo sjedište bankade, odnosno suda opštine Paštrovića. Prethodno graditeljsko jezgro 1963. godine postao je hotelski kompleks.¹⁵ Mjesto je dobilo naziv po manjoj crkvi na sv. Stefanu, koja je u vrijeme kada je nastao toponim, bila glavna crkva. Pored nje je 1884. godine izgrađena veća crkva sv. Stefana.¹⁶ Ovaj hram je 1939. godine dograđivan i preimenovan u sakralni objekat posvećen sv. Aleksandru Nevskom.

Manja crkva sv. Stefana je jednobrodna građevina pravougao-nog oblika sa polukružnom apsidom.

¹² http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?layers=osm%2C8&bbox=2096696.3497479914%2C5196982.21699474%2C2108926.2742736195%2C5202848.758915627 (maj 2017).

¹³ Vidi Jovan Vukmanović, *Paštrovići, antropogeografsko-etnološka ispitivanja*, Štamparsko preduzeće Obod, Cetinje, 1960.

¹⁴ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđanja u Crnoj Gori*, Muzej Ulcinj, Beograd, Ulcinj, 1975, str. 133.

¹⁵ Tanja Vujović, „Sveti Stefan grad koji to više nije“, str. 201. u *Etnologija grada u Crnoj Gori*, urednik Petar Vlahović, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2009.

¹⁶ *Isto*.

Sutvara. Naselje Sutvara u Grblju dobilo je ime po crkvi sv. Varvare. Crkva sv. Varvare je jednobrodna, jednoapsidalna građevina, u čijem centru se nalazi zvonik na preslicu, dok se iznad krova objekta nadovezuje kupola. Dužina hrama bez apside je 17,50 m, dok širina iznosi 6,00 m. Na nadvratniku se nalaze dva uklesana prikaza polumjeseca, okrenuta ka dolje, dok se u sredini, između njih, nalazi oblikovan krst. Iznad simbola nalazi se ćirilični natpis o obnovi crkve:

„+ Папо.СѠтвар.Ск...Варвара“¹⁷

Pored crkve, u okviru istog kompleksa, nalazi se sakralni objekt posvećen sv. Đorđu. U ovoj crkvi je sačuvana ikona Dimitrija Rafailovića, na kojoj uz, predstave Isusa Hrista, Jovana Preteče, i sv. Trojice stoji tekst da je ovo umjetničko djelo nastalo za potrebe crkve sv. Vravare.¹⁸ Oko sakralnog objekta nalazi se seosko groblje. Naziv mjesta se u istorijskoj dokumentaciji prvi put spominje 1397. godine („... et omnes allud quod habemus in Sutuaara“¹⁹).

Sutvara. Izvor Sutvara u naselju Morinj na teritoriji Boke Kotorske svjedoči o postojanju crkve sv. Varvare u tom području. U savremenoj toponimiji se ne pronalazi postojanje naziva vidljivog crkvenog objekta posvećenog pomenutoj sveti-teljki. Na mjestu izvora nalazi se crkva sv. Tripuna. Objekat se prvi put u istorijskim izvorima spominje 1526. godine u testamentu Milinje iz Perasta.²⁰ Arheološka istraživanja su pokazala

¹⁷ M. Crnogorčević, op. cit., str. 7.

¹⁸ Zoran Rakić, *Fragment žitijine ikone Svete Varvare u Crkvi Svetog Đorđa u Sutvari (Gornji Grbalj)*, Boka knj. 35, Kotor, 2015, str. 249.

¹⁹ Đurđica Petrović, *Grbalj i Grbljani u XIV vijeku*, Grbalj kroz vjekove, Grbalj, 2005, str. 385 prema IAK (Istorijski arhiv Kotora), SN II, br. 1560.

²⁰ Gracija Brajković, Antun Tomić, Miloš Milošević i Zoran Radimir, „Neki manje proučavani primjeri građanske i crkvene arhitekture spomeničkog u kotorskoj opštini“, *Glasnik Pomorskog muzeja u Kotoru*, XXXV–XXXVI, 1987–1988, str. 112.

da se u osnovi hrama nalazila crkvice, koja je u narednom periodu više puta dograđivana.²¹ Sadašnja crkva je jednobrodna jednoapsidalna konstrukcija, čija ukupna dužina sa apsidom iznosi 3,95 m, dok je njena širina 2,80 m.²² Donji dio građevine se nalazi ispod nivoa zemlje.

Sutomore. Sutomore je naziv za naselje od rijeke Željeznice do Spiča na području opštine Bar. Ime naselja potiče od hagionima za benediktinski manastir Sv. Marija Ratačka. Manastir se nalazi na lokalitetu Ratac, rtu preko kojeg se kontroliše ulaz brodova u barski zaliv. Kopnenim putem išla je prirodna komunikacija od Bara prema Budvi. Lokalitet se prvi put spominje 22. marta 1247. godine pod nazivom sv. Mihailo („S. Michaele de Reteza“²³). Naziv sv. Marija za manastir pronalazi se u darodavnoj povelji kralja Milutina i njegove majke kraljice Jelene Anžuske (15. mart 1305–1307. godina).²⁴ Prema skoro čitavoj rapoloživoj pisanoj građi manastir se pominje kao sakralni objekt sv. Marije. Samostan se pominje pod imenom „sancti Salvatoris, alias sancte Marie de Rothetio“ u povelji pape Siksta IV 24. marta 1474. godine.²⁵ Manastirski kompleks sadržao je tri crkve, koje su u naučnoj literaturi evidentirane kao kapela A, kapela B i kapela C.²⁶ Pored sakralnih objekata, samostan je

²¹ Zorica Čubrović, „Istraživanja i restauracija crkve sv. Tripuna u Morinju“, *Boka*, br. 31, Kotor, 2011, str. 77.

²² *Isto*, str. 76.

²³ *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, urednici Lajoš Taloci, Konstantin Jireček, Milan Šufflaj, Adolf Holzhausen, Beč, 1913, str. 56.

²⁴ Franc Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia historeiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Apud Guilelmum Braumuller, Beč, 1858, str. 67–69.

²⁵ Momčilo Spremić, „Ratačka opatija kod Bara“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VIII, Beograd, 1964, str. 201.

²⁶ Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Savezni institut za zaštitu spomenika kul-

imao pomoćne objekte za stanovanje. Cjelokupni prostor je bio oivičen utvrđenjem.

U darodavnoj povelji kralja i kraljice navode se posjedi manastira, koji su obuhvatali područje Paštovića i Spiča sa navedenim lokalitetima. Poslije pada Bara pod vlast Osmanskog carstva 1571.godine, on prestaje da živi. Ostaci nekadašnjeg zdanja u monaškoj i sveštenečkoj funkciji, bili su razarani ljudskom djelatnošću i prirodnim nepogodama. U XVII vijeku crkveno zemljište preuzeli su okolni manastiri. Poslije zamiranja, lokalitet je i dalje bio centar sakralnih hrišćanskih obreda katoličkih i pravoslavnih vjernika. Na kartama XVII vijeka, pa nadalje specificira se lokalitet Ratac, kao referentna tačka urbanog areala.

Na ostacima crkve nalaze se dva sačuvana latinska natpisa:

„AN(N)O D(OM)INI MIII
XLVII A II XXI
DIE SEPTEN
BRO FVNDATA
FVIT IN TE(M)PORE
ABATO PAVLO
RVGERII ECL(ESI)A“
1347. godina

„+ (H)IC REQ(U)IESCIT
OSA MATRIS
LONCE“

U okviru manastira je zabilježen ćirilični natpis:

„+ СИИ КАМИ КТО/МУ/
СТАВИ КЕПАЛІА ВЉЬКША“²⁷

ture, Beograd, 1962, str. 180–188.

²⁷ O ratačkim natpisima Đurđe Bošković, Vojislav Korać, *Ratac*, Starinar, VII–VIII, Beograd, 1956–1957.

Ostaci manastira Sv. Marije na Ratu – (Sutomore – Bar)

Granice ratačkog posjeda na početku XIV vijeka specificirane su u darodavnoj diplomi.²⁸ U ovom naselju je takođe situiran

²⁸ Sačuvane su dvije verzije povelje, na slovenskom i latinskom jeziku. „Доубонцу, Забоурина и Братошъ и Топлишъ, Шаптине и Спилани и сьмегам и, а се меге: втъ Ластве, како тече стоудньнць Мостьць оу ластовско блато, горѣ втъ Мостьца оуз брдо по вѣнцоу, а вдь вѣнца оу шаптинскоу скалоу, втъ шаптинске оулице оу Соухин Потокъ, втъ Соухога Потока оу Прѣсѣкоу, втъ Прѣсѣке оу Градише и вдь Дѣвина Врѣха, вдь Цѣпича оу Вальць, оу Плишъ на-Топлишемъ, оу брдо Свинищехъ, оу Малоу СѸстрѣвицоу, оу Зеленикоу, како гледа оу море“ u Franc Miklošič op. cit., str. 68; „Monasterio Pasquizze, itemue Monasterio Gradiste sive Dubovizze bas villas, Burinam, Brates, Toplis, Septinam, Berglianem, Seglianem, Theseum cum carum confinibus. Dubovizza conterminal est Lastice, ejus fines sunt a fonte, qui a Sava usque ad Ponticulum, a Septina usque ad aleveum Torrentis, quem Siccum vocant, influitque in lacum, ab lacu usque ad Presicam, a Presica usque ad Gradistam; ab vertice montis Dievin usque ad Spizzam, a Spizza usque ad Calez, a Calez usque ad Plies, a Plies usque ad montem Svinistam, situm e regione Ostervizze, ab Ostervizza usque ad Zelenika...“ u *Monumenta Montenegrina III*, priredio Vojislav. D. Nikčević. preveli Mile Bogeski, Ana Klikovac, Vesna Hrvatini, Istorijски

toponim Brateš.²⁹ Lokalitet Šaptine se sačuvao u nekadašnjem bratstvu, koje je živjelo u Paštrovićima. Na mjestu Gradište u Buljarici je izgrađen i u više navrata dograđivan manastirski kompleks sa tri crkve. Toponim Devin vrh je danas Din vrh gdje se nekada najvjerojatnije nalazila crkva sv. Bogorodice. Spič je u širem tumačenju kraj između rijeke Željezniče i Buljarice, dok je centralni dio koncentrisan oko Crnog rta. Iznad Buljarice, prema Sutomoru nalazi se vrh Mala Ostrvica, odnosno Ostrvica.

Sutorman. Oronim Sutorman se spominje 06. juna 1408. godine („per mezzo Suterman, cum tutte terre, luoghi, fortezze, case, boiariinesse“).³⁰ Analizom sadržaja teksta uviđa se postojanje tvrđave u blizini, koja se ubicira sa lokalitetom Grad, gdje se nalaze ostaci fortifikacije. Naziv planine Sutorman potiče od crkve sv. Romana na vrhu brda, a materijalni tragovi sakralnog objekta su takođe posvećeni sv. Marku, dok na praznik ovog sveca (08. maj) se svečano posjećuje mjesto. Slovenski naziv za planinu zabilježen je u povelji Ivana Crnojevića 1482. godine, nakon njegovog povratka u državu „Перво поставихъ границу н аврхъ Сутормана (планина выше Цернице) другу где се зове три рога“.³¹ Likvidna metateza u nazivu imena Roman je nastala zbog nemogućnosti spajanja, jednog poslije drugog, dva suglasnika (*t* i *r*).

institut Crne Gore, Podgorica, 2001, str. 157.

²⁹ J. Vukmanović, op. cit., str. 62. U dokumentu se potpisuju velikodostojnici Istočnopravoslavne i Rimokatoličke crkve.

³⁰ Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke republike knjiga V, od godine 1403. do 1409.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1875, str. 119.

³¹ Simeon Milutinović, *Istorija Cerne Gore od iskona do noviega vremena*, Knjaževsko-Srbska knjigopečat, Beograd, 1835, str. 10; Božidar Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1987, str. 194.

Prema planu Đurđa Boškovića iz 1962. godine, od vjerskog objekta poznavali su se ostaci. Crkva je bila jednobrodna pravougaona građevina sa polukružnom apsidom. Dužina crkve bez apside iznosila je 5,60 m, dok je njena širina bila 4,30 m. Do stare crkve nalaze se temelji novog sakralnog objekta u izgradnji.

Sutorman. Na prostoru naselja Dub u Grblju nalazila se crkva sv. Roman. Ova tvrđnja proizlazi iz toponima Sutorman (donji, srednji i gornji).³²

Sutivan. U široj okolini Bijelog Polja nalazi se mjesto Sutivan, gdje se nalazi crkva sv. Jovana. Preko naziva mjesta jasno se utvrđuje postojanje latinskog svetačkog naziva za crkvu. Ostaci romanskog stanovništva u Polimlju očituju se u toponimima Latinski put, Latinsko groblje, Latinska džada, Biskupovine i Kaludra.³³ U osnivačkoj povelji manastira Žiča 1220. godine u ovom kraju se spominju „оу Затонѣ села: Чръньча съ заселиемъ си, вѣъ Ивани съ заселиемъ“.³⁴ Lokalitet Crnča potiče od staroslovenskog jezika, odnoseći se na monahe koji su nosili crnu odjeću.³⁵ Prema ovoj etimologiji u medijavelnom periodu je postojala raširena sveštenička zajednica u neposrednoj blizini Sutivana. Toponimi sa istim korijenom riječi na južnoslovenskom prostoru su Crnča na Drini iznad Višegrada³⁶,

³² Ljubo Mačić, *Grbalj, pogled na prošlost i sadašnjost*, Društvo za obnovu manastira Podlastva, Kotor, 2011, str. 53.

³³ Mirko Barjaktarović, „O čemu nam svedoče geografska imena Gornjeg Polimlja“, *Onomatološki prilozi*, XVII, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2004, str. 412.

³⁴ Franc Miklosič, op. cit., str 11.

³⁵ Aleksandar Loma, „Rani slojevi hrišćanskih toponima na starosrpskom tlu“, *Onomatološki prilozi*, XI, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1990, str. 6.

³⁶ <http://mapcarta.com/18943664> (jun 2018).

Crnča na Drini iznad Ljubovije³⁷, Crnci jugoistočno od Danilovgrada³⁸, Crnci sjeverozapadno od Pljevalja³⁹, Crnci sjeverozapadno od Foče⁴⁰ i Crnci jugoistočno od Prozora.⁴¹

Crkva sv. Jovana u Sutivanu je jednobrodni objekat sa tri kupole i polukružne apside na krajevima. Osnova hrama je trikonhalna. Dužina crkve sa apsidom je 12,00 m, dok širina naosa iznosi 6,00 m.⁴² Obnova objekta je počela 2007. godine, kada je izvršeno njegovo osveštanje.

Sutorina. Oblast Sutorina prema Herceg Novom ukazuje na postojanje kulta sv. Irine. Ova oblast predstavlja zaleđe nekadašnjeg grada Kastel Novi. Sutorina se u istorijskoj dokumentaciji spominje 1382. godine. Područje je bilo naslonjeno na grad sv. Stefan, koji je 1448. godine postao sjedište Hercegovine, jer je zahumski vladar Stjepan Vukčić Kosača uzeo titulu „herceg od sv. Save“. Osmansko carstvo je 1482. godine osvojilo Herceg Novi.

Sustaš. Crkva Sv. Anastazija (sanctus Anastasius), u Sustašu, prema kojoj je naselje dobilo ime, nije zabilježena u pisanim istorijskim izvorima, ali je utvrđena na osnovu lingvističke analize i arheološkog istraživanja 2007. godine.⁴³

³⁷ <http://mapcarta.com/18750578> (jun 2018).

³⁸ <http://mapcarta.com/18999202> (jun 2018).

³⁹ <http://mapcarta.com/18942318> (jun 2018).

⁴⁰ <http://mapcarta.com/18887730> (jun 2018).

⁴¹ <http://mapcarta.com/18922818> (jun 2018).

⁴² Božidar Žurić, „Crkva sv. Jovana u Sutivanu – arhitektura“, str. 35 u Miomir Cvijović, *Crkva sv. Jovana Krstitelja u Sutivanu*, Odbor za izgradnju crkve sv. Jovana Krstitelja u Sutivanu, Bijelo Polje, 2014.

⁴³ Marina Marasović-Alujević, *Hagionimi srednjovjekovnog Splita*, Starohrvatska prosvjeta, III, 15, Split, 1986, str. 269–304; Dejan Gazivoda, *Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Sustaš u Baru*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore nova serija, VII, Cetinje, 2011, str. 153–169.

Tragovi crkve u temelju pokazuju da je hram bio jednobrodna, jednoapsidalna građevina. Objekat je bio dužine 5,60 m i širine 2,60 m.⁴⁴ Prepoznate su dvije faze gradnje sa debljinom poda od 0,07–0,08 m u prvoj i oko 0,17 m u drugoj fazi.⁴⁵ Tokom istraživanja pronađeno je više ljudskih grobova unutar crkve.

Supetka. U Pečuricama se nalazila crkva sv. Petke, odnosno evidentira crkvište Supetka⁴⁶, preko kojeg se spoznaje postojanje sanktorema koji se odnosi na crkvu. Na latinskom jeziku ime svetiteljke se piše sancta Veneranda. Na slovenski je izvršen doslovce prevod, što je poznato prema danu u nedjelji (dies Veneris – Petak).

Suban. Iza zidina starog grada Bara, prema planini Lisinj, nalazi se lokalitet Suban, a uz ovaj toponim Đurđe Bošković je zabilježio lokalitet Sanfila. Naziv je nastao prema crkvi sv. Urbana. Ona se spominje u dokumentu 18.VI 1543. godine u smislu „*le confine se San Urban.*“⁴⁷ U gradu je 1579. godine egzistirala bratovština sv. Urbana.⁴⁸

Tragovi crkve na mjestu Suban su vidljivi pored starog puta, koji je vodio ka Bartuli. Hram je bez apside bio dugačak 5,55 m, dok je širina iznosila 4,65 m. Poluprečnik apside je bio 2 m. Crkva je bila podignuta na stijeni. Razaznaju se ostaci objekta iz

⁴⁴ Dejan Gazivoda, op. cit., str. 155.

⁴⁵ Isto, str. 165.

⁴⁶ Božidar Šekularac, Cvetko Pavlović, *Toponimija opštine Bar*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2012, str. 262.

⁴⁷ Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Gospa od Škrpjela, Perast, 2014, str. 814. Vidi Lovorka Čoralić, *Tragom barskih patri-cija u Mlecima, (kraj XIV stoljeća – XVI st)*, Radovi Zavoda za povijesne zna-nosti u Zadru, 48, Zagreb – Zadar, 2006.

⁴⁸ Isto. Vidi Slavko Kovačić, *Apostolska vizitacija Barske nadbiskupije 1579. godine*, Znanstveni skup Fra Šimun Milinović (1835–1910), Povijesne okolnosti i djelo, knjižica sažetaka, Split, 2010.

XIII vijeka.⁴⁹ Hram je obnovljen u drugoj polovini XIV ili u prvoj polovini XV vijeka, a razrušen u drugoj polovini XVII vijeka.

Sukuruć. Na teritoriji naselja Sukuruć⁵⁰ nalazila se crkva po kojoj je naseobina dobila ime (sv. Krst). Okruženje ovog naselja se pominje u Cetinjskom ljetopisu u vidu granica Hota i Mataguža.⁵¹ Djelovi sa sakralnog objekta i groblja skupljeni su u jednu liniju u obliku međe, dugačke oko 50 m. Kontura crkve se ne razaznaje, već je poznato mjesto nekadašnje građevine.

Sutani. Na karti iz 1769. godine Gustava H. Sanonea i priređivača G. Kantelje između Bara i Ulcinja upisan je toponim Sutani, što se možda odnosi na kult. sv. Ivana.⁵²

Sanfila. Iza Starog Bara prema planini Lisinj nalazi se lokalitet Sanfila. Preko prefiksa u prvom dijelu riječi, očividno se radio o nekadašnjoj crkvi. Izvodi se mišljenje na bazi ličnog imena u drugom dijelu toponima da je vjersko zdanje bilo posvećeno sv. Filomeni ili sv. Filipu.

⁴⁹ Arheološke radove vodili su arheolozi Omer Peročević i Dejan Drašković koji su završeni u junu 2016. godine.

⁵⁰ Vidi Pavle Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba I-II*, Univerzitetska riječ; Istorijski Institut SR Crne Gore, Nikšić, 1991.

⁵¹ „Međa Hotska i mataguška od cara Stjepan cara turskoga primljena: u izvor Pješčanika i posred Hrenča s ove strane Bogišine kruške na Budanov grab, pa dalje na drugi grab, i na Ninkovića laz, uz goru u Hot.“ u B. Šekularac, *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, op. cit., str. 113.

⁵² *Zupci times*, br. 109, Bar, april 2021, str. 2.

KOLAŠINSKO LIPOVO U SVIJETLU TOPONIMA

Novica Vujović

The paper presents the register of toponyms of Lipovo in Kolašin, collected through interviews with the locals. The corpus of materials from the villages and hamlets of Lipovo was added to the fund of names from the Katuns of Lipovo on Sinjavina Mountain. The accentual and phonetic character of the toponyms is given according to the pronunciation of the interviewees.

Lipovo je prostorno veliko naselje u kolašinskoj opštini, na nekoliko kilometara od grada, a lijevo od magistralnoga puta Kolašin – Mojkovac.¹ U dužem pojasu od magistralnoga puta u pravcu Sinjavine smješteno je više lipovskih zaselaka ili, kako ih mještani zovu, sela.

Cilj je ovoga rada da da što potpuniji registar toponima kolašinskoga Lipova. Toponomastički materijal prikupljen je anketiranjem mještana toga područja što je ujedno bio i jedini izvor za naše istraživanje.

Jezik ispitivanoga područja obrađen je u cijenjenoj monografiji *Govor okoline Kolašina*² autora Mata Pižurice,

¹ U nama dostupnim priručnicima i geografskim leksikonima nijesmo pronašli odrednicu Lipovo, te smo informaciju o njegovu geografskom položaju i karakteristikama toga tipa sveli na naše prozaično zapažanje.

² Mato Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 12, Titograd, 1981.

Kako je ovaj govor na planu akcenta i u pogledu drugih kriterijuma

Rovčanina po rođenju i višedecenijskoga profesora novosadskoga Filozofskog fakulteta. Treba za razumijevanje onomastičkog stanja Lipova obratiti pažnju na pojedinosti o demografskim prilikama, migracijama, te plemenskim granicama iz Uvoda knjige, a koje su adekvatno kontekstualizovane u Pižuričnim zaključcima o jeziku toga područja. Iz obilja korisnih zapažanja izdvojićemo i jedan koji smo i sami potvrdili prikupljanjem materijala na terenu. Pižurica, konstatuje ovo: „Međutim, pošto je došlo do skoro potpune smjene stanovništva, mikrotoponimija je prilično siromašna, što sasvim odudara od opšte crnogorske situacije. Po pravilu su primljeni samo nazivi naseljenih mjesta, vodenih tokova i krupnijih oblika reljefa i geomorfoloških cjelina. Pridošlo stanovništvo je taj nedostatak nadomještalo, kada je to u mikrookvirima bilo potrebno, savremenim apelativima i označavanjem aktuelnog vlasništva“.³

U govoru mještana ime sela živi isključivo u akcenatskome liku Lìpovo. Budući da je u govoru stanovništva oronim *Sinjavina* izvorno vrlo frekventan zbog katuna i ispaše stoke od

uklopljen u sistem crnogorskih govora pogledati u: Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.

Proučavao ce vrijedi uputiti i na dr. literaturu iz crnogorske onomastike, kao npr. rad „Antroponimija u toponimiji Rovaca“ autora Mata Pižurice – *Prva jugoslovenska onomastička konferencija*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976, str. 103–122.

U vezi s našom temom korisna može biti monografija Rajka Raosavljevića *Morača Rovca Kolašin* (Stručna knjiga, Beograd, 1989) i konkretno poglavlje „Porijeklo nekih geografskih naziva“ (str. 325–331).

Takođe i rad Radojice Jovićevića „Poreklo i akcenat peraških imena Lipo i Lipa“ objavljen u knjizi *O imenima* (Filološki fakultet, Beograd, 1995).

³ M. Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 12, Titograd, 1981, str. 7.

koje žive⁴, a s druge je strane u literaturi i javnoj komunikaciji posvjedočeno njegovo neujednačeno pisanje – vrijedno je istaći da je autentična forma *Sinjavina*, dok je akcenat – Sinjāvina. Ove usputne i kratke napomene zaključićemo time da je riječ o građi s uglavnom prozirnom motivacionom osnovom: znatan je dio gradnje toponima, na primjer, prema geomorfološkim karakteristikama terena, prema antroponimu (vlasnik, prethodni vlasnik, osoba stradala na tome mjestu itd), primjećujemo, takođe, imena motivisana etnonimima i tako redom.

U Lipovu žive ili odavde vode porijeklo ova prezimena: *Bâltić, Bázović, Bõjić, Bõšković, Bùlatović, Čõgurić, Dõžić, Drágović, Dúlović, Grüić, Ìlñčić, Jèknić, Kèker, Kljáić, Kovijanić, Måksimović, Måndić, Milóšević, Mírковиć, Mrđāk, Òbrenović, Pérović, Pòpović, Pùletić, Rádović, Símović, Šćepánović, Šúković, Tõdorović, Živković, Vlähović, Vûković* i druga prezimena.

Imena koja u nastavku dajemo u abecednome nizu prenešena su vjerno u fonetskom i akcenatskom liku kakav smo čuli od govornika tokom obilaska terena u junu 2022. Informatorima Milijanki Puletić, Mišku Puletiću, Peru Kekeru, Vladu Bojiću i Nenadu Todoroviću iskreno zahvaljujemo na saradnji.⁵ Stanovništvo govori o podjeli naselja na Donje Lipovo i Gornje Lipovo, s izraženom specifičnošću da nerijetko informatori nijesu precizni u pogledu tačne granice između tih cjelina. S obzirom na to da je riječ o jezički homogenom području – toponime prezentujemo bez podjele na pripadnost gornjem odnosno donjem dijelu naselja. Gorepomenuta upućenost

⁴ Postoji pravilo po kojemu se izdizalo na Sinjavinu i koje su mještani strogo poštovali.

⁵ U komunikaciji s informatorima na terenu, te kasnije tokom provjere nekih imena i opisa lokaliteta mnogo nam je pomogao filolog Aleksandar Čogurić, inače posvećenik zavičaju, konkretno kolašinskim Lugovima, đe mu i živi dio porodice.

stanovništva na Sinjavinu opredijelila nas je da građu s lipovskih katuna i njima pripadajućim lokalitetima na planini damo zajedno s ostalim lipovskim imenima.

Ànđelića / Anđelīća dô, livade na Sinjavini

Arbànačkī dõlovi, lokalitet na Sinjavini, šira oblast za ispašu stoke

Àrvāckē livade, livade, pašnjak u D. Lipovo

Bákovičkō pòlje / pòlje, livade, nekad bile i njive

Bákovići, selo, zaselak

Bàra Stèvānova, livada

Bàrjanovica, pašnjak, brdašce

Bèganova klisura, lokalitet i prolaz, prelaz prema Bučju

Bìstrica, selo, zaselak

Bìstrica, rijeka

Bìstrica, selo, zaselak

Blātina, selo, zaselak

Bòrovā glāva, uz ždrijelo

Brāići, lokalitet, po nekima granica između D. i G. Lipova

Brèstov dô, do u šumi

Brèzovica Džájovića, zaselak, predio

Bròd Púkovića, lokalitet i izvor; tragovi erozije; iznad Migalovice

Bùkovac, nekad bio katun, u gredama

Càrevići, zaselak

Crkvòštāk, izvor

Cugùljāš, lokalitet u D. Lipovu

Čāgljev / Čēgljev dô, livade

Čèlo, okomita stijena; izvor Bistrice

Čüke, zaselak

Čèlavē glāvice, pašnjaci i livade na Sinjavini

- Ćetālē glāvica, livade, sad pašnjak, predio na Sinjavini
- Ćíkovci, lokalitet u Bistrici
- Dīvnō břdo, ravan, livada u obliku brdašca
- Divórad, zaselak, žive Bojići i Bulatovići, nekad bilo veliko selo
- Dô Bòrišića, lokalitet na Sinjavini; po nadimku Bulatovića
- Dô Džájovića, livada, po Džaju koji im je bio predak; od njih su Lazarevići
- Dòbrā vòda, livada, izvor
- Dòlovi (X 2), livade
- Dùbokī pòtok (x 2), potok
- Dùrakōvci, lokalitet u D. Lipovu
- Đèvojačkā gláva, vrh na Sinjavini
- Gláve rāšačkē, brda, glavice
- Glávica vránčeva, uzvišenje
- Glávica, uzvišenja i pašnjak, iznad Plane
- Gojánac, izvor
- Gòvedā gláva, plandište na Sinjavini
- Gòvedā gláva, brdašce, vidikovac
- Grabine, predio, blizu Todorovića
- Gradina, uzvišenje, lokalitet
- Grāđišta, lokalitet na Sinjavini, veliki kompleks livada u privatnome vlasništvu
- Grànica, granica između kolašinske i mojkovačke opštine
- Grēde, stijene
- Gřkovo, livade na Sinjavini, kućišta
- Gřmožūr, livade, kamenit predio
- Grüića Pòlje, zaselak, naseljeno područje
- Güsār, lokalitet na Sinjavini

Güsār mālī, brdo

Güsār vèlikī, vrh na Sinjavini

Jäblānov vřh, vrh na Sinjavini

Javórak, zaselak

Javòraš, livada, izvor

Javòrike, predio

Jāvorovā gláva, uzvišenje iznad katuna Potrk

Jěčmen dô, lokalitet na Sinjavini, katun

Jěđinā bükva, širi lokalitet u G. Lipovu

Jělovā rāvan, livade, lokalitet, neki ga smještaju u G. Lipovo a po nekima je dio D. Lipova

Jòšanica, lokalitet u Bistrici

Jóvovića glāve, više glavica na Sinjavini

Kälića Sèlo, zaselak

Käljića vrèlo, livada i izvor

Kātūn Bõjjića, katun

Kātūn mīlački, katun

Kātūn rāšačkī, katun

Katūnina (Mālā i Vèlikā), katun na Sinjavini; pojila za stoku; livada

Kěljěvci, predio s vrtačama na Sinjavini

Kěškā Glāvica, zaselak

Klisura, zaselak

Klisura, uspon prema kraju sela, nepristupačan teren, tu je i put probijen; izvor Plašnice

Kljěštine, livade

Kněškē Glāvice, zaselak

Kněždō, livade, spomenik, nekad bila kula Lazarevića pa je kupili Dulovići

Kosmàtica, lokalitet u D. Lipovu

- Kòvrčkī kātūn, katun i predio na Sinjavini
Křš Bräića, krš, stijena
Křš Grùbanov, krš, stijena
Křš Mèmedov, mala zaravan u Bistrici
Křš Plánīn, krš, stijena
Křš Šüşića, krš, stijena
Křš Vúkōv, krš, stijena
Křšina, livada
Kükavica, brdo, ispod je izvor
Kúla, livada na Sinjavini
Kúlića Pōlje, zaselak
Kúsinovača, livade i predio u D. Lipovu
Läzine, livade
Lèdnī izvor, izvor pored Markove lazine
Líca Džájovića, lokalitet
Ljješnice, livada
Ljipovo
Lisā Gréda, zaselak
Lökva, livada i voda
Lümer, glavica, vidikovac
Mâlā mèđa, livada, izvor
Mâlā gradina, uzvišenje
Mâlō ždrijélo, lokalitet u D. Lipovu
Mànitō prlo, prlina, lokalitet ispod Javorka
Màrgita / Margita, ravan na Sinjavini, dvadesetak starih kućišta; specifična velika stijena kao spomenik; velike kamene gomile u blizini
Màrkova läzina, pašnjak, sad i šuma, velike javorike
Mäzalovica, izvor

Mìgalovica, po nekima granični pojas između Gornjeg i Donjeg
Lipova

Miljanova pèćina, pèćina

Mìnina vòda, izvor

Mìnjina bàra, lokva u šumi, G. Lipovo

Mìnjōva lõkva, lokalitet na Sinjavini; po Minju Janketiću

Mìnjōva pèćina, lokalitet na Sinjavini

Mràmōr, livada

Múžnice, strana prema Jablanovom vrhu

Nōvičīn kāmēn, grupa stijena, mjesto na kojemu je umro neki

Novica

Òblā gláva, šuma više Brezovice

Òkrūglē livade, livade na Sinjavini

Òkrūmci, tri-četiri lokaliteta u Bistrici

Òpāljenā gláva, glavica na Sinjavini

Órnica Pèrišina, lokalitet, livada

Órnica Nōvičina, lokalitet, livada

Órnice, zaselak

Òšljāk, katun i predio na Sinjavini

Pékovića kātūn, katun na Sinjavini

Pilác, katun

Pìperskā dòlina, lokalitet ispod Vratla

Plânā, selo, zaselak

Plâne, pašnjak, livada

Plášnica, rijeka

Plöča, dio na putu

Pòbrđa, livada

Počivala, livada, lokalitet

- Pödovi, lokalitet
- Poglédalo, vidikovac
- Pölje Úsovića, lokalitet, pripada Planoj
- Pòtok Jäkšića, potok, pripada Planoj
- Pötrk, katun
- Prèslo, predio na Sinjavini, prelaz s katuna na livade
- Räindō, livada
- Råjkov dô, do u šumi
- Råpājlovac, livada, pašnjak
- Råšackā plōča, u gredama, nekad bio katun
- Ravànjškō grōblje, livada
- Råvnī křš, lokalitet u Bistrici
- Ropùšica, livada, vrelo, šuma oko
- Rù(j)evīk, po nekima u D. Lipovu a neki ga smatraju dijelom G. Lipova
- Rudèžine, glavica, groblje
- Sändine snijéžnice, pećine u kojima su snijeg čuvali do narednoga snijega
- Sävina vòda, voda; predanja su oprečna: neki ga vezuju za Sv. Savu, a neki uz Savu Anđelića
- Sävinskā / Savinskā gréda, stijena
- Säviskō / Savinskō ždrijèlo, klanac ka Savinoj vodi
- Skorùpača, mjesto u gredi, iza Borove glave prema planini; po predanju tu se spotaklo kljuse s kacama skorupa
- Smrdan, voda, ubao za napajanje stoke
- Stàrac mālī, vrh na Sinjavini
- Stràne čistē, nekad livade; u tursko vrijeme sijana žita, sad sve papratina
- Strúgovi, lokalitet u selu, kamenjari (strmi su i kameniti ali stoka može da pase)

Strûg Pèrutića, kamenjari

Stô, vrh na Sinjavini, prevoj prema moračkim katunima

Studénac, livada

Studénci, grede

Sûvō pòlje, predio, pašnjak

Svilaja, jedna kuća, bila nekad crkvena kula, iza Gruića Polja

Šānac, zidine na Gradini, mjesto đe je bitka bila

Škôla, po nekima granični pojas između G. i D. Lipova

Šótova lōkva, po Šotu Bojiću iz Plane

Šûpljā gláva, glavice

Šenòkos, livada

Šenòkosi, livade, pašnjak

Tandàrkā gradīna, uzvišenje, ispod nje pronađena i stara koplja,
pretpostavlja se da potiču još iz ilirskoga doba

Tègovine, livada

Tòdorov izvor, izvor

Tòdorovići, zaselak u Bistrici

Tòrovi / Tórovi, velike livade u šumi

Toròvskī křš, křš, stijena

Tòškovića livade, predio

Trnòvača, livada

Trnjáci, izvor

Třnjev dō, livade

Tútovača, livada i lokalitet okolo

Tùralica, mala uzvišenja na zaravni; svaki ih je katun imao

Ůmovi, grede

Ůskī dō, dolinica, lokalitet u G. Lipovu

Vasíljev klík, jedan vrh, ime po barjaktaru lipovskome Vasilju
Vukoviću

Vèkljevac, livada
Vèlikā gradīna, uzvišenje
Vèlikā lāzina, livada, pašnjak
Vèlikī strūg, kamenjari
Vèlikō ždrijélo, lokalitet u D. Lipovu
Vèljā bāra, u Bistrici
Vijestina, zaselak, lokalitet ispod škole
Vójkovići, selo, zaselak
Vrátlo, strane, serpentine prema Sinjavini
Vrèlo (X 2), voda
Vrèlo bìstričkō, izvor Bistrice
Vřh Pùletića, pašnjak, livade
Vřh Rāšāna, pašnjak, livade
Vřh Rosávljevića, pašnjak, livade
Vřtače, veliki prostor, više udubljenja i lokaliteta na Sinjavini
Zāublina, zaselak, lokalitet
Zoríca, livade
Zoričkō vrèlo, izvor

Literatura:

- Čirgić, Adnan: *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.
- Jovićević, Radojica: „Poreklo i akcenat peraških imena Lipo i Lipa“, *O imenima*, Filološki fakultet, Beograd, 1995.
- Pižurica, Mato: „Antroponimija u toponimiji Rovaca“, *Prva jugoslovenska onomastička konferencija*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976, str. 103–122.
- Pižurica, Mato: *Govor okoline Kolašina*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 12, Titograd, 1981.
- Raosavljević, Rajko: *Morača Rovca Kolašin*, Stručna knjiga, Beograd, 1989.

ZBIRKA NUMIZMATIKE U NARODNOM MUZEJU CRNE GORE

Marina Šoć

Various types of money have circulated in the territory of Montenegro from ancient times to the present day. They can be divided thematically into several units: Illyrian, Roman, Byzantine, coins of coastal cities, coins of the Balšić family. Between the 15th and the 19th centuries, all the important currencies of that period were in use: Turkish akce, the Venetian sequin, groschen, scudo (gold and silver), lira, thalers, and ducats. The oldest coin found in this region is considered to be a Greek stater coin from the 4th century BC, with the image of the supreme deity Zeus. This paper describes the numismatic collection of the National Museum of Montenegro.

Numizmatika kao istorijska nauka, bavi se proučavanjem istorije robno-novčanih tokova, monetarne djelatnosti, nastanka, istorijskog razvoja i upotrebe novca od najstarijih vremena do danas.

Uopšteno govoreći, numizmatika (od lat. *numisma* ili *nomisma* < grč. νόμισμα: kovani novac), pomoćna je istorijska i arheološka disciplina koja proučava nastanak, razvoj i upotrebu kovanoga novca (monete), njegovo istorijsko (političko, epigrafičko, hronološko, heraldičko) i državnopravno značenje,

umjetničke osobine, ekonomsku vrijednost, kupovnu moć, kao i jezik (na njemu ispisan, lingvistika). U širi domen numizmatike spadaju i medaljerstvo, faleristika (sakupljanje ordenja) i skripofilija (sakupljanje starih vrijednih papira). Takođe uključuje prikupljanje i proučavanje različitih kovanica (drevnih i modernih), papirnog novca i medalja. Metalni novac kao platežno sredstvo u opticaju je više od 3.000 godina. Najstariji metali koji su se koristili za izradu novčića bili su: bakar, niki, srebro, zlato i platina. Izučavanje novca uključuje i istraživanje amblema, natpisa, likova, težine i čistoće metala kao i proučavanje istorijskog, kulturnog i privrednog života u prošlosti.

Numizmatika¹ se dijeli na tehničku (sve u vezi sa zakonskim uredbama o kovanju/izradi novca, vrijednosti itd) i primijenjenu (kao izvor za istorijska istraživanja), a po razdobljima na antičku, srednjovjekovnu, i modernu. U ekonomskim teorijama tretira se kao nauka o novcu, i kao dio monetarne ekonomije.

Još od antičkih vremena postoje brojni izvori koje bilježe pojedinci kao vlasnici medalja i kovanica.² Nastanak numiz-

¹ Zadatak numizmatike kao nauke je da ustanovi mjesto i vrijeme nastanka novca, vladara koji ga je kovao, izučavanje natpisa i slika na kovanicama, kao i razvitak graverske umjetnosti određenog vremena. Izučavanjem novca može se u kontinuitetu pratiti početak, procvat i stagniranje umjetnosti, razvitak trgovine, društveno-političkog ekonomskog života jednog društva kroz istoriju.

² Ljudi su oduvijek cijenili rijetke proizvode do kojih nije bilo lako doći, a rijetki novčići nisu iznimka. Jedan od prvih zabilježenih numizmatičara bio je rimski car August, koji je po pisanju istoričara Suetoniusa iz prvog vijeka nove ere, za vrijeme festivala i drugih posebnih prilika znao gostima pokazivati svoju kolekciju starih i egzotičnih novčića. Pjesnik Frančesko Petrarka posjedovao je kovanice s likom tog istog cara Augusta, jer je ostalo zabilježeno da je 1355. godine predstavio svoju kolekciju antičkih rimskih novčića Karlu IV, caru Svetog Rimskog Carstva. Tokom renesanse mnogi plemići, kraljevi, carevi i pape skupljali su rijetke i skupe kovanice, zbog čega je numizmatika dobi-

matike kao naučne discipline vezuje se za XIV vijek, kada N. Oresme objavljuje *Raspravu o postanku, prirodi, pravu i mijenjanju kovanih novaca (Tractatus de origine, natura, iure et mutationibus monetarum)*.³

Kao nauka utemeljena je tek u XVIII vijeku objavljivanjem djela *Nauka o starim novcima (Doctrina nummorum veterum, I–VIII, 1792–98)* J. H. Eckhela⁴.

Vrijednost kovanice prvenstveno zavisi od njene rijetkosti i stepena očuvanosti. Razvojem društvenih zajednica, sve većom potrebom za što jednostavnijim platežnim prometom, pojavljuju se prve novčane vrste, nastale na definisanju vrijednosti odnosa među metalima, težini i kvalitetu. Kovanice se smatraju predmetima od istorijskog, kulturnog i umjetničkog značaja. Pružaju mnoštvo podataka, daju širu sliku kulturnog, političkog, ekonomskog razvitka jednog naroda, tj. jedne epohe.

...

Na teritoriji Crne Gore od antičkog doba do danas, u zavisnosti od društveno-političke i ekonomske situacije cirkulisale su različite vrste novca. Tematski se mogu podijeliti u nekoliko

la naziv „kraljevski hobi“.

<https://www.centarzlata.com> › num...

³ <https://www.enciklopedija.hr> › natu...

⁴ Dolazi do razvoja numizmatike kao discipline pa se pojavljuju mnogobrojni skupljači i obrađivači numizmatičke građe (Th. Mommsen, Charles i François Lenormant, Anatole de Barthélemy, John Yonge Akerman, Arnold Luschin von Ebengreuth, Wilhelm Kubitsch i dr). Objavljuju se stručni časopisi: *Numismatic Chronicle* (London), *Revue numismatique* (Pariz), *Zeitschrift für Numismatik* (Berlin), *Numismatische Zeitschrift* (Beč), *Rivista italiana di numismatica* (Milano) i dr., osnivaju mnogobrojna numizmatička društva. Prvo je osnovana Numismatic Society of London (1836, danas *Royal Numismatic Society*). Najznačajnije numizmatičke zbirke nalaze se u muzejima Londona, Oksforda, Kembridža, Glazgova, Pariza, Berlina, Beča, Budimpešte, Minhena i Njujorka. Isto.

cjelina: ilirski, rimski, vizantijski, novac primorskih gradova, novac Balšića. Od XV do XIX vijeka, u upotrebi su bile sve značajnije valute tog perioda: *turska akča, mletački cekin, groši, škude (zlatne i srebrne), lire, taliri, dukati*.

Najstarijim novcem pronađenim na ovom području smatra se grčki novac *stater* iz IV vijeka prije nove ere, sa likom vrhovnog božanstva Zeusa, na aversu⁵. Iz perioda II vijeka, prije nove ere, pronađeno je više vrsta ilirskog novca kovanog u Risnu⁶ za vrijeme vladavine ilirskog kralja Balajosa⁷.

Dolaskom rimljana, ilirska država prestaje da postoji, ulazi u sastav rimske administrativne jedinice, poznate pod nazivom Prevalis – provincija Prevalitana. Razvojem trgovine, podizanjem novih naselja i sve više prisutnih rimskih veterana, ilirski novac postepeno nestaje sa tržišta, dok rimski novac postaje sve dominantnije platežno sredstvo. Na antičkom lokalitetu Duklje, pronađeni su najstariji primjerci rimskog novca sa likom cara

⁵ Pavle V. Novaković, *Perper – crnogorski novac*, Beograd, 2014, str. 7–8.

⁶ Risan, antički biser Crne Gore, važan je arheološki lokalitet ne samo za evropsku, već i za svjetsku kulturnu baštinu. Riječ je o velikom centru koji je kontinuirano živio u vrijeme Ilira, Grka, Rimljana. Na ovom lokalitetu 2013. godine pronađeno je 4.656 novčića iz perioda vladavine kralja Balajosa, koji ukupno teže 15 kilograma. Otkriće je najbrojniji numizmatički nalaz u Evropi, pronađen na jednom mjestu. Kovanice su pronađene u posudi sličnoj loncu. Posebno je značajno, jer je riječ o ilirsko-helenističkom periodu, drugom i trećem vijeku prije naše ere, kad je Risan, očigledno bio na vrhuncu ekonomske i političke moći.

Otkrića iz Risna važna za svjetsku arheologiju,

<https://www.portalanalitika.me/> (pristup 5. IX 2022)

⁷ Artur Evans je otkrio još 1870. godine u Risnu novčić misterioznog ilirskog kralja Balajosa. Na novcu je predstavljen profil kralja sa šeširom na glavi, a na naličju je boginja Artemida. Na novčićima je ime kralja napisano na grčkom, kao i titula – *basileus*. Interesantno je da su identični novčići kasnije pronađeni na Hvaru, Akvileji, Pulji i Kalabriji. Isto.

Augusta, Tita, Hadrijana, Vespazijana, Marka Aurelija⁸.

Nakon podjele Rimskog carstva 476. godine, na Istočno i Zapadno, provincija Prevalitana dolazi pod uticaj Vizantije, a samim tim vizantijski novac (kovan u Carigradu, u bakru, srebru i zlatu: *follares – folari*), postaje glavno platežno sredstvo.

Dolaskom Slovena na Balkan, početkom VII vijeka, provincija Prevalis dobija ime Duklja. Ne postoje pouzdani materijalni izvori o tome da li su dukljanski knezovi kovali novac.

Od kraja XII vijeka, Duklja, odnosno Zeta, počinje ekonomski i politički slabiti, tako da 1185. godine, ulazi u sastav Raške države. U periodu dominacije Raške države nad Zetom u optičaju je strani novac, car Stefan Uroš I (1243–1276), počinje kovati srebrni novac po ugledu na mletački *matapan*. Novac je bio prihvaćen na širem području, prvenstveno od strane Dubrovnika, kao najvećeg trgovačkog centa na istočnoj obali Jadrana.⁹

Zeta je u nemanjićkoj državi imala izvjesnu autonomiju, posebno gradovi na primorju poput Bara, Risna, Kotor, koji su bili moćni zanatski i trgovački centri, na što ukazuje privilegija da su kovali sopstveni novac. Uporedo sa time u primorju se sve više koristio mletački novac. Mletački novac kovan je po uzoru na vizantijski novac (na aversu, ugraviran lik Isusa Hrista, na reversu, lik svetog Marka zaštitnika Venecije), tzv. *cekin*.

Kotorski novac

Kotor je u srednjem vijeku bio najveći i najznačajniji finansijski i trgovački centar Zete. Neki autori navode Kotor kao jedan od glavnih centara gdje se kovao novac u XI vijeku. Najstariji kotorski novac bio je bakarni *folar*. Na aversu je imao lik Svetog

⁸ Pavle V. Novaković, *Perper – crnogorski novac*, Beograd, 2014, str. 11.

⁹ Isto, str. 17.

Tripuna (zaštitnika grada sa cvijetom ljiljana u desnoj ruci i natpisom STRI- *Ph*ON, na reversu gradsku kulu i natpis CIVIT – CATARI).

Postojalo je više vrsta ovih folara, sa razlikom u likovnim predstavama Sv. Tripuna sa krstom ili ljiljanom i natpisom SANTE – TRIFON na aversu. Reversni natpisi su CATARI – CIVITAS ili obrnutim redom CIVITAS – CATARI.

Osim *folara* kovao se i polufolar – *obol*, na aversu imao je lik Sv. Tripuna (bez ljiljana ili krsta), na reversu prikazana je gradska kula sa zastavom i natpisom: M CATARENSIS.

Kovnice novca¹⁰ na ovom području postojale su i za vrijeme vladavine bosanskog kralja Tvrtka I 1385. godine, i za vrijeme dominacije Mletačke Republike. Kovnica je radila sve do 1640. Posljednji put Kotor je kovao novac pod francuskom okupacijom 1813. godine.

Ulcinjski novac

Prva vrsta ulcinjskih folara potiče iz perioda vladavine cara Uroša, na aversu ima ugraviran lik cara sa krunom na glavi, žezlom i šarom u rukama. Tu je natpis VRO (S) IUS. Na reversu je lik bogorodice, zaštitnik grada, i natpis SC (MA) RIA. Pod vlašću Balšića, Ulcinj je kovao svoj lokalni novac – *bakarni folar*.

Srednjovjekovni grad Svač u zaleđu Ulcinja na obali Šaskog jezera, takođe je kovao novac.

¹⁰ Tehnički značaj zbirke numizmatike ogleda se u tome što su kovanice rađene u različitim vremenskim periodima, kovane od plemenitih metala i legura, slijede razvoj ne samo ekonomije već i tehnologije jednog vremena. Njihov izgled i vrsta zavisili su od radionice gdje je kovan (gladak, nazupčen, sa natpisima, ornamentima i drugim detaljima).

Novac grada Bara

U periodu vladavine Balšića, Bar je kovao svoj novac *bakarni folar*. Poznate su tri vrste barskih folara. Na jednoj dominira predstava zaštitnika grada, Sv. Đorđije sa oznakom S. G. Interesantno je to što su na obje strane novca prikazane scene svetitelja koji ubija aždaju. Treća vrsta folara kovana je u vrijeme vladavine Mletačke Republike (1423–1571), takođe sa likom gore pomenutog svetitelja.

Nakon smrti cara Dušana 1355. slabi moć Raške i Nemanjića. U Zeti vlastelinska porodica Balšića koristi povoljan politički momenat, nastojeći da osamostali Zetu u čemu uspijeva. Počevši od Đurđa I Balšića, počinje kovanje sopstvenog novca, što je svakako bio izraz ekonomske, političke i vojne moći Zete. Najviše sačuvanih primjeraka ovog novca (srebrnih *groša*), iz perioda je vladavine Balše III, a najmanje iz perioda vladavine Balše II.

Odlaskom dinastije Balšića sa političke scene i slabljenjem države Zete, sada već Crne Gore, nema ekonomske mogućnosti za kovanje novca. Crnojevići su bili zaokupljeni pokušajem da sačuvaju državu od turske dominacije.

Od 1514–1521. god. postojao je poseban Crnogorski sandžakat kojim je upravljao islamizirani sin Ivana Crnojevića, poznat kao Skender-beg Crnojević. Tako da se u tom vremenskom periodu kao platežno sredstvo koristila isključivo turska *akča*.

...

Crna Gora konačno je uspjela da iskuje svoj (prvi) novac 1906.¹¹ u Beču. Po izgledu, odgovarao je austrijskom sitnom nocu – *helerima*. Crnogorski srebrni novac (1, 2 i 5 perpera), bio

¹¹ 28. avgusta 1906. raspisom ministra finansija i građevina, objavljenim u *Glasu Crnogorca* br. 35 iz 1906, pušten je u promet prvi crnogorski novac.

Pavle V. Novaković, *Perper – crnogorski novac*, Beograd, 2014, str. 74.

je u potpunosti kao austrijski novac, po veličini, težini, finoći materijala od kojeg je izrađen. U opticaj se pušta crnogorski nikleni i bakarni novac. Bio je izrađen od vrlo kvalitetnog materijala sa zadovoljavajućim idejnim rješenjem.

Crnogorski novac poznat pod imenom *perper* prvi put se spominje u *Ukazu knjaza i gospodara Crne Gore, Nikole I.* od 4. V 1909¹². Riječ *perper* potiče od grčke riječi *HYPERPERON*, što znači sjajan, užaren, prečišćen.

Nacrt za izgled *perpera*, odnosno idejno rješenje uradio je akademski slikar Ilija Šobajić¹³. Graver je bio austrijski medaljer Stefan Schwartz. Novac je kovan u Parizu u kovnici *Bertrand et Beranger*. Kovanice su bile od 1 do 5 *perpera*, nominalne vrijednosti austrijske *krune*.¹⁴

Na aversu prikazan je lik knjaza Nikole, u centralnom dijelu, sa natpisom *Nikola I B. M (božjom milošću) Knjaz i Gospodar Crne Gore*. Iznad knjaževog lika prikazana je stilizovana lovorova grančica. Na samoj ivici novca ugravirani su inicijali graver SS (Stefan Schwartz).

Na reversu *perpera* – tj. centralnu kompoziciju čini crnogorski grb (dvohlavi orao), sa krunom. U polukrugu iznad stoji natpis: *Knjaževina Crna Gora*. Pri donjem kraju novčića nalazi se broj koji označava vrijednost monete (1 do 5). Lijevo u polukrugu prikazana je hrastova grančica, a desno lovorova na čijem je sastavu ispod broja vrijednosti, ispisano *perper*. Ispod natpisa *perpera* nalazi se godina kovanja 1909.

Svi kasnije iskovanani srebrni novčići od 1 do 5 apoena, imaju identičan izgled, osim godine kovanja i promjene u imenu

¹² Isto, str. 85.

¹³ Šobajić (1876–1953.), osmislio je izgled prvog crnogorskog novca – *perpera*, u apoenima od 1, 2 i 5, koji su izrađeni u srebru 1909. godine. Ilustrovao je ciklus crnogorskih jubilarnih poštanskih maraka 1910. godine kao i ostale emisije od 1907. do 1913. godine, te prigodne plakete i medalje.

¹⁴ Isto, str. 92–93.

države, Knjaževine odnosno Kraljevine Crne Gore, kao i titule suverena Knjaz, odnosno, Kralj Crne Gore.

Ukazom objavljenom 6. II 1910. ovlašćuje se ministar finansija i građevina da pusti u promet i iskuje 1.630.000 zlatnih i srebrnih perpera.¹⁵ Perper je kovan u Beču u Carskoj i Kraljevskoj kovnici, u period između 1906. i 1908. Godine.

Godine 1909. kovan je u Parizu, u kovnici *Baertrad et Beranger*. Razlozi su bili političke prirode. Odnosi između Beča i Cetinja uveliko su pogoršani usljed Aneksione krize. Perper kovan 1909. lošijeg je kvaliteta i izrade, od svojih ranijih izdanja iz 1906–1908.

Crna Gora je 15. avgusta 1910. godine, odlukom Crnogorske narodne skupštine, proglašena kraljevinom. Povodom tog događaja, (kao i proslave jubilarne pedesetogodišnjice stupanja na prijesto i pedesetogodišnjice braka knjaževskog para), 15–17. avgusta, organizovane su brojne svečanosti na Cetinju, između ostalog, pripremano je puštanje u opticaj kovanog jubilarnog zlatnog novca¹⁶ – perpera.

Crnogorski zlatni kovani novac po svim karakteristikama spada u sam vrh evropske numizmatike XX vijeka. Krase ga ljepota dizajna, majstorska gravura, vrhunaska izrada, mali broj iskovanih primjeraka, raznovrsnost od 10 apoena i 4 vrste materijala. Najljepši i najređi je apoen od 100 perpera.

Apoeni od 20 i 100 perpera iz ove emisije, imaju obodni natpis kao primjerci kovani u periodu Knjaževine Crne Gore.

Međutim, politička situacija na Balkanu 1912. (Prvi balkanski rat), odnosno priprema Crne Gore za rat, uslovila je stagnaciju kovanja zlatnog novca – perpera. Kako se Crna Gora pripremala za rat, sva raspoloživa finansijska sredstva bila su usmjerena prema tom cilju. Tako da se u ovom periodu kovao samo sitni

¹⁵ Isto, str. 94.

¹⁶ Izdato je ukupno 2.030.000 perpera u zlatu u apoenima od 10, 20 i 100 perpera. Isto, str. 109.

nikleni i bakarni novac, lošijeg kvaliteta od ranijih varijanti. Ovo je ujedno period kada počinje štampanje papirnog perpera od 1 do 100 apoena (štampanog u štampariji u Pragu).

Svih 6 apoena štampani su u različitim bojama. Apoen od 1 perpera je tamnoplave boje, Apoen od 2 perpera, tamno crvene (bordo), boje. Apoen od 5 perpera, maslinastozelene boje. Apoen od 10 perpera, crvene boje, apoen od 50 perpera, svijetlo ljubičaste boje, apoen od 100 perpera, braon boje.

Crna Gora je u periodu od 1906. do 1914. godine, iskovala ukupno 5.370.000 perpera¹⁷, u deset apoena i četiri metala. Kovani perper uspio je da istisne iz upotrebe strani novac, i da čak bude prihvaćen i cijenjen kao platežno sredstvo i van granica¹⁸ Crne Gore.

Prvi svjetski rat onemogućio je kovanje sitnog srebrnog, niklenog i bakarnog novca 1914. godine. Zbog velikih troškova i finansiranja ratnih operacija, pušta se u opticaj papirni novac. Novčanice od 5, 10, 20, i 100 perpera štampane su u Državnoj štampariji na Cetinju.

Svi apoeni (5 do 100 perpera), ovog izdanja imaju identične dimenzije (155 x 107 mm), i identičan dizajn.

Crnogorski kovani novac, po preciznosti i jasnoći gravure, dizajnu, preciznosti, tehnici izrade, spada u sam vrh svjetske numizmatike tog vremena. Ovo se posebno odnosi na zlatni kovani novac, u prvom redu na apoene od 100 perpera.

¹⁷ U bakru je iskovano i pušteno u promet ukupno 40. 000 perpera u apoenima od 1 i 2 pare. U niklu 600.000 perpera u apoenima od 10 i 20 para. U srebru je iskovana najveća količina 2.700.000 perpera u apoenima od 1, 2 i 5 perpera. U zlatu, pušteno je u promet 2.030.000 perpera u apoenima od 10, 20 i 100 perpera. Isto, str. 175.

¹⁸ Ovo najbolje dokazuje činjenica da je Austougarska monarhija, prihvatila monetarnu konvenciju sa Crnom Gorom, neuporedivo manjom državom po ekonomskom potencijalu i količini novca u opticaju. Isto, str. 176.

Zbirka numizmatike

Zbirka numizmatike Narodnog muzeja Crne Gore, broji 300 primjeraka¹⁹, nastalih u različitim vremenskim periodima od antičkog doba do početka XX vijeka.

- Antički novac: stariji antički novac, obuhvata vrijeme egzistiranja ilirske države i period nakon njene propasti do kraja I vijeka, prije nove ere, mlađi antički period odnosi se na vrijeme rimske dominacije na ovim prostorima, od I do V vijeka nove ere.

Za stariji period vezuju se nalazi²⁰ novca sa lokaliteta Carine (Risan), helenističke nekropole Budve, nekropole u Momišićima (kod Podgorice), u Gostilju (Donja Zeta) i Karlova mogila kod Sutomora.

- Rimski novac: sa lokaliteta Carine (Risan), Šuranj (Kotor), rimske nekropole – Budva, Starog grada Ulcinj, Municipijum S – Pljevlja i Dokleje, pripadaju periodu vladavine dinastije Flavijevaca, (kraj Rimske republike, I i II vijek). Kovan je od bakra (*as*), bronzе (*sestercij*), srebra (*denar*) i zlata (*aureus*).

- Srednjovjekovni novac čine mletački (venecijanski), dubrovački, srpski i kotorski. Mletački novac bio je u opticaju najviše u primorskim gradovima. Kovan je po uzoru na vizantijske zlatnike, od 1284. godine, do kraja XVIII vijeka, srebrni *matapan* ili *groš* i *zlatni cekin*, *mletački dukat*, *lira*. Antički i srednjovjekovni novčići bili su nepravilne forme (loptastog oblika, oblika pasulja ili metka), konkavnog ili kupastog izgleda.

¹⁹ Podaci uzeti iz Elaborata o revalorizaciji pokretnih kulturnih dobara *Zbirka numizmatike*, Cetinje, 2013.

²⁰ Novac je pronađen tokom brojnih arheoloških iskopavanja, ali i kao slučajni nalaz.

Dubrovački novac poznat kao srebrni *dinari (grosso), taliri, folari, cekini*, kovan je od 1300. godine, sve do 1803. godine. Primorski gradovi koji su imali autonomiju, kovali su sopstveni novac. U Kotoru se od XI do XV vijeka kovao *folar i obol* sa likom sv. Tripuna od bakra, i *groš* od srebra.

Od XV do XVII vijeka, pod patronatom Venecije, kovani su *folari, soldi i gazzete* od bronzne, bakra ili mesinga, a *groševi i grossetti* od srebra.

Srpski novac, kovan je u Prizrenu, Skadru, Ulcinju, Novom Brdu, Smederevu, zvao se *dinar* (bakarni, nikleni, srebrni i zlatni), pripada zapadnoj tradiciji kovanja, spoju vizantijske i mletačke tradicije.

- Turski novac se pojavljuje širenjem Osmanskog carstva. U XV vijeku, platežno sredstvo postaje srebrna *akča (aspra), bakarni (mangir), srebrni groš (kuruš), zlatni dukat (antun fundukli)* po uzoru na venecijanski. Kovnice novca su bile u Beogradu, Kratovu, Kučevu, Ohridu, Sarajevu, Skoplju, Carigradu i Misiru.

- Italijanski novac kovan je u Državnoj kovnici u Rimu. Pojedini primjerci iz zbirke su rad renomiranih medaljera Giuseppe Romagnoli-a i Attilia Silvia Motti-a. Naziv *lira (marengi)*, zlatnici, su sa likom kralja Viktora Emanuela II. Na liri od 1878. do 1897. godine prikazan je kralj Umberto I, a kovanice sa likom Viktora Emanuela III, datiraju iz perioda 1902–1927. godine.

- Francuski novac (*franak*) sa likom cara Napoleona III pripada razdoblju od 1852. do 1870. godine.

- Papski novac kovao se za poglavare Rimokatoličke crkve i biskupe Rima. Prvi papa koji je kovao novac je Hadrijan (772–775). Bili su to *srebrni denari*. Na novcu se pored imena vladara, nalazilo i ime pape. Samostalni novac, pape su kovale od perioda vladavine pape Bonificija (1294–1303). U vrijeme velike šizme (1377. i 1407), novac se kovao u Rimu, Avinjonu,

Bolonji, Spoletu. Na osnovu raspoložive građe utvrđeno je da je novac kovalo više od 100 papa.

- Ugarski novac: Austrougarska monarhija bila je dvodjelna država, tako da je Ugarska (Mađarska), krajem XIX i početkom XX vijeka, kovala svoj novac (*kruna, forint i franak*), sa likom cara Franja Josipa.

- Austrijski novac²¹ kovan je od bakra, nikla, srebra i zlata (*krajcer, heler, groš, filer, florin, dukat, talir, gulden*). U XIX i početkom XX vijeka kovan je dukat *Franjo Josip*, kao i *florini i franci* sa likom cara Franja Josipa.

- Engleska, najpoznatiji kovani novac je *Sovereign*, što u prevodu znači vladar ili suveren.

- Crnogorski novac (*perper*) kovan je od 1906. godine u Beču. Idejno rješenje za kovanice dali su crnogorski akademski slikar Ilija Šobajić i austrijski medaljer Stefan Schwartz (Švarc). U zbirci su zastupljene emisije metalnog perpera iz 1906, 1908, 1909, 1910, 1912, 1913. i 1914. godine.

Izučavanjem novca može se u kontinuitetu pratiti početak, procvat i stagniranje umjetnosti, razvitak trgovine, društveno-političkog i ekonomskog života jednog vremena, odnosno epohe.

Zadatak numizmatike kao nauke je da ustanovi mjesto i vrijeme nastanka novca, vladara koji ga je kovao, izučavanje natpisa i slika na kovanicama, kao i razvitak graverske umjetnosti određenog perioda.

²¹ Veliki dio Balkana bio je pod vlašću habzburške dinastije, koja je vladala Austrijom, a posredno i njemačkim carstvom (XVI vijek). Isto.

20 krajcera, 1869. (Austrija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 1

Avers: desni profil cara, sa lovorovom grančicom u kosi i natpisom FRANC IOS . I. D. G. AVSTRIAE IMPERATOR.

Revers: austrijski grb, u sredini nominala 20 i natpis LOD. ILG. REX. A. A. 1869 HVNGAR. BOHLEM. GAL. (fotografija 1)

vladar: Franjo Josif (Franz Jozef)

materijal: srebro

R – 2 cm

10 soldi, 1869. (Vatikan)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 2

Avers: lijevi profil Pape, okolo natpis PIVS. EX. P M. A. XXIII, po obodu bobičasti niz.

Revers: u sredini nominala 10 SOLDI, ispod godina 1869, okolo lovorove grančice i natpis STATO PONTIFICIO, na dnu sa lijeve strane 50, sa desne C. Po obodu bobičasti niz. (fotografija 2)

novac Pape Pija (1846–1878)

materijal: srebro

R – 1,5 cm

Medžidija, (Turska)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 2

Avers: arapsko pismo, pa obodu bobičasti niz.

Revers: arapska slova i razni sitni ornamenti. Po obodu, takođe bobičasti niz. Otkupljen od Žarka Petrovića, iz Pljevalja, 1948. (fotografija 3)

vladar: Abdul Medžid (1839–1861)

materijal: srebro

R – 4,4 cm.

30 talira, 1764. (Austrija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 2

Avers: desni profil carice, u kvadratu, natpis MARIA THERESA G. R. I. G HUBOREC i nominala 30.

Revers: grb u kvadratu, natpis BUSIM. MO 1764 X ARGHID AUSTDUX.

Otkupljen od Žarka Petrovića, iz Pljevalja, 1948. Poništen. (fotografija 4)

vladarka: Marija Terezija.

materijal: srebro

R – 3 cm

1 krajcer, 1790. (Njemačka)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 3

Avers: u sredini desni profil kralja, okolo DGR. I. SAGE II V. BO. REX. A. A.

Revers: u sredini nominala EIN KREUTZER, ispod 1790 i slovo S. Okolo hrastova i lovorova grančica. (fotografija 5)

vladar: Josif II Habsburški

materijal: bakar

R –2,2 cm

sold. (Venecija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 4

Avers: grb, natpis SAN . MARC . VEN ispod grba II.

Revers: natpis DALM, ispod T, na dnu ALBAN. Novčić nepravilnog oblika. (fotografija 6)

materijal: bakar

R – 2,5 cm

solad, 1795. (Dubrovnik)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

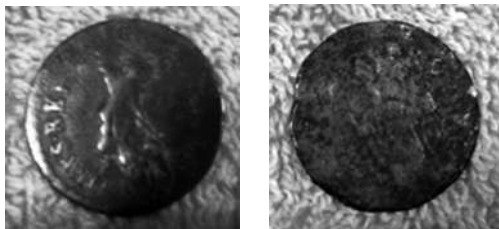
br. 5

Avers: lik sv. Vlaha, sa oreolom oko glave, u ruci drži pastoralni štap, okolo natpis RTV DE.

Revers: Isus Hrist, 1795, natpis RHACVSIME. Slova su nečitka. (fotografija 7)

materijal: bakar

R – 2 cm

dukat, (Venecija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

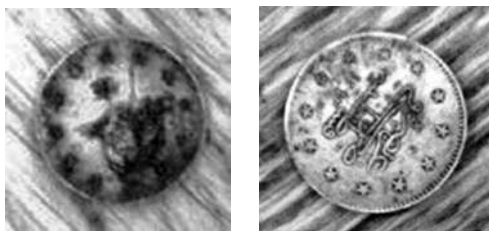
br. 6

Avers: u sredini grb, mletački lav sa zatvorenom knjigom, iznad i ispod djetelina, natpis SAN. MARC . VEN.

Revers: DALM. ET. ALBAN, iznad i ispod djetelina. (fotografija 8)

materijal: bakar

R – 2,5 cm

groš, 1900. (Turska)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 10

Novac sultana Abdalhamida II (1876–1909), godina kovanja 1900, mjesto kovanja Carigrad.

Avers: arapsko pismo, ukrašeno ornamentima. (fotografija 9)

Revers: floralni ukrasi, okolo arapski natpis.

vladar: Sultan Abdalhamid II

materijal: srebro

R – 1,5 cm

10 talira, 1777. (Austrija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 11

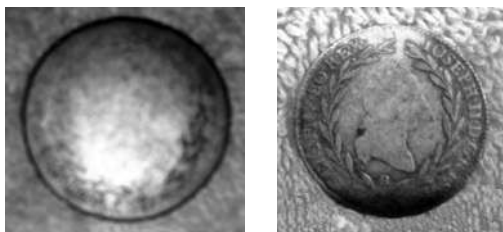
Avers: sredina nečitka, po rubovima novca lovorove grančice i natpis IMP. RU. BO.REG. M.THERESIA. D. C. R.

Revers: u sredini grb, sa krunom, ispod grančice sa nominalom 10 talira. Po ivici natpis BURG.SLM.MO 1777. X. ARCHID. AUST. DUX. Medaljer: Francis Stephen. (fotografija 10)

vladarka: Marija Terezija

materijal: srebro

R – 2,4 cm

10 fiorina, 1789. (Njemačka)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 12

Avers: centralnu kompoziciju novca predstavlja desni profil kralja, ispod profila nalazi se slovo R, po obodu ukras čine lovorove grane i natpis GERM. HV. BO. REX IOSEPH. II . D.G.R.I.S.A.

Revers: u sredini reversa nalazi se grb sa krunom, ispod u krugu nominala 10, natpis LOTH.M.D.HET 1789 ARCH.AVST.D.BVRG. (fotografija 11)

vladar: Josif II Habsburški

materijal: srebro

R – 2,5 cm

10 centi, 1855. (Francuska)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 14

Avers: lijevi profil cara, sa natpisom u krugu NAPOLEON III EMPEREUR 1855.

Revers: grb i natpis u krugu EMPIRE FRANCAIS DIX CENTIMES, na dnu B. (fotografija 12)

vladar: Napoleon III

materijal: bakar

R – 3 cm

10 santima, 1893. (Italija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 15

Avers: u sredini novca prikazan je lijevi profil kralja, sa natpisom UMBERTO I RE D ITALIA. Ispod, na obodu novčića ugravirana je signatura medaljera Speranza.

Revers: u sredini reversa nalazi se nominala 10 centesimi, sa zvijezdom (iznad), ispod je ugravirana godina kovanja novca 1893, po ivici ugravirana lovorova i hrastova grančica. (fotografija 13)

vladar: Umberto I

materijal: bakar

R – 3 cm.

20 santima, 1941. (Italija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 15

Avers: u sredini prikazan je lijevi profil kralja Vittoria Emanuela, kružno natpis VITT. EM. III RE. E. IMP. Na dnu novčića signatura G. ROMAGNOLI.

Revers: lik Savoja, (u kosi štit sa krstom sa italijanskog grba) i sjekira, sa lijeve strane slovo R i XIX, na dnu nominala c 20 i 1941.

Medaljer i skulptor Giuseppe Romagnoli (1872–1966). (fotografija 14)

vladar: Vittorio Emanuele III

materijal: srebro

R – 2 cm

20 talira, 1848. (Austrija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 17

Avers: desni profil cara, sa lovorovom grančicom u kosi, kružno natpis FERD I D. G. AVSTR. IMP. HVNG. B. REX. H. N. V . R. L. V D. G. L . A . A. A. Na dnu slovo B.

Revers: u sredini figura Bogorodice, sa Hristom u naručju, oreolom oko glave. Na obodu bobičasti niz i natpis: PATRONA HVNG. 1848. S . MARIA . MATER . DEI. nominala 20. (fotografija 15)

vladar: Ferdinand I

materijal: srebro

R – 2,5 cm

baiocco, 1755. (Vatikan)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 18

Avers: u sredini novca nalazi se natpis VN BAIOTTO GVB 1755, oko natpisa nalazi se floralni ukras, na obodu bobičasti niz.

Revers: na reversu papska obilježja, sa natpisom XIV P. M. A. VI BENEDICE. (fotografija 16)

materijal: bakar

R – 3,5 cm

talir, 1780. (Austrija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 21

Avers: desni profil carice, ispod inicijali S F, u krugu ide natpis R. IMP. HUBOREG. M. THERESIA D. G.

Revers: grb monarhije sa natpisom ARCHID. VST. DUX. BURG. G. OTVR 1780. X.

(fotografija 17)

vladarka: Marija Terezija

materijal: nikl

R – 4 cm

20 soldi, 1823. (Njemačka)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 22

Avers: prikazan desni profil kralja Franca I Habsburškog, uokviren lovorovim granama i natpisom po obodu: AVST. IMPERATO FRAN-CISCVS I. D. G.

Revers: u sredini reversa je grb, ispod nominala 20, natpis GAL-LODIL. REX . A. A. 1823 HVN. BOH. LOMBET. Novac je kovan za potrebe habsburške monarhije u Italiji. (fotografija 18)

vladar: Franc I Habsburški

materijal: srebro

R – 2,5 cm

50 santima, 1863. (Italija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 29

Avers: prikazuje desni profil kralja, okolo natpis VITTORIO EMANUELLE II, ispod godina kovanja 1863. Ispod (vrata), signatura medaljera.

Revers: u sredini reversa ugravirana je nominala vrijednost novca, 50 centesimi, iznad REGNO D' ITALIA, ispod lovorova grančica i slovo M. Po obodu novčića, bobičasti niz. (fotografija 19)

vladar: Vittorio Emanuele II

materijal: srebro

R – 1,5 cm

1 ore (stoti dio krune), 1899. (Danska)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 33

Avers: u sredini aversa nalazi se inicijal C, broj IX sa krunom iznad broja, ispodje godina kovanja 1899.

Revers: u sredini reversa nalaze se riječi ORE, iznad nominala 1, (lijevo riba. desno, grančica). (fotografija 20)

vladar: Kristijan IX

materijal: bakar

R – 1,5 cm

Kotorski novac iz vremena providura

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 34

Novčić je oštećen i nečitak.

Avers: na aversu vide se dva nejasna kruga, sa brojevima VIII, XII 2, 7 III.5

Revers: u nepravilnom krugu, vidljiv broj 1595 X. (fotografija 21)

materijal: bakar

R – 3 cm

2 ½ centa, 1868. (Španija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 37

Avers: prikazuje lijevi profil kraljice, u krugu natpis ISABEL II POR LA GRACIA DE DIOS 1868. *Revers:* na reversu je grb, sa natpisom REINA DE LAS ESPANA, nominala 2 ½ centa. (fotografija 22)

vladarka: španska kraljica Isabela II

materijal: bakar

R – 2,5 cm

½ penija,

1874. (Engleska)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 37

Avers: prikazuje lijevi profil kraljice sa lovorovom grančicom u kosi, natpis VICTORIA BRITT.

Revers: figura ratnika, ispod godina kovanja 1874, kružno natpis HALF PENNY. (fotografija 23)

vladarka: Kraljica Viktorija

materijal: bakar

R – 2,4 cm

5 talira, 1773. (Austrija)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

38.

Avers: sredina nečitka i nejasna, okolo novčića nalazi se lovorova grana, sa kružnim natpisom IMP M.THERESIA. D.

Revers: u sredini reversa nalazi se grb, ispod grba ugravirane grančice, u sredini nominala 5, kružno natpis BURG .CO. 1773 ARCHID. Medaljer Francis Stephen. (fotografija 24)

vladarka: Marija Terezija

materijal: srebro

R – 2,5 cm

foliar, (Kotorski novac)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 46

Avers: u sredini folara nalazi se lik sv. Marka, sa perom u jednoj ruci, knjigom u drugoj i rustičnim prikazom lava na dvije noge.

Natpis VENETI . S . MARCUS.

Revers: lik sv. Trifuna, sa palminom granom u jednoj ruci, krstom u drugoj. Sa strane su slova F.P. Kružno natpis CATARI . S . TRIFON. (fotografija 25)

materijal: bakar

R – 1,8 cm

aureus, 244-249. (Rimsko carstvo)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 53

Avers: lijevi profil rimskog imperatora, sa natpisom IHOCL DIVSULS.

Revers: figura ratnika na konju, okolo III B F. (fotografija 26)

materijal: zlato

R – 2 cm

5 lepta, 1869. (Grčka)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 70

Avers: u sredini je prikazan lijevi profil vladara, ispod lika, godina kovanja novca 1869, okolo natpis: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΙ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΙ ΕΛΛΗΝΙΩΝ.

Revers: u sredini nominala 5, ispod ΛΕΠΤΑ, iznad ΟΒΟΛΙΟΣ, okolo lovorova i hrastova grančica. (fotografija 27)

materijal: bakar

R – 2,5 cm

20 para, 1906, 1908, 1914. (Crnogorski novac)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 72

Avers: u sredini novčića nalazi se natpis – 20 napa, ispod godina kovanja 1914, sa natpisom ΚΡΑΛЈЕВИНА ЦРНА ГОРА, okolo bobičasti niz.

Revers: grb, sa bobičastim nizom po obodu. (fotografija 28)

materijal: niki

R – 2 cm

1 perper, 1909. (Crnogorski novac)

Spisak numizmatičke zbirke

02-435 od 30. 12 1961.

br. 72

Avers: prikazuje desni profil knjaza Nikole, ispod lika, ukras – lovorova grana, kružno natpis НИКОЛА I БМ КЊАЗ И ГОСПОДАР ЦРНЕ ГОРЕ. Iznad knjaževog lika prikazana je stilizovana lovorova grančica. Na samoj ivici novca ugravirani su inicijali graver SS (Stefan Schwartz).

Revers: centralnu kompoziciju čini crnogorski grb (dvoglavi orao), sa krunom. U polukrugu iznad stoji natpis: КЊАЖЕВИНА ЦРНА ГОРА. Pri donjem kraju novčića nalazi se broj koji označava vrijednost monete (1 perper). Lijevo u polukrugu prikazana je hrastova grančica, a desno lovorova na čijem je sastavu ispod broja vrijednosti, ispisano perper. Ispod natpisa perpera nalazi se godina kovanja 1909. (fotografija 29)

materijal: srebro

R – 2,5 cm

...

Zbirka numizmatike Narodnog muzeja Crne Gore svjedočanstvo je jednog vremena, ukazuje na društveno-političke, kulturne, ekonomske prilike države, na česte i burne ratne godine, politička i socijalna dešavanja.

Umjetnički značaj kulturnog dobra, pored osnovne funkcije (platežnog sredstva), pokazuje umjetničke i estetske vrijednosti i renome gravera i medaljera koji su živjeli u različitim vremen-skim intervalima. Ono predstavlja opšteprihvaćena dostignuća u

vještini medaljerskog stvaralaštva, visok kvalitet obrade u kovanju i izradi novca. Svaka epoha imala je specifične monete, koje su se razlikovale po veličini, obliku i vrsti materijala od kojeg su izrađivane.

Naučni značaj dobra izražava se kroz mogućnost primjene nauke o monetama, koja proučava istoriju robno-novčanih tokova i njihove materijalne ostatke. Predmeti ove zbirke predstavljaju važan materijal istorijskog, privrednog, političkog i kulturnog razvoja.

Kao takva numizmatika je postala važna naučna grana koja numizmatički materijal obrađuje kao izvor za političku i ekonomsku istoriju, epigrafsku hronologiju, heraldiku i istoriju umjetnosti.

Starost dobra datira od antičkih vremena do 1914. godine.

Literatura:

- G. Elezović, *Turski spomenici*, Beograd, 1940.
- V. Ivanišević, *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd, 2001.
- M. Jovanović, *Srpski srednjovekovni novac*, III izdanje, Beograd, 2012.
- M. Kirsanov, *Novac u Crnoj Gori, dinar u Crnoj Gori (1918–2000)*, Cetinje, 2007.
- Č. Marković, *Novac u Crnoj Gori, (Novac na antičkim nalazištima u Crnoj Gori)*, Cetinje, 2007.
- R. Mandić, *Metalni novac*, Beograd, 2003.
- S. Mijušković, *Zaostavština vladike Visariona Borilovića, Istorijski zapisi*, XII Cetinje, 1956.
- Numizmatičko odeljenje Narodnog muzeja u Kraljevu, *Novac Srbije, Crne Gore i Jugoslavije 1868–1941*, Kraljevo, 2003.
- B. Šekularac, *Novac u Crnoj Gori, Razvoj crnogorske numizmatike*, Cetinje, 2007.
- V. Vinaver, *Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI–XVIII vek)*, Beograd, 1970.
- P. Novaković, *Perper – crnogorski novac*, Beograd, 2014.
- <https://www.centarzlata.com> › num...
- <https://www.enciklopedija.hr> › natu...
- Otkrića iz Risna važna za svjetsku arheologiju,
- <https://www.portalanalitika.me> /(pristup 5. IX 2022)

CRNOGORSKO-ITALIJANSKI BRAČNI PAROVI U VIHORU IZBJEGLIŠTVA NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Ivo Mišur

Italian soldiers invaded Montenegro from Albania in the spring of 1941. They stayed for just over two years, leaving it in the late summer of 1943. A short stay in Montenegro changed the lives of some Italian soldiers forever because it was there that they found the love of their life and their lifelong companion. This article deals with the refugee years of seven married couples after the Second World War. Information about these couples can be found in the petitions and requests for help that they sent to the International Refugee Organization that are kept today in the archives in Arolsen, Germany.

Sile Osovine su 6. travnja 1941. napale Kraljevinu Jugoslaviju. Povod je bio istupanje iz netom potpisanog Trojnog pakta nakon puča. Nespremna jugoslavenska vojska je poražena u svega jedanaest dana. Podjelom interesnih zona dogovoreno je, između Hitlera i Mussolinija, da Crna Gore bude pod talijanskom vojnom kontrolom. Talijanske trupe su ušle na teritorij Crne Gore 17. travnja 1941. Prehrana i briga o velikom broju talijanskih vojnika zahtijevala je dobro organiziranu logistiku. Cetinje je vrlo brzo posjetio tadašnji najpoznatiji crnogorski zet, talijanski kralj Vittorio Emanuele III. Razlog posjeta bio je dizajniranje morala talijanskim vojnicima, ali i legitimacija okupacije.

Poštanska markica u Crnoj Gori za vrijeme talijanske okupacije

Vojska je tijekom dvije godine boravka na području Crne Gore poduzimala vojne akcije protiv partizana, ali je počinila i zločine nad civilima. Unatoč ratu i političkim prevratima život se nastavio u Crnoj Gori. Talijani su svakodnevno bili u kontaktu s lokalnim stanovništvom. Neki od kontakata prerasli su u romantične veze Crnogorki i Talijana. Zbog teške i neizvjesne ratne situacije, te činjenice da je ipak riječ o okupacijskim vojnicima koji se jednom moraju vratiti svojim kućama, činilo se da te veze nemaju budućnosti. Dodatan teret mladim djevojkama bila je i moguća osuda okoline, ali i partizansko viđenje ovih veza koje su se mogle tretirati kao izdaja. Ovakav slučaj dogodio se u Francuskoj nakon rata kada su bijesne rulje diljem zemlje javno ponižavale žene koje su se družile s njemačkim vojnicima. Zasigurno je talijanska kapitulacija u rujnu 1943. godine označila i kapitulacije većine ovakvih ljubavi, te neminovni rastanak. Međutim, postoje zapisi o nekolicini parova koji nisu odustali, te su izabrali teži put, onaj zajednički. Ovo su njihove priče!

Rada Đikanović i Silvestar Limoncelli

Rada Đikanović rođena je u Nikšiću 1922. godine. U kasnijim dokumentima prezime joj je upisivano talijanskom transliteracijom – Gicanovich. Završila je dva razreda osnovne škole. Roditelji Ćiro Đikanović i Ljubica Mijušković su joj umrli, te je

je udovica Silvestra. Također se saznaje da je umrla u Sassoferratu u Italiji u devedesetsedmoj godini života. Nadživjeli su je unuci i praunuci, te se može pretpostaviti da se Silvestro vratio svojoj supruzi u Italiju gdje su dočekali duboku starost.

Anđa Jovanić i Sante Bocci

Sante Bocci rođen je u Arezzu 1914. godine. Za vrijeme talijanske okupacije Crne Gore upoznao je Anđu Jovanović (rođenu 1914. u Nikšiću). Par nakon rata odlazi u Albaniju gdje Santi radi kao mehaničar od 1947. do 1949. godine. U tom periodu par se vjenčao u Tirani. Nakon odlaska iz Albanije, radi anti-komunističkih stavova, 1949. godine dolaze u izbjeglički kamp Tortona u Italiji. Anđa se otada u dokumentima piše kao Angelina. Tamo su se u svibnju 1951. obratili za pomoć IRO-u. Izrazili su želju za emigracijom u Brazili ili Argentinu. Komisija IRO-a je procijenila da nisu pod njihovom nadležnošću.

Zorka Šćipčić i Giovanni Taurino

Giovanni Taurino je bio talijanski vojnik iz mjesta Barra kraj Napulja koji je za vrijeme Drugog svjetskog rata poslan u vojnu službu blizu Cetinja. Tamo je upoznao buduću ženu Zorku Šćipčić koja je radila kao sluškinja kod obitelji Martinović. Zaručeni par se nakon talijanske kapitulacije preselio u Tiranu. Godine 1947. pomoću Savezničkih vojnika otputovali su u Giovannijevo rodno mjesto kraj Napulja. Vjenčali su se u svibnju 1947. godine, a Zorka je počela raditi kao sluškinja u jednoj bogatoj obitelji. Bračna idila trajala je tek dvije godine. Zorka je 1949. godine ostala bez posla. Brzo nakon toga je zatrudnila, a tada ju je napustio i muž. U napuljskoj bolnici je rodila sin Enza. Da nesreća bude veća, svi osobni dokumenti su joj ukradeni na željezničkom kolodvoru u Napulju. Unatoč tomu što ju je muž

napustio njegova obitelj je imala samilosti te ju je primila u kuću muževa tetka. Međutim, u Zorkinim dokumentima postoji pismo u kojem se ona pred IRO komisijom žali na način na koji je tretirana u toj kući. Ovo ju je primorala da 1951. godine krene u IRO-ovu podružnicu. Na razgovor s IRO došla je pješke iz Barra u Bagnoli (18 km). Odbijala se vratiti u Jugoslaviju jer se bojala progona zbog napuštanja zemlje s talijanskim vojnikom. Strahovala je od mučenja i prisilnog rada. Život u Italiji je, prema njenim riječima, također bio nepodnošljiv. Nije imala novaca, napuštena od muža, a bila je strankinja među Talijanima. Po zanimanju je bila radnica (*workwoman*), a unatoč udaji za talijanskog katolika cijelo vrijeme je ostala u pravoslavnoj vjeri. Zahtjev za stavljanje pod zaštitu međunarodne izbjegličke službe poslala je 1951. godine. Molila je IRO za novčanu potporu za emigraciju u neku zemlju gdje bi mogla raditi. Prvi izbor bila joj je Australija, a drugi Kanada. Bila je nepismena, te se na molbi ispisanoj tiskanim slovima potpisala tek s križićem. Njezina molba završava srčanim pozdravom od jedne prave Crnogorke (*di una vera Montenegrina*). Ovo je zanimljivo imajući na umu pozdrav *E viva vero Montenegro* koji se koristio među crnogorskim vojnicima u egzilu još od Božićne pobune. Zorka se možda nadala ovim riječima potajno Talijanima obznaniti svoje političko opredijeljenje kako bi lakše dobila pomoć. Službenici IRO-a su procijenili da Zorka nije pod njihovom nadležnošću te joj nisu osigurali financijsku pomoć za iseljavanje u druge zemlje.

Darinka Mirković i Pietro Orizio

Pietro Orizio je iz rodnog mjesta Cazzago kraj Bresice na sjeveru Italije otišao 1940. godine u Albaniju gdje je radio kao građevinar. Nakon pada Italije morao je preseliti. Došao je u Nikšić gdje je upoznao Darinku. U rujnu 1944. godine Pietro i Darinka su napustili Crnu Goru zbog straha od komunista. Sedam mjeseci

su pješačili, te su stigli u mjesto Tarvisio u Italiji. Tamo im se rodila kćer Laura 1946. godine. Pet godina poslije uputili su molbu IRO-u radi financijske pomoći za iseljavanje u Australiju. Komisija je procijenila da ne zaslužuju izbjeglički status, te im je zahtjev odbijen.

Rosa Ivović i Antonio Piscopello

Za razliku od svojih sunarodnjaka koje je vojna služba dovela u Crnu Goru, Antonio Piscopello u njoj je rođen i odrastao. Njegov otac Luigi je radi posla još početkom 20. stoljeća došao iz Leccea. Upoznao je Milicu Perović s kojom je dobio sina Antonija koji je 1907. rođen u Budvi. Antonio je uvijek bio registriran u talijanskom konzulatu kao „Talijan u dijaspori“. Imao je tako i putovnicu Kraljevine Italije izdanu 1939. u konzulatu u Dubrovniku. U Baru je pohađao Hrvatsku osnovnu školu. Radio je kao mehaničar za popravak bojlera. Imao je svoju privatnu firmu naziva „Antivari“. Još prije rata upoznao je Rosu Ivović iz Zubaca s kojom je dobio šestero djece. Alessandro (1932.) Vittorio (1933.) Olga (1934.), Elena (1936.) i Rossa (1938.)

			
UP TO 12 YEARS (account for entire period and all members of family)			
Dates		Street address, town, village, province, country	
From	To	(include names of any camps and identity number of person)	
39	10.43	Antivari, Montenegro, House No 26	
	now	12, Via Rigo, Mestre VG Camp	

Isječak iz izbjegličke dokumentacije Antonija Piscopellija

rođeni su prije rata u Zubcima gdje je obitelj živjela. Najmlađa kćer Luciana rođena je 1946. u izbjeglištvu u Mestri. Obitelj Piscopella je izbjegla pred partizanima 1943. godine. Antonio je pred IRO komisijom izjavio da su mu komunisti pobili širu obitelj u Budvi isključivo zbog talijanske narodnosti. Piscopellijevi su tako bježeći pred partizanima 1943. godine doselili u Italiju, točnije – izbjeglički kamp Mestre u blizini Venecije. Antonio se vrlo brzo zaposlio kao radnik u obližnjoj luci. Godine 1949, nakon šest godina života u izbjegličkom kampu, obitelj Piscopelli odlučila je iseliti u Kanadu ili Australiju, te su potražili pomoć međunarodne organizacije za izbjeglice IRO. Njihov zahtjev je odbijen. Nije poznato jesu li unatoč tome pronašli svoj put do željenih destinacija.

Gianna Knežević

Gianna Knežević rođena je u Baru 1927. godine. Otac joj je bio Crnogorac Vlaho Knežević, a majka Talijanka Enza Collela. Giannin otac je umro 1932. godine nakon čega su ona i majka odselile u mjesto Gaeta u Italiju. U Jugoslaviju su se vratile tek

Gianna Knežević

u studenom 1940. godine kako bi sredile dokumentaciju za ostvarivanje prava na muževu, odnosno očevu mirovinu. Tamo ih je zatekao rat, te se nisu mogle vratiti u Italiju. Povratak je bio moguć tek u kolovozu 1944. godine. Otada su živjele u Rimu. Gianna se prijavila za zaštitu IRO-a isključivo radi mogućnosti sklapanja braka. Naime, njen odabranik je bio Talijan i imao je talijansko državljanstvo, a Gianna nije ostvarila pravo na isto iako je prije rata osam godina živjela u Italiji. Talijanske vlasti su je gledale kao jugoslavensku državljanku. U dokumentaciji koja se nalazi među papirima njenog zahtjeva nalazi se izjava u kojoj tvrdi da se obrazovala u Italiji te da se osjeća kao Talijanka. Također je napisala da ne želi živjeti među Slavenima. Komisija je odobrila njen zahtjev te je dobila zaštitu IRO-a. Može se velikom vjerojatnošću pretpostaviti da se ubrzo nakon toga vjenčala za svog odabranika te dobila talijansko državljanstvo.

Jelena Petrović Njegoš i Vittorio Emanuele di Savoia

Najpoznatiji talijansko-crnogorski par tijekom 20. stoljeća bio je svakako onaj kraljevski. Kćerka kralja Nikole, Jelena je svog budućeg muža prvi put srela na umjetničkoj izložbi u Parizu 1895. godine. Ponovno su se sreli iduće godine na balu u Petrogradu. Tamo je talijanski prestolonasljednik zaprosio Jelenu. Vjenčanje je obavljeno 24. listopada 1896. Jelena je postala talijanska kraljica 29. lipnja 1900. godine kada je njen muž okrunjen. Kraj rata Jelena dočekuje uz dvije nove titule carica Etiopije i kraljica Albanije. Njezin muž Vittorio Emanuele abdicirao je 9. svibnja 1946. u nadi da će se na referendumu izglasati monarhija umjesto republike. Naslijedio ga je sin Umberto II. koji je vladao tek mjesec dana, a Italija je postala republika. Jelena i Vittorio su 1946. otišli u egzil u Egipat gdje ih je srdačno dočekao egipatski kralj Faruk. Već iduće godine

Jelena Petrović Njegoš i Vittorio Emanuele III.
u izbjeglištvu u Aleksandriji (Egipat)

Vittorio umire, a Jelena se seli u Montpellier u Francuskoj gdje je i umrla 1952. godine. Potomcima kralja Vittoria Emanuela i kraljice Jelene dozvoljen je povratak u zemlju nakon desetljeća egzila.

Literatura i izvori:

- Arolsen Archives, Bad Arolsen, Njemačka – Registrations and files of displaced persons, children and missing persons; Registrations and files of displaced persons, children and missing persons Reference code: DE ITS 3.2.1.

O PREZIMENU VOJVODE GAVRA VUKOVIĆA

Draško Došljak

The genealogy of Gavro Vuković given in this work shows that his ancestor (his father's father) was named Vuko (Vúko), after which the entire family, starting with Gavro, would bear the permanent surname Vuković. Therefore, when pronouncing this surname, we must consider that it is derived from the personal name Vuko (Vúko), and not Vuk (Vûk). That's why this surname is pronounced Vūkòvić, unlike the surname that originated from the personal name Vuk: Vüković. On the example of the surname of Duke Gavro, we see that the genesis of the surname (patrons, matrons) has a decisive role, and that sometimes confusion can arise if we are not aware of the connection with the ancestor (Vúko /Vûk).

Vojvoda Gavro Vuković je sin jednog od najznamenitijih crnogorskih vojvoda, Miljana Vukova Vešovića. Rođen je u selu Lopate, u Lijevoj Rijeci, 1852. godine. Osnovnu školu učio je u manastiru Đurđevi stupovi, kod Berana i na Cetinju. Gimnaziju je otpočeo u Nici, maturirao u Beogradu 1869. Diplomirao pravo na Velikoj školi u Beogradu 1873. On je prvi diplomirani pravnik u Crnoj Gori. U toku studija ističe se osobitim smislom za pravne nauke. Njegov teorijski rad „Istorijski razvitak pravne svojine od rimskog doba pa do danas“ dobio je nagradu akademijskog Saveta, iz fonda koji je odredio kralj Milan za podsticanje darovitih studenata na naučna istraživanja.

Po završetku studija vratio se u Crnu Goru gdje zauzima visoke položaje i radi veoma odgovorne poslove. Postavljen je za sekretara Senata 1874. Ubrzo je postao član Velikog suda. Učestvuje u ratovima 1876–1878, vršeći odgovorne dužnosti. Po završetku velikih ratova, u eri složenih diplomatskih zapleta i pregovora sa Portom oko izvršenja odluke Berlinskog kongresa, imenovan je za poslanika u Carigradu s veoma delikatnom dužnošću. Poslije nekoliko uspješno obavljenih misija postao je ministar inostranih poslova Crne Gore. Na tom položaju ostao je od 1889. do kraja 1905. godine. Od 1906. do 1908. predsjednik je Državnog savjeta. Na ovoj dužnosti je i penzionisan. Dva puta je biran za narodnog poslanika i to 1906. i 1914. godine. Poslije 1918. neko vrijeme je bio opunomoćeni ministar u Carigradu. Umro je 1928. godine i sahranjen kod manastira Đurđevi stupovi (v. Tomović 1985: 9–10).

Gavro Vuković se, kao političar i diplomata pojavljuje na društvenoj sceni u vrijeme kada se Crna Gora suočava s imperativom stupanja, kako knjaz Nikola reče, u novi jedan odsjek ... narodnog i državnog života, koji će je zamašnim korakom naprijed približiti uređenim državama evropskim i pokazati svijetu da ona nije više vojnički tabor nego država, a da Crnogorac nije samo vojnik, nego i građanin (Radonjić 2007: 160).

Vojvoda Gavro Vuković (1985: 387) o svom ocu, vojvodi Miljanu piše da je rođen 1820. godine u Lijevoj Rijeci, u selu Lopatama, od oca Vuka Spahova i majke Jokne, kćerke Pera Ivanova Bulatovića, iz Rovaca. Genealogija Miljanova bila je ova: Miljan Vukov, Vuko Spahov, Spaho Vešov, Vešo Radulov, Radule popa Rakete, Raketa Rajkov, Rajko Manojlov, Manojlo Đurov, Đuro Rajev, Rajo Vasov.

Vuko Spahov, bio je seljak, držao dosta stoke, bio dobar domaćin, imao četiri sina: Milovana, Đoka, Miljana i Dmitra, te dvije kćeri: Zeku, udatu za Radoša Jojića u Kraljima, i Nenu, udatu za Toša Radonjića iz Kuča.

vojvoda Gavro Vuković
(1852–1928)

Miljan se po širem bratstvu prezivao Rajević, dok je po užem bratstvu pripadao Vešovićima; kasnije je osnovao svoju porodicu Vuković, po ocu Vuku.

Prezimena su temeljni pokazatelji etničkog i jezičkog trajanja. U njima su sačuvane stare jezičke pojave, semantička obilježja, a ujedno su i svjedoci materijalne i duhovne kulture naroda u kojima su nastala i u kojima se čuvaju. Prezimena sadrže i jezičke i vanjezičke elemente i tamo gdje su nastajala i tamo gdje su u upotrebi. Naši preci, u davnoj prošlosti, nijesu imali prezimena. Mi danas dobijamo prvo prezime pa lično ime. U ranijim epohama, u okolnostima drugačijeg načina života i nivoa društvenoga razvoja, prezime nije bilo ni potrebno niti je moglo imati nekakvu posebnu važnost. Razvojem društva stvara se potreba za uvođenjem i prezimena, da bi u drugoj fazi ono postalo nasljedna kategorija. Prezime je to pomoću kojeg vršimo, između ostaloga, identifikaciju pojedinca u društvu. Ono je

i pokazatelj da je neko postojao i da postoji. Nastanak prezimena vezujemo uz feudalni poredak kad se porodica organizuje kao krvna i proizvodna jedinica, uključena u stalež povlašćenih ili u stalež potlaćenih. Plemićima su ona bila poglavito potrebna zato da osiguraju nasljedna prava, da baštine ugled, položaj i imetak, da sačuvaju za potomstvo stečene povlastice. Istaknuti ljudi toga doba, da budu u duhu tadašnjeg humanizma, svoja prezimena latinizuju: I. Lucius (= Lučić), i sl, traže genealogiju svojega roda u nekoj uglednoj rimskoj porodici. U doba građanskog društva, kad se počinju oblikovati nacije, buditi nacionalna svijest i širiti nacionalni i kulturni preporod, ova pojava više nije bila aktuelna. Običnom sloju društva preostalo je da se samo organizuje u različite bratstveničke skupine. Upis u takve vidove organizacije nije bio moguć samo pomoću ličnog imena. Stoga se uz lično ime morao dodavati još koji pridevak. Uz ime se dodaje zanimanje, porijeklo, i sl. Ovi i slični pridevci su, upravo, začetak budućih prezimena. (Šimunović 1985: 15–16).

U primitivnim zajednicama, koje su vremenom postajale sve veće i mnogobrojnije, lično ili individualno ime nije bilo dovoljno, jer su ta imena često kod više pojedinaca, koji su pripadali istoj ili drugoj zajednici, bila ista ili slična. Da se zadovolji sve veća potreba, koja je rasla s brojem stanovnika i sa sve složenijim odnosima, razvio se vrlo rano sistem filijacije, tj. pored ličnog imena navodila se i oznaka oca, gđekad i majke, a iz takvih oznaka izašla su postepeno prava prezimena na -ić, -ević, -inović. Filijacija je bolje zadovoljavala potrebe u denominaciji čovjeka nego prvobitni jednoimeni sistem golog ličnog imena, što su ga naši preci donijeli iz svoje pradomovine. (Rogić 1966: 38)

Crnogorski antroponimijski sistem je naslijeđen iz opšteslovenske zajednice. Najprije se sastojao iz muških i ženskih ličnih imena (koja su mogla biti kraća i puna), a onda i iz imena po ocu i imena po mužu za žene, da bi se u savremenom

dobu obogatio usvajanjem imena i iz drugih jezika (Došljak, 2020: 308).

Najstariji pisani spomenici u Crnoj Gori nam pokazuju razvoj antroponimijskog sistema u sljedećem pravcu. Prije osvajanja Crne Gore od strane Turaka, ovdje je vladao jednoimeni sistem, odnosno tzv. sistem golog imena. Ali razvoj društvenog života nametao je da se ljudi pored ličnog imena denominuju po nadimcima, zanimanju, po očevom imenu, i sl. Ovaj proces je bio nastavljen i neometano samo u onim krajevima koji nijesu bili pod turskom okupacijom, a u ostalim krajevima je bio zastupljen. Kao i svi orijentalni narodi, ni Turci nijesu znali za sistem dvaju imena, doduše nijesu ga poznavali ni Stari Grci, već imena stvaraju prema neposrednom pretku, mijenjajući ga kod svakog koljena. Stalan antroponimijski sistem dvaju imena u Crnoj Gori se javlja tek krajem 19. vijeka (up. Miljan Vukov, Marko Miljanov, i sl). Današnji antroponimijski sistem se ustalio početkom 20. vijeka.

U klasifikaciji prezimena izdvaja se najbrojnija grupa prezimena u koju spadaju ona nastala po ličnom imenu oca (patronim) i ona koja su nastala po ličnom imenu majke (matronim). Kod ovih prezimena je jasno vidljiva veza sa neposrednim pretkom. Takvo prezime je i prezime vojvode Gavra (od ličnog imena Vuko). Ova veza je gramatički iskazana prisvojnim sufiksima: -ov, -ev, -in. Ovim sufiksima se pridružuju nastavci: -ić, -ac/-ec, -ak/-ek, -ica. Nabrojani nastavci su u početku imali funkcija umanjivanja.

Našu službenu onomastičku formu karakteriše dvokomponentni model sastavljen od ličnog imena i prezimena. Prva komponenta modela (lično ime) poseduje, u principu, diferencijaciju u pogledu pola lica (Petar : Nada), dok kod druge komponente takva diferencijacija izostaje (Petar Kostić : Nada Kostić). Ovaj dvočlani način identifikacije lica obavezan je u administrativno-pravnoj sferi i može se, sa stanovišta književnog jezika, smatrati

standardnom (normativnom) antroponimskom formom. Međutim, ova puna antroponimska kombinacija nije i jedino jezičko sredstvo kojim se imenuju lica kao individue (v. Čorić 2009: 129–131).

Vukota Miljanić i Agim Miljanić (2002: 93–95) u knjizi *Prezimana u Crnoj Gori* navode da je prezime Vuković rašireno, gotovo, na cijelom prostoru Crne Gore. U Vasojevićima Vuković = Vešović (šire: Popović – Raketić – Rajević), Vuković = Babović; Vuković = Pečenjac, Vuković = Mijomanović, Vuković = Stojanović; u Banjanima (Nikšić) Vuković = Banjanin; u Podgorici Vuković = Podgoričanin; Vuković – Jovanović iz Liješnja, preselili se na Čevo; u durmitorskom području su: Šarenac, ranije Vlastelinović, od njih su jedni Vuković = Šarenac, Šaranac i Bojović u Šarancima, i dr.

Genealogija Gavra Vukovića (data na početku rada) pokazuje da je njegov predak (očev otac) nosio lično ime Vuko (Vúko), po kom će cijelo bratstvo, počevši od Gavra, nositi stalno prezime Vuković. Zato i prilikom izgovora ovoga prezimena moramo voditi računa da je ono nastalo od ličnog imena Vuko (Vúko), a ne Vuk (Vûk). S toga se ovo prezime i izgovara Vūkòvić, za razliku od prezimena koje je nastalo od ličnog imena Vuk: Vüković.

Današnji Gavrovi bratstvenici drže do toga, pa tako i izgovaraju svoje prezime: Vūkòvić i ističu da nijesu bratstvenici sa Vükovićima. Svjedočili su i svjedoče o tome, u kontinuitetu, Gavrovi bratstvenici iz Lušca, kod Berana : Maksim Vuković, Veselin - Venco Vuković, Milun Vuković, Slobodan Vuković, Dejan Vuković, Goran Vuković, i drugi.

Na primjeru prezimena vojvode Gavra vidimo da je geneza prezimena (patronima, matronima) odlučujući faktor, i jedini mogućí, kod izgovora, te da nekada može doći do zabune ako nam ta veza sa pretkom nije jasna (Vúko / Vûk). Sličnih primjera imamo još u crnogorskom prezimeniku, kao i onih primjera

kod kojih nije jasno da li je prezime nastalo od muškog ili ženskog ličnog imena. Za antroponimijski znak su važne sve gramatičke zakonitosti koje su bitne za svaki jezički znak.

Literatura:

- **Borožan 2007** – Đorđe Borožan, Gavro Vuković – ministar inostranih djela Knjaževine Crne Gore 1889–1905, *Tokovi*, br. 2, 156–159, Centar za kulturu, Berane.

- **Ćorić 2009** – Božo Ćorić, *Lingvomarginalije*, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd.

- **Došljak 2015** – Draško Došljak, *Onomastika Budimlje*, Filozofski fakultet, Nikšić.

- **Došljak 2021** – O prezimenima Šekulara, *Matica*, br. 87, 386–398, Matica, Podgorica.

- **Lazović 2007** – Budimir Lazović, Državnik u diplomatiji, *Tokovi*, br. 2, 168–174, Centar za kulturu, Berane.

- **Milićević 2005** – Risto Milićević, *Hercegovačka prezimena*, Svet knjige, Beograd.

- **Miljanić 2002** – Vukota Miljanić, Akim Miljanić, *Prezimena u Crnoj Gori*, Beograd.

-
- **Rogić 1966** – Pavle Rogić, *Lična i porodična imena u jeziku*, Zagreb.
 - **Stijović 2007** – Rada Stijović, *Govor Gornjih Vasojevića*, SANU, Beograd.
 - **Šimunović 1985** – Petar Šimunović, *Naša prezimena – porijeklo – značenje – rasprostranjenost*, Zagreb.
 - **Tomović 1985** – Slobodan Tomović, *Memoari Gavra Vukovića*, I–III, predgovor, Obod, Cetinje.
 - **Vešović 2018** – Radoslav Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići, u vezi istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih brda*, Centar za kulturu, Berane.
 - **Vuković 1985** – Gavro Vuković, *Memoari*, I – III, Obod, Cetinje.
 - **Vuković 2007** – Slobodan Vuković, Ugradio sebe u temelje crnogorske državnosti, *Tokovi*, br. 2, 175–177, Centar za kulturu, Berane.

RATNI DNEVNIK BRIGADIRA PETRA LOMPARA NOVEMBAR 1914 – JUN 1915. GODINE (I DIO)

The war journal of Petar Lompar, written on the Lovćen front during the operations of the Montenegrin army against the Austro-Hungarian offensive in the First World War in 1914–1915. The journal entries of an elite officer of the Montenegrin army, who remained faithful to his oath until the end of his life are being presented to the public for the first time. The journal reveals numerous new details about the operations of the Montenegrin army on the part of the front that was neglected for decades.

Petar Lompar je bio po mnogo čemu specifičan član crnogorskog oficirskog kora. Zajedno sa još desetak mladih crnogorskih oficira, među kojima je bio i princ Petar, najmlađi sin kralja Nikole, Petar Lompar je pripadao tzv. kicoškoj grupi oficira koji su svojim manirima, odijevanjem i ponašanjem odvajali od ostalih crnogorski oficira naslonjenih više na uzuse tradicionalne stare Crne Gore. Osim Petra Lompара i mladog knjaza Pera, u toj grupi oficira spadali su: Niko Jovičević, Petar i Marko Milovi Martinovići, Rako Kusovac, Rako Đurković itd. Petar Lompar rodio se u oficirskoj porodici Joka Lompара, stotinaša, oficira narodne vojske, koji je poginuo prilikom oslobađanja Ulcinja 1880. godine. Rođen kao posmrče umnogome je to opredijelilo njegov život. Brigu o njemu preuzela je majka Gorde koja se sa sinom preselila na Cetinje. Majčina

odluka o preseljenju u prijestono Cetinje opredijeliće dominantno njegov vojnički put. Nakon završetka Cetinjske gimnazije, dalje školovanje nastavio je u Bugarskoj kao pitomac artiljerijske oficirske škole. Rod artiljerije u to vrijeme bio je prestižan i elitan rod ne samo crnogorske već i evropskih vojski. Nakon šest godina školovanja u Sofiji stupio je na službu u crnogorskoj vojsci. Shodno krugu u kojem se krećao, da je živio i službovao na Cetinju u centru zbivanja, može se reći da se radilo o veoma informisanoj ličnosti, koja je održavala prijateljske i lične kontakte sa uglednim ljudima Knjaževine i Kraljevine Crne Gore. Govorio je više jezika, bio je predavač na Artiljerijskoj školi, a bavio se i prevođenjem sa bugarskog jezika. Učestvovao je u nekoliko inostranih misija u cilju nabavke naoružanja za crnogorsku vojsku.

Vodio je zanimljiv život, učestvovao je u pripremama Božićnog ustanka 1919. godine kao član Privremenog odbora na Cetinju kada je sa grupom cetinjskih organizatora ustanka otkriven i uhapšen. Nakon gotovo trogodišnjeg tamnovanja u podgoričkoj „Jusovači“, stavljan je pod prismotru, privođen i maltretiran. Jedan je od istaknutih članova i funkcionera Crnogorske stranke. Za brigadira crnogorske vojske unaprijeđen je uoči sloma Crne Gore početkom 1916. godine međutim zbog ratnih okolnosti ukaz kao čin formalizacije ovog unapređenje anikada nije objavljen u službenom glasilu. U cilju rješavanja svog oficirskog statusa Petar Lompar je od strane Lazara Mijuškovića, Rista Popovića, Radomira Vešovića tadašnjeg ministra vojnog i Petra Pešića tadašnjeg načelnika Vrhovne komande crnogorske vojske dobio pisane potvrde, koje su ovjerene u nadležnim sudovima, a na njegovu molbu svjedoče o njegovom brigadirskom činu. U toku Drugog svjetskog rata pripadao je organizaciji Crnogorske stranke, bio je član Privremenog odbora 1941. godine. Prema nekim podacima gravitirao je kao ministar u marionetskoj vladi. Zbog ovih

aktivnosti oduđen je na četiri godine zatvora i gubitak građanskih prava. Stariji građani Cetinja pamte ga kao uglađenog i kulturnog starca.

Kao izuzetno pismen i obrazovan oficir vodio je lične bilješke u određenim periodima. Poznat je njegov dnevnik tokom tamnovanja u Jusovači u period 1919. do 1921. godine, kao i ovaj dnevnik iz Prvog svjetskog rata o dešavanjima na Lovčenskom frontu. Pored ovih dnevnika Petar Lompar je vodio i druge bilješke, međutim zbog pripadanja zelenaškom pokretu koji se u period nakon 1918. godine borio Za pravo, čast i slobodu Crne Gore bio je proganjan, zatvaran, što je doprinijelo da jedan dio ovih bilješki bude trajno nedostupan. Dodatno ovome doprinio je i njegov angažman u Dugom svjeskom ratu pa su represije državnih organa prema njemu nastavljene i nakon ovog rata gotovo sve do smrti. Jedan dio njegove pisane zaostavštine, knjiga i dokumenta nalazi se u posjedu njegove porodice na Cetinju, jedan dio kod njegovih potomaka u Hrvatskoj, drugi dio kod Petrovih srodnika Pejanovića, treći dio pak kod privatnih kolekcionara, a jedan dio i u Istorijskom institutu Crne Gore u Podgorici.

Petrom Lomparom počeo sam detaljnije da se bavim 2014-2015. godine još dok je u životu bio njegov sin Mihailo Mišo sa kojim sam nekoliko puta proveo u višesatnim razgovorima o njegovom ocu. Tako se Mišo Petrov sjećao da je njegov otac vodio pisanu korespondenciju sa Federikom Burnnamom, kanadskim pukovnikom i počasnim brigadirom crnogorske vojske. Iako je bio u teškom materijalnom stanju nakon Drugog svjetskog rata Petar Lompar je pisao svom prijatelju u Kanadi da dobro živi i da je zadovoljan. Međutim, general Burnam je shvatio njegovu poruku i njegovoj deci uputio paketiće. Sjećao se Mišo i Petrovih ljubavi, njegove sahrane na Starom cetinjskom groblju, a u svojoj arhivi čuvao je i Petrovo pismo koje je uputio brigadiru Krstu Popoviću povodom pogibije njegovog sina Radovana 1943. godine na Neretvi itd.

Dnevnik pred nama Petar je vodio iz dana u dan tokom svojih ratnih dužnosti na Lovčenskom frontu. Po svojoj formi i sadržaju riječ je o klasičnom ratnom dnevniku, bez ličnih i drugih opservacija uz striktno navođenje dnevnih aktivnosti i dešavanja. Donosi nam podatke o pisanoj korespondenciji komande Srednje kolone i Lovčenskog odreda, sadržaju pojedinih depeša ili telegram, kao i podatke o brojnom stanju pojedinih jedinica, stanju na frontu, pokretu i pregrupisanju neprijatelja. Takođe, u njemu su zanimljivi zapisi o vremenskim prilikama, discipline, zatim se navode razna imena oficira i vojnika, sjedištu pojedinih jedinica, rezervi, popuni jedinica, njihovom snabdijevanju, ishrani itd. Dnevnik je pisao najveći dio vremena u Bratešićima đe je bila i smještena komanda Srednje kolone. Naime, Lovčenski odred formiran u julu 1914. godine zahvatao je široki front, a sastojao se od Lijeve, Srednje i Desne kolone sa opsadnom artiljerijom. Komandant Lijeve kolone je bio brigadir Ivo Đurović, a Desne kolone brigadier Milutin Vukotić. Komandant Srednje kolone je bio brigadir Niko Pejanović, a kolona se sastojala od sedam bataljona i baterije brdski (7,5 cm dva Krupova topa) i poljskih topova (8,7 cm dva topa). Bataljoni u njenom sastavu bili su: Donjo-crmnički, Gornjo-crmnički, Ljubotinjski, Ceklinsko-dobrski, Ceklinski, Mrkojevički i Barski kao i Dobrovoljačka četa. U navedenom period, kada je pisao dnevnik, Petar Lompar je uz kraća odsustva, na Lovčenskom frontu i imao je realni pregled situacije. U Dnevniku autor koristi često skraćenice, koje ne koristi uvijek ujednačeno i identično, najčešće one poput K-di, K-da, K-a, K-om, Kt koje označavaju riječi “komanda” i komandant. Dosta je i skraćenica drugih vojnih termina kao što je: intendantura, artiljerija, bataljon, veza, komandir, kapetan, poručnik, žandarmerija, četa, zatim arhaični crnogorski naziv “kantovanje” koji označava odmaranje i smještaj vojske. Takođe, nazivi pojedinih jedinica daju se skraćeno kao što su: Donjo-crmnički bataljon, Ceklinski bataljon,

Ceklinsko-dobrski bataljon, Ljubotinjski, Ljubotinjsko-građanski, Dobrovoljačka četa, žandarmerijska četa i bataljon itd. Lična imena oficira, podoficira i vojnika uglavnom su data sa činom i prvim slovom ličnog imena i prezimenom. U Devniku se dominantno pominje oficirski kadar Srednje kolone, uglavnom komandanti bataljona, komandiri četa i vodova i to: komandiri Džudžo Kruška, Vido Pejanović, Nikica Kusovac, Miloš Lekić, Petar Đurašković, kapetani Luka Dajković, Jovan Petričević i Jovan Belov Vujović, zatim oficiri Vaso Gazivoda, Ilija Borozan, Luka Drecun, M. Šaban, Joko Vojvodić, Rako Đurović, Radoman i drugi. Priređivačke intervencije u Devniku su minimalne u cilju čuvanja izvornosti i odnose se na podatke o pojedinim ličnostima i pojašnjenja pojedinih pojmova. Pored toga, autor koristi stare izraze i formulacije koje su dodatni izvor za proučavanje jezika i stila tog vremena.

Ovaj Dnevnik može se smatrati autentičnim i istinitim u smislu koliko su važne informacije i podaci njemu samom bili u tom trenutku dostupne. Sačuvana forma počinje sa novembrom 1914. godine, a završava se 8. juna 1915. godine. Ne može se pouzdano govoriti o razlozima zašto se dnevnik prekida baš ovog datuma. Možemo samo pretpostaviti da je Petar Lompar zbog objektivnih okolnosti i dobijanja drugih dužnosti prekinuo pisanje ili više vjerovatnije da dnevničke bilješke za drugi period jednostavno nijesu sačuvane ili se nalaze u posjedu vlasinka koji nije dostupan. Vjerujemo da će u ovom Dnevniku svako naći po nešto zanimljivo, naročito vojni historičari, ljubitelji proučavanja ratnih operacija, ali i laici kojima je zanimljiva ova tematika. Ovaj Dnevnik se prvi put objavljuje i parcijalno i integralno. Do sada se na njega niko nije pozivao u istorijografiji. Izuzetno je vrijedno štivo za proučavanje i sagledavanje djelovanja Lovćenskog odreda i ukupnih dešavanja na Lovćenskom frontu tih ratnih godina. Lovćenski odred prate brojne neutemeljene kontroverze, zasnovane dominantno na špekulacijama i

intrigama, a ovaj Dnevnik jeste samo jedan djelić za bolje razumijevanje ove nepravedno zapostavljene ili zloupotrebljavane teme. O tome što misli o dešavanjima na Lovćenu i oko Lovćena, Petar Lompár je izrazio učestvovanjem u pripremama Božićnog ustanka i članstvom u Crnogorskoj stranci između dva rata i tokom Drugog svjetskog rata. Ostao je dosljedan svojim stavovima i zakletvi sve do svog biološkog kraja onako kako je on vjerovao i smatrao da treba. Pred nama je prvorazredan izvor, činjenice na osnovu kojeg će znalci donositi valjane zaključke. Subjektivnost je svedena na najmanju moguću mjeru, a objektivnost pisanja ima visoko izraženu notu, čime je njegova vrijednost znatno veća. Dnevnik otkriva nove podatke, detalje, činjenice direktno sa linije fronta, iz pera jednog od članova komandnog kadra Lovćenskog odreda. Ovaj Dnevnik biće od značaja i za strane autore naročito austrijske provinijencije u proučavanju pokreta i aktivnosti austrougarske vojske jer je Lovćenska operacija za Austrougarsku imala nesumljivo ogroman značaj. Za uspješno vođenje operacija na Lovćenu, Stjepan Sarkotić, feldmaršal i komandant armije dobio je titulu barona von Lovcen i Orden Leopolda I reda sa mačevima, dok je komandant 19. korpusa general Ignjat Trolman dobio plemićku titulu baron von Lovcenberg i orden Marije Terezije. Koliki je značaj za Austrougarsku imala Lovćenska operacija dodatno govori i činjenica da je general Rajnel dobio Orden Marije Terezije za zavlacenje neprijatelja na Mojkovcu, u cilju sprovođenja glavne operacije na Lovćenu. U narednom period nastojaćemo da kompletiramo što je više moguće zapise brigadira Lompára i integralno ih prezentujemo javnosti.

Petar Lompar
(1881–1960)

Petar Lompar rođen je 12. jula 1881. godine na Bokovu¹ kod Cetinja u porodici Joka Stankova i majke Gorde rođene Borozan². Njegov otac Joka Lompar bio je stotinaš crnogorske vojske i poginuo je 1880. godine prilikom borbi za Ulcinj³. Osnovnu školu i gimnaziju završio je na Cetinju školske 1894/95. godine, nakon čega je 20. septembra 1898. godine⁴ u Sofiji upisao Visoku vojnu školu, artiljerijski smjer⁵ (Carsko

¹ DACG, Ministarstvo vojno 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900–1912 sadrži listova 49, II-7. Prema podacima iz Sreskog zavoda za socijalno staranje i Sekretarijata za unutrašnje poslove kao godina rođenja Petra Lompara navodi se 1880. godine, a mjesto rođenja Podgorica; Prema drugim podacima Petar Lompar rođen je 12. jula 1879. godine: Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knjiga I, IVPE, Cetinje, 2009, str. 334.

² Usmena kazivanja gosodina Mihaila-Miša Lompara sina brigadira Petra Lompara.

³ Isto.

⁴ Zahtjev Petra Lompara upućen Zavodu za socijalno osiguranje od 15. maja 1958. godine.

⁵ Grupa autora, *Srpski biografski rečnik*, knjiga II, Matica srpska, Novi Sad, str. 621.

Bugarsko Sveučilište)⁶ Akademiju je završio 31. decembra 1902. godine⁷. U bugarskoj vojsci je služio kao vodni starješina u brdskoj artiljeriji od 20. januara 1903. do 28. marta 1904. godine⁸. U čin potporučnika unaprijeđen je 31. decembra 1902. godine⁹ u čin poručnika 4. aprila 1904. godine, a kapetana 5. januara 1907. godine¹⁰. Po povratku iz Crne Gore službu je počeo u Nikšiću kao na mjestu vršioca dužnosti komandanta baterije 4. aprila 1904. godine¹¹. Kao artiljerijski poručnik služio je u artiljeriji Stajaće vojske¹². Kada je unaprijeđen u čin kapetana 1907. godine prešao je sa službom na Cetinju. Tokom 1904. godine bio je predavač na Artiljerijskoj oficirskoj školi u Nikšiću¹³ i Pješadijskoj oficirskoj školi na Cetinju¹⁴. Komandir Lompar je zajedno sa brigadirom Mitrom Martinovićem bio član Komisije o razgraničenju Srbije i Crne Gore. Sredinom 1912. godine bio je u činu kapetana¹⁵. U crnogorskoj vojsci nije

⁶ DACG, MV 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900–1912 sadrži listova 49, II-7.

⁷ Zahtjev Petra Lompара upućen Zavodu za socijalno osiguranje od 15. maja 1958. godine.

⁸ DACG, MV 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900–1912 sadrži listova 49, II-7.

⁹ DACG, Ministarstvo vojno 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900-1912 sadrži listova 49, II-7.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

¹² Glas Crnogorca, godina XXXIII, br. 15 od 10. april 1904. godine, str. 1.

¹³ DACG, MV 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900–1912 sadrži listova 49, II-7.

¹⁴ Zahtjev Petra Lompара upućen Zavodu za socijalno osiguranje od 15. maja 1958. godine.

¹⁵ DACG, Fond Ministarstvo vojno, Geeneralštabno odjeljenje, godina 1911–1913, 1914, fascikla 5, dokument br. registra 3695 br. odsjeka 22 od 30. juna 1912. godine. Na spisku oficira Petar Lompar kao kapetan.

osuđivan ni kažnjavan¹⁶.

U Prvom balkanskom ratu 1912–13. godine kao artiljerijski kapetan bio je komandant artiljerije Istočnog odreda kojim je komandovao serdar Janka Vukotića. Sa Istočnim odredom učestvovao je 1912. godine u oslobođenju sjevernog dijela Crne Gore, a potom Metohije. Nakon ovih operacija Istočni odred se priključio operaciji opsade Skadra. Učesnik je borbi oko Skadra kada je teško ranjen u glavu¹⁷. Učesnik je Drugog balkanskog rata jun-avgust 1913. godine¹⁸. Nakon balkanskih ratova unaprijeđen je u čin artiljerijskog komandira 14. novembra 1913. godine¹⁹. Sa generalom Mitrom Martinovićem kao artiljerijski komandir bio je delegat Kraljevine Crne Gore prilikom razgraničenja sa Kraljevinom Srbijom. Dvojica crnogorskih delegata su potpisnici Protokola 8 o razgraničenju 23. novembra 1913. godine u Boljanićima, kao i Protokol 9 5. decembra iste godine u Strmečići²⁰. Isti delegati potpisnici su Protokola 13, koji je potpisan 13. decembra 1913. godine, ako i Protokola 16 koji je potpisan 5. januara 1914. godine u Peći²¹. Zajedno sa knjazom Petrom²² odlazi 1914. godine u Pariz za obezbjeđenje vojne pomoći za Crnu Goru²³.

¹⁶ DACG, Ministarstvo vojno 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900-1912 sadrži listova 49, II-7.

¹⁷ Usmena kazivanja gospodina Mihaila-Miša Lompара sina brigadira Petra Lompара.

¹⁸ Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knjiga I, str. 334.

¹⁹ Glas Crnogorca, godina XLII, broj 53 od 16. novembar 1913. godine, str. 1.

²⁰ Ministarstvo inostranih djela – zbornik dokumenata 1879–1916, CID, Podgorica, str. 430, 432: Kao delegati Kraljevine Srbije Protokol su potpisali pješadijski potpukovnik Vel. Trebinac i pješadijski major Vojislav Kovačević.

²¹ Isto, str. 437.

²² Petar Lompar i knjaz Petar bili su pobratimi: Usmena kazivanja gospodina Mihaila Lompара (prim. autora).

²³ Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knjiga I, str. 334.

U Prvom svjetskom ratu 1914–1916. godine bio je na dužnosti načelnika artiljerije Vrhovne komande²⁴, a od 1915. godine postavljen je za načelnika štaba Lovčenskog odreda kojim je komandovao knjaz Petar. Od strane ministra vojnog Radomira Vešovića u decembru 1915. godine predložen je za unaprjeđenje u čin brigadira crnogorske vojske, ovaj prijedlog je usvojen od strane crnogorske Vlade, međutim zbog sloma crnogorske vojske ova odluka nije objavljena u službenom glasilu crnogorske vlade²⁵. Za ađutanta knjazu Mirku Petroviću postavljen je 6. januara 1916. godine ukazom ministra vojnog brigadira Radomira Vešovića²⁶. Uoči sloma Crne Gore bio je u sastavu tročlane delegacije, koju je odredila crnogorska vlada Lazara Mijuškovića, sa ovlašćenjima da od austrougarskih predstavnika koji su nadirali prema Lovcenu i Cetinju zatraži sklapanje primirja. Oni su 3. februara 1916. godine upućeni na Njeguše kako bi izvršili povjerenim im zadatak. U ime crnogorske Vlade sa Jovom Bećirom 25. januara 1916. godine potpisnik je akta o prekidu vojnih operacija²⁷. Proizveden je u

²⁴ Isto.

²⁵ Uvid u original uvjerenja koje su potpisali Lazar Mijušković koji je tada bio predsjednik crnogorske vlade i Risto Popović, tadašnji ministar. Uvjerenje datira od 24. maja 1923. godine. Uvjerenje koje je potpisao Jovan Plamenac od 1. aprila 1926. godine. Uvjerenje koje je izdao i potpisao Radomir Vešović 11. juna 1928. godine. Uvjerenje koje je potpisao Petar Pešić 28. aprila 1928. godine. Sva uvjerenja izdata su od navedenih lica na molbu Petra Lompара u cilju regulisanja statusa . Uvjerenje sadrže izjave navedenih lica o brigadirskom činu, njihove potpise i sva su ovjerena kod strane tadašnjih sudova na Cetinju i Beogradu. Takođe, Petar Lompар u zahtjevu podnesenom Zavodu za socijalnom staranje od 15. maja 1958. godine u rubriku zvanje stoji upisano brigadir (prim. autora).

²⁶ Uvid u kopiju akta o postavljenju komandira Lompара za ađutanta koje je potpisao brigadir Vešović.

²⁷ Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knjiga I, str. 334–335.

čin brigadira sa rangom i pravima od 20. avgusta 1915. godine²⁸.

Austrougarske vlasti su ga 5. jula 1916. godine internirale u logor Boldogason u Mađarskoj, odakle je premješten u logor Vajdhofen na rijeci Thai u Donjoj Austriji u kojem je ostao do februara 1918. godine kada se vratio u Crnu Goru²⁹. Na povratku za Crnu Goru sa grupom crnogorskih interniraca bio je zadržan u Bosni od strane srpskih vlasti kako ne bi ometali realizaciju Podgoričke skupštine³⁰. Po povratku u Crnu Goru uključio se u organizovanju Božićnog ustanka 1919. godine. Uhapšen je 18. decembra 1918. godine u 11h zajedno sa Ristom Popovićem i zatvoren u Centralni kaznени zatovr u Podgorici (Jusovača)³¹. Jedan je od 44 potpisnika Izjave iz zatvora Jusovača u Podgorici, potpisane 14. oktobra 1920. godine³². Iz zatvora je izašao 1921. godine. Na sudskom procesu iste godine, zajedno sa još 105 zatvorenika, oslobođen je optužbi i pušten na slobodi³³.

Član je bio i funkcioner Crnogorske federalističke stranke. Od osnivanja 4. decembra 1924. godine član je Privremenog gradskog odbora CFS za Cetinje. Za člana Glavnog odbora izabran je na njenom prvom kongresu održanom 4. oktobra

²⁸ Prema podacima proizveden je dekretom kralja Nikole br. 1014 od 20. avgusta 1915. godine: Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knjiga I, IVPE, Cetinje, 2009, str. 334.

²⁹ Uvid u original uvjerenja koje su potpisali Joko Martinović i Andrija Popović od 3. februara 1930. godine. Uvjerenje sadrži izjave dvojice oficira o internaciji Petra Lompara i njihove potpise. Uvjerenje je izdato na molbu Petra Lompara i ovjereno je u tadašnjem sudu na Cetinju (prim. autora).

³⁰ Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knjiga I, str. 335.

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Isto.

1925. godine³⁴. Penzionisan je 1927. godine³⁵. Jedno vrijeme bavio se trgovinom³⁶, a radio je i kao zastupnik na Cetinju pomorske putničke kompanije „Royal Mail line“ sa sjedištem u Zagrebu³⁷. Radio je u Kraljevskoj banovskoj upravi na Cetinju od 28. aprila 1931 do 1. juna 1935. godine³⁸. U periodu između dva svjetska rata tokom 1938-1938. godine³⁹ bio je član Glavnog odbora seljačke samopomoći i član Seljačkog bratstva⁴⁰. Učestvovao je u novembru 1935. godine na sastanku Udružene opozicije koji je održan na Cetinju⁴¹. Aktivno je učestvovao u organizovanju Belvederskih demonstracija 1936. godine⁴².

U toku Drugog svjetskog rata kao pristalica Crnogorske stranke bio je član „Privremenog administrativnog crnogorskog komiteta“ koji je formiran 17. aprila 1941. godine, a koji je trebao da predstavlja vladu i obnovi nezavisnost Crne Gore⁴³. Međutim komitet je ubrzo raspušten. Učestvovao je na sastanku Crnogorske stranke u oktobru 1943. godine⁴⁴. Od strane Vojnog suda II korpusa 1945. godine, osuđen je na četiri godine zatvora

³⁴ Isto, str. 336.

³⁵ Isto, str. 336.

³⁶ Zahtjev Petra Lompara upućen Zavodu za socijalno osiguranje od 15. maja 1958. godine.

³⁷ Plakat agencije Royal Mail Line« sa sjedištem u Zagrebu na adresi Trg. Kralja Tomislava 19, koji se čuva u porodičnoj arhivi Mihaila-Miša Lompara.

³⁸ Zahtjev Petra Lompara upućen Zavodu za socijalno osiguranje od 15. maja 1958. godine.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Usmena kazivanja gospodina Mihaila-Miša Lompara sina brigadira Petra Lompara.

⁴¹ Grupa autora, *Cetinje 1482–1982*, Cetinje, Obod, 1994, str. 180.

⁴² Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knjiga I, str. 336.

⁴³ Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knjiga I, str.

336; Grupa autora, *Srpski biografski rečnik*, knjiga II, str. 621.

⁴⁴ Grupa autora, *Srpski biografski rečnik*, knjiga II, str. 621.

i gubitak građanske časti⁴⁵. Međutim, ubrzo su ove kazne preinačene. Napisao je dvije knjige: „Sadjejestvo inženjerije, pješadije i artiljerije u savremenim uslovima“ (1909), „Lekcije iz taktike“ (1909), Dnevnik iz Jusovače (1919–1921), a pisao je i memoare koji nijesu objavljeni. Govorio je bugarski i ruski, a znao je da čita i piše francuski jezik⁴⁶. Prevodio je knjige sa bugarskog, između ostalog iz oblasti fortifikacija itd. za potrebe crnogorske vojske⁴⁷. Umro je 19. decembra 1960. godine na Cetinju, a sahranjen je na Starom groblju na Cetinju⁴⁸. Zasnovaio je porodicu oko 1928. godine sa Ljubicom rođenom Dragojević sa kojom ima sinove Mihaila-Miša i Božidara i i kćerku Milenu⁴⁹. Živio je u ulici Baja Pivljanina broj 74 na Cetinju⁵⁰. Odlikovan je između ostalog: Ordenom Danila I za nezavisnost V stepena 26. oktobra 1906. godine⁵¹, Zlatnom medaljom za revnost (april 1908)⁵², Spomenicom 1919 itd.

Srđa Martinović

⁴⁵ Adžić, Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, knjiga I, str. 336; Presuda suda koja se čuva u porodičnoj arhivi Mihaila-Miša Lompara. Kasnijim presudama višim pravosudnih organa ova odluka je poništena i oslobođen je krivice (prim. autora).

⁴⁶ DACG, MV 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900–1912 sadrži listova 49, II-7. Pored navedenih jezika Petar Lompar na Cetinju je naučio njemački jezik, a u toku obrazovanja grčki i italijanski: Usmena kazivanja gospodina Mihaila-Miša Lompara sina brigadira Petra Lompara (prim. autora).

⁴⁷ Usmena kazivanja gospodina Mihaila-Miša Lompara sina brigadira Petra Lompara.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ DACG, MV 54, Konduit liste oficira (službenički listovi) 1900–1912 sadrži listova 49, II-7.

⁵² *Glas Crnogoraca*, godina XXXVII, br. 18 od 26. april 1908. godine, str. 3.

D N E V N I K

2. novembar 1914 – Bratišić

- 1308/09 – 2 XI Kdi Lovć. Odr. i ktu N.Vučiniću, Cetinje brojno stanje: oficiri 47; vojnici 1628; neboraca 209.
Ukupno: 1884
Konja: 84.
- 1310 – 2 XI Kdi Lovć. Odr., da nema novosti.
- 1311 – 2XI Kapetanu Đ. Avramoviću, Prijeradi, da pošalje redove: Steva Jovanovića, Miloša i Marka Radulovića, Sava Pejovića, kapetanu Jovanu Petričeviću, Goliš, na stalnu službu.
- 1 XI Kda Cekl. bat. javlja, da je pop Ilija Jovićeović otragu 2-3 dana otputovao na Cetinje.
- 544 – 2 XI Kda Ljubot. Građ. bat. javlja, da izvidnica i dalje obilaze položaje ispred predstraže. Novosti nema. Moli da se tko pošalje, da nauči rukovanje s bombama.
- 1312 – 2 XI Kda Lovć. Odr. se moli, da pošalje čovjeka, koji će podučiti u rukovanju sa bombama.
- 2 XI Kda Cekl. bat. javlja, da nema novosti. Opanci (86 pari) su razdijeljeni, ali ne 1/3 dio bosih ljudi nije obuven. Moli plate oficirske za oktobar.
- 382 – 1 XI Uprava Opštine Paštrovačke, odnosno jedne mazge.
- 1314 – 2 XI Procjena slame i sijena Ilije S. Vukotića, Bratišić.
- 1315- 2 XI Kdi Lovć. Odr. se javlja, da kapetan Petričević na Golišu, nema dovoljno vojnika kod topova, pa da mu se dodijeli jedno 10 vojnika.
- 421- 2 XI Kda Cekl. Dobr.bat. javlja, da je patrola nekoliko puta noćas prošla džadom, bez da je mogla naći patrola i predstražu ljevokrilne kolone; tek iz jutra su obe patrola došle u doticaj. Novo nema ništa.

- 1316- 2 XI Kdi Lovć. Odr. da se još pošalje obuće, jer onaj broj obuće što je stigao nije bio dovoljan za sve oboselje vojnike.
- 1317- 2 XI Kdi Ljubot. – Građ. bataljona: komandir Đudžo Kruška dolazi na Mirac, gđe čeka mu se tamošnji oficir stavi na raspoloženje. Potankosti o toj naredbi će objasniti por. Knežević.
- 2225 – 2 XI Kda Lovć. Odr.: da se redov Blažo Ivanov Đikanović, iz batanjona Cekl. Dobr. odmah prijavi Kdi Odr. Prijedor.
- 1318 – 2 XI Kdi Cekl. Dobr. bat. u smislu predstojeće naredbe.
- 422 – 2 XI Kda Cekl. Dobr. bat. da nema u svom području traženoga redova Đikanovića.
- 547 – 2 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (41/2 s.p.p.) da nema novosti.
- 1320 – 2 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
Vojska zdrava; vrijeme lijepo.

3. novembar 1914 – Bratišić

- 1321/22 – 3 XI Kdi Lovć. Odr. ktu N. Vučiniću, Cetinje brojno stanje: oficiri 47; vojnika 1631; neboraca 219.
Ukupno: 1897. Konja: 84
- 548 – 3 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (5 1/2 s.p.p) da nema novosti.
- 1323 – 3 XI Kdi Lovć. Odr., da nema novosti.
- 2233 – 3 XI Kda Lovć. Odr.: da se pošto nema dovoljno artiljerista, dodijele topovima pješaci za službu dovažanja municije i stražarenja.
- 1324 – 3 XI Kdi Ljubot. Građ. bat., da izabere iz čete Gornjo-Grbljske 4 za artiljeriju sposobna vojnika, pa da ih pošalje na Goliš kapetanu Jovanu Petričeviću. To isto neka učini komandir Džudžo Kruška.
- 2216 – 2 XI Kda Lovć. Odr. na osnovu molbe kapetanskog suda

- u Ljubotinju, odobrene po Vojnom Ministarstvu da se kalač Labud A. Nikolić oslobodi vojne službe i pošalje kući.
- 551 – 3 XI Kda Ljubot. Građ. bataljona (4 1/2 s.p.p), da nema novosti.
- 1326 – 3 XI Kdi Lovć. Odr., da nema novosti.
- 2238 – 2 XI Kda Lovć. Odr., da se iz svake čete izabere sposoban vojnik ili podoficir, pa da dođe u komandu brigade na Bratišić. Prethodno neka se označi dan na Prijevor odakle će doći lice, koje će podučiti u rukovanju s bombama.
- 1328 – 3 XI Kdi Lovć. Odr., da će se u idući četvrtak (6. mj.) do 9 sati prije podne skupiti iz svake čete po jedan vojnik radi obuke u rukovanju sa bombama. Vojska zdrava; vrijeme lijepo.

4. novembar 1914 – Bratišić

- 1329/30 – 4 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje, brojno stanje: oficiri 46; vojnici 1627; neboraca 209. Ukupno: 1882. Konja: 84.
- 1231 – 4 XI Kdi Lovć. Odreda – raporat o municiji:
- 1) Batalj. Ceklinski: moskovka 550; fišeka 58.483; u rezeri fišeka 70.800. Ukupno: 129.283
 - 2) Batalj. Ljubotinjski: moskovka 396; fišeka 74.200; u rezeri fišeka 41.400. Ukupno: 115.600
Berdanka 135
fišeka 16.200
Mauzerke 87
fišeka 10.440
u rezervi 9.260. Ukupno: 19.700.
 - 3) Batalj. Cekl. Dobr.: moskovka 365; fišeka 64.781; u rezervi 30.600. Ukupno: 95.381.
Mauzerka 5; fišeka 360

- 4) Poljska baterija: 4 topa; granata 166; šrapnela 138
- 5) Brdska baterija – 4 topa i to:
2 krupova, metaka 336,
2 „turska“ 418
- 6) Mitralješko Odjeljenje:
2 mitraljeza; 33 moskovke; fišeka 3.250; u rezervi
7.800.
Ukupno: 11.050.
- 3 XI Kda Cekl. bat. brzozjavno pita može li se ruskom
dopisniku Nikoli Grigoroviću Vasiljeviću, kao što
on želi, pokazati naše položaje.
- 1331 – 3 XI Kdi Lovć. Odr. u smislu gornjeg pitanja.
- 2251 – 3 XI Kda Lovć. Odr. dozvoljava da spomenuti ruski
dopisnik smije pregledati pozicije.
- 1333 – 4 XI Kdi Cekl. bat. u smislu predstojeće depeše.
- 555 – 4 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 s.pr.p) da nema novosti.
- 1334 – 4 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti
- 4 XI Kda Cekl. bat., da nema novosti.
- 1335 – 4 XI Ministru Vojnom, Cetinje odnosno iz raznih bata-
njona odsutnih vojnika.
- 558 – 4 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4.20 po podne) da nema
novosti.
- 1336 – 4 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 2270 – 4 XI Kdi Lovć. Odr. odnosno nedozvoljenog puckaranja i
potrošnji municije od strane vojnika.
- 1337 – 4 XI Svima komandama područne brigade u smislu
predstojeće naredbe.
- 2255 – 4 XI Kda Lovć. Odr. javlja, da će obuća naskoro podpuniti
se.
- 2237 – 4 XI Kda Lovć. Odr. odnosno vojničke opreme, zaplijenje
od neprijatelja, koje se viđa na djeci i ženama,
mjesto da ih vojnici upotrebljavaju.

1338 – 4 XI Svima komandama područne brigade u smislu predstojećeg akta

2259 – 4 XI Kda Lovć. Odr. odnosno bolesnika, koji se imaju prijavljivati lječniku u Budvi.

1339 – 4 XI Svim komandama područne brigade u smislu predstojeće naredbe.
Vojska zdrava; cijeli dan kiša i studen.

5. novembar 1914 – Batišić

1340 – 5 XI Predsjedniku Opštine Paštrovačke da pošalje konja.

1341/42 – 5 XI Kdi Lovć. Odr.
Ktu N. Vučiniću, Cetinje
Brojno stanje: oficiri 46; vojnika 1623; neboraca 209.
Ukupno: 1878. Konja: 84

559 – 5 XI Kda Ljubot. Građ.bat. (6 s.pr.p) da nema novosti.

1343 – 5 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.

1344 – 5 XI Kdi Lovć. Odr. odnosno žalbe Ivane Markove Kuševije.

5 XI Kda Cekl. bataljona javlja da nema novosti.

1345 – 5 XI Kdi Ljevokrilne kolone, Kovači odnosno odnašanja štica sa kuća Radanovića i propuštavanja mještana da na zemljištu između straža kupe žito.

1346 – 5 XI Kdi Ljubot. Građ i kdi Cekl. Dobrskom bataljonu naređenje, da se iznad predstraža može pripuštati sranovništvo, koje ima svojih kmetova biljete da bere žito.

1347 – 5 XI Kdi Lovć. Odr. se šalje Fefto Nikić po novac za rakiju.

564 – 5 XI Kda Ljubot. Građ. batanjona (4 1/2 s.p.p.) da nema novosti.

1348 – 5 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.

4 XI Kda Cekl. bat. da nema novosti.

- 1349 – 5 XI Kdi Lovć. Odr. se javlja da je vojnik Stevo Đurov Pribilović iz čete Majinske od jućer (sinoć) izćeznuo. Vojska zdrava; vrijeme vedro, ali burno i veoma hladno.
6. novembar 1914 – Bratišić
- 2280 – 5 XI Kda Lovć. Odr. da se redov iz Cekl. bat. Ilija Pejović oslobodi i uputi Ministarstvu Vojnom.
- 2285 – 5 XI Dalje, da se oslobodi iz istoga batanjona Đuro Vukmirović i pošalje Glavnoj Intendanci.
- 1350 – 6 XI Kdi Cekl. bat. naređenje u smislu predstojećih naredaba.
- 1351/52 – 6 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vućiniću, Cetinje
Brojno stanje: oficiri 46; vojnika 1634; neboraca 209.
Ukupno:1889. Konja:84
- 4 XI Komanda Poljske baterija, Kolužun, moli da joj se pošalje 60–80 vojnika, da prevezu 2 poljska krupova topa sa vrh Kožuna do južno od Dobre Vode, a 600–800 metara bliže protivniku, pošto je pozicija I-vog voda na Golišu.
Odaslati vojnici treba da su u 4 s. po podne na Kožinu.
- 5 XI Ista komanda javlja, da ne treba slati vojnika za prevoz topova, jer će to moći učiniti sa svojim vojniciima i onima što su joj prikomandovani i to:
4 iz Dobrovoljaćke čete Riste Kneževića, i 4 iz čete Ilije Borozana.
- 1353 – 6 XI Kdi Ljuoot. Građ. oat. Pelinovo se naređuje, da se stražama i predstražama pooštri pažnja, je je moguće da je nestali vojnik Stevo Đurov Pribilović iz Mainske čete, prešao neprijateljstvu. Na Mircu neka se straža pojaća, dok tamo ne stigne stalna četa, jer Majinska četa će se krenuti odanle.

- 565 – 6 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 s. pr. p.) da nema novosti.
- 1354 – 6 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 2287 – 5 XI Kda Lovć. Odr. naređuje, da se što prije izradi poveći broj drvenih lopata za čišćenje snijega.
- 1355 – 6 XI Komandama batanjona i baterija područne kolone se naređuje u smislu predstojeće naredbe.
- 1356 – 6 XI Kdi Ljubot. Odr. Građ. bat. odnosno žalbe Ivane M. Kuševije s Mirca.
- 2284 – 6 XI Kda Lovć. Odr. naređuje da se oficirima na smije dati odsustvo bez prethodne dozvole toga odreda.
- 1357 – 6 XI Svima komandama bataljona i baterija područne kolone se saopštava predstojeća naredba.
- 1358/59 – 6 XI Kdi Ljubot. Građ. bat. odnosno straža na Mircu.
- 1360 – 6 XI Kdi Lovć. Odr. na dozvoli, da četa Braicka iz Budve zauzme stražu na Mircu, pošto je četa Mainska dignuta odanle.
- 387 – 6 XI Uprava Opštine Paštrovačke šalje mazgu.
- 1361 – 6 XI Potvrda o primitku spomenute mazge.
- 1362 – 6 XI Kdi Lovć. Odr. odnosno isleđenja i žalbe učitelja Đukića.
- 571 – 6 XI Kda Ljubot. Građ. bat. šalje popis municije.
- 572 – 6 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s. po podne) da je u sporazumu s kapetanom Jovanom Vujovićem ustupila dva predstražna mjesta na ljevokrilnom predstražnom sektoru bataljona Cekl. Dobrskom. Na ljevokrilnom predstražu poslato je 50 vojnika. Vojska zdrava; vrijeme mutno, vjetrovito i hladno.

7. novembar 1914 – Bratišić

- 1364/65 – 7 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje

- Brojno stanje: oficiri 46; vojnika 1635; neboraca 209.
Ukupno: 1880. Konja: 69
- 1366 – 7 XI Kdi Cekl. Dobr. bat. neka se dade oficiru Mainske čete Iliji Borozanu, ukor, jer je labavo upravljao sa povjerenom mu četom.
- 573 – 7 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 s.pr.p) da nema novosti.
- 1367 – 7 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1368 – 7 XI Kdi Ljubot. Građ. bat. Pelinovo objava o priko madovanju komandira Džudža Kruške na Mirac.
- 7 XI Kda Cekl. Dobr. bat. javlja da nema novosti.
- 2276 – 4 XI Kda Lovć. Odr.
Dnevna naredba sprovesti Naredbu Vrhovne komande broj 2006 (?)
- 7 XI Svima komandama područnih bataljona poslate u prepisu predstojeće obije naredbe.
- 7 XI Kda Poljske Krupske baterije, Kolužun, izvještava, da su joj prikomandovali 8 vojnika i to iz Gornjo Grbaljske čete 4, a na Majinske čete 4.
- 7 XI Kda Cekl. bat. javlja, da je Nj. Kr. Visoč.
Predpostavljenikovica poslala tom bataljonu 82 omotača za glavu.
- 1370 – 7 XI Kdi Lovć. Odr. se predstojeći izvještaj saopštava.
- 1371 – 7 XI Ministru Vojnom Cetinje, odnosno oficirskih plata za oktobar i novembar.
- 577 – 7 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.po.p.) javlja, da se je na neprijat. straži na Vijencu čulo oko 10 puščanih metaka. Sa Goražda je izbačeno 5-6 topovskih metaka na Žbuvigu makinu kod Radovića kuća. Drugih novosti nema.
- 1372 – 7 XI Kdi Lovć. Odr. u smislu predstojećeg raporta.
- 2035 – 7 XI Kda Lovć. Odr. naređuje da predsjednik Kadija dade

pobrati usjeve onih žitelja, koji su prebjegli u Austriju, pa da se razdijeli siromašnom žiteljstvu. Vojska zdrava, vrijeme mutno.

8. novembar 1914 – Bratišić

- 1373/74 – 8 XI Kdi Lovć. Odr.
Ktu N. Vučiniću, Cetinje.
Brojno stanje: oficira 46; vojnika 1631; neboraca 207. Ukupno: 1884. Konja: 84.
- 578 – 8 XI Kda Ljubot. Građ. bat. javlja da je sinoć oko 5 sati naperijatelj sa Goražde izbacio nekoliko topovskih metaka na prostor između straže kod crkve Sv. Gospođe i Sv. Vare, i između straže bataljona Crmničkog.
- 1375 – 8 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 8 XI Priznanice o primitku novca za rakiju.
- 440 – 8 XI Kda Cekl. Dobr. bat. javlja, da se jedan vojnik iz čete Mainske lako ranio revolverom po vratu.
- 1376 – 8 XI Kdi Lovć. Odr. raporat o predstojećem izvještaju.
- 581 – 8 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p) da nema novosti.
- 1377 – 8 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
Vojska zdrava; kiša.

9. novembar 1914 – Bratišić

- 1378/79 – 9 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje
Brojno stanje: oficiri 46; vojnika 1621; neboraca 218.
Ukupno:1885. Konja:88.
- 345 – 9 XI Kda Lovć. Odr. naređuje, da se saopšti frnacuskom dopisniku da se može povratiti u Budvu.
- 1380 – 9 XI Kapetanu Jovanu Vujoviću, Šišići, predstojeća naredba na izvršenje.

- 582 – 9 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 s.pr.p) da nema novosti.
- 1381 – 9 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 9 XI Kda Cekl. bat. Dolovi, javlja da je ruski dopisnik u društvu sa kap. Dajkovićem pregledao pozicije toga batanjona. Tain u žutom je jučer stigao i vraćen intendanskoj stanici gđe je oderan i presiječen. Ustanovljen je manjak od 15 1/2 grama.
- 1382 – 9 XI Intendanska Stanica Ivanova Korita, odnosno žalbe kde Cekl. bataljona.
- 584 – 9 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p.) da nema novosti.
- 1383 – 9 XI Kdi Lovćen. Odr. da nema novosti.
Vojska zdrava; kiša.
10. novembar 1914 – Bratišić
- 1384 – 10 XI Kdi Cekl. bat. da se pozovu svi odsutni vojnici, koje zakon ne oslobađa, da se vrate svojim jedinicama.
- 1385/86 – 10 XI Kdi Lovć. Odr. i ktu N. Vučiniću, Cetinje.
Brojno stanje: oficira 46; vojnika 1612; neboraca 218.
Ukupno: 1876. Konja: 88.
- 151 – 10 XI Kdi Cekl. bat. odgovor na predstojeće.
- 10 XI Kda Cekl. bat. da nema novosti.
- 587 – 10 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 s.pr.p) da nema novosti.
- 1388 – 10 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 9 XI Kda Polj. Krup. baterije, Goliš javlja, da je 2 topa plasirano sinoć oko 7 sati nože “Dobre vode” na 146 metara, spored sela Kolužina. Jednome je pravac put „Kremalja“ a drugome „Ušića butige“
- 2321 – 9 XI Kda Lovć. Odr.
Propusne riječi.
- 1389 – 10 XI Svima područnim komandama bataljona – propusne riječi.

- 2873 – 10 XI Kapetan Tomo Iličković, Cetinje, odnosno akta broj 1335.
- 1390 – 10 XI Predsjednik G. Grbaljske Opštine odnosno onih koji izbjegavaju vojnu službu.
- 44 – 10 XI Šef Štaba Hercegov. Odreda, pita gdje se nalazi vojnik Ilija I. Pejović iz čete Riječke, bataljona Ceklinskog.
- 1392 – 10 XI Šefu Štaba Herc. Odreda, Vilusi, odgovor. Vojska zdrava; vrijeme mutno.

11. novembar 1914 – Bratišić

- 1396/97 – 11 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje. Brojno stanje: oficira 46; vojnika 1621; neboraca 218. Ukupno: 1885. Konja: 88.
- 1395 – 10 XI Kdi Cekl. bat. se sprovode žalbe Ivane M. Kuše. (Kuševije, prim. priređivača SM)
- 589 – 10 XI Kda Ljubot. Građ. bat (4 s.p.p) da nema novosti.
- 1394 – 10 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1391 – 10 XI Kdi Lovć. Odr. odnosno premještaja 2 poljska krup. topova. Predlog da se tim topovima stavi za komandanta of. kap. Lekić.
- 9855 – 11 XI Glavna Intendanca javlja, da je činovnik sa platama za oficire pošao 6 o.mj.
- 1398 – 11 XI Državnom blagajniku, Pelinovo, odnosno plate za oficira Mitra Vukčevića.
- 2333 – 10 XI Kda Lovć. Odr. odnosno plate za artiljerijske narednike.
- 11 XI Kda Cekl. batanjona.
- 590 – 11 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 s.pr.p.) da nema novosti.
- 1389 – 11 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.

- 2911 – 10 XI Glavna Intendanca odnosno plate za oficira Dapčevića.
- 1390 – 11 XI Kdi Cekl. bat. odnosno plate za oficire narodne vojske.
- 1392 – 11 XI Kdi Cekl. Dobr. bat. da naredi oficiru Borozanu, da bude spreman sa svojim četom krenuti na službu u Budvu.
- 593 – 11 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p.) da nema novosti.
- 1394 – 11 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 2335 – 10 XI Kda Lovć. Odr. javlja da je naređeno da se četa Braicka stavlja ovamo na raspoloženje, a četa Majinska, da ide na službu u Budvu.
- 2323 – 10 XI Kda Lovć. Odr. šalje Mila Bukilicu i Iva Marića iz Naljezića pod nadzor.
- 1395 – 11 XI Glavnoj Intendanci, da pošalje svijeća. Vojska zdrava; vrijeme lijepo.

12. novembar 1914 – Bratišić

- 1396/97 – 12 XI Kdi Lovć. Odreda i Ktu N. Vučiniću, Cetinje. Brojno stanje: oficira 46; vojnika 1621; neboraca 218. Ukupno: 1885. Konja: 88.
- 11 XI Kdir Kruška, Mirac, javlja da je danas oko 2 s.p.p. prigodom smjene austr. straže, naša straža sa „Pećina“ pucala na nju, našto je nastalo malo prepucavanje. Mišljenja je, da je naša straža na Mircu (oko 100 voj.) preslaba i da bi ju trebalo pojačati.
- 594 – 12 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 s.pr.p) javlja, da je naša straža na Mircu jučer oko 5 sati (sa Pećina) pucala na naprijateljsku stražu koja je sa nekoliko plotuna i topovskih metaka odgovorila. – Kvara nema.
- 1398 – 12 XI Kdi Lovć. Odr. javlja se sadržaj predstojećih odredaba.

- 12 XI Kda Cekl. bat. da nema novosti.
- 1399 – 12 XI Kdi Cekl. Dobr. bat. se naređuje da se četa Braicka, čim stigne, odmah pošalje ovamo, odakle će krenuti na Mirac.
- 2344 – 11 XI Kda Lovć. Odr. odnosno popisa imena vojnika u pojedinim jedinicama.
- 1400 – 12 XI Svima komandantima područne kolone u smislu predstojeće naredbe.
- 12 XI Kda Mitralješkog Odjeljenja, Bk. Vukmirović, Mirac, javlja das u neki konji prebjegli na neprijateljsku stražu.
- 12 XI Opština Budvanska moli nekoliko paka svijeća.
- 1401 – 12 XI Kdi Cekl. Dodr. bat. da se vod Poborski da svom opremom pošalje na Mirac na raspoloženje oficira Đura Đukanovića, a četa Majinska neka odma krene za Budvu.
- 596 – 12 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p.) da je danas u 2 s. 30 min. neprijatelj izbacio nekoliko topovskih metaka s Goražda na Vrmac i obrnuto.
- 1402 – 12 XI Kdi Lovć. Odr. sadržao predstojećeg raporta. Vojska zdrava; vrijeme lijepo.

13. novembar 1914 – Bratišić

- 1403/404 – 13 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje
Brojno stanje: oficira 46; vojnika 1621; neboraca 218.
Ukupno: 1885. Konja: 88.
- 130 – 13 XI Kda Cekl. bat. odnosno izsledjenja u stvari žalbe Ivane M. Kruševije.
- 1405 – 13 XI Kdi Lovć. Odr. u smislu predstojećeg raporta.
- 598 – 13 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 s.p.p.) da nema novosti.
- 1406 – 13 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.

- 13 XI Kda Cekl. bat. da nema novosti. Urgira obuču.
- 597 – 13 XI Kda Ljubot. Građ. bat. odnosno umobolnog oficira Steva Pejakovića.
- 1407 – 13 XI Ministarstvu Vojnom odnosno umobolnog oficira Steva Pejakovića.
- 1408 – 13 XI Kdi Ljevokrilno Kolone, Kovači se sprovodi u Lastvi uhvaćeni Lazar Lješević, koji ima pri sebi upljačkane stvari.
- 600 – 13 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p.) da nema novosti.
- 1410 – 13 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
Vojska zdrava; vrijeme lijepo.

14. novembar 1914 – Bratišić

- 14 XI Kda Cekl. bat. Dolovi, da nema novosti.
- 2365 – 13 XI Kda Lovć. Odr. naređuje, da se alat za izradbu lopata uzme od kom. Petra Lekića sa Kuka ili od Intend. stanice, Ivanova Korita.
- 13 XI Kda Cekl. bat. odnosno popisivanja vojnika.
- 1411 – 14 XI Kda Cekl. bat. odnosno alata za lopate i odgovor na predstojeće pitanje.
- 601 – 14 XI Kda Ljbot. bat. (6 1/2 s.p.p.) da nema novosti.
- 1412 – 14 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1413 – 14 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje
Brojno stanje: oficira 46; vojnika 1660; neboraca 216. Ukupno: 1922. Konja: 89.
- 1415 – 14 XI Kdi Lovć. Odr. se predlaže da se četi Kosijerskoj dodijeli oficir Ilija Borozan iz čete Majinske, a za komandanta Majinske čete da se postavi oficir Vaso Gazivoda iz bataljona Ceklinskog.
- 1416 – 14 XI Kdi Ljubot. Građ. bat. naredba odnosno neprijateljskih izvidnica.

- Kdi Cekl. Dobr. bat. ista naredba.
Razni računi.
- 1417 – 14 XI Kapetanu Jovanu Petričeviću, Goliš, da javi kakva je vrsta granata tamo i koji joj je broj.
- 305 – 14 XI Uprava Opštine G. Grbalj, odnosno razmirica između žandara obostranih i onih iz D. Grbalja pri likom branja žita.
- 1418 – 14 XI Kdi Ljevokrilne kolone, Kovači, žalba u smislu predstojećeg raporta.
- 14 XI Kda brdske baterije, Šišići šalje popis municije: granata običnih 368; zapaljujućih 30; Šapnela 298; Karteča 28. Ukupno: 724.
- 14 XI Kda Poljske Krup. baterije, popis municije: Granata skadarskih 123, talijanskih 52; Šrapnela skadarskih 100; talijanskih 37. Ukupno 312.
- 1419 – 14 XI Kdi Lovć. Odr. u smislu predstojećih dvajuh raporata.
- 1420 – 14 XI Ktu Džudžu Kruški, Mirac se šalje na raspoloženje vodnik Đuro Živanović. Neka se popišu oni vojnici iz voda Poborskog, koji su neku noć pucali.
- 14 XI Oficir, Mitar F. Vučković, Nalježići, odnosno pojačanja straža.
- 1421 – 14 XI Kdi Ljubot. Građ. bat. Pelinovo u smislu predstojećeg raporta.
- 605 – 14 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p.) da nema novosti.
- 1422 – 14 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
Vojska zdrava; vrijeme lijepo.

15. novembar 1914 – Bratišić

- 1424/25 – 15 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje.
Brojno stanje: oficira 46; vojnika 1641; neboraca 205.

Ukupno: 1892. Konja: 89.

- 414 – 13 XI Opština Paštrovačka, Sv. Stefan odnosno jedne mazge.
- 606 – 14 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 1/2 s.pr.p.) da nema novosti.
- 1426 – 14 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 15 XI Kda Poljske baterije, Goliš javlja da je pribjegao jedan konj.
- 609 – 15 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p.) da nema novosti.
- 1428 – 15 XI Kda Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1429 – 15 XI Kdi Ljubot. Građ. bat. se javlja, da od Vrhovne komandedolazi šef Štaba pukovnik Pešić.
- 604 – 14 XI Kda Ljubot. Građ. bat. odnosno neprijateljskih izvidnica.
- Vojska zdrava; vrijeme lijepo.

16. novembar 1914 – Bratišić

- 454 – 15 XI Kda Cekl. Dobr. bat. javlja, da ne može dobiti alata za lopate.
- 608 – 15 XI Kda Ljubot. Građ. bat. javlja da posjeduje 115 ruskih bombi bez kapsula.
- 1430 – 15 XI Kdi Lovć. Odr. se predstojeći raporat dostavlja.
- 1430/31 – 16 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje.
Brojno stanje: oficiri 46; vojnika 1658; neboraca 215.
Ukupno: 1919. Konja: 89.
- 611 – 16 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 1/2 s.pr.p.) da nema novosti.
- 1433 – 16 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1435 – 16 XI Kdi Cekl. bat. odnosno brojnog stanja municije.
- 1436 – 16 XI Ktu Džudžu Kruški, naredba da pošalje kapetanu

- Jovanu Petričeviću 4 vojnika na raspoloženje.
- 615 – 16 XI Komanda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p.) da nema novosti.
- 1437 – 16 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1438 – 16 XI Obl. Upravi, Budva, odnosno jednog konja.
- 16 XI Krcun Janković, Bratešići, odnosno ofita za kuću mu na Rijeci.
- 1439 – 16 XI Vojnom Ministarstvu odnosno ofita od kuće Krucine Jankovića.
- Vojska zdrava; vrijeme lijepo.

17. novembar 1914 – Bratišić

- 1440/41 – 17 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje
- Brojno stanje: oficiri 46; vojnika 1667; neboraca 214.
- Ukupno: 1927. Konja: 89.
- 1442 – 17 XI Kdi Cekl. Dobr. bat. naredba da kapetan J. Vujović dočeka pukovnika Nešića.⁵³
- 617 – 17 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (9 s.pr.p.) javlja, da je naša predstraža s Kremalja opalila nekoliko metaka na neprijateske straže, na što su ove sa nekoliko plotuna odgovorili. Isto tako je opaljeno na našu stranu nekoliko topovskih metaka. – Štete nema.
- 17 XI Kdir Kruška izvještava, da je neprijatelj pucao na njeguške žene, koje su se vraćale iz mlina.
- 1443 – 17 XI Kdi Lovć. Odr. u smislu predstojećih dvajuh raporata.
- 1445 – 17 XI Kapetanu P. Uskokoviću, Kornet, odnosno jednog konja.

⁵³ Borivoje Nešić, inženjerijski pukovnik srpske vojske, od avgusta 1914. na službi u crnogorskoj vojsci. Kralj Nikola ga je nagradio činom počasnog brigadira crnogorske vojske.

- 1446 – 17 XI Kdi posade Budva se upućuje redov G. Crmn. bataljona Mihajlo Đonović, na raspoloženje. Kdi Lovć. Odr. se daje predstojeći akt na znanje.
- 1447 – 17 XI Kdi Lovć. Odr. se šalje redov Jefto Nikić na raspoloženje.
- 620 – 17 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p.) da nema novosti.
- 1448 – 17 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1449 – 17 XI Kdi Ljubot. Građ. bat. hitno odnosno punjave na frontu bataljona Njeguško – Cetinjskog – Ceklinskog. Vojska zdrava; vrijeme lijepo.

18. novembar 1914 – Bratišić

- 1450/51 – 18 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N.Vučiniću, Cetinje Brojno stanje: oficiri 46; vojnika 1654; neboraca 213. Ukupno: 1913. Konja: 89.
- 623 – 18 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 1/2 s.p.p.) javlja, da je sinoćnja borba počela u 10 1/2 sati na frontu Njeguško-Ceklinskog i Cetinjskog bataljona i trajala je do 1 sat 20 minuta po ponoći. Topovska paljba bila je s Goražde i Vrmca. Naša artiljerija izbacila je nekoliko šapnela iznad Vrmca.
- 621 – 18 XI Ista komanda javlja da se ne opaža nikakva neprijateljski pokret.
- 18 XI Komanda predstraže Džudža Kruška izvještava o sinoćnjem boju.
- 1452 – 18 XI Kdi Lovć. Odr. se dostavljaju predstojeći raporti.
- 16 XI Kda Cekl. bat. javlja, da nema novosti i odnosno puščane municije i t.d.
- 6 XI Kda Cekl. bataljona odnosno dvajuh redova, koji su otišli u Bjelogorski bataljon.

- 18 XI Kdi Đ. Kruške, javlja ponovo da je pri sinočnoj borbi neprijatelj nastupao na naš lanac od Dobrote do Đeronjake. Naš gubitak je: 3 mrtva i 2 ranjena, svi iz Njeguškog bataljona.
- 1453 – 18 XI Kdiru Kruški naređenje, da bude na oprezu, a poslaće mu se u slučaju potrebe pomoć od Ljubot. bataljona.
- 625 – 17 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4.s.p.p.) da nema novosti.
- 1454 – 18 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1455 – 18 XI Kmetu sele Lastva, Vuku Duletiću, se naređuje, da pazi da li u njegovom reonu ima nekoga, tko daje noću svjetiljkom signale neprijatelju.
- 18 XI Kdiru Kruški naređenje odnosno izpostave stražarne veze između njegove straže i one od bat. Ceklinskog. Vojska zdrava, vrijeme lijepo.

19. novembar 1914 – Bratišić

- 1457/58 – 19 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje. Brojno stanje: oficira 46; vojnika 1644; neboraca 231. Ukupno: 1921. Konja: 89.
- 1459 – 19 XI Komandama Ljubot. Građ. i Cekl. Dobr. bataljona odnosno signala, koje neko svjetiljkom daje neprijatelju.
- 626 – 19 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 1/2 s.pr.p.) da nema novosti.
- 1460 – 19 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 19 XI Kap. Jovan Petričević javlja da mu se je dobrovoljno javilo četvoro vojnika iz Pobora.
- 19 XI Kda Cekl. bat. da nema novosti.
- 2407 – 18 XI Kda Lovć. Odr. odobrava predlog br. 1415.
- 1461 – 19 XI Kdi Cekl. bat. se o predstojćem izvještava.

- 19 XI Kapetan Jov. Petričević – priznanica na perp. 7,50.
- 1462 – 18 XI Oficiru Iliji Borozanu, Budva, naređenje odnosno preuzimanja komande nad četom Kosijerskom.
- 2422 – 19 XI Kda Lovć. Odr. naređuje, da se pošalje po kapsula za ruske bombe.
- 1463 – 19 XI Kdi Lovć. Odr. upućuje se jedan vojnik po kapsule.
- 1464 – 19 XI Glavnoj Intendanci, Cetinje, odnosno knjiga trebovanja.
- 1465 – 19 XI Kdi Ljevokrilne kolone, Kovači, odnosno žalbe Mare R. Bauka i Stane P. Bauka.
- 627 – 19 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 1/2 s.p.p.) da nema novosti.
- 1466 – 19 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1467 – 19 XI Kdiru Kruški, Mirac, naređenje, da 2 vojnika sa mitralj. pentljikama sjutra u jutru dođu ovamo. Vojska zdrava; vrijeme lijepo. Jučer i preključer i danas krstarila su 2–3 aeroplana nad Grbljem, pucali mitraljezom i spuštali bombe u Budvi i Prijedoru. Štete nisu načinili. Izgleda, pošto neprijatelj ovako forsira izviđanje, da smjera naskoro napad.
20. novembar 1914 – Bratišić
- Brigadiru N. Pejanoviću se jutros s Prijedora tele fonira da neprijatelj u Kotoru skuplja vojsku. Nj. Kr. V. Knjaz Petar se jučer sa Štabom Lovć. Odrada preselio u Budvu.
- 1468 – 20 XI Kdi Lovć. Odr. i Ktu N. Vučiniću, Cetinje. Brojno stanje: oficiri 46; vojnika 1660; neboraca 209. Ukupno: 1915. Konja: 89.
- 1686 – 19 XI Kda Ljevokrilne kolone odnosno žiteljstva, koje,

- berući žito, prelazi preko naše predstražne linije.
- 1470 – 20 XI Predsjedniku Opštine G. Grblja naredba u smislu predstojećeg akta.
- 18 XI Kda Poljske Krupke baterije moli pojačanje stanja vojnika.
- 2430 – 19 XI Kda Lovć. Odr. naređuje, da se 2 vojnika sa mitralješkim pantljikama prikomanduju Bojanskom sektoru.
- 10 – 19 XI Ljekar Kešeljević, Njeguš, traži 2 vojnika iz Ceklinskog bataljona, da ih poduči za sanitete.
- 1471 – 20 XI Kdi Cekl. bat. naredba u smislu predstojećeg zatraživanja.
- 630 – 20 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (6 s.pr.p.) da nema novosti.
- 1472 – 20 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 2427 – 19 XI Kda Lovć. Odr. šalje 115 kapsula od ruskih bombi.
- 20 XI Kda Cekl. bat. nema novosti.
- 1473 – 20 XI Kdi Ljubot. Građ. bat. naredba, da odmah pošalje izvidnicu sa zadatkom, da izvidi pokret neprijateljske vojske u Kotoru.
- 20 XI Svima ostalima kamandantima bataljona naređeno u predstojećem smislu.
- 1475 – 20 XI Kdi Ljubot. Građ. bat. naređenje, da bude za svaku eventualnost spreman.
- 1476 – 20 XI Kdi Cekl. bat. naređenje, da se odmah uzpostavi veza između straža Cetinjskog bataljona i Mirca.
- 20 XI Kdir Džudža Kruška predlaže uzpostavu straže između straža na Mircu i Ceklinskog bataljona.
- Poslao je jednog oficira sa nekoliko vojnika da motre event. pokret neprijatelja.
- 1477 – 20 XI Kapetanu Jov. Petričeviću, Goliš, naređenje da bude

- u pripravnosti radi event. napada neprijatelja.
- 634 – 20 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (4 s.p.p.) da nema novosti.
- 1478 – 20 XI Kdi Lovć. Odr. da nema novosti.
- 1479 – 20 XI Istoj komandi se javlja, da je neprijatelj oko 2 1/2 sata bacio s Goražde na Mirac 5 topovskih metaka i rano jednog našeg vojnika u ruku.
- 635 – 20 XI Kda Ljubot. Građ. bat. (5 s.p.p.) kao prestojeći izvještaj.
- 20 XI Kdir Džudža Kruška, kao predstojeći izvještaj.
- 1480 – 20 XI Kdiru Džudži Kruški, da pazi na to, da vojnici ne pronose razne glasove.
Vojska zdrava; vrijeme lijepo.
21. novembar 1914 – Bratišići
- 1481 – 21 XI Brojno stanje Srednje kolone: 1) oficira 46; boraca 1665; neboraca 212; jahači konja 8; tovarnih konja 81.
- 1483 – 21 XI Kom. Lov. Odreda – Prijedor. Poslati spiskovi vojnika pješadije i artiljerije.
- 1484 – 21 XI Komand. bataljona: Poslate propusne riječi.
- 1486 – 21 XI Javljeno kap. Dajkoviću,⁵⁴ da za sada nije moguće činjeti nikakve izmjene u straži.
- 1487 Naređeno kap. Dajkoviću: da učini sa stražom na Mirac i sa bataljonom Cetinjskim vezu straže, i da bude spreman u pripravnost sa batalionom.
- 1493 Javljeno kom. Odreda da na predstražnom sektoru, kao i u logorima nije bilo novo ništa, niti ikakvih promjena.
- 21 XI Vojska zdrava; vrijeme lijepo.
- 1494 – 22 XI Brojno stanje Sred. kolone: oficiri 46; boraca 1661;

⁵⁴ Luka Dajković, kapetan, komandant bataljona.

- neboraca 150; jahačkih konja 8; tovarnih konja 81.
- 1496 – 22 XI Javljeno kom. Lov. Odreda, da kako na predstražama, tako i u logorima nije bilo novo ništa.
- 1497 – 22 XI Javljeno kap. Dajkoviću za redova Nika Đ. Jovićevića, da uputi Obl. Upravi na Cetinje, a redova Radovana Vučevića oslobodi od vojničke dužnosti.
- 1498 – 22 XI Javljeno komandama bataljona i jedinica: da od danas goveđe čepre upotrebljavaju za obuču, a ovčje za kožuhe, kao i da bude prava podjela među vojnicima.
- 1499 – 22 XI Javljeno komandama bataljona da komandanti bataljona ili četa da se ne obraćaju direktno pred sjednicima opština i kapetanskim sudovima, da im upućuju vojnike, obaveznike, već predhodno, da se obraćaju redovnim putem na Komandu Odreda.
- 1500 – 22 XI Javljeno kom. Lov. Odreda: Pošto je mali broj vojnika u Poljskoj bateriji, to da bi izvoljela narediti da dođu po 4 vojnika iz čete Paštrowske i Donjo- Grbaljske.
- 1501 – 22 XI Javljeno komandantima bataljona, da su utekli sa Danilova grada šest austrinskih zarobljenika i da naredi stražama da se ne bi ko provukao kroz prestražni lanac.
- 1501 – 22 XI Javljeno kom. Lov. Odreda da se ovog dana kako na prestražama, tako i u logorima ove komande nije dogodilo novo ništa.
- 1503 – 22 XI Javljeno komand. Dajkoviću da primi sa Intendanske stanice Ivanova Korita 20 sjekira za kolonu.
- 1504 – 22 XI Javljeno komand. bataljona da izaberu po 8 vojnika iz bataljona i da se u nedelju 30. ovog mjeseca prijave brig. Bećiru u Nikšiće.

Vojska zdrava, vrijeme lijepo.

23. novembar 1914 – Bratišići

- 1505 – 23 XI Brojno stanje Srednje Kolone: oficiri 45; boraca 1666; neboraca 212; jahaćih konja 8; tovarnih 81.
- 1507 Kom. Lov. Odreda, Prijedor, saopštava se da kako na prestražama, tako i u logorima Sred. kolone u toku noći nije se desilo ništa novijeg, kao što se nije ni opazilo ništa novije o neprijateljskom pokretu, - niti ičega novijeg.
- 1508 Kom. Lov. Odreda Prijedor. Izvještava se, da u pogledu pojavljenih signala, t.j primjećenih u pravcu Lastve i okolnih sela po izvješću iste Komande, poslali su ordenasi. Istim poznato zemljište, te su motrili, i isti izvještavaju da nijesu ništa mogli primjetiti.
- 1509 Kom. Periši Vujoviću⁵⁵, Pelinovo. Šalje se Krsto Radov Mačić iz Duba, da se istim daje vojnički tain sa preporukom, da se istom naklonjeno po mogućnosti.
- 1510 – 23 XI Kom. Ljubot. – Građ. bataljona Pelinovo
Izvještava se, da se opazilo nekakvo iskrcavanje neprijateljske vojske između Radovića i Grabovca. Isto izvješćeno radi znanja i upravljanja.
- 1511 Kom. Vidu Pejanoviću, Mezalini. Saopštava se, da je naredbom Kom. Lov. Odreda postavljen komandirskom Kosijerske čete oficir Ilija Borozan i da isti naredbu odmah izvrši.
- 1512 Kom. Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se, da kako na prestražnom sektoru, tako i u logorima nema ništa

⁵⁵ Periša Vujović, komandir, komandant žandarmerije, učesnik Božićnog ustanka 1919.

novijeg, a tako ni u neprijateljskom pokretu. Dan prošao mirno; vojska zdrava; vrijeme u dan oblačno s rosom, noćno kiša.

24. novembar 1914 – Bratešići

- 1513 – 24 XI Brojno stanje Srednje kolone: oficiri 45; boraca 1715; neboraca 162; jahaćih konja 8; tovarnih 81.
- 1514 Kdi Lovć. Odreda pod ovi broj poslato brojno stanje.
- 652 – 24 XI Komanda Ljub. – Građanskog bataljona, Pelinovo. Ista izvještava, da kako na prestražnom frontu nema novosti, tako ni da se primjetilo neprijateskog pokreta.
- 1516 Kom. Vidu Pejanoviću,⁵⁶ Mezelini. Povraćaju se raporti vodnika iz čete Gornjačke sa rešenjem, da pravo ima zastupati komandira isti onaj, koji je po porizvostvu najstariji. Kao takvi imenuju se J. Janković.
- 1517 Komandi Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se, da se nije ništa novog desilo ni na prestražama ni u logorima.
- 2507 – 24 XI Komanda Lov. Odreda, Prijedor. Naređiva da se šalje pet najestrodnevno opšte brojno stanje municije, a dnevno ako je u istoj promjene.
- 1518 – 24 XI Komandama bataljona i baterije: Naređiva se da šalju petnajestodnevno opšte brojno stanje municije, a dnevno kada bi bilo izmjene, ili isto bez plakata.
- 1520 – 24 XI Kom. Periši Vujoviću, Pelinovo. Izvještava se, da će forsirane izvidnice Ljubokrilne kolone napanuti neprijateljsku stražu.
- 1520 – 24 XI Kom. Periši Vujoviću, Pelinovo. Naređuje se, da naredi kom. Gornjo- grbaljske čete, da samo zadrži tri konja za upotrebu, a ostali da su na raspoloženje pred. Opštine. Dan je prošao miran; vojska zdrava; vrijeme lijepo.

⁵⁶ Vido Pejanović, komandir, brat brigadira Nika Pejanovića.

25. novembar 1914 – Bratešići

- 1521 – 25 XI Brojno stanje Srednje kolone: ofic. 45; boraca 1709; neboraca 158; jahaćih konja 8; tovarnih 78.
- 658 Komanda Ljub. – Građanskog bataljona, Pelinovo. Izvještava, da na prestražnom frontu nema nikakvih novosti; niti se primjetilo kakvih neprijateljskih pokreta.
- 2504 – 24 XI Komanda Lovć. Odreda, Prijedor. Naređiva, da se adresarima za svoje amanete i pošiljke dozvoli da lično isti pođe sa pošte da primi.
- 2505 – 13 XI Komandi Lov. Odreda, Prijedor. Saopštava da se u izvodu naredba generala B. Jankovića,⁵⁷ načelnika Vrhovne komande odnosno disciplinarnog držanja u pogledu pljačke i drugog nereda, koji se bi pojavio.
- 1524 – 25 XI Komandama bataljona i baterija Srednje kolone. Šalje se u prepisu naredba Lovć. Odreda od 13. ovog mjeseca broj 2505.
- 1525 Komandama bataljona Srednje kolone: Šalje se u prepisu naredba Lovć. Odreda od 24. ovog mjeseca broj 1504.
- 2506 – 24 XI Komanda Lovć. Odreda, Prijedor. Naređiva, da vojnici uzaludno ne troše municije, te takve da će najstrožije kazniti, lišavajući ih oružija.
- 1526 – 25 XI Komandama bataljona Srednje kolone. Šalje se u prepisu naredba Lov. Odreda od 24. ovog mjeseca broj 1506.
- 2525 Komanda Lov. Odreda, Prijedor. Saopštava, da je bjegunac Johan Ludvick iz neprijateske vojske utekao iz Podgorice. I da se pazi da se bi isti uhvatio ili ubio, kao i to da se ne bi niko na prestražama provukao.

⁵⁷ Božidar Janković, đeneral srpske vojske, načelnik Vrhovne komande crnogorske vojske

- 1527 – 25 XI Komandama bataljona: Sred. kolone. Javljena naredba Lov. Odreda u prepisu od 25. ovog mjeseca broj 2525.
- 1528 Komandi Lov. Odreda, Prijedor. Saopštava se, da se nije ništa novijeg desilo.
- 2522 Komanda Lov. Odreda, Prijedor. Naređiva, da se Lazo Đukić i Ivo T. Đukić stražarno sprovedu Oblasn. Upravi usljed neposlušnosti spram Uprave opštinske.
- 1529 Kom. Periši Vujoviću, Pelinovo. Poslato da izvrši naredbu Lov. Odreda od 25. ovog mjeseca broj 2522.
- 2527 – 25 XI Komanda Lov. Odreda, Prijedor. Pita, da li ima oficijera ili sposobnog vodnika, koji zna upravljati sa mitraljezom?
- 25 XI Komandama bataliona: Sred. kolone. Javljeno, da što hitnije jave za rečeno u naredbi Lov. Odreda od 25. ovog mjeseca broj 2527.
- Kom. Odreda brig. K. P. Petrović,⁵⁸ Prijedor. Saopštava, da se preselio u vječnost artil. kap. Marko Nenezić sa naređenjem da se isto saopšti oficirima i vojsci.
- K' 1530 – 24 XI Komandantima bataljona i baterije: Izvještava se po naredbi komandanta Odreda, da se preselio u vječnost kap. artil. Marko Nenezić i da isto se saopšti područnim oficirima i vojsci. Dan je prošao miran; vojska zdrava; vrijeme lijepo.

26. novembar 1914 – Bratešići

- 1531 – 26 XI Brojno stanje Srednje kolone: oficiri 45; boraca 1653; noboraca 212; jahaćih konja 8; tovarnih 84.

⁵⁸ Petar Petrović Njegoš, knjaz i brigadir.

- 2535 K-da Lov. Odreda, Budva. Naređiva, da se naredi komandantu Ceklinskog bataljona da obezbjedi i zauzme položaj od i sa potokom Zverinjaka (Kuk) pa do Mirca i da drži vezu sa bataljonom Cetinjskim i Ljubotinjskim.
- 1534 K- di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se, da nije se ništa novo desilo. Jedino je bilo prepucavanje na crmničkim predstražama po izvještaju komande Ceklin- Dobrskog i Ljubotinjskog bataljona.
- 1535 – 26 XI Kom-di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se, da je izvršena naredba Iste od 22. ovog mjeseca broj 2486, t.j. da su otputovali vojnici određeni za Nikšić.
- 1536 Izvještava se kom. Đ. Kruška, Mirac. Da vojnici iz Mitralješkog odjeljenja, koji su se svadili, povraćaju se na dosadnju službu i da su isti došli do druželjublja.
- 668 – 26 XI Kom. Ljubot. Građanskog bat. Pelinovo. Izvještava da nema novo ništa.
- 1537 – 26 XI Ko- di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se da nema novo ništa.
Dan je prošao miran; vojska zdrava; vrijeme oblačno s kišom.

27. novembar 1914 – Bratešići

- 1538 – 27 XI Brojno stanje Srednje kolone: oficiri 43; boraca 1653; neboraca 212; jahaćih konja 8; tovarnih 84.
- 1540 Obl. Upravi, Budva. Sprovodi se uz povratak molbe Martinovića, izjašnjenje kom. čete Brajičke, odnosno konja, o kome je riječ u molbi rečenog Martinovića sa tim, da se ista obrati kmetu brajickom.
- 1541 Kom-di Levo- kr. kol., Kovači. Izvještava se, da je oficir Vaso Gazivoda postavljen za kom. čete Majinske na mjesto oficira Ilije Borozana.

- 1542 – 27 XI Ko-di Lovokrilne kolone, Kovači. Javlja se da redovi iz Ceklinskog bataljona: Petar F. Kostić i Ilija K. Gazivoda, koji se nalaze u bataljonu Bjelogorskom, odmah prijave u svome bataljonu.
- 1544 Ko-di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se, da u Koloni nema niti oficijera, niti vodnika za upravljati mitraljezima, a za istu svrhu upućuju se of. Joko Vojvodić.
- 670 Kom-da Ljubot. Građ. bataliona, Pelinovo. Izvještava da nema ništa novo.
- 1543 – 27 XI Ko-di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se da nema novo ništa.
- 673 Kom-da Ljubot. Građ. bat., Pelinovo. Izvještava da nema ništa novo.
- 1545 Ko-di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se da nema novo ništa.
Dan je prošao miran, vojska zdrava; vrijeme lijepo.
28. novembar 1914 – Bratešići
- 1546 – 28 XI Brojno stanje Srednje kolone: oficiri 45; boraca 1655; neboraca 212; jahaćih konja 8; tovarnih 84.
- 1547 Kdi Lov. Odreda, Prijedor. Sprovodi se brojno stanje.
- 1548 Komandant L. Dajković, izvještava, da je zauzeo prestražni prema ranijoj teleg. depeši od Zvjerinjaka do Mirca, ali isti izvještava da je taj raspored vrlo težak i nepodesan. Ova komanda prima k znanju raspored i stavlja mu u dužnost, da se po uviđavnosti predloži podesniji način ako je moguće.
- 1549 – 28 XI Kom-di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se da nema novo ništa.
- 1550 Kom. Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se da nema

novo ništa.

Dan je prošao miran; vojska zdrava; vrijeme lijepo.

29. novembar 1914.

- 1551 – 29 XI Brojno stanje Srednje kolone: oficiri 45; boraca 1658; neboraca 212; jahaćih konja 8; tovarnih 84.
- 1552 Kom. Nikoli Vučiniću, Cetinje. Poslato brojno stanje Srednje kolone.
- 1553 Kom- di Lov. Odreda, Prijedor. Saopštava se, da je oficir Vaso Gazivoda poslat za kom. čete Majinske, a na mjesto istog predlaže se of. Filip Jovetić iz bat. Ljub. Građ. da se postavi za bombašku četvu koman. iste.
- 2564 – 28 XI Kom-da Lov. Odreda, Prijedor. Saopštava se, da je of. Vaso Gazivoda poslat za kom. čete Majinske, a na mjesto istog predlaže se of. Filip Jovetić iz bataljona Ljub. Građ. da se postavi za bombašku četvu koman. iste.
- 2564 – 28 XI Kom-da Lov. Odreda, Prijedor. Sprovodi propusne riječi od is a 1. dec. do od i sa 10 istog.
- 1554 – 29 XI Sprovode se gornje propusne riječi područnim jedinicama.
- 6174 – 25 XI Obl. Uprava, Cetinje. Sprovodi spisak odsustnih lica ove kolone sa oznakom da se koji nalazi i kakvu vrši službu.
- 1721 – 3 XI Obl. Uprava, Budva. Sprovodi molbu, predsjednika Srzentića s tim, da se bi u selo Lapčice postavio seocki kmet.
- 1555 – 29 XI Kom- di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se, da nema novo ništa.
- 2570 Kom-da Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava, da će

- doći na Jarišta 70 kašeta municije, koja će služiti kao rezervna popuna.
- 1556 – 29 XI Naređeno kap. Petričeviću, da smjesti 70 kašeta municije i da iste osigura sa stražom, način, koji nađe za shodno.
- 1557 Kom- di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se, da novo nema ništa.
Dan je prošao miran; vojska zdrava; vrijeme oblačno.
30. novembar 1914 – Bratešići
- 1558 – 30 XI Brojno stanje Srednje kolone: oficiri 45, boraca 1658; neboraca 212; jahaćih konja 8; tovarnih 84.
- 2591 – 29 XI Kom. Lovć. Odreda, Prijedor. Naređuje da se oslobodi Đuro Raslapčević i stavi Min. Vojnom na raspoloženje.
- 2569 Kom. Lov. Odreda, Prijedor. Naređiva, da se jednom postavi red za održati telefonsku žicu na Majstorima. Za isto poslat Ilija Vuković da učini sa nekoliko vojnika.
- 1561 – 30 XI Kom-di Ceklinskog bat., Dolovi. Naređeno odnosno održavanje veze sa susjednim stražama kao i to da se to jedanput stalno uredi i pošlje jednog oficira na Mirac, kao i izjašnjeno mu, da je učinjeno pitanje odnosno sprečavanja prolaza ženskih od Mirca do Njeguša.
- 1563 – 30 XI Kom. Ceklinskog bataljona, Dolovi. Naređeno, da podiže šančeve na Zvjerinjak, da sam pogleda mjesto odnosno dostavljanja žice, da razmješta bataljon po kantomanu (?) u selo Kuk i Bostun.
- 1564 – 30 XI Kom. bataljona u Mjesto. Naređeno, da pristupe izgradnji šančeva.
- 1562 Izvještava se kom. Odreda, Prijedor, da nema novo

- ništa osim nekog artiljerijskog prepucavanja koje nije nanijelo nikakve štete.
- 2600 Kom-da Lov. Odreda, Prijedor. Naređiva, da se redov Joko Stanišić iz bat. Ljub. Građ. odmah prijavi Obl. Upravi, Budva.
- 2214 – 30 XI Obl. Uprava, Budva. Poziva, da joj se prijavi Božo Mazelin kao pređašnji čuvar puta, s tim, da se isti odredi na ranijoj dužnosti.
- 1565 – 30 XI Kom. Ljub. Građ. bat., Pelinovo. Naređeno, da naredi Stanišiću i Mezalinu, da se neodložno prijave Oblaskoj Upravi, Budva.
- 1566 – 30 XI Kom-di Lov. Odreda, Prijedor. Izvještava se, da nema ništa novo.
Dan je prošao miran; vojska zdrava; vrijeme kišovito.
1. decembar 1914.
- 497 – 30 XI Komandant Cekl. Dobr. bataljona izvještava da ima ranjenog vojnika čete Braičke na Mirac koji se zove Joko Ivov Martinović.
- 2572 – 29 XI Komand. Odreda stavlja u dužnost brig. Pejanoviću da nađe potpor. Vojvodiću jednu službu prema njegovoj spremi.
- Sl. 29 XI Komandant Cekl. Dobr. bataljona izvještava da je vojnik podr. mu bat. Stanko Radoičić (?) koji je bio određen za žand. kor. pri Vrh. komandi vrati usljed bolesti.
- Sl. 30 XI Kom. Džudžo Kruška izvještava o predstražama, kao i o zabrani u ulaz u kuće od stanov. Mirca.
- 1553 – 29 XI Komandi Odreda, Prijedor. Predlaže se of. F. Jovetić za kom. bomb. čete mjesto ranije imenovanog Gazivode.

- 2588 – 29 XI Brigadiru Pejanoviću⁵⁹ Bratešići, ručne su bombe podijeljene po jedinicama ali po svom nahođenju da formira ako nađe za shodno bomb. odjeljenje za ofic. Jovetića.
- 2588 – 29 XI Komand. Odreda saopštava brigadiru Pejoviću da se ubuduće potrošna municija trebue s Laništa i V. Bostura.
- 20 XI Kap. Dajković izvještava da se na Lovčenu ne nalazi previjalište te čini pitanje će se prijaviti 2 vojnika određena pri sanitetu.
- Sl. 17 XI Kap. Dajkoviću izvještava da je prenesena radiotelegr. stanica s Lovčena s tim da je ostala zatvorena Baraka i da su mu ključevi predati te moli da bi se baraka rastavila i vojnici se oslobodili straže s nje.
- Sl. 30 XI Kap. Petričević s Goliša izvještava da je primio 40 običnih granata.
- 1567 1 XII Brojno stanje: oficiri 45; boraca 1666; neboraca 215; jah. konja 7; tovarnih 85.
- 2603 – 30 XI Komand. odreda s Prijedora izvještaje da od 1. decembra trebue se na pojed. vojnika dnevno hleba 500 gr., mesa 750gr.
- 1570 – 1 XII Izvještava se kom. Odreda Prijedor da novo nema ništa u Srednjoj koloni.
- 1571 – 1 XII Izvještava se komanda Odreda da je radi reda na Mirac poslat kom. Džudžo Kruška.
- 2602 – 1 XII Komanda Odreda upućuje 8 komad upustva o rukovanju bombi.
- 1572 – 1. XII Razaslate kom. bataljona.
- 1573 – 1 XII Moli se komanda Odreda Prijedor da bi naredila da

⁵⁹ Niko Pejanović, brigadir, komandant Riječke brigade.

- se oklen nabavi alat za izradu šančeva.
- 352 – 1 XII Uprava Op. G. Grbaljske moli da joj se pošalje spisak rekviziranih konja za ovu Kolonu.
- 1574 – 1 XII Izvještena op. G. Grbalj o broju zadržanih konja pri ovoj komandi.
- 1575 – 1 XII Izvještava se komanda u Prijedor da u Sred.koloni novije nema ništa.
Vojska zdrava, dan prošao miran, dan oblačan a vrijeme bez kiše.
1. decembar 1914.
- 2258 – 1 XII Oblasna uprava Budva moli da joj se uputi bivši čuvar puta Risto Stojanović Brajić (?)
- 1576 – 2 XII Naređeno kom. Kruški Mirac da uputi Stojanovića u Budvu.
- 2765 – 1 XII Komanda Odreda Prijedor naređuje da se alat za izradu šančeva rekvizira iz sela u nedostatku s Korita ili Kuka.
- 1577 – 2 XII Naređeno kom. bataljona da rekviziraju alat za izradu šančeva.
- 2686 – 1 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava da je naredila kap. Đ. Vrbici da stanov. Mirca učini vojnicima u kuće (?).
- 1578 – 2 XII Javljeno kom. Đž. Kruški za ovu naredbu.
- 691 – 2 XII Komand. Odreda Prijedor naređuje da se zamijene vojnici Cekl. bataljona Luka Đurašković i A. Bastac kao bolesnici i Boško Pejović iz Cekl.dob.bat. da se javi na dužnost i za nemarnost zatranjanja da se kazni.
- 1579 – 2 XII Javljeno kom.bataljona Cekl. i Cekl.dobr. da pošalju zamjenu Đuraškoviću i Bastaću kao i Pejovića.
- 1580 – 2 XII Brojno stanje: oficiri 45; borici 1667; neborci 215;

konja jahaćkih 7; tovarnih konja 85.

- 1581 – 2 XII Poslato brojno stanje Kom. Odreda Prijevor.
- 1582 – 2 XII Komanda Odreda Prijevor izvještava se da novo nema ništa u Srednjoj koloni.
- 1583 – 2 XII Takođe izvještena Komanda Odreda da u toku dana nije se desilo ništa novije.
Vojska zdrava, dan je prošao miran. Vrijeme kišovito.

1. decembar

- 1585 – 3 XII Brojno stanje Srednje kolone: br. 85; borci 1169; neborci 215; konja jahaćkih 7; tovarnih konja 85.
- 1592 – 3 XII Oblasna Uprava Cetinje izvještava brig. Pejanovića o zapostavljenim osobama koje se nalaze na pojedine službe, a kao odgovor na raniji akt ove komande.
- 2704 – 3 XII Komandant odreda s Prijevora naređuje da pop Đurašković prijavi se na Cetinje a mjesto istog dolazi pop Lopičić.
- 2710 – 3 XII Komandant Lovć. Odreda Prijevor naređuje da sva suđenja koja podpadaju pod Vojni suda, da se neposredno njemu sprovode. Izvještava se Komanda Odreda Prijevor, da u toku noći nije bilo ništa novog.
- 1588 Izvještava se Komanda Odreda Prijevor da u toku dana nije se desilo ništa novije osim što je neprijatelj otvorao topovsku paljbu s Grabovca ali bez štete.
Vojska zdrava, dan miran. Vrijeme promjenjivo.

2. decembar

- 1589 – 4 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficiri 85; boraca 1669; neboraca 215; konja jahaćkih 7; tovarnih konja 86.
- 1591 – 4 XII Komanda Odreda Prijevor. Izvještava se da u toku noći nije se desilo ništa novije.

- K 2602 Brigadiru N. Pejanoviću, Bratešići komanda Odreda sprovođi nekoliko upustava o obuci bombe.
- 1592 – 4 XII Komandantima bataljona sprovedena upustva o bombama.
- 1593 – 4 XII Komand. Ljubot. i Cekl. dobr. bataljona naređeno da ne bi na predstražama uhvatili odbjeglog Luku Tomanovića iz Cuca, stanovao u Silivo selo a odjegao danas iz Budve.
- 503 – 4 XII Por. Hajduković⁶⁰ iz Budve pita šta je s molbom Paštrovskom odnosno barjaka urađeno, a koja je još 15 okt. sprovedena kom. Srednje kolone.
- 1594 – 4 XII Por. Hajdukoviću, Budva, odgovoreno da u koliko se Komanda sjeća da je molba Paštrovska upućena Kom. Odreda Prijedor na postupak.
- 2698 – 4 XII Komandant Odreda, Prijedor, naređuje da se izvjesti o osobama predatim Vojnom sudu.
- 1595 – 4 XII Komanda Odreda, Prijedor. Izvještava se da su svi okrivljenici za vrijeme ovog rata upućivati kom. Odreda i tek ona da ih je upućivala Vojnom sudu.
- 1596 – 4 XII Luki Đukanović red. Cekl. dob.bat. date mazge, da je zajmi kući koja je bila na upotrebu pri ovoj Komandi.
- 1597 – 4 XII Komanda Odreda, Prijedor. Izvještava se da u toku dana nije se desilo ništa novije.
Vojska zdrava, dan prošao miran; vrijeme kišovito.

3. decembar

- 1598 – 5 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficiri 45; borci 1669; neborci 215; konja jah. 7; tovarnih konja 85.
- 2740 – 4 XII Komand. Odreda, Prijedor. Izvještava da Min. finansija očekivanje svakodnevno dolazak žita, zakasnilo,

⁶⁰ Risto Hajduković, poručnik, kasnije komandir u Gaeti.

- trudeći se da nuždenim familijama priteče u pomoć.
- 1601 – 5 XII Saopšteno koman. bataljona i bateriji Srednje kolone.
- 1602 – 5 XII Izvještava se komanda Odreda Prijedor da novo u toku noći nije se desilo ništa.
- 1602 – 5 XII Komanda Lovć. Odreda Prijedor. Izvještava se sa strane ove kolone da prema izvješću kom. Cekl. bat. oficiri Radanović i Đurašković u dužnost kom. četa usljed bolesti zamjenjuju se prvi s of. Dapčevićem a drugi s of. Pejovićem, a pitanje da li te se uvesti u vojništvo 14 došlih mladića u četu Dodošku od 15 do 16 godina.
- 1604 – 5 XII Komanda Lovć. odreda Prijedor. Izvještava se da bi dala bat. Ceklinskom kakvu odjeću i obuću jer vojnici postradaše.
- 1605 – 5 XII Kmetu Markoviću, Maine. Naređenje sa strane ove Komande da se strogo pridržaje pravičnosti pri određivanju službe mladića.
- 1606 – 5 XII Izvještava se Komanda odreda Prijedor, da u toku dana nije se desilo ništa novije, osim što je sa oklopnice iz zaliva Tivta gađana crkva Sv. Vare ali bez štete.
- 1607 – 5 XII Komanda Lovćenskog odreda Prijedor, izvještava se i moli da dade nređenje Intend. stanici Iv. Korita da dadne povišicu u mesu bat. Ceklinskom povodom praznika Sv. Nikole jer komand. bat. izvještava da mu to nije htjela izdati
- Dan je prošao miran osim što nije rečeno pod broj 1606. Vojska zdrava. Vrijeme oblačno.

6. decembar

- 1608 – 6 XII Kap. Dajković, Dolovi. Naređeno da se s bataljonom premijesti na Kuk i da drži sigurne veze s

- bataljonom Njeguško-Ćeklićkim.
- 1609 – 6 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1671; neboraca 214; konja jahačkih 7; tovarnih konja 84.
- 1610 – 6 XII Poslato brojno stanje Kom. Odreda.
- 1611 – 6 XII Izvještava se Komanda Odreda da u toku noći nije se desilo ništa novije. Danas je osluženo blagodarenje za dug život Nj. Vel. Kralja Gospodara u crkvi Mezaline. Blagodarenje održao sveštenik Lopičić i ovd. svešt. Knežević. Povodom slave komand. ove Kolone brigadier Pejanović primio je dvije čestitke od kom. odreda knjaza Petra a 2-ga od prestolonaslj. Danila i na obje zahvalno odgovorio.
- 1612 – 6 XII Izvještava Kom. Odreda Prijedor da u toku dana nije se desilo ništa novije. Dan prošao miran. Vojska zdrava. Vrijeme lijepo i toplo.
7. decembar
- 1613 – 7 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1671; neboraca 215; konja jahač. 7; tovarnih konja 84.
- 1615 – 7 XII Komanda Odreda Prijedor, izvještava se da prema izvješću kap. Dajkovića nije mu moguće smjestiti cio bataljon na Kuk, kao i da je prestražni front mnogo rastegnut, te je slaba veza s bataljonom Njeguško-Ćekl.
- 1616 – 7 XII Komanda Odreda, Prijedor. Izvještava se da u toku noći nije bilo ničega novijeg u ovoj komandi.
- 2359 – 7 XII Oblasna uprava, Budva, izvještava ovu Komandu da je zadržala Rista Stojanovića – Braića kao čuvara puta.
- 1617 – 7 XII Oblasnoj upravi, Budva, da ne može zadržati Stojanovića dok ne izvjesti Komanda Lovćenskog Odreda i tek ova koman. kad od Komande Odreda

dobije naređenje oslobodiće Stojanovića.

- 2748 – 7 XII Komanda Odreda Prijedor naređuje brigadiru Pejanoviću da naredi kapetanu Dajkoviću da stavi na raspoloženje nekom Franc. red. Joša Uličevića koji dolazi na Lovćen.
- 1618 – 7 XII Naređeno kap. Dajkoviću, Dolovi, da naredi Uličeviću da se stavi na raspoloženje Francuzu.
- 1619 – 7 XII Izvještena Kom. Odreda Prijedor da vojnici ne pri maju potpun tain.
- 1620 – 7 XII Izvještena Komanda Odreda, Prijedor da u toku dana nije se desilo ništa novije.
Vojska zdrava. Dan prošao vrlo miran. Vrijeme vedro i toplo.

8. decembar

- 1621 – 8 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1668; neboraca 214; konja jahač. 7; tovarnih konja 84.
- 1623 – 8 XII Izvještava se komanda Odreda Prijedor da u toku noći nije se desilo ništa novije.
- 1624 – 8 XII Izvještava se Komanda Odreda Prijedor da u toku dana nije se desilo ničega novijega u reonu ove Kolone.
- 1625 – 8 XII Pita se komanda Odreda Prijedor, kako će se postupiti sa oboljelim barjkt. Vukmirovićem.
- 2760 – 8 XII Komanda Odreda Prijedor naređuje da se oboljeli barjkt. Vukmirović ponese na liječenje u Budvu. Saopšteno svojatama barektarovim i nadležnoj mu komandi čete.
Dan je prošao miran. Vojska zdrava. Vrijeme kišovito.

9. decembar

- 1626 – 9 XII Brojno stanje: oficira 45; boraca 1665; neboraca 164; konja jahač. 7; tovarnih konja 84.
- 1628 – 9 XII Izvještava se komanda odreda Prijedor da u toku noći nije bilo ništa novije.
- 1629 – 9 XII Komanda Odreda izvještava da barektar Vukmirović ne može se držati kao bolestan konja te se moli da pošalje dr. na njega.
- 1630 – 9 XII Izvještava se Komanda Odreda Prijedor da u toku dana nije bilo ničega novije.
Dan je prošao miran. Vojska zdrava. Vrijeme kišovito i hladno.

10. decembar

- 1631 – 10 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43; boraca 1664; neboraca 164; konja jahač. 7; tovarnih konja 84.
- 2770 – 9 XII Naređuje Komanda Odreda Prijedor da se izvede tačan spisak oficira koji vrše službe, jer izjavljuje Min. vojni da mnogi od oficira polažu pravo na platu a koji je ne primaju.
- 1633 – 10 XII Naređeno komandan. bataljona da po naredbi kod. odreda broj 2770, postupe.
- 1634 – 10 XII Izvještava se Komanda odreda Prijedor da u toku noći nije bilo ništa novije.
- 1635 – 10 XII Izvještava se Komanda odreda Prijedor da prema izvješću Kom. Ceklinskog bataljona područni mu bat. nije primio tain u mesu evo 5 dana.
- 2776 – 9 XII Komanda Odreda sprovodi propusne riječi od 10 do i sa 20 decem. t.g.
- 1626 – 10 XII Ova Komanda u prepisu sprovela propusne riječi

podr. kom. bataljona i baterija.

- 2765 – 9 XII Komanda Odreda Prijedor naređuje da se komandant bat. Cekl. upravlja prema ranijim naredbama, a za mladiće ne vrijedi da ih upućiva kao čobane u reč. selo (?)
- 1637 – 10 XII Naređeno kom. Cekl. bat. da postupi prema naredbi kom. Odreda broj 2765 tj. da mora podizati šančeve smjestiti bat. u kantonima prema naredbi od koža napraviti obuću i kožuhe i t.d.
- 1628 – 10 XII Komanda Odreda Prijedor naređuje da se Andrija Vujović bat. Ljub. prijavi Obl. sudu Cetinje 16-og ovog mjeseca radi nekog saslušanja.
- 1639 – 10. XII Naređeno kom. Ljub. bat. da se rečeni Vujović pri javi određenog dana.
Dan je prošao miran. Vojska zdrava, vrijeme kišovi to i hladno.

11. decembar

- 1640 – 11 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43; boraca 1665; neboraca 164; konja jahač. 7; tovarnih konja 84.
- 1642 – 11 XII Izvještava se Komanda Odreda, Prijedor da se u toku noći nije desilo ničega novijeg.
- 2819 – 11 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava da sve jednice na Lovčenu nijesu primile tain u mesu zbog oskudacije u depovu.
- 1643 – 11 XII Akt Komande Odreda broj 2819. Saopštava kom. Ceklinskog bataljona.
- 2814 – 11 XII Komanda Odreda Prijedor upućuje ovoj komandi rez. potpor. bugar. vojske D. Đonovića kao of. kandidata.
- 2816 – 10 XII Komanda Odreda Prijedor naređuje da se izbjegne

- kretanje osoba kroz logore, koja nemaju dozvolu slobodu prolaza.
- 1644 – 11 XII Naredba Komande Lovčenskog odreda Prijevor broj 2816 u prepisu poslata komand. bat. i baterije.
- 2818 – 10 XII Komanda Odreda Prijevor sprovodi sedam primjeraka o izmjeni čestitaka na dan 6. decembra t.g. između Njeg. V. Kralja i koman. Lovčenskog odreda.
- 1645 – 11 XII Komanda Odreda Prijevor izvještava da se u toku dana nije bilo ničega novijeg, osim neko malo prepucavanje puš. s vijenca.
Dan je prošao miran. Vojska zdrava, vrijeme kišovito i promjenjivo, hladno.

12. decembar

- 565 – 11 XII Poručnik Hajduković, Budva, moli da vojnici koji idu od bat. idu uz trebovanje da daju priznanice na šat. krila koja uzmu.
- 1647 – 12 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43; boraca 1666; neboraca 214; konja jahač. 7; tovarnih konja 84.
- 1646 – 12 XII Akt poručnika Hajdukovića broj 565 javljen kom. bataljona.
- 2412 – 11 XII Oblasni upravitelj Zenović, moli da se saopšti of. M. Đuroviću rješenje, odnosno da je to za posle odloženo.
- 1649 – 12 XII Javljen rješenje ob. upravi of. Đuroviću.
- 1650 – 12 XII Komandi Lovč. Odreda Prijevor. Izvještava se da u toku noći nije bilo ničega novijeg.
- 1651 – 12 XII Javljen kom. Ljub. bat. da vojnika Joka Jovetića uputi na dužnost kod kapet. Petričevića, a tako i kom. Cekl. bat. za Andriju Strugara da se javi na dužnost kapetanu Petričeviću.
- 1652 – 12 XII Kom. Cekl. bat. naređeno da ostane u tijesnoj vezi s

Crmníckim predstražama.

- 1653 – 12 XII Predsjedništvu Op. Gornjeg Grblja da odmah izvjesti ovu komandu o osobama iz D. Grblja koji su se rđavo izražavali o komandi Odreda.
- 1654 – 12 XII Komandi Ljevokr. kolone Kovači, moli se da naredi svojim predstražama da dođu u vezu s pred. ove kolone.
- 1655 – 12 XII Komand. Ljubot. bataljona Pelinovo, da naredi izviđačkom odjeljenju da vazda pri vršenju svoje dužnosti izvjesti predstraže ispred kojih vrši službu.
- 1656 – 12 XII Komandi Odreda Prijedor izvještava se da će ova komanda zadržati osobe kojima može dati izvjesne službe, ostale će uputiti kom. odreda.
- 1657 – 12 XII Komand. bat. kap. Abramoviću Prijeradi, naređeno da naredi Mirku Iličkoviću da se javi u svoju jedinicu i da se pojedini kom. pridržavaju pravila i odgovornostima i momcima te da se na tu svrhu ne rashoduju više.
- 1658 – 12 XII Komanda odreda Prijedor, izvještava se da u toku dana nije se desilo ničega novije.
Dan je prošao miran. Vojska zdrava, vrijeme oblačno i hladno.

13. decembar

- 1659 – 13 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1669; neboraca 214; konja jahačih 7; tovarnih konja 85.
- 1661 – 13 XII Izvještava se Komanda Odreda Prijedor da u toku noći nije se primjetilo ničega novijeg.
- 1662 – 13 XII Šef Štaba kom. Đurašković zbog slabosti familije moli komandu odreda za dopust zbog iste.

- 2834 – 13 XII Komanda Odreda naređuje da se redov Ljub. bat. R. Vujović prijavi istoj.
- 1663 – 13 XII Komand. Ljubot. bat. Pelinovo naređeno za Vujanovića da se prijavi kom. Odreda.
- 2833 – 13 XII Komanda Odreda, Prijevor, naređuje da se redov Ceklin. bat. Simon Vujanović prijavi Vrhovnoj komandi.
- 1665 – 13 XII Komanda Odreda Prijevor, izvještava da u toku dana novo nije bilo ništa.
Dan je prošao miran. Vojska zdrava, vrijeme lijepo.

14. decembar

- 1666 – 14 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1668; neboraca 214; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 1668 – 14 XII Komanda Odreda Prijevor, izvještava se da u toku noći neprijatelj je ispalio nekoliko pušcan. metaka na frontu bat. Ljubot. ali bez štete. Dalje nije bilo ničega novije.
- 1669 – 14 XII Komandi Odreda Prijevor upućuje se Milo Marković (Crmnič.) koji je bio dosle pri komandi.
- 1672 – 14 XII Komandi Odreda Prijevor izvještava se da rečenog Vujanovića nema u bataljonu.
- 1673 – 14 XII Komanda Odreda Prijevor, izvještava se da se primjetilo da neprijatelj podiže utvrđenja dubravom od „Stare Tvrđave“ uostalom novo nema ništa.
Dan je prošao miran, osim što je gađao s Grabovca artilj. u Sutvaru đe je na predstraži bio brig. Pejanović. Vojska je zdrava a vrijeme baš lijepo.

15. decembar

- 1675 – 15 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca

- 1672; neboraca 214; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 1677 – 15 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru bez ičega novijeg.
- 1678 – 15 XII Moli se komanda Odreda Prijedor da naredi kap. Njeguško-Cekl. da se uspostavi stalan red zbog vidanja linije po među Majstora i Dolova.
- 1679 – 15 XII Kap. Kraljeviću, Rijeka upućen Marko B. Đurašković na njegovo raspoloženje.
- 1680 – 15 XII Kamandi Lovć. Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao miran bez značajnih događaja. Novosti. Komanda odreda izvještava da je do 10. decembra ove godine zarobljeno:
- njemačkih oficira	1140	njemačkih vojnika	131.737
- austrijskih oficira	3186	austrijskih vojnika	221.447
-
Ukupno:	4326		353.184
- I da Rusi uspješno vode borbu protivu Njemaca i Austrijanaca. U veče stigle su novosti da su Rusi ponovo zaplijenili 25 mitraljeza, 43 oficira i više od 12.500 vojnika i razbili neprijatelja.
- NB. Danas oko 4 sata po podne otvorena je paljba na crnogorskom ratištu.
- Grahovac i Klobuk borba se očajna produžava.
- Dan je prošao miran, vojska zdrava. Vrijeme lijepo i toplo.
16. decembar
- 1681 – 16 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1672; neboraca 214; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 2865 – 16 XII Komanda Odreda Prijedor naređuje da se vodnik Marinović iz čete Grbaljske uputi u komandu Odreda.

- 1683 – 16 XII Komand. Ljubot. bat. Pelinovo naređeno da stražarno uputi vodnika Marinovića u kom. Odreda.
- 2853 – 15 XII Komanda Odreda Prijedor, izvještava da je neprijatelj 15-og ovog ujutru napao na Hercegov. odred u pravcu Klobuka, kao i napominje komandu Odreda da se preko ovomošnjih stanovnika bi prikupili podaci o neprijatelju u Boku Kotorsku.
- 1684 – 16 XII Izvješteni kom. bataljona o gornjem aktu kao i da se stavi u pripravnost.
- 1685 – 16 XII Komanda Odreda, Prijedor, izvještava se da je noć u reonu Srednje kolone prošla na miru.
- 1686 – 16 XII Javljeno komand. bat. da budu u pripravnosti. Primjetilo se koncentrisanje neprijatelja osobito u pravcu Lovć. kolone.
- 1687 – 16 XII Kap. Dajkoviću, Dolovi, sprovedena žalba of. Martinovića uz povratak iste da pronađe krivce po žalbenim navodima.
- 15 XII Komanda Odreda sprovodi rješenje Min. Vojnom kojim naglašava da će se plate oficira izdat za decembar, a za januar 1915. docnije pošto se pre gledaju računi.
- 1688 – 16 XII Komanda Odreda, Prijedor, moli se da naredi vojnicima Cekl. bataljona Čekiću Iliji, Gazivodi i P. Kostiću koji se doma nalaze da se prijave u svoj bataljon.
- 1689 – 16 XII Izvještava se Komanda Odreda, Prijedor, da u ovoj koloni nema pionerskog alata osim po 2 nož. na četv za šicu.
- 1690 – 16 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je u reonu Srednje kolone dan prošao miran. Novosti. Saopštenje da su neprijatelji otjerani sa Grahovca – Klobuka s velikim gubitcima, Rusi raz

bili neprijatelja oko Dukla (Nijemce) i zarobili preko 15.000 voj. Francuzi postepeno napreduju. Dan je prošao miran. Vojska zdrava. Vrijeme oblačno i kišovito.

17. decembar

- 1692 – 17 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1673; neboraca 213; konja jahačih 7; tovarnih konja 84.
- 1694 – 17 XII Komanda Lovć. Odreda Prijedor, izvještava se da u toku noći nije bilo ništa značajnijeg.
- 1696 – 17 XII Na osnovu molbe upr. voj. tel. Š. Filipovića naređeno kom. Vidu i kapetanu Abramoviću da pošalju izvj. broj vojnika za uspostavljanje telefonske linije.
- 1698 – 17 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava se da u toku dana nije bilo ništa značajnije. Dan je prošao miran. Vojska zdrava. Vrijeme oblačno i hladno.

18. decembar

- 1699 – 18 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1673; neboraca 163; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 2886 – 18 XII Komanda Odreda Prijedor naređuje da joj se prijave regruti Niko Uličević i Blažo Mihailović.
- 1701 – 18 XII Naređeno kap. Dajkoviću da iste uputi.
- 1702 – 18 XII Izvještava se Komanda Odreda da u toku noći nije bilo ničega značajnijeg.
- 2885 – 17 XII Komanda Odreda Prijedor saopštava propusnu riječ za ovu kolonu, od i sa 21. do i sa 31. decembra.
- 1703 – 18 XII Propusna riječ upućena komand. bat. i baterije.

- 1704 – 18 XII Izvještava se komanda Odreda da u toku dana nije bilo ničega novijeg.
- 421 – 17 XII Uprava op. G. Grblja moli da se za sva potraživanja rekvizicije vojska obraća ovoj.
- 1705 – 18 XII Naređeno komand. bat. da se za potraživanja obraćaju rekvizicije drvo, sijeno i drugo presjed. ov. opštine.
Ovog dana objavljene su novosti da Rusi su razbili Njemce i Austrijance.
Dan je prošao miran. Vojska zdrava. Vrijeme lijepo i vedro.

19. decembar 1914.

- 1707 – 19 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1673; neboraca 213; konja jahač. 6; tovarnih konja 85.
- 2889 – 19 XII Komanda Odreda izvještava da je odlukom Min. Savjeta dato na svakog vojnika po 4 per. i naređuje da se spisak napravi i pošalju po jednom oficiru da primi za svu kolonu tako kako će biti raz. novac na badnje več.
- 1709 – 19 XII Naređeno komandantima bataljona i baterije da sačine spisak po za 4 perpera dara i upute ovoj Komandi.
- 1710 – 19 XII Komandi Odreda Prijevor čini se pitanje o postupku ne primljenog vina bat. Ceklinskog o Nikoljudne.
- 1711 – 19 XII Komandi Odreda Prijevor povraća se žalba of. Martinovića sa odnosnim isleđivanjem.
- 1712 – 19 XII Komandi Odreda Prijevor sprovodi se regrut Ulićević po ranijoj naredbi.
- 1713 – 19 XII Izvještava se Komanda Odreda Prijevor da u toku

dana i noći nije bilo ničega novijeg.

Novosti nema nikakvih. Dan je prošao miran.

Vojska zdrava.

Vrijeme- kiša s vjetrom i studeno.

20. decembar 1914.

- 1715 – 20 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1661; neboraca 213; konja jahač. 6; tovarnih konja 85
- 1717 – 20 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava se da u toku noći nije bilo ničega novijeg.
- 1719 – 20 XII Javljeno kom. bat. Cekl. dobr. da oslobodi pjevca braicke crkve za vrijeme božićnih praznika.
- 1720 – 20 XII Izvještava se komandi da u toku dana nije bilo ničeg novijeg.
- Novosti nije bilo nikakvih. Dan je prošao miran.
Vojska je zdrava, vrijeme je kišovito.
- 2895 – 20 XII Komandant Odreda naređuje da se iz svakog bataljona i baterije pošalje po jedan vojnik u Nikšić da se javi 24-og ovog mjeseca.
- 1721 – 20 XII Naređeno komand. bataljona i baterije da izvrše gornju naredbu.

21. decembar 1914

- 1722 – 21 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1670; neboraca 214; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 1724 – 21 XII Komand. Ljubot. bat. sproveden Mićan Lekić iz I čete istog bat. kao optužen od njegove familije.
- 1725 – 21 XII Komanda Lovćenskog odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla mirna.
- 1726 – 21 XII Komandi Lovćenskog odreda Prijedor sprovedena žalba Boža Vukova Čavora protiv Marka Kaščelana

- zbog pokrađe krtole, kao i opšta napomena o svom stanovništvu njihovog držanja.
- 2919 – 21 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava da je naređeno Oblasnoj upravi, da sprovede ceklinska 2 otišla kućama vojnika.
- 1727 – 21 XII Kap. Dajkoviću saopšteno gornje naređenje kom. Odreda kao i da pošalje 2 vojnika na intendansku stanicu.
- 1728 – 21 XII Javljeno komand. bat. da pošalju po jednog vojnika na intendansku stanicu Pobori.
- 1729 – 21 XII Komandi Odreda sproveden kom. Cekl. dobr. bataljona o kazni Joka Vujovića, vodnika kom. IV čete.
- 1730 – 21 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao mirno.
- 1731 – 21 XII Komandi Odreda Prijedor sprovodi se molba kap. Dajkovića da mu se upute u bataljon 9 vojnika svojevoljno koji su pošli kućama.
Novosti nije bilo nikakvih. Dan je prošao u miru.
Vojska zdrava, vrijeme promjenljivo.
22. decembar 1914
- 1732 – 21 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1672; neboraca 212; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 2944 – 21 XII Komanda Odreda naređuje da se vojnik Ivanović čete Braicke oslobodi i stavi na raspoloženje pred sjed. Braicke opštine.
- 1734 – 21 XII Javljeno komand. bat. Cekl. dobr. bat. da oslobodi vojnika Ivanovića (Braića).
- 2940 – 21 XII Komanda Odreda Prijedor naređuje da se izvjesti koji je to ljekarski pomoćnik te oslobodava vojnike Cekl. bataljona.

- 1735 – 22 XII Naređeno kap. Dajkoviću da izvjesti ko je ljekarski pomoćnik.
- 2937 – 22 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava da se private 400 pari opanaka za Srednju kolonu sa intend. stanice Budva.
- 1736 – 22 XII Naređeno komandantima bataljona i baterije da prema učinjenoj srazmjernoj podjeli prime obuču.
- 1737 – 22 XII Izvještava se Komanda Odreda da je noć prošla na miru.
- 1738 – 22 XII Komanda Odreda Prijedor tražen dopust za kap. Đuraškovića.
- 2933 – 21 XII Komandant odreda izvještava ovu Komandu da je konj Vukadinovića dat Oblasnoj upravi.
- 1739 – 22 XII Moli se Komanda Odreda Prijedor da se izda komand. Kruški plata na račun njegove službe kao kom. pred. Mirac.
- 1740 – 22 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je ljekarski pomoćnik Puniša Milić.
- 1741 – 22 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao u miru.
Novosti nije bilo nikakvih.
Dan je prošao miran, vojska zdrava. Vrijeme oblačno sa jakim vjetrom.

23. decembar 1914

- 1742 – 23 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1654; neboraca 210; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 1744 – 23 XII Izvještava se Komanda Odreda Prijedor da u toku noći nije bilo ničega novijeg.
- 1745 – 23 XII Komandi Odreda Prijedor sprovodi Mićan Lekić na postupak.

- 2929 – 21 XII Komanda Odreda naređuje da bat. Ceklin. uputi mjebove da primi vino dato o Nikoljudne, iz Budve kraj int. Hajdukovića.
- 1746 – 23 XII Naređeno kap. Dajkoviću da uputi za vino prema gornjem aktu.
- 1747 – 23 XII Izvještava se Komanda Odreda da je dan prošao mirno.
Novosti nema. Vojska zdrava. Vrijeme oblačno i promjenljivo.

24. decembar 1914

- 1748 – 24 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1656; neboraca 210; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 1750 – 24 XII Komandi Lovćenskog odreda Prijedor upućuju se računi za isplatu vina od Nikoljudne.
- 1751 – 24 XII Izvještava se komanda Odreda da je noć prošla na miru.
- 1752 – 24 XII Naređeno kom. Ljub. bat. da sječa gore bude u buduće srazmjerno kao i uredno.
- 1753 – 24 XII Izvještava se Komanda Odreda da je dan prošao miran.
- 2978 – 24 XII Komanda odreda naređuje da se izvjesti o broju mitralj. pantljika.
- 2755 – 25 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1655; neboraca 210; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
Novosti nije bilo nikakvih. Dan je prošao miran. Vrijeme promjenljivo. Vojska zdrava.

25. decembar 1914

- 1757 – 25 XII Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla mirno.

- 1758 – 25 XII Komanda Odreda izvještava se da u Mitralješkom odjeljenju ima 11 topova.
- 1759 – 25 XII Komandantima bat. naređeno da budu u pripravnosti, izgledi su da će neprijatelj napasti.
- 1760 – 25 XII Izvještava se Komanda Odreda da je ovog dana bila artiljerijska borba na prestražama.
Novosti nije bilo. Izgleda da će neprijatelj napasti po izgledu velike topovske paljbe na Ljevokril. kolonu. Vojska zdrava. Vrijeme lijepo i vedro.

26. decembar 1914.

- 1764 – 26 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1655; neboraca 210; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 1767 – 26 XII Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla mirno.
- 1768 – 26 XII Komandi Lovć. Odreda Prijedor moli se da povrati u jedinicu vod. Marinovića koji je ranije pozvat u komandu i istog preporučuje kao vrijedna i hrabra vojnika.
- 1769 – 26 XII Komanda Odreda izvještava se da je dan prošao miran.
- 2990 – 26 XII Komanda Lovć. Odreda Prijedor naređuje da se M. Kaščelan stražarno uputi u Komandu Odreda.
- 1770 – 26 XII Naređeno kap. J. Petričeviću Goliš da uputi ovaj komandi M. Kaščelana.
Novosti nije bilo nikakvih, dan je prošao miran, vojska zdrava, vrijeme vedro.

27. decembar 1914

- 1771 – 27 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1656; neboraca 210; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.

- 1773 – 27 XII Komanda Lovć. odreda Prijedor izvještava se da je prestolonašljednik Knjaz Danilo dolazio na Lovćen.
- 1774 – 27 XII Komanda Lov. Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2992 – 26 XII Komanda Odreda naređuje da se odredi zamjenik vod. Marinoviću.
- 1775 – 27 XII Kom. V. Pejanović Mezaline da izjasni ovu komandu ko je dozvolio dopust kom. Đurašković Petru.
- 1777 – 27 XII Ministarstvu vojnom Cetinje upućuju se za oružje tri došla Amerikanca iz Lastve.
- 1776 – 27 XII Komandi Odreda sprovodi se stražarno Bauk i Koščelan kao i zapisnik Baukov.
- 1778 – 27 XII Komandi Odreda Prijedor moli se da naredi da hleb bude pečeni.
- 1780 – 27 XII Komanda Odreda Prijedor, izvještava se da je dan prošao miran.
Novosti. Ruska napreduje na Njemačku i zarobila mnogo topova i mitraljeza. Na Kavkazu Rusi napreduju i zarobili su 3.000 vojnika. Na turskom ratištu potpuno razbili Tursku, zarobili Asan-pašu sa štabom i uništili još neke komandante.
Dan je prošao miran, vojska zdrava. Vrijeme oblačno i kišovito.

28. decembar 1914

- 1781 – 28 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1656; neboraca 210; konja jahač. 7; tovanih konja 85.
- 1780 – 28 XII Komanda Odreda izvještava se da u toku noći nije bilo ničega značajnijeg.
- 2893 – 28 XII Komanda Odreda upućuje dvadeset naređenja o napomeni ovd. stanovništvu o hrđavom pronošenju

glasova o isplati rekvizicije.

- Sl. 27 XII Komandant Odreda naređuje da se komandir Džudžo Kruška uvede u platni spisak prema raspisu Min. vojnog broj 1010.
- 3016 – 27 XII Komand. Odreda naređuje da se iz bat. Ceklinskog odrede 2 vojnika (iz kom. čete) da se stave na raspoloženje ljek. pomoć P. Miniću na Lovćen.
- 1784 – 28 XII Naređeno kap. Dajkoviću da odredi dva vojnika prema gornjoj naredbi.
- 1785 – 28 XII Komanda Odreda izvještava se da u toku dana nije bilo ničega novijeg.
Vojska zdrava, dan prošao na miru. Vrijeme oblačno i promjenljivo.

29. decembar

- 1786 – 29 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43; boraca 1655; neboraca 210; konja jahač. 8; tovarnih konja 85.
- 1788 – 29 XII Komanda Odreda, izvještava se da noć prošla na miru.
- 1789 – 29 XII Komand. Ljubot. bat. sprovedena molba bivšeg vodnika Pejakovića da uz povratak iste dade mišljenje za istog.
- 3040 – 29 XII Komanda Odreda Knjaz Petar naređuje da se izvjesti o potrošnji municije i primjećuje zašto se nije na vrijeme izvjestio.
- 1790 – 29 XII Komanda Odreda izvještava se da o potrošnji municije ovoj komandi nije poznato.
- 1791 – 29 XII Komanda Odreda izvještava se da je dan prošao mirno.
- 3048 – 29 XII Komanda Odreda izvještava da će bat. Ceklinski saći u Goroviće i Brateševiče i da će ga zamjeniti

bat. Cetinjski.

- 1792 – 29 XII Kap. Dajkoviću naređeno da čim ga smjeni bat. Cetinjski da odmah krene preko Majstora, Pobora za Goroviće i da odmah pošlje jednog oficira da izabere mjesto (?).
Novosti nije bilo nikakvih. Dan je prošao na miru.
Vojska zdrava, vrijeme lijepo.

30. decembar 1914

- 29 XII Komadant Odreda povjerljivo naređuje kom. Kolone o predlozima.
- 1795 – 30 XII Komand. bataljona povjerljivo saopšten akt kom. Odreda broj p. 29 i naređeno da podnesu po istom.
- 1796 – 30 XII Kap. Dajkoviću – Dolovi naređeno kad dobije smjenu, da s bataljonom krene. Ključ od barake da preda onom ko ga zamjeni.
- 1797 – 30 XII Kom. Cekl. dobr. bat. da pošalje jednog oficira da izabere mjesto kontonmona (?) u Prijerade i Šišiće.
- 1798 – 30 XII Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1799 – 30 XII Komandi Odreda pita se može li se dati trodnevni dopust oficiru M. Đuroviću.
- 1800 – 30 XII Povraćena molba bivšeg vodnika Pejakovića kom. Odreda sa mišljenjem kom. bat. i kom. čete.
- 1072 – 30 XII Komandi Desnokrilne kolone moli da bat. Ceklin. ne kreće dok potpuno ga ne smijeni bat. Ceklinski.
- 1801 – 30 XII Naređeno kap. Dajkoviću da ne napušta položaj dok ga potpuno ne smijeni bat. Cetinjski.
- 1802 – 30 XII Uzete neke liste prod. K. I. Vukotića.
- 1803 – 30 XII Izvještava se Komanda da je dan prošao miran.
- 1804 – 30 XII Komandi Odreda sprovedene liste oficira.

- 3065 – 30 XII Komand. Odreda dozvoljava dopust oficiru Đuroviću.
- 1793 – 30 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43; boraca 1655; neboraca 210; konja jah. 8; tovarnih konja 85. Novosti nije bilo nikakvih. Dan prošao na miru, vojska zdrava, vrijeme kišovito i hladno.

31. decembar 1914

- 1805 – 31 XII Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43; boraca 1653; neboraca 210; konja jah. 8; tovarnih konja 85.
- 1807 – 31 XII Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 3071 – 30 XII Komandant Odreda naređuje da je za koman. čete Dobrske ofic. Jovo Pejanović.
- 1808 – 31 XII Naređeno komand. Cekl. dobr. bataljona da oficir Pejanović preduzme komandu nad četom Dobrskom.
- 3053 – 31 XII Komanda Odreda sprovodi propusnu riječ – za 1. i do sa 10. januarom 1915.
- 1809 – 31 XII Komandantima bataljona i baterije poslata propusna riječ.
- 1810 – 31 XII Komanda Odreda izvještava se da je dan prošao miran. Vojska zdrava, vrijeme hladno sa jakim vjetrom. Novosti nema.

1. januar 1915

- 1 – 1 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43.
- 3 – 1 I Komanda Odreda Prijevor izvještava se da je noć prošla na miru.

- 752 – 1 I Kom. mjesta Per. Hajduković izvještaje da je vodnik Marinović oslobođen kazne zatvora po naredbi kom. Odreda.
- 5 – 1 I Izvještava se komanda da je dan prošao miran. Novosti nema nikakvih. Vojska zdrava. Dan prošao na miru. Vrijeme lijepo.

2. januar 1915

- 1816 – 2 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1656; neboraca 210; konja jah. 8; tovarnih konja 85.
- 1818 – 2 I Izvještava se komanda Odreda da je noć prošla na miru.
- 1819 – 2 I Komanda Odreda Prijedor predlaže se za šefa žandarmerije ovdašnje Petar Vojvodić.
- 1821 – 2 I Komanda Odreda Prijedor izvještava da je dan prošao miran. Novosti nije bilo. Dan je prošao bez važnih događaja. Vrijeme lijepo, vojska zdrava.

3. januar 1915.

- 1823 – 3 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1658; neboraca 210; konja jah. 8; tovarnih konja 82.
- 3109 – 3 I Komanda Odreda naređuje da se Pejaković bivši vodnik kazni sa 10 zatvora (?), zbog prekorodnog podnošenja njegove žalbe za čin vodnika.
- 1825 – 3 I Naređeno komand. bat. Ljubotinjskog za pomenutog Pejakovića.
- 1826 – 3 I Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 3111 – 3 I Komanda Odreda izvještava da prema rješenju Min. vojnog oficiri koji su stavljeni pod sud ne uvode u platni spisak.

- 1827 – 3 I Naređeno komand. bataljona da saopšte oficirima gornju naredbu broj 3111, kao i to da se pravo na dodatak plate ima samo za ono vrijeme kad se komanduje s jedinicom i vrši služba.
- 1828 – 3 I Komandi Lovć. Odreda Prijedor sprovedena molba kop. Petričevića u kojoj moli da mu se upute neki vojnici iz Ljevokr. kolone koji su ranije bili u njegovu bataljonu.
- 3116 – 2 I Komanda Odreda određuje za šefa vojne žandarmerije potporučnika J. Vojvodića.
- 1831 – 3 I Izvještava se komanda da je dan prošao miran.
- 1832 – 3 I Komanda Odreda izvještava se da su stigli _____ brzom. topovi i vojnici razmješteni u Bratešiće.
Ovog dana batl. Cekl. dobrski premjestio se iz Gorovića Mezalina (?) u Prijerade na kontoima (?), takođe stigla 2 brcka brzometna topa i dodjeljeni ovoj koloni i jedan i drugi prekrat izvršili u najvišem redu.
Novo nema ništa. Vojska zdrava, dan prošao na miru. Vrijeme lijepo i toplo.
4. januar 1915.
- 1833 – 4 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1659; neboraca 211; konja jah. 8; tovarnih konja 82.
- 1835 – 4 I Izvještava se komanda da je noć prošla na miru.
- 3122 – 2 I Komanda Odreda sprovodi naređenje Vrhovne komande o pravilnom sprovođenju izvještaja.
- 1836 – 4 I Naređeno komand. bataljona i baterija za pravilno sprovođenje izvještaja u buduće.
- 1837 – 4 I Komandant Odreda Prijedor, izvještava se da je primljena njegova naredba broj 3122.

- 3142 – 4 I Komanda Odreda naređuje da se Krsto Sablja bat. Ljubot. i Nikola Radović bat. Cekl. dobr. koji su pobjegli iz vojne žandarmerije Nikšić da se stražarno upute u Komandu odreda.
- 1838 – 4 I Naređeno komand. bataljona za Sablju i Radovića, koji izvještavaju da u bataljon nijesu stigli.
- 1839 – 4 I Predsjedniku Kadiji naređeno da nađe sijena za konje brzometne baterije.
- 1840 – 4 I Komanda Odreda izvještava se da Radović i Sablje nijesu stigli u bataljon.
- 1841 – 4 I Komanda Odreda Prijedor čini se pitanje odnosno zaostale municije bat. Cekl. na Lovčenu.
- 1842 – 4 I Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao na miru.
Novosti ovoga dana nije bilo. Vojska zdrava, vrijeme oblačno.
Ovog dana je sašao bataljon Ceklinski sa Lovčena i namješten na _____ u Gorović i Bratešić koje je prenos izvršen u najvišem redu.

5. januar 1915

- 1843 – 5 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 26; boraca 1726; neboraca 211; konja jah. 10; tovarnih konja 113.
- 3144 – 5 I Komanda Odreda Prijedor naređuje da se bat. Ceklinski postara što prije za prenos municije.
- 1845 – 5 I Naređeno kap. Dajkoviću za municiju.
- 3147 – 5 I Komanda Odreda sprovodi po 25 komada naredaba Vrhovne komande broj 2837 i 2845 da se podijele vojsci.

- 1846 – 5 I Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1847 – 5 I Komandantima bataljona i baterija najstrožije naređeno da se pridržavaju naredaba Vrhovne komande kao i da su spremni sa municijom.
- 1848 – 5 I Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je neprijatelj otvarao topovsku paljbu sa Grabovca i iz Sol. polja s neke baterije na cijelom frontu, ali nije bilo štete. Paljba je trajala do noći. Vojska zdrava vrijeme kišovito.

5. januar 1915.

- 1849 – 6 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira __; boraca 1726; neboraca 211; konja jahač. 10; tovarnih konja 113.
- 3152 – 6 I Komanda Odreda Prijedor izvještava da je dala trodnevni dopust oficiru R. Đuroviću.
- 1851 – 6 I Javljeno kom. Ljubot. bataljona za dopust oficira Đurovića.
- 1852 – 6 I Izvještava se Komanda Odreda da je noć prošla na miru.
- 1853 – 6 I Moli se Komanda Odreda da bi poslala novac za utrošeno vino za Nikoljdan.
- 1854 – 6 I Odostovjerena neka rekvizicija kmeta I. Vukotića iz Bratešića.
- 1855 – 6 I Isto odostovjerena rekvizicija kmeta Vukotića iz Bateševića.
- 1856 – 6 I Moli se Komanda Odreda Prijedor, da bi naredila za uredni tain u hlebu.
- 1857 – 6 I Komanda Odreda izvještava se da je kap. Petričević izabrao položaje za dva topa s lijeve strane Stražišta.

1858 – 6 I Komanda Odreda Prijedor izvještava se da su prema izvješću kap. Petričevića, Nikola Radović i Krsto Sablja bili u njegovoj bateriji i vratili se isti na Cetinje te se stavlja komandi do znanja, jer su od iste traženi, kao bjegunci iz žand. bat. Nikšić.

1859 – 6 I Komanda Odreda izvještava se da je dan prošao na miru.
Novosti nije bilo. Vojska zdrava. Vrijeme oblačno i kišovito.
Rezerva municije bat. Ceklinskog prenešena je s Lovćena u Goroviće u potpunom redu.

7. januar 1915.

1860 – 7 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1729; neboraca 211; konja jahač. 10; tovarnih konja 113.

1861 – 7 I Poslato brojno stanje kom. odreda.

1862 – 7 I Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.

1863 – 7 I Izdavaocu municije Cetinje da izda municiju bat. Ljubotinjskom prema potrebi.

1864 – 7 I Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao na miru.
Novosti nije bilo. Dan je prošao bez ičega značajnijeg. Vojska zdrava. Vrijeme oblačno i hladno.

8. januar 1915

1865 – 8 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1728; neboraca 217; konja jahač. 10; tovarnih konja 83.

1866 – 8 I Poslato brojno (stanje) komandi Odreda.

1867 – 8 I Komandantu Odreda Knjazu Petru povjerljivi akt

- odnosno predloga za oficirski čin.
- 1868 – 8 I Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1869 – 8 I Kap. Dajkoviću Mezalina (?) javljeno da vodi na trebovanje of. Vojvodića su 5 vojnika kao policiju.
- 3177 – 8 I Šef Štaba kom. P. Lompar izvještava kap. V. Lekića da je stigla mu municija na Cetinje.
- 1870 – 8 I Saopšteno kap. Vuk. Lekiću u Bratešiće.
- 1871 – 8 I Komand. bataljona i baterija da se starešine strogo pridržavaju Disciplinarnih pravila i da svaki koji savjesno ne vrši svoje dužnosti bit će predate vojnom sudu.
- 1872 – 8 I Komanda Odreda izvještava da je dan prošao na miru.
- 3179 – 8 I Šef Štaba kom. Lompar naređuje da se redov N. Janković iz bataljona Ceklinskog koji je iz žand. oslobođen usljed starosti da se sa mlađim zamjeni.
- 1872 – 8 I Javljeno komand. Cekl. bataljona da zamijeni Jankovića.
- Novosti nije bilo nikakvih. Dan je prošao na miru. Vrijeme oblačno, vojska zdrava.
9. januar 1915.
- 1873 – 9 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1728; neboraca 217; konja jahač. 10; tovarnih konja 83.
- 1875- 9 I Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 3195 – 9 I Komanda Odreda Prijedor naređuje da se ne bi prošli 2 koji su oteli dvije maske Turcima kiridžijama pomoću Zaljeva i Hodžina Hora (?).

- 1876 – 9 I Naređeno komandantima bataljona o pronalasku dva otmičara masaka.
- 1877 – 9 I Kom. I. Hajdukoviću Cetinje naređeno da vodniku Marinoviću izda municiju za bataljon Ljubotinjski.
- 1878 – 9 I Komanda Odreda Prijevor izvještava se da je u zamjenu N. Jankovića određen M. Janković za žandarm. kor u Nikšić.
- 1879 – 9 I Komanda Odreda Prijevor izvještava se da je dan prošao na miru. Novosti nije bilo, vojska zdrava, vrijeme oblačno i kišovito.
10. januar 1915.
- 1880 – 10 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 26; boraca 1727; neboraca 217; konja jahač. 10; tovarnih konja 83.
- 1881 – 10 I Brojno stanje poslato Komandi Odreda.
- 1882 – 10 I Komandantu Odreda Prijevor sprovedeni naknadni predlozi o unapređenju.
- 1883 – 10 I Komanda Odreda Prijevor, izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1884 – 10 I Komandantima bataljona i baterija, naredba o zabrani igranja karata.
- 271 – 10 I Komandir Hajduković izvještava da treba prijem o izdavanju municije da potvrdi kom. Odreda.
- 1885 – 10 I Komanda Odreda Prijevor moli se da naredi kom. Hajdukoviću da izda rečenu municiju za bat. Ljubotinjski.
- 1886 – 10 I Javljeno kap. Petričeviću da ne mogu mu se dati traženi vojnici prema naredbi komand. Odreda.
- 1887 – 10 I Kap. Kostić, Rijeka za oslobođenje Ražnatovića ne priznaje ova Komanda što neće dobiti naredbu od

komande Odreda.

- 1888 – 10 I Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao miran.
Novosti nije bilo nikakvih. Dan je prošao na miru, vojska zdrava, vrijeme kišovito i oblačno.

11. januar 1915.

- 1889 – 11 I Komanda Srednje kolone: brojno stanje: oficira 46.
1890 – 11 I Poslato brojno stanje komandi Odreda.
1891 – 11 I Komanda Odreda izvještava se da novo nema ništa.
1892 – 11 I Potpor. Knežević pita se iz kojih razloga je oslobođen R. Bogetić.
1893 – 11 I Komand. V. Pejanoviću da izabere nove položaje za bataljon.
1894 – 11 I Komand. bataljona i baterija da pošalju konje Oblasnoj upravi Budva za pregon brašna iz Bara.
1895 – 11 I Komandi Odreda Prijedor moli se da se prekinu samovoljna oslobodivanja vojnika i da se uspostavi redovni nadležni put (napominjujući kako Oblasna uprava _____ oslobađa pojedine).
1896 – 11 I Komandi Odreda izvještava se da je dan prošao miran. Novosti nije bilo. Vrijeme kišovito, vojska zdrava.

12. januar 1915.

- 3226 – 11 I Komandi Odreda Prijedor sprovodi propusne riječi od i sa 11. do i sa 20. januara t.g.
1897 – 12 I Komand. bataljona i baterije razaslata propusna riječ.
3235 – 11 I Komanda Odreda Prijedor traži da se izvjesti koliko je municije trebavano za bat. Ljubotinjski.

- 1898 – 12 I Komand. Ljubotinjskog bataljona naređeno da izvjesti za municiju.
- 3238 – 11 I Komanda Odreda Prijevor naređuje da se Božo J. Mezalin stavi na raspoloženje Obl. upravi Budva.
- 1899 – 12 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1729; neboraca 217; konja jahač. 10; tovarnih konja 83.
- 1890 – 12 I Poslato brojno stanje komandi Odreda.
- 3229 – 11 I Komandant Odreda naređuje da se uputi spisak došlih iz inostr. za vrijeme ovoga rata.
- 1901 – 12 I Naređeno komand. da učine taj spisak.
- 3240 – 11 I Komandant Odreda naređuje da se trebuje tain u mesu od 10 do 15 dana.
- 1902 – 12 I Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1903 – 12 I Komanda Odreda Prijevor izvještava o dva krepala od gladi konja u brd. brz. bateriji.
- 3230 – 11 I Komanda Odreda naređuje da se Savo Jablan prijavi Oblasnom sudu – Cetinje.
- 1904 – 12 I Za pomenutog Jablana naređeno komand. V. Pejanoviću.
- 1905 – 12 I K - da Odreda izvještava se da je dan prošao miran.
- 1906 – 12 I K- da Odreda izvještava se o broju trebovanja municije.
- 3260 – 12 I K- da Odreda naređuje da joj se prijavi vodnik Marinović.
- 1907 – 12 I Naređeno kom. P. Vujoviću da se prijavi Marinoviću, Budva.
Novosti nije bilo, dan miran, vojska zdrava, vrijeme kišovito.

13. januar 1915.

- 1909 – 13 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1728; neboraca 216; konja jahač. 10; tovarnih konja 81.
- 1910 – 13 I Brojno stanje poslato komand. Odreda.
- 1911 – 13 I K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1912 – 13 I K-da Odreda izvještava se o prijemu naredbe broj 3273.
- 3273 – 13 I K-da Odreda Prijedor naređuje da se svi mladići (vojni obveznici) 28-og ovog mjeseca prijave u vojni stan u Podgorici na rekrutsku vježbanja.
- 1913 – 13 I Komandantima bataljona naređeno da sačine spisak vojnih obavez. ispod 20 godina i da ga kao i mladiće upute označenog dana u Podgoricu.
Novosti nema nikakvih. Dan je prošao na miru.
Vojska zdrava, vrijeme kišovito.

14. januar 1915.

- 1915 – 14 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1729; neboraca 216; konja jahač. 10; tovarnih konja 92.
- 1916 – 14 I Poslato brojno stanje Komandi Odreda.
- 1917 – 14 I Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1918 – 14 I K-di Odreda upućen spisak došlih iz inostranstva.
- 3277 – 13 I Komandant Odreda naređuje da se odredi jedan vodnik za žandam. službu u Nikšić.
- 1919 – 14. I Nap. Dajkoviću naređeno da uputi u žanda. službu vod. Počeka ili Vujanovića u Nikšić.
- 1920 – 14 I K-da Odreda izvještava da je dan prošao miran.

Novosti nema. vojska zdrava, vrijeme kišovito.

15. januar 1915

- 1921 – 15 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1727; neboraca 216; konja jahač. 10; tovarnih konja 91.
- 1922 – 15 I Poslato brojno stanje komandi Odreda.
- 3295 – 15 I Komanda Odreda naređuje da se pošalje spisak podof. sa oznakom kad je koji proizveden.
- 1923 – 15 I Naređeno kom. bat. da pošalju spisak podoficira.
- 1924 – 15 I K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1925 – 15 I K-da Odreda izvještava se o poslatom vodniku Počeku u žandam. službu u Nikšić.
- 1926 – 15 I K-tima bataljona da mladiće određene za rekrutske klase otpušte ranije da se sprema sa potrebnim stvarima.
- 355 – 15 I Oblasna uprava Budva – naređuje da se pošalju konji za pregon taina iz Bara – Budva.
- 1927 – 15 I Naređeno komandantima bat. i baterija da pošalju konje.
- 1928 – 15 I Komandi Odreda upućen spisak podoficira.
- 1929 – 15 I K-da Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao miran.
- 1930 – 15 I Poslato trebovanje Gl. int. Cetinje za kartu i pisaci materijal.
Novosti nije bilo, dan prošao bez ikakve izmjene, vojska zdrava, vrijeme kišovito.

16. januar 1915.

- 1931 – 16 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca

- 1727; neboraca 214; konja jahač. 10; tovarnih konja 97.
- 1932 – 16 I Poslato brojno stanje komandi Odreda Prijedor.
- 1932 – 16 I Komanda Odreda izvještava se o 4 lipsana konja u brckoj brzometnoj bateriji.
- 1934 – 16 I K-da Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1935 – 16 I K-di Odreda predlaže se da se proizvede u čin vodnika M. Stanišić.
- 1936 – 16 I K-da Odreda izvještava se da neki bataljoni nijesu primili tain u mesu.
- 1937 – 16 I K-di Ljevokrilne kolone Kovači da _____ konje bat. Mrkojevićkog od štete (usjeva sela Lastve).
- 3312 – 16 I K-da Odreda naređuje da se iz područja kap. V. Lekića odredi 20 vojnika da se što prije prijave brig. Đuzi Đuraškoviću⁶¹ na Cetinje.
- 1938 – 16 I Naređeno kap. Lekiću da uputi vojnike.
- 1940 – 16 I Naređeno komandantima bataljona da trebaju meso za 20 dana.
- 1941 – 16 I Izvještava se ta komanda da je dan prošao na miru.
- 3286- 16 I Komanda Odreda Prijedor naređuje da se uputi za isplatu računa utrošenog vina o Nikoljudne.
- 3320 – 16 I Komanda Odreda naređuje da kap. Lekić uputi još 10 konjovođa.
- 1943 – 16 I Naređeno kap. Lekiću da uputi 10 vojnika.
Novosti nema nikakvih. Dan je prošao na miru.
Vrijeme kišovito, vojska zdrava.

17. januar 1915.

- 1944 – 17 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1727; neboraca 216; konja jahač. 9; tovarnih konja 76.

⁶¹ Đuza Đurašković, brigadir, oblasni upravitelj Katunsko-riječke oblasti sa sjedištem na Cetinju.

- 3333 – 16 I K-t Odreda naređuje da se sve kože ubuduće povrćaju Int. stanici, Budva.
- 1946 – 17 I Naređeno komand. bat. i baterija da kože redovno povrćaju.
- 3325 – 16 I Kom-t Odreda naređuje da kap. Abramović trebuje potrebnu municiju sa Cetinja.
- 1947 – 16 I Naređeno kap. Abramoviću za trebovanje municije.
- 3316 – 16 I Kom-t Odreda naređuje da se odredi iz kolone jedan oficir za rekrutske klase koji se 25-og ovog mjeseca ima javiti u Podgoricu.
- 1949 – 17 I Određen je za obučavanje rekrut. klase kap. J. Vujović i naređeno kom. V. Pejanoviću da mu saopšti.
- 3332 – 16 I Komand. Odreda Prijedor naređuje da se izabere da onih koji fransucki znaju za podoficire pri pješ. franc. – Cetinje.
- 1950 – 17 I Naređeno komand. bataljona za izaberu za podof. koji francuski znaju.
- 3334 – 16 I Kom. Odreda naređuje da se postavi za kom. voda br. polj. bat. g. kap. Lekić.
- 1952 – 17 I Naređeno kap. P. Lekiću da zauzme komandu.
- 3330 – 16 I Komand. Odreda proizvodi u čin vodnika M. Stanišića.
- 1953 – 17 I Komanda Odreda moli se da oslobodi mladiće iz Cekl-dobr. bataljona koji su određeni za rekr. klase.
- 1956 – 17 I Komanda Odreda izvještava se da je određen kap. J. Vujović za rekr. klase.
- 1957 – 17 I Komanda Odreda izvještava se da je dan prošao miran, vojska zdrava, vrijeme kišovito sa gradom. Novosti nije bilo.

18. januar 1915.

- 1957 – 18 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 47; boraca 1665; neboraca 197; konja jahač. 9; tovarnih konja 78.
- 1958 – 18 I Poslato brojno stanje Komandi Odreda.
- 3319 – 16 I K-da Odreda Prijedor sprovodi propusne riječi od i sa 25. do is a 31. januarom te godine.
- 1959 – 18 I Komandantima bataljona i baterija poslata propusna riječ.
- 1960 – 18 I K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 3361 – 18 I Komanda Odreda Prijedor izvještava da je Pavić Brajović uzet na službu stalno na D. stražu.⁶²
- 1962 – 18 I Izvješten kap. Dajković za redova Brajovića
- 1963 – 18 I Komanda Odreda moli da oslobodi vojnike Ljubot. bat. koji su određeni za rekrutske klase.
- 1964 – 18 I Komanda Odreda moli se da oslobodi vojnike Ljubot. bataljona koji su određeni za rekrutske klase.
- 1964 – 18 I Naređeno komand. Ljubot. bataljona da stalno pošalje na službu na Mirac četu Dobrovoljačku.
- 1965 – 18 I Kom. Odreda izvještava se da je dan prošao na miru. Novosti nije bilo nikakvih, vojska je zdrava, vrijeme vedro i sjeverito.

19. januar 1915

- 1966 – 19 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 48; boraca 1634; neboraca 183; konja jahač. 9; tovarnih konja 78.
- 1967 – 19 I Poslato brojno stanje Komandi Odreda.
- 3369 – 18 I Šef Štaba kom. Lompar⁶³ naređuje da kap. Lekić

⁶² Dvorska straža kralja Nikole.

⁶³ Petar Lompar, autor dnevnika.

- pošalje u Budvu za 200 kg zobi, koje su mu upuć.
- 1968 – 19 I Naređeno kap. Lekiću da pošalje za zob u Budvu.
- 1969 – 19 I Izvještava se komanda Odreda da novo u toku noći nije bilo ništa.
- 1670 – 19 I Naređeno Komand. bataljona da pošalju po jednog oficira u Sutvaru radi uređivanja straža.
- 1672 – 19 I Pita se Komanda Odreda šta je uzrok te se nije izdao tain u mesu prema naredbi.
- 1250 – 19 I Komanda Desnokrilne kolone Njeguši napominje da nije pravilno osmišljena predstraža bat. Cetinjskog i Ceklinskog.
- 1973 – 19 I Komanda Desnokrilne kolone izvještava se da je naređeno kom. bat. Ceklinskog da pošalje oficira ili vodnika da pokaže koje su straže zauzimale ranije bat. Ceklinski.
- 1974 – 19 I Komanda Odreda izvještava se da je dan prošao miran. Novosti nije bilo. Vojska zdrava, vrijeme vedro i lijepo.

20. januar 1915.

- 1975 – 20 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1628; neboraca 190; konja jahač. 8; tovarnih konja 86.
- 1976 – 20 I Poslato brojno stanje komandi Odreda.
- 1977 – 20 I Komandi Odreda Prijedor upućen spisak mladića za regrutaciju da se 28-og ovog jave u Podgoricu.
- 1978 – 20 I K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1999 – 20 I Int. stanica Budva izvještava da bat. Ljubotinjski prihvati trebovanu so.
- 1979 – 20 I Javljeno komand. Ljubot. bataljona da primi so.
- 1980 – 20 I Komanda Odreda izvještava se da je dan prošao na

miru. Novosti nije bilo. Vojska zdrava, vrijeme sjeverno i vedro.

21. januar 1915.

- 1981 – 21 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1628; neboraca 190; konja jahač. 8; tovarnih konja 86.
- 1982 – 21 I Poslato Komandi Odreda, Prijevor.
- 1984 – 21 I Komanda Odreda Prijevor izvještava se da su u bat. Ljubot. lipsala tri konja.
- 1985 – 21 I K-da Odreda Prijevor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 1986 – 21 I Ovjerena procjena kmeta I. Vukotića po nekoj sječi gore.
- 3403 – 21 I Komanda Odreda naređuje da se izvjesti kako je izvedena formacija komore.
- 1987 – 21 I Naređeno komand. bataljona i baterija da izvjestite za komorski sastav.
- 3402 – 21 I Komanda Odreda naređuje da se brig. barek. (?) Kaluđerović prijavi Obl. sudu Cetinje 16 fem.
- 3404 – 21 I Komanda Odreda naređuje takođe da se prijavi Obl. sudu Krsto i Savo Vučković iz bat. Ljub.
- 1988 – 21 I Naređeno zainteresovanom barektoru (?) i Vukovićima.
- 200 – 21 I Intend. stanica Budva naređuje da se po mogućnosti konji šalju po partija na pašu u _____ polje.
- 1989 – 21 I Javljeno int. Hajdukoviću da je nemoguće slati te konje.
- 3406 – 21 I Komandant Odreda naređuje da se četa dobrovoljačka prijavi u Budvu jer je ista određena za rad.
- 1990 – 21 I Naređeno kom. Dž. Kruški Mirac, da se odmah četa

Braicka prijavi u Budvu sa oficirom.

- 3393 – 19 I Komand. Odreda izvještava o postavljanju kmetova da ima pravo Obl. uprava a brig. može predložiti.
- 1991 – 21 I K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran.
- 1992 – 21 I Oblasnom upr. Cetinje javljeno da naredi kap. Riječke Nahije da povrati sve mladiće u svoje jedinice određene za rekrutske klase osim onih koji su u vojsku od nazad 2 mjeseca.
- Novosti nije bilo nikakvih, dan je prošao u miru.
- Vrijeme sjeverno i vedro sa jakim studom.

22. januar 1915.

- 1993 – 22 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1642; neboraca 161; konja jahač. 8; tovarnih konja 94.
- 1994 – 22 I Poslato brojno stanje Komandi Odreda Prijedor.
- 1995 – 22 I Izvještava se Komanda Odreda Prijedor da je noć prošla na miru.
- 1996 – 22 I Komand. Ljub. bataljona naređeno da zauzme straže blizu Mirca.
- 1997 – 22 I Komand. Cekl. dobr. bat. naređeno da zauzme 1 stražu bataljona Ljubotinjskog i da dođe u vezu i sporazum.
- 1998 – 22 I Komandantima bataljona naređeno da upute samo one mladiće za rekrutske klase koji su samo od zadnja 2 mjeseca u vojsku.
- 1999 – 22 I Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je nehotično izostao u listu gubitaka Lazo J. Vujašković, poginuo u Pek. (?) Rudini 15. avgusta 1914. godine.
- 2000 – 22 I Komandi Odreda sprovodi se način formiranje komore u područnoj koloni.

- 2001 – 22 I Komandi Lov. Odreda Prijedor sprovodi se spisak komandanata za _____ podoficire.
- 2002 – 22 I Oblasnom upravi Đuraškoviću Cetinje naređeno ponovno da povrati rekrute.
- 2003 – 22 I Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao na miru.
Oko 11 sati prije podne naša artiljerija s Kuka otvorila je paljbu u pravcu Pobrđa. Noću letjeli su neprijateljski areoplani i bacili jednu bombu blizu položaja brcke brzom. baterije.
Daljih novosti nije bilo nikakvih.
Vojska kantonuje u selima Šišići, Gorović i drugim.
Vojska je zdrava, vrijeme lijepo i hladno.

23. januar 1915.

- 2004 – 23 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1541; neboraca 211; konja jahač. 8; tovarnih konja 92.
- 2005 – 23 I Poslato brojno stanje Komandi Odreda Prijedor.
- 2006 – 23 I Komanda Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2007 – 23 I Komand. Cekl. dobr. bat. da uputi spisak rek. u Podgoricu.
- 2008 – 23 I Komanda Odreda Prijedor upućen ponovni spisak rekruta određenih za 28. ovog mjeseca.
- 2009 – 23 I Kod Komande Odreda Prijedor traži se 4-dnevno osustvo za kap. Petričevića.
- 2010 – 23 I Komandi Odreda sproveden spisak osutnih izostalih vojnika brc. brz. baterije i moli se da ih dobavi u svoju jedinicu.
- 3431 – 22 I Komand. Odreda naređuje da se vodnik Jov. Vuković upotrijebi da vrši vojničku dužnost u

- nekom bat.
- 23 I Int.⁶⁴ Hajduković Budva izvještava da je stigla velika količina stoke i moli da se trebue do 10. februara.
- 2011 – 23 I Naređeno komandantima bataljona i baterija da trebue meso do 10. februara te godine.
- 74 – 23 I Kap. Kostić Rijeka pita komandu za objašnjenje o povraćanju mladića.
- 1012 – 23 I Naređeno kap. Kostiću da se povrate svi bez razlike mladića u svoje jedinice.
- 3446 – 23 I Komanda Odreda Prijevor upućuje potpor. J. Vujovića da poveže 2 brc. topa u Ljevokrilnu kolonu.
- 2013 – 23 I Int. Hajdukoviću Budva da je naređeno jedinicama da se snabdijevaju mesom do 10. feb.
Ovog dana oko 1 1/2 sat po podne otvorila se artiljer. paljba s Kuka u pravcu Grabovca ispred Branovića koja je trajala do 4 sata. Kom. Kolone bio je na kuće Radanovića kod kom. Odreda knjaza Petra. Dan je prošao miran. vojska zdrava, kontonuje u posjednutim selima, vrijeme lijepo.

24. januar 1915.

- 2015 – 24 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1442; neboraca 193; konja jahač. 7; tovarnih konja 89.
- 2016 – 24 I Poslato brojno stanje Komandi Odreda.
- 2017 – 24 I Kom. Cekl. bat. da se ne siječe gora u Ljubanovu.
- 2018 – 24 I K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2019 – 24 I K-da Odreda Prijevor moli se da dobavi V. Zeca iz Podgorice i uputi u ovoj Komandi.
- 2020 – 24 I Komanda Odreda izvještava se da je ranio Vido Šofranac A. Šofranca neotično, oba iz Cekl. bataljona.

⁶⁴ Intendant.

2021 – 24 I K-da Odreda izvještava se da je neprijatelj od 7 sati do 11 prije podne otvarao pušcanu paljbu sa Vijenca i starog utvrđenja na naše predstraže, ali bez uspjeha. Daljih pokreta nije bilo, niti novosti. Vojska kontonuje u selima. Vojska zdrava, dan prošao na miru, vrijeme oblačno i kišovito.

25. januar 1915.

2022 – 25 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1441; neboraca 203; konja jahač. 7; tovarnih konja 86.

2023 – 25 I Poslato brojno stanje komandi Odreda.

2024 – 25 I Izvještava se Komanda Odreda da je noć prošla mirna.

3456 – 24 I Komanda Lovć. odreda naređuje da se o držanju konja pridržavaju tačno formacije (?) vojske.

2025 – 25 I Naređeno komandantima bataljona i baterija da se pridržavaju formacije vojske i ako imaju konja više no je propisano da ih upute u konj. stanicu.

2026 – 25 I Kap. Petričeviću Goliš naređeno da 1 vod bataljona dade kap. P. Lekiću.

2027 – 25 I Komand. Cekl. bataljona upućen sanitet Vuković da vrši vojničku dužnost.

2028 – 25 I Komanda Lov. Odreda izvještava se da je dan prošao miran. Vojska zdrava, vrijeme lijepo. Novosti nije bilo, vojska kontonuje u posjednutim selima.

26. januar 1915

2029 – 26 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1441; neboraca 203; konja jahač. 7; tovarnih konja 86.

2030 – 26 I Poslato brojno stanje komandi Odreda Prijedor.

2031 – 26 I K-da Odreda Prijedor izvještava se da je noć na miru prošla.

- 2032 – 26 I Moli se Intend. Cetinje da pošalje neko trebovanje z a ovu komandu.
- 2033 – 26 I Komanda Odreda izvještava se da je dan prošao na miru.
Novosti bilo da je Rusija zarobila 5 mitr. i preko 2000 njemačko-austrijske vojske i istjerala ih iz nekih rovova.
Neprijatelj otvarao je topovsku paljbu na Kuk.
Vojska zdrava, kontonuje u zauzetim selima. Dan je prošao miran, vrijeme lijepo.

27. januar 1915.

- 2034 – 27 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44; boraca 1441; neboraca 202; konja jahač. 8; tovarnih konja 86.
- 2035 – 27 I Poslato brojno stanje Komandi Odreda Prijedor.
- 2036 – 27 I Komandi Ljubot. bataljona da premijesti dotičnu četu koja je pri bataljonu Cekl. dobr. kako će mjesto nje doći četa Strugarska.
- 2037 – 27 I Izvještava se Komanda odreda da je noć prošla na miru.
- 2038 – 27 I Komandi Odreda poslat predlog da bi se dozvolio izvjesnom broju vojnika dopust radi brezanja loza.
- 2039 – 27 I Komand. bataljona kom. Kolone naređuje da formiraju izviđačko odjeljenje ili čete po redu, da vrši izviđačku službu kad se naredi.
- 2040 – 27 I Komand. bataljona ponovo naređeno da se u platne spiskove ne bilježe bolesni oficiri.
- 2041 – 27 I Komanda Odreda izvještava se da je nepr. 26 otvarao topovsku paljbu na Mirac, ali bez štete.
- 2042 – 27 I Komandi Odreda sprovodi da ime Pavla Vojvodića koji se želi primiti u pješ. francuski detašman.

- 2043 – 27 I Ministr. vojnom upućuje se redov Rašković za pušku.
- 2044 – 27 I Komanda Odreda izvještava se da su se patrole sudarile oko Duba i naša učutkala neprijateljsku. Neprijatelj je takođe otvarao topovsku paljbu na naše predstraže ali i jedno i drugo bez štete. Novosti nije bilo. Dan je prošao na miru. Vojska zdrava, kontonuje u zauzetim selima. Vrijeme lijepo.

28. januar 1915.

- 2045 – 28 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 45; boraca 1416; neboraca 203; konja jahač. 7; tovarnih konja 87.
- 2046 – 28 I Poslato brojno stanje komandi Odreda.
- 2047 – 28 I K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2048 – 28 I Presjed. op. G. Grbaljske odnosno nekih žalbi.
- 2049 – 28 I K-da Odreda izvještava se da je dan prošao na miru. Novosti bilo je da Rusi napreduju i da su zauzeli neke njemačke položaje. Vojska zdrava, kontonuje u zauzetim selima, vrijeme kišovito.

29. januar 1915.

- 2050 – 29 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1452; neboraca 203; konja jahač. 7; tovarnih konja 87.
- 2051 – 29 I Poslato brojno stanje komandi Lovć. odreda Prijedor.
- 2052 – 29 I K-da Odreda izvještava se da se D. Đonović nije povratio sa odsustva prema dozvoli.
- 2053 – 29 I K-tu Ljub. bat. da ne dozvoljava prelaz preko predstraže kao ni gomilanje naroda oko berbe žita.
- 3519 – 27 I K-da odreda Prijedor dozvoljava dopust za brezanje loza ali da ne osjeti služba tu prazninu.
- 2054 – 29 I K-tu Cekl. bataljona naređeno da pošalje izvjesni

- broj vojnika za brezanje loza na 5 do 10 osustva.
- 2055 – 29 I K-da Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2056 – 29 I Min. vojnom Cetinje upućen redov Živanović (Braić) za oružje.
- 3532 – 28 I K-da Odreda Prijedor, sprovodi propusnu riječ od i sa 1 do i sa 10. februara te godine.
- 2057 – 29 I K-tima bataljona i baterija upućena propusna riječ.
- 2058 – 29 I Komandama Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao miran.
- 2059 – 29 I Javljeno komand. bataljona da trebaju hljeb za 2 dana. Novosti nije bilo nikakvih.
- Vojska kantonuje u zauzetim selima. Četa oficira Strugara učinjela je premještaj iz Bratešića u Šišiće kod bataljona, a mjesto popunila četa Riječka – izvršeno u redu. Vojska zdrava, vrijeme jako kišovito.

30. januar 1915.

- 2059 – 30 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1456; neboraca 204; konja jahač. 7; tovarnih konja 87.
- 2060 – 30 I Poslato brojno stanje Komandi Odreda Prijedor.
- 2061 – 30 I K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2062 – 30 I Predsjed. Opšt. g. Grbaljske Prijeradi odnosno rekvizicije i popisa konja.
- 2063 – 30 I K-da Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao na miru.
- Novosti ima da Rusi napreduju i zarobili su izvjestan broj austro-njemačkih oficira, vojnika i mitraljeza.
- Vojska zdrava, kantonuje u zauzetim selima.
- Vrijeme kišovito.

31. januar 1915.

- 2064 – 31 I Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1466; neboraca 204; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 2065 – 31 I Poslato brojno stanje Komandi Lovčenskog odreda Prijevor.
- 2066 – 31 I K-da Odreda Prijevor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2067 – 31 I Poslato brojno stanje vojske i konja komandi Odreda.
- 2068 – 31 I Komanda Odreda Prijevor izvještava se da je dan prošao miran.
Neprijatelj je gađao artiljer. s Grabovca na Pelinovo, ali bez štete, daljih novosti nema, vojska kantonuje u zauzetim selima, vojska zdrava, vrijeme oblačno.

1. februar 1915.

- 2069 – 1 II Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1477; neboraca 201; konja jahač. 7; tovarnih konja 85.
- 2070 – 1 II Poslato brojno stanje Komandi Odreda Prijevor.
- 2071 – 1 II Komand. Ljubot. bataljona pita se šta je uzrok razlike u bojnom stanju današnjem.
- 2072 – 1 II K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2073 – 1 II Ko-ma bataljona naredeno da se nijedan oficir ne smije udaljavati izvan reona svoje jedinice.
- 2074 – 1 II K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran.
Novosti bilo je da su Rusi na cijelom njemačko-austr. frontu pobijedili ih i bilo mrtvih 100.000.
Njemci napuštali Lodc. Neprijatelj je gađao art. paljbom s Grabovca na Pelinovo ali bez štete.
Vojska zdrava, vrijeme vedro.

2. februar 1915.

- 2075 – 2 II Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1571; neboraca 187; konja jahač. 8; tovarnih konja 85.
- 2076 – 2 II Poslato brojno stanje komandi Odreda.
- 2077 – 2 II K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2078 – 2 II K-ma bataljona naređeno da se vojnici ne smiju neposredno prijavljivati nako redovnim nadležnim putem.
- 2079 – 2 II Komanda Odreda izvještava se da je neprijatelj gađao artiljerijom s Grabovca na Mirac, ubio jednu ženu, ranio jedno dijete. Takođe je gađao mitralj. paljbom s Vijenca na Mirac ali bez štete. Vojska zdrava kantonuje u zauzetim selima. U ostalom dan miran. Vrijeme lijepo.

3. februar 1915.

- 2080 – 3 II Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1571; neboraca 197; konja jahač. 8; tovarnih konja 86.
- 2081 – 3 II K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2083 – 3 II Kom. Dž. Kruški Mirac da se stanovništvo sela Mirca premijesti usljed opasnosti.
- 3607 – 3 II Komanda Odreda Prijedor naređuje da se pošalju 2 oficira iz Kolone za obučavanje rekruta u Podgoricu – tj. imena a oni da sačekaju naknadnu naredbu.
- 2084 – 3 II Naređeno komandantima bat. Ceklinskog i Ljub. da pošalju po jednog oficira.
- 2085 – 3 II K-da Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao na miru. Novosti nije bilo. Vojska zdrava, kantonuje u zauzetim selima. Vrijeme oblačno.

4. februar 1915.

- 2086 – 4 II Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1572; neboraca 187; konja jahač. 8; tovarnih konja 85.
- 2087 – 4 II Poslato brojno stanje Komandi Odreda Prijedor.
- 2088 – 4 II K-da Odreda izvještava se da je noć prošla mirna.
- 2089 – 4 II K-da Odreda Prijedor moli da se nađe načina da se iseli stanovništvo sela Mirca.
- 2090 – 4 II Kom. V. Pejanović ponovo se naređuje da je of. Jovo Pejanović postavljen za kom. čete Dobrske.
- 2091 – 4 II Komanda Odreda Prijedor izvještava se da je određen za rekr. klase por. Pavišić i por. Drecun.
- 2092 – 4 II K-ma bataljona naređeno da oficiri na predstraži drže se pravila i kontrolišu straže.
- 2093 – 4 II Oblasnoj upravi Budva predlaže se za kmeta u Pobore Krsto I. Knežević.
- 2094 – 4 II Presjed. op. Paštrowske da saopšti vlasniku ovđe nalazeće masked a istu prihvatiti.
- 2095 – 4 II Ko-da odreda izvještava se da je dan prošao miran. Letio je neprijateljski aeroplan iznad predstraža i otvarao mitraljesku paljbu ali bez štete. Vojska zdrava, kantonuje u zauzetim selima. Vrijeme lijepo.

5. februar

- 2096 – 5 II Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1571; neboraca 187; konja jahač. 8; tovarnih konja 85.
- 2097 – 5 II Poslato brojno stanje Komandi Odreda Prijedor.
- 2098 – 5 II K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 3605 – 3 II Ko-da Odreda sprovodi primjerke 16 kur. austr. vojske na pročitavanje.
- 3609 – 3 II Ko-t Odreda naređuje da se smanji telegr. prepiska

osim ono što je hitno.

- 2099 – 5 II Ko- tu Cekl. bataljona naređeno da otpočne stražu na predstraži.
- 2100 – 5 II Int. Cetinje moli se za pisaći materijal.
- 2101 – 5 II Komanda se izvještava da je dan prošao miran. Novosti nije bilo. Vojska zdrava, kantonuje u zauzetim selima, vrijeme lijepo.

6. februar 1915

- 2102 – 6 II Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1581; neboraca 186; konja jahač. 8; tovarnih konja 85.
- 2103 – 6 II Poslato brojno stanje Komandi Odreda Prijedor.
- 2104 – 6 II K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2105 – 6 II K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran. Novosti bilo je da su Rusi zarobili Njemaca: oficira 10; vojnika 1 400; mitraljeza 3. Borba se produžuje. General Janković zastupnik min. vojnog Knjaz Petar sa komand. kolona bili su na Prčijoj Glavi radi posmatranja, pukovnik Nešić sa 2 oficira dolazio na Goliš radi pregleda artiljerije. Vojska kantonuje u zauzetim selima, zdrava, vrijeme oblačno.
- 2106 – 7 II Komande Srednje kolone brojno stanje: oficira 46; boraca 1580; neboraca 184; konja jahač. 8; tovarnih konja 85.
- 2107 – 7 II Poslato brojno stanje komandi Odreda Prijedor.
- 2108 – 7 II K-da Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2109 – 7 II K-da izvještava se da je dan prošao na miru.
- 2111 – 7 II Pita se intendant Hajduković Budva da li je stigla zob.
- 2112 – 7 II Naređeno kom. bataljona i baterija da trebaju meso za 10. i 11. februar prema izjavi inted. Budva.

2113 – 7 II Naređeno ko-tu kap. Dajkoviću da odnosno raportiranja izvještaja bude oprezan, ne upozoravat predpostavljeno za ono što je komanda ranije preduzela. Dan je prošao miran, vojska zdrava, kantonuje u zauzetim selima, vrijeme oblačno sa maglom i vjetrom.

8. februar 1915.

2114 – 8 II Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1584; neboraca 184; konja jahač. 8; tovarnih konja 85.

2115 – 8 II Poslato brojno stanje komandi Lovčenskog odreda.

2116 – 8 II Izvještava se Komanda da je noć prošla na miru.

2117 – 8 II Naređeno područnim komandama da trebaju ječam za konje.

2118 – 8 II K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran.

2119 – 8 II Javljeno komand. bataljona i baterija da trebaju meso za tri dana.
Novosti nije bilo, dan prošao miran, vojska kantonuje u selima, zdrava, vrijeme kišovito.

Ponedjeljak 9. februar 1915.

2120 – 9 II Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1585; neboraca 184; konja jahač. 8; tovarnih konja 84.

2121 – 9 II Poslato brojno stanje komandi Odreda.

3651 – 9 II Komanda Odreda Prijedor naređuje da se pošalje broj odsutnih vojnika i oficira kao i svakodnevno.

3652 – 8 II Komanda Odreda naređuje da kap. V. Lekić po naročitom vojniku uputi topovski nišan na Cetinje.

3655 – 8 II Ko-da Odreda naređuje da se upute 2 nared. i 2 nišandžije iz br. baterija na Cetinje kod kom. Hajdukovića.

- 2123 – 9 II Naređeno V. Lekiću i Đ. Abramoviću kap. da pošalju nared. i vojnike, kao i kap. Lekiću da uputi nišan.
- 2124 – 9 II K-da Odreda izvještava se da novo nije bilo ništa u toku noći.
- 3669 – 8 II Ko-da Odreda sprovodi akt s kojim je proizveden u čin akt barektora Popović iz Građana.
- 2125 – 9 II Poslato kom. P. Vujoviću na saopštenje barektoru Popoviću.
- 3662 – 8 II Komanda Odreda Prijedor naređuje da se oslobodi Marko P. Jovičević iz bataljona Ceklinskog.
- 2126 – 9 II Naređeno k-tu bataljona Ceklinskog da oslobodi M. Jovičevića.
- 3661 – 8 II K-da Odreda sprovodi propusnu riječ ovoj Komandi.
- 2127 – 9 II K-tima bataljona i baterija poslate propusne riječi.
- 2128 – 9 II K-da Odreda Prijedor izvještava se da je neprijatelj otvorao topovsku paljbu na Mirac i ranio se vojnike čete G. Grbaljske Vido Ivetić iz Prijerada.
- 2129 – 9 II K-di Odreda upućen spisak 2 narednika i 2 nišandžije.
- 2130 – 9 II K-da Odreda Prijedor izvještava se da nije bilo ničega novijeg.
Dan je prošao miran osim paljbe na Mirac. Vojska kantonuje u zauzetim selima, zdrava, vrijeme kišovi to i hladno.

Utornik 10. februar 1915.

- 2131 – 10 II Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46; boraca 1446; neboraca 170; konja jahač. 8; tovarnih konja 90.
- 2132 – 10 II Poslato brojno stanje k-di Lovčenskog odreda.
- 2133 – 10 II K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.

- 3669 – 8 II Ko-da Odreda sprovodi akt s kojim je proizveden u čin akt barektora Popovića iz Građana.
- 2125 – 9 II Poslato kom. P. Vujoviću na saopštenje barektoru Popoviću.
- 3662 – 8 II Komanda Odreda Prijedor naređuje da se oslobodi Marko II. Jovanović iz batalj. Ceklinskog.
- 2126 – 9 II Naređeno k-tu batal. Cek. da oslobodi M. Jovanovića.
- 3561 – 8 II K-da Odreda sprovodi propusnu riječ ovoj Komandi.
- 2127 – 9 II K-tima bat. i bater. poslate propusne riječi.
- 2128 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da je neprijatelj otvarao topov. Paljbu na Mirac i ranio se vojnik čete G. Grbaljske Vido Ivetić iz Prijerada.
- 2129 – “ K-di Odreda upućen spisak 2 narednika i 2 nišandžije.
- 2130 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da nije bilo ničega novijeg Dan je prošao miran osim paljbe na Mirac. Vojska kantonuje u zauzetim selima, zdrava, vrijeme kišovito i hladno.

Utornik 10. februar 1915.

- 2131 – 10. II. Brojno stanje srednje kolone: oficira 46, boraca 1446, neboraca 170, konja jah. 8, tov.90.
- 2132 – “ Poslato brojno stanje K-di Lov. Odreda.
- 2133 – “ K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2134 – 10. II. Izvještava se k-da Odreda da je dan prošao miran. Novosti nije bilo, vojska kantonuje u zauzetim selima, vrijeme oblačno i promjenjivo, u vojsku se opaža malo bolesti.

Srijeda 11. februar 1915.

- 2135 – 11. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46, boraca 1418, neboraca 172, konja jah. 8, tov. 92.
- 2136 – “ Poslato brojno stanje komandi Odreda.
- 3686 – 10. II. K-t Odreda naređuje da se određeni oficiri što prije prijave Vojnom stanu u Podgoricu.
- 2137 – 11. II. Naređeno k-tima bat. Cekl. i Ljubotinjskog za por. Pavišića i ppor. Drecuna.
- 2138 – “ K - da Odrada izvještava se da je noć prošla na miru.
- 3684 – 10. II. K-t Odreda naređuje da se vojnici u buduće ne bi obraćali za potraživanje M. vojnom gl. inted. i.t.d. kao što su dosle mnogi radili.
- 2139 – 11. II. Naređeno k-tima batal. i bater. da preduzmu mjere odnosno gornjeg naređenja.
- 391 – 11. II. Int. Budva javlja da se prihvati sto kg gaza.
- 2140 – “ Int. Hajduković poslat spisak kako da se razdijeli 100 kg gaza.
- 2141 – 11. II. K-da Odreda Prijevor moli se da naredi kap. sudu Seklinskom da spriječi samovoljna osustva i zadržavanja pojedinih.
- 2142 – 11. II. K-da Odreda izvještava se da je dan prošao na miru.
- 401 – “ Int. Hajduković izvještava da je poviseno trebovanje u hlebu na 600 grama.
- 2143 – “ Javljeno komadantima bataleona i bater. da trebaju povišicu.
- Novosti nema, dan prošao miran, vojska zdrava, kantonuje u selima, vrijeme kišovito.

Četvrtak 12. februar 1915.

- 2144 – 12. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46, boraca 1419, neboraca 173, konja jah. 8, tov. 91.
- 2145 – “ Poslato brojno stanje K-di Odreda Prijedor.
- 3719 – 11. II. K-da odreda naređuje da se prijave vojnici počas. Čete koji su prije bili u nju i ppor. Vujović.
- 3720 – “ K-da Odreda naređuje da joj se stražarno uputi redov Ljub. Bataleona Pera M. Vučković.
- 2146 – 12. II. K-da Odreda naređuje da se počevši od 12 ov. Trebuje na vojnika dnevno po 500 grama mesa i 600 grama hleba.
- 2148 – 12. II. O ovom trebovanju izvješteni k-ti batal. i baterije.
- 2149 – 12. II. K-da Odreda izvještava se da je neprijatelj otvorio topovsku paljbu s Goražde na Mirac i da je ranjen redov čete G. Grbalj.
- 2150 Petar Markov Vučetić, Jovo Vukadinović i Marko Vukadinović, svi iz čete gr.
- 2152 – 12. II. K-tima bat. Peru Vujoviću i Vidu Pejanoviću naređeno da pomaknu po jednu stražu k Mircu.
- 2152 – “ Ko-di Odreda Prijedor povraćuju se žalbe Boja Gazivode sa dopunom po istoj.
- 2153 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da novo u toku dana nema ništa.
- 2154 – “ K-da Odreda izvještava se da je Pero M. Vučković u žand. u Nikšiće.
Neprijatelj je otvarao paljbu s Goražde na Mirac i ranio lako Petra Vučetića, Joka i Marka Vukadinovića iz čete G. Grbaljske. Vojska kantonuje u selima, zdrava, vrijeme kišovito.

Petak 13. februar 1915.

- 2155 – 13. II. Naređeno kom. P. Vujoviću Pelinovo da izvidi stvar pomeđu vodnika čete Bogucke.
- 2156 – “ Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44, boraca 1624, neboraca 174, konja jah. 8, tovarnih 92.
- 2157 – “ Poslato brojno stanje k-di Odreda Prijedor.
- 2158 – “ Izvještava se k-da Lov. odreda da je noć prošla na miru.
- 2159 – “ Naređeno k-tima batal. da pošalju po jednog vojnika u Budvu za prevojne pakete.
- 2160 – 13. II. Moli se k-da Odreda da obustavi veliko pucanje u D. Grblju.
- 2161 – “ Izvještava se Komanda da je dan miran.
- 2162 – “ Izvještava se k-da Lov. odreda da su neprijateljskom paljbom na predstraži u Sutvari ranjeni vojnici Cekl. Bataleona Bogdan Đurašković (poteže) i Jošo Gazivoda lako. Ovom prilikom je neprijatelj sa Radovića izbacio oko 5 sati po podne oko 5-6 metaka. Daljih šteta nije bilo. Vojska kantonuje zdrava, vrijeme vedro i sjeverno.

Subota 14. februar 1915.

- 2163 – 14. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44, boraca 1425, neboraca 170, konja jah. 7, tov. 91.
- 2164 – “ Poslato brojno stanje K-di Lov. odreda Prijedor.
- 2165 – “ K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2166 – “ Naređeno k-tu bat. Cekli. da zauzme ljevokr. Malu stražu Cekl. Dobr. Bataleona.
- 3748 – “ K-da Odreda naređuje da se oslobodi vojnik Cek.

- bat. Pero Jovanović i prijavi se kap. sudu.
- 2167 – 14. II. Naređeno k-tu bat. Cekl. da oslobodi Jovanovića.
- 2168 – “ Naređeno k-tima bat. Ljub. i Cekl. dobr. Da zauzmu straže na cijeloj predstraži.
- 2170 – “ Naređeno kap. L. Dajkoviću Mezaline da četvu sa predstraže povrati u logor čim dođe smjena Cekl. dobr. Bataleona.
- 2171 – 14. II. Kao odgovor k-tu bat. Ceklinskog da nijesu krčme prouzrokovala paljbu i.t.d.
- 2172 – “ K-di Lovćen. Odreda Prijedor da je Luka Vukićević advokat pri ovoj komandi.
- 2169 – 14. II. K-da Odreda izvještava se da je ranio sam sebe Mašo I. Đurašević iz bat. Ljubotinjskog opasno.
- 2173 – “ K-da bat. Ceklinskog pita se je li držala stražu na Troljez.
- 3754 – “ K-da Odreda izvještava da će biti paljba topov. oko pet sati po podne.
- 2174 – “ K-tima bat. javljeno da će biti paljba oko 5 sati po podne.
- 2175 – “ K-da odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao miran.
- Naša artiljerija oko pet sati gađala je s Kuka na Grabovac.
- Dan je prošao miran, vrijeme sjeverno i vedro, vojska kantonu je u selima zdrava.

Neđelja 15. februar 1915.

- 2175 – 15. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44, boraca 1472, neboraca 178, konja jav. 8, tov. 90.
- 2176 – “ Poslato brojno stanje K-di Lov. Odreda Prijedor.
- 2177 – “ K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.

- 3753 – 14. II. K-da Odreda naređuje da se dade desetodnevno osustvo nekim vojnicima Cek. dobr. batal.
- 2178 – 15. II. K-da Odreda Prijedor moli se da uzme u postupak por. Jovanovića odnosno potrošene municije u Pobore.
- 2179 – “ K-da Lov. Odreda izvještava se da je dan miran.
- 2180 – “ K-da Odreda izvještava se da samo ubijenog Đuraševića iz bat. Ljubot. Građ. (?)
- 2181 – “ K-da Lov. Odreda izvještava se da je oko 3 ½ sata po podne nepr. Otvorio topovsku paljbu na Miru rano 2 vojnika čete 2 kuće 3 puške berdanke i 1 mauzerku.
Vojska zdrava, vrijeme lijepo.

Ponedjeljak 16. februar 1915.

- 2182 – 16. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44, boraca 1470, neboraca 178, konja jah. 8, tov. 93.
- 2183 – “ Poslato brojno stanje K-di Lov. Odreda.
- 2184 – “ K-da Odreda izvještava se da je noć prošla mirna.
- 2185 – “ Minist. Vojnom Cetinje upućuje se četiri vojnika kojima su puške slomljene od neprijat. Paljbe te da im zamjeni.
- 2186 – “ K-di Lov. Odreda sprovodi se redov artiljer. L. Vukićević.
- 2187 – “ Kap. L. Dajkoviću opomena kao i odgovor nekog ranijeg njegovog traženja.
- 3776 – 16. II. K-da Lov. Odreda naređuje da se pronađu vojnici koji su pucali – gađali bjelegu za koje izvješćaje pulicija Ljevokr. Kolone.
- 2187 – 16. II. Naređeno k-tima bat. da pronađu vojnike koji su pucali.

- 2188 – “ K-da Lovć. Odreda izvještava se da je neprijatelj gađao na Mirac ali bez štete. Na ostalom frontu mirno. Vojska kantonuje Zdravo. Vrijeme oblačno.
- Utornik 17. februar 1915.
- 2189 – 17. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 46, boraca 1476, neboraca 180, konja jah. 8, tov. 93.
- 2190 – “ Poslato brojno stanje K-di Lovć. Odreda Prijedor.
- 2191 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2192 – “ K-da Odreda izvještaje da je neprijatelj prilikom artiljer. Paljbe na Mirac razrušio kuću S. Vujaša.
- 2193 – “ K-ru P. Kruški Mirac naređeno da zbog opasnosti pošalje predstražnu rezervu i zastave put Čavora.
- 2194 – “ K-da Odreda izvještaje se o datoj naredbi kom. Kruški odnosno premicanja i moli da se oslobode Mirćani da što god izbace od namirnica.
- 3778 – 16. II. K-da Odreda povraća red. Vukićevića na dos. Službu a mjesto istog da se u D. Grbalj uputi drugi.
- 2195 – 17. II. Rad. Vukićević upućen kod kap. Lekića – Koložun – i naređeno da pošalje drugog.
- 2196 – “ K-da Odreda izvještava se da je sišao neki dio nara da s Mirca u Nalježiće.
- 3785 – 16. II. K-da Odreda Prijedor sprovodi 20 kom. Voj. Kriv. Zakona u mob. i rat. Stanju.
- 2197 – 17. II. Presjed. Op. Kadija da ne dozvoljaje krćme na pred straži Sutvara.
- 2198 – “ K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran.
- 2199 – “ K-tu Cekl. bat. naređeno da je u pripravnosti i da se uputi bat. put Budve ćim vidim oganj na Koštanjicu.

- 3801 – “ K-da Odreda Prijedor naređeno da kap. V. Lekić odmah krene s područnom za Glavate.
- 2200 – “ Naređeno kap. V. Lekiću da 18 ujutro u 5 sati krene za Glavate i što je više moguće da uzme municije. Ovog dana bile su novosti da Rusi napreduju i da su razbili Njemce, zarobili 5 topova, 9 mitralj. I nekoliko stotina vojnika i opkolili. Dan je prošao miran, vojska zdrava, vrijeme oblačno sa kišom.

Srijeda 18. februar 1915.

- 2201 – 18. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44, boraca 1412, neboraca 179, konja jah. 8, tov. 93.
- 2202 – “ Poslato brojno stanje K-di Lov. Odreda Prijedor.
- 2203 – “ K-da Lov. Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2204 – “ K-tima batal. da redovno šilju spisak bolesnih.
- 2205 – “ K-da Odreda izvještava se da je dan prošao na miru. Letjeli su neprijateljski aeroplani i bacali bombe iznad Prijerada i Pobora. Vojska kantonuje, zdrava, vrijeme lijepo.

Četvrtak 19. februar 1915.

- 3806 – 18. II. K-da Odreda Prijedor sprovodi propusne riječi od i sa 21 do i sa 28 februara.
- 2206 – 19. II. Poslata propusna riječ k-tima batal. i bater.
- 2207 – “ K-da odreda pita se oće li se povratiti četa Braička sa rada ili ne?
- 2208 – “ K-tu Cek. batal. pa prestaje pripravnost nego kao i drugi bataleoni.
- 2209 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da se nijesu

- pronašli vojnici koji su pucali te se moli komanda da pošalje patrolu da ih upozna.
- 3810 – 19. II. K-da odreda naređuje da se brig. Kusovac što prije prijavi u Budvu.
- 2210 – “ Naređeno brigad. Kusovcu da se prijavi prema naredbi.
- 2211 – “ Potvrđeno procjena rekvizicije kmetu Vukotiću.
- 2212 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da je dan miran, letjeli su aeropl. Neprijat. iznad D. Grblja i bacali bombe. Neprijatelj je gađao na Mirac ali bez štete. Vojska zdrava kantonuje. Vrijeme lijepo.

Petak 20. februar 1915.

- 2213 – 20. II. Brojno stanje Srednje kolone; oficira, boraca 1348, neboraca 181, konja jah. 7, tov. 70
- 2214 – “ Poslato brojno stanje k-di Lovć. Odreda Prijedor.
- 2215 – “ K-da Lovć. Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2216 – “ K-da Odreda moli se da skrene pažnju Intedanskoj stanici na pravilno izdavanje.
- 3815 – 19. II. K-da Odreda Prijedor naređuje da se iz ove kolone upute 26 vojnika u Kom. odreda od 18-25 g. starosti i to iz Cekl. 10, Ljub. 5, Cekl. D. 5, Dobrovoljaca 6.
- 2217 – 20. II. Naređeno k-tuma da upute tražene vojnike na 20 ov. mj.
- 485 – “ Intedanca iz Budve javlja da jedinice prime meso za dva dana.
- 2219 – “ Naređeno k-tima bat. da pošlju za 2 dana za meso.
- 3853 – “ K-da Odreda izvještava da će se četa Braicka povratiti u svoje vrijeme.

- 2220 – 20. II. K-da Lovćen. Odreda izvještava se da je oko 4 sata prije podne neprijatelj otvorio paljbu na Krimal ali bez štete.
- 3847 – “ Ofic. Đurovićevu dozvoljeno produženja osustva.
- 2221 – “ Javljeno of. M. Đuroviću za osustvo.
- 2222 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da straže primjećuju neke ognjeve oko Prčije Glave.
- 3846 – 20. II. K-t Odreda naređuje da se hitno izvrši koliko je potrebno regruta za popunjenje ljudstva u artiljeriji podr. Kolone.
- 2218 – “ Naređeno kom. Artiljerije da pošlju spisak koliko je potrebno.
- Ovog dana je neprijatelj gađao na Krimalj ali bez štete, letio je nepr. Aeroplan iznad Grblja, vojska kantonuje zdrava, vrijeme lijepo.

Subota 21. februar 1915.

- 2223 – 21. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 42, boraca 1356, neboraca 183, konja jah. 8, tov. 70
- 2224 – “ Poslato brojno stanje K-di Lovć. Odreda.
- 2225 – “ K-da Lovć. Odreda izvještava se da na predstr. I logoru noć je prošla na miru.
- 2226 – “ K-di Odreda sprovodi se spisak koliko je potrebno regruta za popunjenje ljudstva u artiljeriji.
- 2227 – “ K-da Odreda obavještava se da je oko 9 sati pr. Podne neprijatelj izbacio 5 topovskih metaka sa Grabovca u Sutvari i ranio ppor. M. Šabana i of. M. Vučkovića.
- 3875 – “ Dež. Of. Radulović Prijedor naređuje da se ranjeni oficiri upute u bolnicu Budva.
- 2228 – “ Naređeno oficir. Da se upute bolnicu Budva.

- 3839 – 20. II. Komanda Odreda naređuje da se prekine pucanje u pozadini.
- 2229 – 21. II. Naređeno k-tima batal. da obustave pucanje.
- 3840 – 20. II. Komanda Odreda Prijedor naređuje da se od čete Vreaninaške pušte na dopust 30/40 na po 10-15 dana kući.
- 2230 – 21. II. Naređeno kom. Cekl. bataleona da udesi način za opust čete Vraninaške.
- 2231 – “ K-da odreda izvještava se da je u ostalom dan prošao miran.
Ovog dana ranili su se oficiri potpor. Šaban i Vuković sa artiljer. paljbom s Grabovca u Sutvari. Vojska kantonuje zdrava. Vrijeme oblačno i kišovito. NB. Ovog dana povratila se brzometna artiljerija iz D. Grblja za Bratešiće. Kretanje je izvršeno u redu pod oblačnim vremenom.

Neđelja 22. februar 1915.

- 2252 – 22. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 44, boraca 1429, neboraca 184, konja jah. 8, tov. 90.
- 2253 – “ Poslato brojno stanje K-di Lovć. Odreda Prijedor.
- 2254 – “ Naređeno kap. P. Lekiću i Petričeviću da pripreme put za prevoz topova.
- 2255 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2256 – “ K-di odreda upućen odgovara za utrošenu municiju optužen por. Jovanović kao i sprovedena lista gubitnika.
- 2257 – “ K-ru Kruški da uputi ppor. Kneževića vodnike Miranovića i Brdara kao i L. Drecuna u ovoj komandi.

2258 – 22. II. K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran.
Vojska zdrava, vrijeme kišovito i oblačno.

Ponedjeljnik 23. februar 1915.

2259 – 23. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 22, boraca
1461, neboraca 186, konja jah. 7, tov. 87.

2260 – “ Poslato brojno stanje K-di Lovćen. Odreda.

2262 – “ Povraćena lista rekvizicije predsjed. Kadiji.

3901 – 22. II. K-da naređuje da se Milić Pavićević uputi u kom.
Her. Odreda artiljerist.
NB. Ovđe se ne nalazi.

2263 – 23. II. K-da Odreda se izvještava da je dan prošao miran.

2264 – “ K-tima batal. da znanja da je izviđač-oficira postao
ppor. B.Vujović.
Novosti nije bilo nikakvih, vojska kantonuje u selima,
vrijeme kišovito.

Utornik 24. februar 1915.

2265 – 24. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 42, boraca
1461, neboraca 186, konja jah. 7, tov. 87.

2266 – “ Poslato brojno stanje K-di Lovćen. Odreda.

2267 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla
na miru.

3914 – 23. II. K-t Odreda javlja da će k-ot vojnog stanja iz
Podgorice uputiti 20 regruta u baterije ove kolone.

2268 – 24. II. K-tu Cekl. batal. naređeno da pošalje Krcuna
Popovića da se prijavi predsjed. Kraljeviću na njegov
zahtjev.

3909 – 23. II. K-t Odreda izvještava da je dao sedmodnevno osustvo
of. M. Đuroviću.

- 2269 – 24. II. Izvješćen kap. M. Lekić da Đurovićev dopust.
- 2270 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da je dan prošao miran.
Novosti nije bilo. Vojska kantonuje zdrava. Vrijeme kišovito i hladno.

Srijeda 25. februar 1915.

- 2271 – 25. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43, boraca 1439, neboraca 182, konja jah. 8, tov. 87.
- 2272 – “ Poslato brojno stanje K-di Lov. Odreda.
- 2273 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2274 – “ Oblasnom uprav. Đuraškoviću Cetinje da odmah uputi vod. J. Vujovića ovamo.
- Sl. – 24. II. K-t Odreda Prijedor naređuje da se prekine davanje dopustva.
- 2275 – 25. II. Naređeno k-tima bataleona da prekinu davanje dopusta.
- 1457 – “ Oblasni upr. Đurašković tvrdi prijem naredbe br. 2274.
- 2276 – “ Naređeno k-tu Ceklin. Batal. da odredi 120 vojnika sa 1 oficierom za prevoz topova polj. baterije.
- 2277 – 25. II. K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran.
- 2278 – “ K-tu Ljub. Bat. da zadrži L. Drecuna do druge naredbe.
- 3927 – “ K-t Odreda naređuje da se Burke (?) ne smiju upotrebljavati osim za straže.
- 2279 – “ Naređeno za burke prema gornjoj naredbi.
Dan je miran, vrijeme kišovito, vojska kantonuje u zauzetim selima.

Četvrtak 26. februar 1915.

- 2280 – 26. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43, boraca 1404, neboraca 182, konja jah. 8, tov. 87.
- 2281 – Poslato brojno stanje K-di Lovćen. Odreda.
- 2282 – “ K-da Odreda Prijedor izvještava se da je noć prošla na miru.
- 3939 – 25. II. K-da Odreda naređuje da se oslobodi redov Ražnatović i prijavi kap. Sudi Rijeka.
- 2283 – 26. II. Naređeno kap. Dajkoviću da oslobodi Ražnatovića.
- 2284 – “ Naređeno kap. Lekiću da će se poslati vojnici za prevoz topova kad dozvoli vrijeme.
- 2285 – “ K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran. Noćno između 25. i 26. prevedeni su 2 krup. (krupova, prim priređivača SM) topa sa Kolažuna na stražnište pozicije. Izvršeno sve u redu. Vojska zdrava, vrijeme promjenljivo, sniježno i studeno.

Petak 27. februar 1915.

- 2286 – 27. II. Glavnoj Inted. Cetinje moli se za materijal pisci, knjige „Trebovanja operacija dnevnika i kartu.
- 2287 – “ Brojno stanje Srednje kolone: oficira 43, boraca 1421, neboraca 183, konja jah. 8, tov. 87.
- 2288 – “ Poslato brojno stanje K-di Lovć. Odreda Prijedor.
- 3925 – 25. II. Komanda Lovć. Odreda sprovodi propusne riječi od i sa 1. do i sa 10. marta ovaj komandi.
- 2289 – 27. II. Poslate propusne riječi k-tima bataleona i baterija.
- 2290 – “ K-da Odreda izvještava se da je noć prošla na miru.
- 2291 – “ Povraćen odgovor za ruske burke K-di Lov. Odreda.
- 1297 – “ K-da posada Budva moli da se naredi poruč.

Jovanoviću da joj se prijavi 28 ovog po saslušanju utrošene municije.

2292 – “ Naređeno por. Jovanoviću Pobori (Zeč. selo) da se prijavi K-di posade Budva.

2293 – “ K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran. Vojska zdrava, vrijeme lijepo i hladno.

Subota 28. februar 1915.

2294 – 28. II. Brojno stanje Srednje kolone: oficira 41, boraca 1432, neboraca 183, konja jah. 7, tov. 86.

2295 – “ Poslato brojno stanje K-di Lovčenskog odreda.

2298 – 28. II. Izvještava se Komanda da je noć prošla na miru.

2297 – “ Dr. Janković Budva izvještava se da je ova Komanda primila 500 paketa i 3 nosila.

3959 – 27. II. K-t Odreda Prijedor naređuje da se oslobodi D. Pejović i prijavi kap. Sudu Rijeka.

2298 – 28. II. Naređeno kap. Dajkoviću da oslobodi Pejovića.

Sl. – 27. II. Komanda Odreda naređuje da se izvijesti o broju oficira u stroju, kao i da se naredi svim dolazećim vojnicima iz Amerike da se javljaju u svoje jedinice.

2299 – 28. II. Naređeno k-tima batal. da izvjestite o broju oficira i da naredite dolazećim vojnicima da se javljaju u svoje ranije jedinice.

2300 – “ K-da Odreda izvještava se da je dan prošao miran. Vojska zdrava kantonuje u selima, vrijeme lijepo.

(nastavak u sljedećem broju časopisa)

priredio: **Srda Martinović**

ZAPISANO JE (13)

Branislav Borilović

In the thirteenth issue of this column, the author has collected various interesting records on historical and other phenomena related to Montenegro in the past, using written sources that are consistently catalogued. These contributions have become a valuable archive of various data on history, nature, phenomena, people, events that can serve as education, information and a short reminder in the form of an answer to the question „did you know?“.

Razni zapisi IV

Da su bokeljski klirici radi rukopoloženja išli „u Mađarsku, koe u Tursku, a ponajviše u Crnogoru (dekretom Senata do 12. marta 1718. Boka-Kotorska bude potčinjena njihovoj jurisdikciji černogorskog episkopa)“. (U časopisu je objavljen kalendar za 1836. godinu iz kojeg se vidi da se Božić slavio 25. „dekembra“ ili „prosinca“ kako stoji u navedenom časopisu, prim. B.B).

Srbsko-dalmatinski Magazin za ljeto 1836, Karlštadt, 1836, str. 99.

Da „Kastel Novi nema nego ednu Obštinu Novsku; a Preturia budvanska ima dve Obštine; Budva i Paštrovići; svaka Obština sastavljena e od više sela. U gradovima sedi po edan Pretur, a

glava im e Pkružni Kapetan, koji zavisi od Guberuma Dalmatinskog.“

Srbsko-dalmatinski Magazin 1849, Zadar, str. 9.

Da se iz „Ugovora učinjenog između Opštine Kotorske i Republike Mletačke, vidi da su baš u to doba Kotorani s Đurom Baošićem rat vodili. No, vidi se i to, da su sinovi protiv oca bili, jer Veneciji obećavaju se, ako im grad Budva u ruke padne, da će ga Grigorij i Aleksi, sinovi Đure Baošića dat kao nagradu zato što s Kotoranima pristaju na uništen silo Baošine“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1849, str. 15.

Da u Boki „naše sveštenike postavlja e čas vladike crnogorskij, čas Patrijarčija Pekskoj. Vladika crnogorski zato, što su Boki najbliža Crna Gora“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1849, str. 19.

Da se u poglavlju o žiteljima Crne Gore govori i o ishrani tog naroda pa se kaže: „Kaštradina se najviše troši, zatim skorance-ukljeve crnogorske suve i salamastrane. Rozolin, ruj, cipar i druga jaka pića pie i muško i žensko; seljani rad piu domaće vino žestoku rakiju.“

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1849, str. 24.

Da „Grbljani i Paštrovićani oblače se kao i Crnogorci. Kod ženske nošnje nema se čemu čoeck začuditi.“

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1849, str. 25.

Da Kotor leži ispod „gole crnogorske planine Lovćen, koja e 5241 nogu visoka“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1849, str. 26.

Da su Crnogorci triput nedjeljno u blizini kotorskih gradskih vrata izlazili na pazar. Zato gradski oci savjetuju „inostranca“ da ne propušti taj pazar. Na pazar su se između ostalog iznosili sljedeći proizvodi: „Svakojaka zelen, osobito kupus, patata (krompir) voća, suhe plećke, dobre pršute (šunke), slaninu, salo, mast, sir, ribu, rake, kornjače, kokoši, zecove, leteću divljač, drva za ogrev, ruevinu, kaštradinu i preko leta snijeg i led“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, 1849, str. 32.

Da se u „Maine, Pobore i Braiče tri male kneževine što se izvan Budve k Crnoj Gori otežu“ živi više od 1977. stanovnika.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1849, str. 54.

Da su „Paštrovićani gotovo u svemu nalik na Crnogorce, samo što su malo poiositi“. Za „Sveti Stefan (Kastel S. Stefan) i Lastva (Castel Lastva) obadva mesta u italijanskom jeziku nose imena kao da su tvrđine, a nisu nego sad mala siromašna sela“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1849, str. 56.

Da Boškovićeva kula u Paštroviće „sad zapuštena i opala, nosi svoje ime od poznatog Astronoma Boškovića Dubrovčanina, koji e iz ne često puta, a najviše 1750 u nebo gledao, i potrebne mere uzimao“ (Radi se o čuvenom naučniku Ruđeru Boškoviću, prim. B. B).

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1849, str. 57.

Da je u parohiji Imotskoj živjelo 84 duše Crnogorske.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1850, str. 26.

Da je Bijeli Pavle iz Bjelopavlića „bio od roda Dukadinovića, i verni sluga silnoga cara Stefana“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1850, str. 43.

Da u Crnoj Gori uspijevaju skoro sve kulture „najbolje kukuruz rađa, kojeg kad je rodna godina može roditi za svu Crnu Goru. Takođe uspijeva pšenica, raž, ečam, ovsu i krupnika. Uspijeva i krtola koju je Mitropolit Petar I Petrović donio i pokazao kako se oko nje radi. Rađa dobro i glavati kupus a u ostalim nahijama i zeleni ‘zvani raštan’; zatim pasulj, grašak i sočivo. U ostalim nahijama Bjelopavličkoj, Crmničkoj, Riječkoj i Lješanskoj rađa dobro jabuka, kruška, ponešto i šljive, dunja, oraha, lješnika i dudova. Vina ima za godinu samo da se umjereno pije.“

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadat, 1860, str. 95.

Da je u ovom časopisu objavljen tekst o Crnogorkama i Crnogorcima. Kažu da vlada osveta „krv za krv“ i da „može 20 glava za godinu“ pasti. Govore i o hrabrosti Crnogorke za koju kažu da su u stanju da svoj rod pa i muža izlože ruglu ako bi se kojim slučajem vratili sa fronta. Naime, one bi „mahale oprečljačama (keceljama) i tako ih vrate“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1860, str. 102.

Da se Magazin i u ovom broju bavio Crnom Gorom. Pored opisa Crne Gore i uslova u kojim žive Crnogorci nabrajaju domaće životinje koje su im od koristi, zatim bogastvo ribljeg fonda, pčela. Kažu „malo ima konja no najviše mazgi. Krava ima nešto a ovaca dosta i koza, zato Crna Gora ima u izobelja sira, masla, skorupa. Ribe ima najviše u Blato (Skadarsko jezero) i to: pastrve, egula, krap, skobalj, ukljeva. Pčela takođe ima iako ne mnogo“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1860, str. 96.

Da je Aleksandau Feod. fon Rajcu, profesor Derptškoga Univerziteta, kome „e za tri godine bilo grlo zamuklo“ preporučeno da pije vodu italijansku. U Italiji je pio njihove najpoznatije vode ali boljitka nije bilo. Na kraju je čuo za Crnu Goru i njene bistre

vode pa je 1832. godine došao sa ciljem da proba naći lijeka za svoje bolesno grlo. Počeo je da pije crnogorsku vodu i već poslije četiri dana povratio „pređašnju jasnost glasa“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1860, str. 96–97.

Da su se Crnogorci doselili u Istri u Peroj 1658. godine i da su u „tesno okruženje mestima i narodom talijanskoga jezika i običaja, ipak čiste i nepokvarene narodne svoje običaje zadržati“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1863, str. 45.

Da je Nićifor Dučić objavio neobičnu legendu vezanu za sv. Savu. On je, naime, došao u Vranjinsku crkvu đe je na obližnjem pašnjaku zatekao čobana sa stadom ovaca. „Gledajuću u stado primijeti da je vuk zgrabio jednu ovcu, pa on uze svoj štap, udari ga po zadnjem trupu i reče: ‘od sad da si proklet i da ti je zadnji trup suh kao ovaj štap’. Od tada je vuku zadnji dio tijela suh“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1863, str. 63.

Da je sveštenik iz Paštrovića, Dimitrije Perazić na putu za Rusiju svratio u Karlovce kod mitropolita Stanimirovića koji ga je „snabdeo pasošem crnogorskim i 200 f. za put“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1866, str. 139.

Da su rodnom „Perojci iz Crne Gore“ iz zemlje koja „nemogaše svoje junačke stanovnike udobno smjestiti i izranivati, bio e povod, te bi češće poviše crnogorskih porodica u strane zeml selilo“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1864, str. 6.

Da sve parohe u „Grblju izabira vladika crnogorski, koga narod grčkoga zakona priznae za svoga Diecezana i on obavlja službu vladičansku“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1868, str. 133.

Da je u Carigradu na radu bilo „4 do 5 stotina Grbljana, Paštrovića, Majina, Pobora, Crnogoraca i Spičana koji su se svi zvali imenom Hrvatima“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1873, str. 49.

Da se u tekstu o Pravoslavnoj crkvi u Hrvatskoj pominje i „Nikola Sekulić iz Broćanca“.

Srbsko-dalmatinski Magazin, Zadar, 1873, str. 84.

Da je knjaz Danilo neposredno prije nego što je na njega izvršio atentat Todor Alekse Kadića iz Bjelopavlića, na kotorskoj rivi avgusta 1860. godine, bio u društvu austrijskog konzula iz Skadra Riharda Franćeskija. „Živo su razgovarali“ kaže autor dnevnika Simo Kaluđerović koji je ovaj list prenio. On kaže „razumeo sam da je razgovor bio o Kučima koje je skadarski vezir podmitio da bi odpali od kneza i prešli Turcima“.

Crnogorka; prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku, Cetinje, 1871, str. 63.

Da je poslije atentata knjaz Danilo iako teško ranjen rekao okružnom načelniku Dojmiu u Kotoru sljedeće: „Ovako je lako goste dočekati, gospodine, sam način nije pošten“. Nakon ovih riječi knjaza su odnijeli u kuću Stevana Bjeladinovića kojem knjaz ulazeći u kuću reče: „Vidiš, Stevane, kakvoga gosta večeras imaš. Zahvali politici austrijskoj“.

Crnogorka, prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku, Cetinje, 1871, str. 63–64.

Da je knjaz Danilo teško ranjen sam sebi rasjekao „bedru i izvadio dva komada olova“.

Crnogorka, prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku, Cetinje, 1871, str. 70.

Da je knjaz Danilo prijatelju Bjeladinoviću i prije nego što je saznao ime atentatora rekao: „Ubiše me, ali su i sebe ubili u vrh glave. Ne znaju što čine. Umrijeću; no i pravo je; dosta me je jada ubilo. Ali vjeruj, biće im gore, mučnije bez mene“. Poslije toga je pao „bjezsuvjestan“ pa je u bunilu izgovarao neke riječi „Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija, Drž Mirko, Kući, Nikica“.

Crnogorka, prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku, Cetinje, 1871, str. 70.

Da je „knjaz Danilo ostavio ovaj svijet noćas u 7 sati i tri četvrti, taman 24 ure poslije zadobijene rane“.

Crnogorka, prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku, Cetinje, 1871, str. 85.

Da je prvu bilješku o crnogorskim finansijama ostavio vladika Danilo 1723. godine. U zapisu se kaže da „kasu državnu drži sam Mitropolit“. U kasu manastirsku sabirale su se pare od manastirskih imanja, ribolova kao i dio ruskih subvencija. Pare su ponekad davane narodu ali „bez dobiti“ što mitropolit posebno ističe. Postoji „nota dužnika“ (koju ne možemo zbog prostora integralno saopštiti ali neka imena stavljamo na uvid, prim. B.B.); „U popa Maloga u Pobore cekina 2; u Marka Ljubiše u Paštroviće cekina 4; u Nika Mažića groša 4; u Marka Tanovića groša 4; u Marka Pribilovića cekina i libar 18; u Marka Nikova u Budvu u Bečiće grošah 34; u Martina Vulova u Brčeli cekina 2.“

Vuksan, Dušan: *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku 1723–1883*, Cetinje, 1936, str. 3–4.

Da je prvi Petrović koji je uvidio da država mora da živi i od drugih prihoda (osim priloga) bio Petar I. Tako je ozakonio poreze na ribu i ruj. Tu normu uveo je u „Zakonik opšti crnogorski i brdski“.

Vuksan, Dušan: *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku 1723–1883*, Cetinje, 1936, str. 5.

Da je vladika Rade slijedio svoga strica Petra I u svemu pa i u sistemu punjenja državnog budžeta. Tako u članu 20 „Zakona Otačastva“ stoji: „Svaka kuća Crnogorska i Brdska ima od svakog dima davati na godinu po jedan talijer u kasu narodnu, i ovi danak da se ima sabirati o prvomu Mitrovu dnevi koji ide“. Već 1838. godine „sva Crna Gora i Brda plaćaju poreze“. Pošto su pare počele da se slivaju, valjalo je napraviti budžet pa je taj posao povjeren vladičinom „kaznačeju“ Dimitriju Milakoviću.

Vuksan, Dušan: *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku 1723–1883*, Cetinje, 1936, str. 6.

Da je knjaz Danilo uveo drakonske kazne u Crnoj Gori, pa između ostalog, batine i globu. Prvu je rijetko primjenjivao, a drugom se obilato služio. U tome nije štedio ni sebe. Na jednoj „daviji“ knjaza je toloko naljutio jedan Crnogorac da ga je udario „kamišom“ (dugačka cijev od lule, prim. B.B). Za tu radnju bila je predviđena kazna u visini 50 cekina. Pošto je za njega zakon bio svetinja on je „istog časa izvukao iz štapa 50 cekina i predao sekretaru Senata“.

Vuksan, Dušan: *Crnogorske finansije u XVIII i XIX 1723–1883*, Cetinje, 1936, str. 10.

Da je prve „računske knjige“ uveo 1865. godine knjaz Nikola. Iste je sam vodio.

Vuksan, Dušan: *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku 1723–1883*, Cetinje, 1936, str. 11.

Da su državna dobra u Crnoj Gori bila: „Biljarda, kuća na pjacu kod kuće v. Petra Vukotića, Labaratorija velja i mala; fabrika na Obodu, mlin na Skalu; na gradovima i varošima sve,

što je bilo carevine i Turske.“

Vuksan, Dušan: *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku 1723–1883*, Cetinje, 1936, str. 20.

Da je u Crnoj Gori bilo 11 Džebeana: Bajice, Čeklići, Drobnjak, Čevo, Ceklin Laboratorija (u budžet ušao i jedan pas) pas je bio pri Laboratoriji 50 f; Sotunići, Njeguši, Čevo, Piperska, Bioče i Morača.

Vuksan, Dušan: *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku 1723–1883*, Cetinje, 1936, str. 21.

Da su još 1812. godine dolazili u Vasojeviće Ante Bogičević (srpski vojvoda iz prvog srpskog ustanka, prim. B.B) i Hadži Prodan (srpski vojvoda, prim. B.B) da dižu bune po ugledu na bunu koju je podigao Karađorđe. Oni su kroz „nahiju“ podijelili dosta barjaka pa su „neke porodice dobile prezime Barjaktarević“.

Vojvoda Miljan Vukov i Vasojevići 1820–1886, Cetinje, 1932, str. 4.

Da su knjaz Danilo i Miljan Vukov pobratimi. To je bila njegova želja kako bi Miljana vezao za Cetinje.

Vojvoda Miljan Vukov i Vasojevići 1820–1886, Cetinje, 1932, str. 7.

Da je knjaz Danilo prilikom obraćanja Vasojevićkoj deputaciji i Miljanu Vukovu na Cetinju rekao sljedeće: „Pobratime Miljane, primam tebe i Vasojevićsko pleme svom dušom i srcem i najsvečanije vam obećavam da od sad neću ništa pošteđeti da vas održim, branim i odbranim od svake opasnosti“. Knjaz Danilo je bio zadovoljan radom Miljana Vukova pa mu je dao „kartu bjanku“ uz riječi „moja zemlja a tvoja vlast“.

Vojvoda Miljan Vukov i Vasojevići 1820–1886, Cetinje, 1932, str. 17.

Da je Engleska Crnu Goru smatrala „ruskim vazalom“ na obalama Adrijatika. Zato je engleski ambasador Vajt jednom Vukoviću rekao: „Crna Gora ima za pokroviteljicu Rusiju, pa neka vas ona brani“. Nastavio je riječima da će oni braniti Grčku, Jermeniju i Albaniju i da snaga Engleske nije samo u „njihovoj veličini već u drugim častima“. Takođe je jedan engleski državnik knjazu Nikoli rekao: „Crna Gora niti je kome od koristi, niti od štete, ali za to što je satrap ruski mlozina joj ne simpatije“. Dalje je nastavio da se ne „nada iskrenoj potpori Engleske“. Odnosi između Crne Gore i Engleske su se poboljšali prilikom vjeridbe princeze Ane kada se knjaz više puta sastao sa engleskim prvim ministrom. Tada je obećao da će „Crna Gora biti primljena postojano u sferu obzira engleske diplomatije“.

Vuković, Gavro: *Iz diplomatskih odnosa Crne Gore s Engleskom, Francuskom, Bugarskom, Austrijom i Turskom*, Cetinje, 1929, str. 5.

Da je Bugarski premijer i ministar inostranih poslova Stojilov vojvodi Gavru Vukoviću ministru inostranih djela Crne Gore kada je bio u zvaničnoj posjeti Bugarskoj rekao da je bugarski narod zahvalan Crnoj Gori „i mi ćemo u prilikama ma kakve nužde biti gotovi da joj pritečemo u pomoć“.

Vuković, Gavro: *Iz diplomatskih odnosa Crne Gore s Engleskom, Francuskom, Bugarskom, Austrijom i Turskom*, Cetinje, 1929, str. 17.

Da je Bugarski knjaz Ferdinand rekao za knjaza Nikolu sljedeće: „Knjaz Nikola je uzor čovjek, vladar, vojskovođa, državnik, političar i književnik. Mi svi vladari balkanski izgledamo prema njemu mladi. Kud ta sreća da smo u tome njemu ravni Balkanski narodi bi bolju budućnost dočekali“.

Vuković, Gavro: *Iz diplomatskih odnosa Crne Gore s Engleskom, Francuskom, Bugarskom, Austrijom i Turskom*, Cetinje, 1929, str. 17.

Da je Austrijski grof Kalnoki (ministar spoljnih poslova Austrougarske, prim. B.B) vojvodi Gavru Vukoviću koji je bio kod njega u zvaničnoj posjeti rekao: „Ko vam je kriv te ste Hercegovinu obasuli krvlju i zatrpali junačkim kostima kad ste dobro znali da ste to uzaludno činili“.

Vuković, Gavro: *Iz diplomatskih odnosa Crne Gore s Engleskom, Francuskom, Bugarskom, Austrijom i Turskom*, Cetinje, 1929, str. 25.

Da je Vešović u diplomatskoj misiji u Carigradu zajedno sa turskim i albanskim diplomatama razmatrao pitanje Albanije i njenog statusa. Jedan od albanskih diplomata je rekao: „Ako ne bismo mogli biti sultanovi, najradije bismo bili pod crnogorskim knjazom“.

Vuković, Gavro: *Iz diplomatskih odnosa Crne Gore s Engleskom, Francuskom, Bugarskom, Austrijom i Turskom*, Cetinje, 1929, str. 46.

Da su Crnogorci dva put uzimali Žabljak Crnojevića, prvi put marta 1835. a drugi put 1853. godine. U Žabljak su 1835. godine prvi ušli Kenjo Stankov Janković, Periša Radov iz Čeklića koji je napravio „stube za uljeć“ u grad, Miloš M. Janković, barjaktar, Petar Đ. Strugar, Nikola V. Gazivoda, Prele M. Gazivoda, Prele I. Strugar, Giljo S. Kraljević, Nikola Kraljević koji je iz Vranja pobjegao ovamo. Crnogorci su živa uhvatili brata zapovjednik grada Jakup-aga Omarčević Jusuf-agu.

Zlatičanin, Iija: *Ličnosti, zdanja i predeli nekad i sad*, Podgorica, 1933, str. 31.

Da je drugi ulazak Crnogoraca u Žabljak Crnojevića bio 1853. godine. Tada su se dogovorili glavari „od Cetinja i Ljubotinja Prele Belov Vujović, pop Stevo Pejović, Savo Luketin Strugar, Kenjo Stankov Janković, vojvoda Petar Vujović i sa njima dvadeset druga da napadnu Turke u žabljačku tvrđavu“. Oni su uz „stube“ (skale) ušli u grad Žabljak i pozvali Selim-agu da se

preda. Selim-aga im je odgovorio: „Predaću se, samo da mi ne uzmete oružje jer sam vazda dobar i vjeran bio svom gospodararu (caru) kao što vi znate“.

Zlatičanin, Ilija: *Ličnosti, zdanja i predeli nekad i sad*, Podgorica, 1933, str. 34.

Da i „naša Podgorica imade svoju braću Romula i Rema“. Bila su to dva brata iz stare porodice Zlatičana, Markiša i Tomo koji „rasprodaše sve svoje imanje i podigoše prvu kuću u Mirkovu varoš“.

Zlatičanin, Ilija: *Ličnosti, zdanja, i predeli nekad i sad*, Podgorica, 1933, str. 56–57.

Da su „sproljeća 1707. godine Zećani s dopuštanjem i na vjeru Skadarskoga vezira“ pozvali vladiku Danila, da im u selu Srpska osvešta novu crkvu. Tu ga na prevaru uhvate Demir-pašini Turci, uprte mu kolac, na koji će ga staviti na muke. Crnogorci su molili pašu, govorili mu: „Ako li nabiješ vladiku na kolac, opoganičeš svoju zemlju u kojoj više nigdje ništa roditi neće“. Pošto nije bilo razumijevanja od strane paše, Crnogorci i Zećani su ponudili da „blagom otkupe“ vladiku. Paša se slakomi na dukate pa mu po dogovoru sakupiše 3.000 dukata kako bi otkupili vladiku. Po zapisu Crnogorci i Zećani sakupiše 2.000 a 1.000 pozajmiše kod Hercegovačkog vladike Savatije. Po drugim podacima vladika je otkupljen za 600 dukata.

Zlatičanin, Ilija: *Ličnosti, zdanja i predeli nekad isad*, Podgorica, 1933, str. 58.

Da je Vezirov most u Podgorici podigao Mehmed-paša Bušatlija. Podgoričani su sa velikim nestpljenjem očekivali izgradnju mosta „jer su mnogo stradali bez njega“. Most je potreban bio i zbog toga što je „vodio preko Nikšića za Hercegovinu i Bosnu“. Mjesto će treba da se podigne most

izabrao je sam paša a to su „Đulići kod brda Gorica i sela Momišića“. Dugo se čekalo na početak izgradnje mosta (7 godina) pa je paša često puta pozivao „neimara“ zbog čega kasne radovi. Ovaj se pravdao da je dug proces rada „klak treba zagasiti sa tečnošću kokošijih jaja i nezabijeljenom varenikom“ i da most ne bi bio dugovječan ako bi klak miješao samo sa vodom. Tek tada je paša prihvatio razloge kašnjenja. Ubrzo su počeli radovi pa je most (po nekim podacima završen 1774. godine, prim. B. B).

Zlatičanin, Ilija: *Ličnosti, zdanja i predeli nekad i sad*, Podgorica, 1933, str. 77.

Da je Sahat-kulu u Podgorici podigao „čuvveni reformator Hadži-paša Osmanagić.“ (Sahat kula je sagrađena 1667. godine. Visoka je 16 m. Smatra se da je sat na kuli poručen iz Italije a 1890. godine na samom vrhu kule postavljen je krst, prim. B. B).

Zlatičanin, Ilija: *Ličnosti, zdanja predeli nekad i sad*, Podgorica, 1933, str. 80.

Da u Ustavu cetinjskog klizačkog društva iz 1892. godine stoji:

a) bez konjica i sa sabljama ili štapovima ne smije niko na led izlaziti;

ko prestupi ovo pravilo – plaća 1 fior. globe;

b) djeca i početnici valja da se drže krajeva, kuda će im se označiti;

v) ne smije se pušiti, da se ukloni opasnost, koji bi mogli ostaci cigara ili žigica prouzrokovati; ko prestupi ovo pravilo, plaća fiorina;

g) na led se ne smije ništa, pa ni snijeg bacati; ko pogriješi, plaća 2 f. globe.

Ustav cetinjskog klizačkog društva, Cetinje, 1892.

Da je Niko Simov Martinović pregledajući Puškinovu biblioteku naišao na knjigu *Srpski rječnik* iz 1818. godine će je primijetio da je na strani 885 Puškin svojom rukom okružio tekst:

„Cetinje, f. der Flus Cetinje, 2. dissen, ager circum cetinanus:
Oj Cetinjo vodo ponosita
U Cetinju usred Crne Gore.
Cetinjanin čovjek iz Cetinja
Kraj Cetinja tije vode ladne, itd.

Martinović, Niko S.: *Petar II Petrović-Njegoš u Pskovu*, Titograd, 1917, str. 777.

Da su se „na velikim narodnim skupovima, koji se obično održavaju utvrđenog datuma na planinama (na primjer Pavindan 13. jul, od starine je poznat kao sabor na Lovčenu, Petrovdan 12. jula na Cetinju i slično), začne se veliko kolo u kojem se pjevaju duže pjesme koje opisuju neke događaje iz prošlosti Crne Gore.“

Hvatajmo se, bjele ruke!
Svako dobro uhvatile!
ili:
Ko mi neće kolu doći,
ne mogao vodu proći,
ni od vode doma doći.

Martinović, Niko S.: *Pjevanje epskih pjesama i balada u Crnoj Gori u kolo*, Sarajevo, 1963, str. 539.

Da je 14/27. novembra 1900. godine sklopljen „Ugovor o zaštiti prava svojine književnih i artistskih djela, između Crne Gore i Italije, kojeg su ratifikacije izmjenjene 30. januara tek. god.“

U članu II se kaže:

„Vlada crnogorska i Vlada Italije obavezuju se jedna drugoj da će stati na put, na svom zemljištu, nezakonitoj reprodukciji

literarnih i artističkih djela, koja su publicirana na zemljištu druge države...“.

Perazić, Gavro, Raspopović, Radoslav: *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Podgorica, 1992, str. 391.

Da je 1902. godine zaključena „Konvencija o zaštiti knjižnih i umjetničkih djela, zaključena između Crne Gore i Francuske“.

U članu i pored ostalog stoji:

„Da bi prema ovome autori i izdavaoci, ili umjetnici djeju zemlje bili primljeni pred sudovima, za izvršenje optužbe protiv falsifikacije dovoljno će biti da dokažu pravo svojine i da utvrde jednim svjedočanstvom, da je dotični spis, ili umjetničko djelo, proizvod, koji u zemlji, gdje je objelodanjen, uživa zakonsku zaštitu protivu falsifikacije ili reprodukcije“.

Perazić, Gavro, Raspopović, Radoslav: *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Podgorica, 1992, str. 406–407.

Da je površina Crne Gore 13.812 km².

Da je dužina kopnenih granica Crne Gore 614 km:

Prema Hrvatskoj	14 km
Prema BiH	225 km
Prema Srbiji	135 km
Prema Kosovu	68 km
Prema Albaniji	172 km

Dužina morske obale je 200 km.

Socijalistička republika Crne Gore u brojkama, Titograd, 1985, str. 7.

Da površine i najveće dubine jezera u Crnoj Gori iznose:

Skadarsko jezero:

Površina	Najveća dubina
391 km ²	60 m

Šadsko jezero:

Površina	Najveća dubina
3,4 km ²	8 m

Plavsko jezero:

Površina	Najveća dubina
1,2 km ²	9 m

Crno jezero:

Površina	Najveća dubina
0,55 km ²	50,3 m

Biogradsko jezero:

Površina	Najveća dubina
0,25 km ²	11,5 m

Da Albaniji od čitave površine Skadarskog jezera pripada:
147,9 km².

Da u Crnoj Gori postoje četiri akumulaciona jezera i to:

	Površina	Najveća dubina
Piva	112,5	187,5
Slano	8,9	12
Krupac	5,2	8
Liverovići	0,9	-

Rijeke preko 40 km dužine:

Od toga u Crnoj Gori		
Lim	215 km	100 km
Tara	150 km	150
Ćehotina	126 km	100
Morača	97 km	97 km
Piva	89 km	89 km
Zeta	51 km	51 km
Bojana	41 km	30 km

Socijalistička republika Crna Gora u brojkama, Titograd, 1985, str. 8.

Stanovništvo prema popisu:

1948. god.	1953. god.	1961. god.	1971. god.	1981. god.
377.000 stanovnika	420.000 stanovnika	472.000 stanovnika	529.000 stanovnika	584.000 stanovnika

Da je 1971. godine u inostranstvu radilo 7.829 građana Crne Gore, a 1981. godine 9.781 građanin.

Socijalistička republika Crne Gore u brojkama, Titograd, 1985, str. 9.

Nacionalni sastav stanovništva za 1971. i 1981. godinu:

Ukupno je u Crnoj Gori živjelo:

1971. god.	1981. god.
529.604 stanovnika	584.310 stanovnika

Nacionalno se izjasnili:

Crnogorci:

1971. god.	1981. god.
355.632 stanovnika	400.488 stanovnika

Hrvati:

1971. god.	1981. god.
9.192 stanovnika	6.904 stanovnika

Makedonci:

1971. god.	1981. god.
723 stanovnika	875 stanovnika

Muslimani:

1971. god.	1981. god.
70.236 stanovnika	78.080 stanovnika

Slovinci:

1971. god.	1981. god.
658 stanovnika	564 stanovnika

Srbi:

1971. god.	1981. god.
39.512 stanovnika	19.407 stanovnika

Albanci:

1971. god.	1981. god.
35.671 stanovnika	37.732 stanovnika

Austrijanci:

1971. god.	1981. god.
5 stanovnika	6 stanovnika

Bugari:

1971. god.	1981. god.
394 stanovnika	24 stanovnika

Česi:

1971. god.	1981. god.
74 stanovnika	52 stanovnika

Grci:

1971. god.	1981. god.
23 stanovnika	21 stanovnika

Italijani:

1971. god.	1981. god.
70 stanovnika	45 stanovnika

Jevreji:

1971. god.	1981. god.
27 stanovnika	5 stanovnika

Mađari:

1971. god.	1981. god.
296 stanovnika	238 stanovnika

Njemci:

1971. god.	1981. god.
108 stanovnika	107 stanovnika

Poljaci:

1971. god.	1981. god.
17 stanovnika	45 stanovnika

Romi:

1971. god.	1981. god.
396 stanovnika	1.471 stanovnika

Rumuni:

1971. god.	1981. god.
22 stanovnika	159 stanovnika

Rusi:

1971. god.	1981. god.
117 stanovnika	96 stanovnika

Rusini:

1971. god.	1981. god.
38 stanovnika	19 stanovnika

Slovaci:

1971. god.	1981. god.
31 stanovnika	33 stanovnika

Turci:

1971. god.	1981. god.
397 stanovnika	67 stanovnika

Ukrajinci:

1971. god.	1981. god.
10 stanovnika	16 stanovnika

Vlasi:

1971. god.	1981. god.
6 stanovnika	1 stanovnika

Ostali:

1971. god.	1981. god.
96 stanovnika	368 stanovnika

Socijalistička republika Crna Gora u brojkama, Titograd, 1985, str. 11.

Da je ukupna poljoprivredna površina u Crnoj Gori u hiljadama hektara iznosila:

1956. god	1964. god.	1974. god.	1983. god.
572	587	531	517

Ukupna obradiva površina u hiljadama hektara iznosila:

1956. god	1964. god.	1974. god.	1983. god.
189	190	187	186

Stočarstvo; Broj stoke u hiljadama grla:

Goveda:

1956. god	1964. god.	1974. god.	1983. god.
182	159	171	187

Ovaca

1956. god	1964. god.	1974. god.	1983. god.
585	540	484	488

Svinja

1956. god	1964. god.	1974. god.	1983. god.
29	29	27	28

Socijalistička republika Crna Gora u brojkam, Titograd, 1985, str. 22.

Šumarstvo; Ukupna površina pod šumama u hiljadama hektara:

1961. god	1979. god.	1983. god.
526	545	545

Socijalistička republika Crne Gore u brojka, Titograd, 1985, str. 24.

Da je u industriji Crne Gore radilo:

1946. god	1962. god.	1972. god.	1982. god.
4.688 stanovnika	20.343 stanovnika	28.647 stanovnika	44.527 stanovnika

Socijalistička republika Crna Gora u brojkama, Titograd, 1959, str. 25.

Građevinarstvo; Broj stanova u hiljadama:

1953. god	1963. god.	1973. god.	1983. god.
87	101	118	141

Socijalistička republika Crna Gora u brojkama, Titograd, 1985, str. 27.

Saobraćaj; Putevi u kilometrima:

1952. god	1962. god.	1972. god.	1982. god.
1.865	3.110	2.290	3.641

Broj teretnih vozila:

1952. god	1962. god.	1972. god.	1982. god.
610	1.497	3.314	5.595

Broj putničkih automobila

1952. god	1962. god.	1972. god.	1982. god.
196	1.364	16.449	53.122

Broj autobusa:

1952. god	1962. god.	1972. god.	1982. god.
48	194	527	712

Socijalistička republika Crna Gora u brojkama, Titograd, 1985, str. 28.

Zdravstvena zaštita; Broj ljekara:

1952. god	1963. god.	1973. god.	1983. god.
93	264	451	769

Broj stomatologa:

1952. god	1963. god.	1973. god.	1983. god.
-	20	101	194

Bolesničkih kreveta:

1952. god	1962. god.	1972. god.	1982. god.
1.724	2.782	3.663	4.894

Socijalistička republika Crna Gora u brojkama, Titograd, 1985, str. 34.

S

7 geopolitics

7 Architects of Globalism

Bojan Jovanović

21 Proxy wars

Radenko Šćekić

45 Foreign interference in the 2016

US election process

Enes Efović

69 The Russian Federation in the
first decade after the disintegra-

tion of the USSR

Marko Kusovac

93 media

93 Reactualization of the theory
of uses in the era of digital
media

Jovana Vuković

107 law

107 The Constitutional Court of Monte-
negro on the conflict of jurisdictioni

Dragoljub Drašković

119 history

119 About the only year of peace of
the Kingdom of Montenegro

Luka Milunović

159 The “exception” of Pljevlja

Radovan Radonjić

183 Visit of the Duke of Edinburgh
to Montenegro in 1887

Jovan Muhadinović

T

Z

E

T

Z

O

C

Nikola Petanović Naiad **191**
– a letter to Macedonians
Dragan B. Perović

Voice of Montenegro in 1941 **203**
Filip Kuzman

Who betrayed the brigadier **229**
Radomir Vešović
Milan Ščekić

culture 241

Churches in Svač as **241**
an example of the distortion of
the Montenegrin sacral heritage
Vukota Vukotić

literature 281

Experience of the mind and being **281**
in the poetry of Mirko Banjević
Slobodan R. Vukićević

Bibliography as an incentive for **299**
studying the literary work
of King Nikola
Marijana Terić

philosophy 307

Heidegger's references to **307**
scholasticism (1922–1933)
Safer Grbić

film 333

Nostalgia in cinematography **333**
Žarko Martinović

S

367 toponymy

367 Location of the Montenegrin sanktorems

Petar Lekić

383 Toponyms of Lipovo

Novica Vujović

T

395 numismatics

395 The Numismatic Collection of the National Museum of Montenegro

Marina Šoć

Z

425 mosaic

425 Montenegrin-Italian married couples after the Second World War

Ivo Mišur

435 About the family name of Duke Gavro Vuković

Dražko Došljak

E

T

443 diary

443 War journal of brigadier Petar Lompar, November 1914 – June 1915 (Part I)

(prepared by Srđa Martinović)

Z

O

557 archive

557 It was recorded (13)

Branislav Borilović

C
